

✓

1

Amos, p. 11

Amos

Amos

को
हि. ध्या.
१

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः भावार्थः कर्मण
श्रुतेभ्यः क्रियाप्रतीयैतैव सर्थैर्विधीयते ॥ ॥
एवं उक्तेषु धर्मप्रमाणेषु अथ ता प्रमेयभूते धर्मस्वरूपं
निदृष्ट्वा तत्रापि धर्मप्रमाणेषु केषुचित् तत्प्रमाण
प्रतिपाद्योयमिदं त्वेवं सामान्यतो धर्मस्वरूपावगाताव
पिकात्स्न्यततदवगातादिदानीं धर्मस्वरूपस्य विशेष
वतो वगत्यैतद्गताते कत्वरूपेभेदोतिरूप्यते अतश्चोक्त
गोयवादाभ्यां भेदपवाध्यायार्थः तत्रापि प्रायात्तेतभाव
तभेदोतिरूप्यते यात्तर्थात् भेदस्ततस्मिन् अथ त्वेदकी
भूतयात्तर्थात् भेदेततदवच्छिन्नभावताभेदस्य प्राप्तांतरा
धिकरणेवक्ष्यमाणत्वात् इदं च प्रापिकं अतएव ता
यात्तर्थात् भेदाभावेपि गणादिप्रमाणोताभेदोपि गणा
फलाधिकारीक्रियतएवेति वक्ष्यतेः अष्टवर्भेदस्वभा
वताभेदावतिष्ठादितया सति हि व्यापाररूपभावता
भेदे फलभेदाधीतत्वाद्यापारभेदस्य फलीभूताष्ट
वर्भेदसिद्धिः सुलभैवः अतश्च यात्तर्थात् भेदाष्टवर्भेदयो
र्भावतां अतिधार्ष्ट्यफलत्वरूपेपि प्रायात्तेतभा
वताभेदस्यैव प्राप्तांतरादिभिः प्रदिष्टः मागैः प्रतिपाद्य
तात्पर्यैवेकाध्यायार्थः तत्र च माताधीतासेपसिद्धि
तित्यपि तत्प्रमाणानिरूपणस्य धर्मस्वरूपनिरूपण
गोप्रतिहेतुत्वात् तदंतरमेतदवर्भोतायुक्तः अगत्वा
दिनिरूपणस्यापि विचित्रप्रमाणधीतत्वे सत्यपि भेदापे।

ज्ञातस्याप्यधिकत्वादयमेवयेदतिरूपाणावसरः
तत्रचप्रतिपाद्यस्यभावताभेदस्यापूर्वभेदाधीनत्वादस्य
वस्यचसाक्षाद्भावताजन्तत्वाभावेनहारीभूतयत्वा
र्थादिजन्यत्वप्रतीतेस्तन्नेददिवभेदोवसीयतेथा
र्थादीनांचापूर्वजनकताफलकराणात्वाधीतेतिप्र
थमंफलसंबंधपक्षकिंथात्वर्थस्योत्तमोमादिद्रव्या
स्तेतिविचार्यतेः य पिचव्रीहीतवहंतिव्रीहीतीत्यादि
नीत्यादेर्हीतीययैवव्रीहादेः कर्मत्वावधारणाय
विधेर्गौवथात्वर्थस्यकराणात्वावगतेर्द्विधाहोतिद
मैन्द्रियकामस्यतदुपादित्यादेशहोपपत्त्याप्रतेतावि
धेयत्वादिधेयस्यसाम्येवकराणात्वावगतेःसंदेहाभा
वेतेतेहोदाहरणान् अतएवैतदधिकराणापवादम्
तेतानिद्वैयमित्यादौरेन्द्रियकामाधिकरणोचतषो
रुदाहरणान्त्वमिष्टं तथापिसोमेतयजेतसौर्येचउंति
वर्चसकामरतादौकिंसौमादीनांफलभाजनाकराण
ान्अतथात्वर्थस्यैवतदिति विचार्यतेअत्रचापूर्वभेदो
पयोगिचित्ततस्यपादार्थत्वादपूर्वभेदस्यचाध्याया
र्थभूतभावताभेदफलत्वात्पादाध्यायसंगतीस्य
ष्टे अतंतपत्स्ववाच्यवदातातांकार्यस्यैवेतिरूपिते
संप्रतिस्वर्गादिरूपकार्यस्यकरणविशेषनिरूपणान्

कों १०

दि. ध्या.

२

द्रष्टव्या एतद्विचारोपोयातते तापि च किं सर्वेषां मेव फल
भावता करणान्तरमुत्तरपदार्थविशेषितस्यैकस्यैवेति
चिंतनीयः तत्र प्राथमिकभावतासंबंधस्य तावत्सर्वेषां
मेव पदातां सिद्धांतितोपि संमतत्वात् किं फलान्तरे
पि सर्वेषां मेवागृह्यमाणविशेषतादृक् सुचितोत्तर
तप्येकस्यैव फलान्तरे इत्येतदर्थतमिति तद्विग्रह
इति विशेषोपदेकस्यैव करणान्तरे तरेषां मिति समाप्त
पदस्य तात्पर्यस्य कारकश्रुत्या सोमादीनामपि वा
विशेषेण फलभावताकरणत्वप्रतीतेः सति संभवे
प्रधातात्वं वाधस्याप्यप्यत्रः एकस्य फलान्तरे पितः फ
लमणान्तरे वैरूप्यस्य मन्त्र्यलक्षणपावाप्रसंगापत्ते
श्रः अतश्च सर्वेषां फलसाधनत्वादेकतापि वाक्ये
तज्जन्तकरणदमित्तभावताविधातोपपत्तेः सत्रेप
कैकस्य फलभोक्तृत्वदेकैकस्य प्रत्येकमेव फलसाधन
तातावत्फलार्थितस्तु सहप्रयोगे पितृत्वातिरिक्तिके वि
त् भिन्नप्रयोगविधिविहितातां सहप्रयोगे प्रमाणाभा
वेनैकार्थानेककार्यकर्मणामिव विकल्पवेत्त
त्येव स्तुतस्त्वव्यक्रियादिरूपाणां करणानां भेदेपि
तेषां परस्परसापेक्षताभावताभेदकतात्वं पत्रे रेकसां
च भावतायां रतीयादिवलेतक गतातां तैरपेक्ष्यावगमे

पिश्रुतलोकहापितोरिवद्वयक्रिययोः परस्परपेक्षत
स्वाभावेन तृतीयाद्यवगतैरपेक्षसत्तावत्करणाति।
रिक्तविषयतामुपगमादशीदिवच्चैकपदोपादानाभा
वेपि एकवाक्योपादानात्साहित्यप्रतीतेस्तस्य चोपा।
देयगतत्वेन विवक्षितत्वात्समुद्भूतसाधनत्वामौवेपि
सोधतातांसमुच्चयेपयतिरिति प्राप्तेन काट्टकल्प।
तापतेर्तसर्वेषां फलसंबन्धः तथाहिः फलतत्त्वावता।
भेदांगीकारेतावत्तद्वेपयट्टभेदः स्पष्टपदभावा
नैकांगीरेपि च सत्यपि परमापूर्वमेतत्तत्करणजैत्यो।
तत्पूर्वमेदावश्यं भावादतेकाट्टकल्पताः तच्चकर।
णातां परस्परमापेक्षतेन क्रामिकत्वाभावादकमेवोप
तत्पूर्वकल्पतामिति वाच्यं तृतीयादितावगतस्य श्रुत्यो
रतिरपेक्षकरणाकार्यतिरूपितत्वावश्यं भावात्फले
फलापूर्वेवातदसंभवे तोत्पूर्वतिरूपितत्वावगते।
स्तत्तभेदस्यापरिहार्यत्वात् अतएव दधिपयोयागः ॥
क्रामिकत्वाभावेपि उच्यते वाक्यावगततैरपेक्षवत्ता
देवोपतत्पूर्वमेदांगीकृतः श्रीगुरुपरमोः अतो देकाट्ट
कल्पतापत्तेरगत्याप्रथमतः संबन्धत्यागोमत्यर्थलक्षाणां
गीकरणं च न विरुध्यतेः तेन धातुर्थविशिष्टसोमादिवि
धातंसोमादिविशिष्टधातुर्थविधातं वा तावत्तत्पयत्नं ॥

कौ.
हि. थो.
३

तदाहिधातर्थात्फलपक्षे तस्मादेवाष्टर्वसोमादीनां तदृ
ष्टविधयेव धातर्थागतत्वं सोमादिभ्यः फलपक्षे तेभ्य
वाष्टर्वधातर्थास्तु निर्वापरागो सोमाद्ये गतस्वीकाराच्चा
प्रयस्य प्राकराणि कत्वाभावे पितृजातिः तेताते कादृष्ट
कल्पताभावादितविशिष्टस्यैकस्यैव फलसंबन्धः न
च विवितागमता विरहात् सर्वेषां सैव फलसंबन्धे सिद्धे अने
कादृष्टकल्पतमपि फलसु तादोपमावसतीति वाच्यं
भावाध्याधिकरणवत्त्वं सागवीत्यादिति गमकस्य स
त्वात् तस्मादेकस्यैव फलसंबन्ध इति सिद्धं । १ ॥
पदा कस्य तदा किं धातर्थात् सोतोपपदार्थस्येति विचा
र्यते ॥ ॥ तत्र फलस्य साथत्वात् तस्मिन् रूपसाधताये
क्षयायोग्यत्वात् सोमादेरेव करणत्वे तात्तयो तत्त्वसिद्धस्य
धातर्थात् साथस्य साथे तस्मत्तत्वे तात्तसंबन्धात् अत्र साथी
रपतारूपलिंगात् तत्त्वसोमादेरेव करणत्वं तत्त्वशब्द
गतप्रत्यासत्त्या धातर्थात् सवकथंचित्स्वकारकसंज्ञादो
तयोग्यतामापन्नस्य करणत्वावगजेः पदश्रुत्या लिंगां वा
थेतेति वाच्यं फलपक्षे दत्ताया ह्येव अपि यदंतरोपातत्वे त
फलसंबन्धे पदश्रुत्यभावात् प्राथमिकभावतासंबन्धे
विद्यमानाया अपि तस्या विरोधभावे तसोमाद्यन्वया
यकत्तमावाच्यत इति प्राथमिको भावतासंबन्धः ॥

सोमादीनां सिद्धांतितो तभिमतः सममावाधिकर
तो सर्वेषां भावता त्वयस्पृष्टा यमावतात् त्वयस्प
पस्य भावता संवये पचत्पमाणां तद्गतवलवते तैव पा
ष्टिकफलसंवये तिर्ग्यामीकरणादात्तर्थस्य पद
श्रुत्या भावता त्वया तस्यैव फलसंवयो पपते लिङ्गवाथो
पपतिरिवा तर्हि सोमाद्यत्पवोथिकाया कारा
कश्रुतेः पदश्रुत्यपेक्षया प्रवृत्तते तज्ज्वालिंगो
जीवतात् तथाहि पदश्रुतिर्हि संत्तिया तत्वात्स्या
तरुणा वा भवेदेक वा क्यगत संविधा तत्तादावा क्य
रूपा उभयथा पिश्रुत्यपेक्षया दोषत्वं अस्तु वा
एकपदत्वा बुतिरूपत्वं तद्वत्संस्पर्शसंस्पर्शवत्सं
स्पर्शविधया भासते तथा सति प्रकृतिप्रत्ययौ प्रपयार्थं
सहकत इति सादित्य रूपसंस्पर्शो तथा सतवैप
र्यपते अथित्वपदार्थविषये वशत्वातिरुद्धलक्ष ॥
एवावा अतश्च यद्यपि एकपदस्थले सामात्यत्वो
अत्वयस्यास्य तात्त्विक बुतिरूपत्वं तथा पिसोमादौ
करणत्वरूपविशेषमात्र तीयया शक्तौ बोधात् तत्वा
त्कारकश्रुतेर्वलवत्त्वमिह मेव अतश्च तज्ज्जीवि
ते तल्लिंगे तसोमादीनामेव पाष्टिकफलसंवथा
वामादात्तर्था यथैव स्वर्गकामाधिकरात्पाये

हि को.

हि था.

४

नभावतात्तच्छादितस्यैव करणत्वादपीति यदश्रुत्या
धितकर्तव्यतांशेति यजतीति सिद्धं तात्पर्यं विशिष्टस्य
सोमादेरेव फलकरणत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयतेः तस्यो
मादेः फलसंबन्धः सस्मिन्भावतात्त्वयत्तैरेवेष्टेष्टाणां वाभ्यु
पगम्यते तदन्वयोत्तरं कालं वा तावत् कारकाणां पर
स्परया तंतीरादभावतावाचिनः कृजोऽस्मिन् संबन्धार्थं
केवलादिप्रत्यये कृते कारकादिशब्दव्युत्पत्तेः क्रियासंबन्धे
यितमेव कारकत्वं तदसति क्रियासंबन्धवाच्योत्तः अतो
नकारकाणां परस्परसंबन्धः सोमादिपदात्तां फलपदा
त्तां फलपदात्तये फलपदस्य च भावतापदात्तये फलप
दतिवित्तरत्वं तात्पर्यप्रकारकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रतिफ
पदत्योपस्थितिः काराणां फलप्रकशाब्दबोधत्वावच्छि
न्नं प्रतिचप्रत्ययतत्योपस्थितिरित्येतेककार्यकारणा
भावकल्पतागीरवापत्तेः अतो लाघवात् सर्वेषां कार
काणां भावतायामेवात्तया त्रतावत्सोमादेस्तदन्वयत्तैरे
वेष्टेष्टाणां फलात्तयोभ्युपगंतं बुज्यते तत्र भावत्वयोत्तरं
पार्थिवः फलात्तयोवाचाः सचासोभावतावच्छेदकी
भूतस्य तात्पर्यस्यैव कृत्स्नचित्ते तदततदतवच्छेदकी
भूततां द्रव्यगुणादीनां अतो यात्पर्यस्यैव फलसंबन्धो
उक्तः सूत्रं तु ये भावतावच्छेदार्थाः कर्मशास्त्रायास्त

र्थश्चिन्तावरतेमपवाष्टर्वेतिरूपफलोत्तरतिरूपाकि
याप्रतीयेतकृत पदार्थोवियेयफलभावतावच्छेदकत्वे
नसंव्ययतेनःद्रव्यगुणादिरूपश्चित्वाख्येयं सर्वेषांभावो
र्थश्चित्तेत् नतथात्वर्थस्यापितकारकत्वातिरिक्तसंव्ययेतता
वतावच्छेदकतापचतियाकंकरोतिपाकेनकरोतिश्रोद
तमितेयप्रकारिणोवविवरणात् तच्चकारकत्वेद्रव्यगुणा
दिष्टविशिष्टमितिभावतावच्छेदकत्वाविशेषात्सर्वेषा
मेवफलसंव्ययप्रसक्तौयोग्यतादृष्टलिगाद्रव्यादेरेवफ
लसंव्ययोपपत्तिरितिचेत् येषांत्पत्तौस्वेप्रयोगेरूपेय
ल स्नातितामातितस्मातेभ्यंराकांक्षाभूततात्स्वेप्रयोगे
रूपेयल स्नातितामातितस्मातेभ्यंराकांक्षाभूतत्वा
त्स्वेप्रयोगेयेषांत्पत्तावर्थेस्वेप्रयोगोतवियतेतातिआ
त्वातामितस्मातेभ्यःप्रतीयेत तसोसादेःफलसंव्यय।
स्तथात्वेप्रतिपदाधिकराणीकस्यातेकादृष्टकल्पतप्रसं
रास्यानिवारणात् तथाहि सोसात्तावदेकमश्वमावश्य
कंपागस्यापितदृष्टविधयासोसोपकारकत्वमितिततो
पपरंकल्पः यागस्याश्रयतेतदृष्टविययेवसोसोपकार।
कत्वमितिचेत्किमिदमाश्रयतेतामः स्रवांतरवापार
रूपत्वेवापाररूपतवातत्पत्तमात्रंवासंस्कारकत्वेवा
तायःतथासतियागस्यापिफलजनकत्वावश्यंभावा

को.
दि. था.
५

तस्मात्पूर्वमन्तरेणावपणोः नहियागसोमयोरेकापूर्वज
तकत्वं संभवति. अपूर्वस्य शक्तिरूपेण तेशक्तिप्रभेदेभे।
दस्यावश्यकत्वात् तद्वितीयः यागावस्थातस्मिन् प्रयो
जतत्वापत्तेः तद्वसंन्द्रियकामादिहोमवत्प्रयोजनोत्तरं।
लेभमसि श्रुतश्रुतस्य फलान्तरकल्पते पुनरदृष्टान्तरक
ल्पना तदवस्थेव तापितृतीयः यागस्यावद्यातादिवत्सं।
स्वारकतायोगेन प्रोक्षणादिवदृष्टद्वारकत्वावश्यंभा
वात् अतश्च यागस्य फलसंबंधे तस्मादेवापूर्वसोमादे
स्तस्य पिप्राथमिके भावता कारणेणार्थिकफलसं
बंधाग्नीकारे अपूर्वोत्तरकल्पतापत्तेर्दृष्टविधया यागसंबंध
एव पार्थिवोऽग्नीजीयते. ते तदृष्टकल्पतात्वाय वार्थयात्।
र्थसंबंधफलसंबंधः अयमेव वार्थो यादृश्यपदार्थसंरूपति
रूपणद्वारेण सूत्रकृतोक्तः येषां सूत्रारण्यवस्ववाथेति
अत्र रूपस्य उपलब्धितानि तासां तिसृणां भेदाय ता
कांक्षापराहरेमास्तीति यावत् तद्व्याख्या कालपवत्तद।
र्थतां सिद्धप्रतीतेः अतस्तस्यायतने तयागादि विधानं
न तदृष्टविधयोपपुज्यत इत्यदृष्टकल्पं. येषां तत्पत्तौ व्याख
णालेखे र्थे प्रयोगो न विद्यते स्वार्थेति विद्यत इति यावत्
तात्पर्यानि तस्मात्तदर्थेभ्यो निष्पन्नरूपेण तत्प्रतीयमाने
भ्यः सायताकांक्षानुविति प्रतायेतः अतस्तस्यायतने

विधीयमातंसोमादिद्रष्टव्यैवोपपुज्यतइत्यनेकादृष्टक
लताभावाद्वातर्थादेवफलमितिभावः तत्संभवत्यपि
अपूर्वात्वावांतरत्वापारम्पर्यमादेःफलकरणात्तेक्रिया
रूपाश्रयत्वात्तंविताफलकामतायांसत्तासतपवापू
र्वोत्पत्तिद्वाराफलोत्पत्तिप्रसंगोतविधिचैयर्थ्यसंसंगादा
श्रयाकांदोपपत्तेराश्रयस्यापिचरणातिष्ठकतिफल
जनकतातिवार्त्तार्थत्वेतदृष्टव्यैवद्वियकामहेभवत्
लान्तराभावेपिसोमाचंगतोपपत्तेर्नातेकादृष्टकलता
सत्तामपिचातेकादृष्टकलतायांसोमादीतामपिभावा
तावच्छेदकताविशेषात्प्रथमसूत्रोक्त्यात्वर्थस्यैवभावता
वच्छेदकत्वंतैवोपपादितमित्यतश्चाह आश्रितत्वात्प्रयोग
स यद्यपिप्राथमिकभावतासंबन्धवेलायांसोमादेरपि
करणात्वमविशिष्टतयापिपार्ष्टिकः फलसंबन्धोयद्गतेप्रा
थमिकभावतासंबन्धवोधकप्रमाणवत्त्वत्तस्यैवव
क्तुमुचितोतात्पस्यः यात्वर्थस्यचततः तथाहिः यद्यपिता
वत्सोमादेःकरणात्प्रकृत्यालक्षणायाचयात्वर्थस्यतथा
पिप्रत्यर्थस्यभावतायाप्रकृत्यर्थप्रतितयोस्तुप्रत्ययः॥
प्राथात्येतेतिस्स्यात्प्राथात्प्रातुशासितत्वाद्गीतवहे
तीतिवत्प्राथात्येवगतेयागस्यप्रतैवतदंगतोपपत्तेः
तच्चप्राथात्प्रातुशासतेपिप्रत्ययस्यभावतामात्रपवशा

को.
वि. या.
६

क्रिकल्पतेतत्तत्प्राथास्यलक्षणदितायिभातेपयत्नोतत्र
शक्तकल्पतात्रहीतवहंतीतिवत्प्राथास्यश्रोततेतांग
तस्यश्रोतत्वमितिवाच्यंसत्यपिप्राथास्यसत्ताक्षगिकते
परिपूर्णपदंदांतरेणातेतीतिस्थायेतसोमादियदातांभाव
तापदात्वयेतस्यपरिपूर्णतापेक्षान्नतःपूर्वमेवयागादेरंग
तावगतेस्तदुत्तरभावितःसोमागतस्यदौर्वल्यात् अतश्चयथे
वाग्रेवादिवाकोष्ठाकपालादीनांकरणात्तस्यलातगिक
तेष्वपिजीवातेतद्वर्तमानत्वात्तदुत्तरभाविश्रोतमपिहीहि
भिर्यजेतेसादौहीनांकरणात्परंपरासंबंधेनैवनिर्वच
तेपवंसोमादेरपीतिसिद्धंयात्तस्यैवफलसंबंधःसोमादी
तांतदर्थतेतिःप्रयोजनं सर्वेषांफलसंबंधपक्षेविहितयोः
क्रियाद्रव्ययीरसंभवेकास्येसंकल्पोत्तरंतिरोततः पूर्वम
पितप्रतिनिधुपादातंउभयोरदृष्टार्थत्वेतत्प्रयाजादिक्रि
यावत्प्रतिनिधुभावात्प्रारब्धप्रयोगापरिसमापतति
मित्रदोषपरिहारायंतुपकिंचिदतिष्ठतद्रव्यक्रियोपादा
तेतत्प्रयोगसमापतमिष्टमेवतच्चैतावतातस्यप्रतिनि
धित्वंसदृशतियमेप्रमाणाभावेतत्प्रतिनिधित्वात्तुपपत्तेः
पवंसोमादेः कपत्तसंबंधपक्षेपितस्यादृष्टार्थत्वात्तदप ॥
रेतत्प्रतिनिधुपादातंप्रकांतसोमप्रयोगस्तुषकिंचि
दसदृशमपिद्रव्यंरहीतासमापतीयपव. तच्चप्रयाता

भावेकथं प्रयोगस्तथैव किंचिदसदृशं मपि द्वयं गृहीत्वा
 समापत्तीति चेत्प्रथा ताभावेकथं प्रयोगपरिसमाप्तिः शि
 ष्टविगर्हणान्तरात्तु पपत्ता प्रयोगसमाप्तिप्रतिकामा
 तादिवत्प्रयोगप्रक्रमस्यापि अतुष्टापकत्वस्य षष्ठे वक्ष्य
 माणा तेन प्रथा तसत्ता सत्ययो रकिंचित्करत्वात् तद्वत्प्र
 थातफलं स्वर्गचुत्तयेयत्प्रथा तासत्तेतोत्तयेतेत्या
 शङ्कोतः तस्य तमागादेवोत्तयेतेतादशे विषये इत्यति
 संभवः यत्तु तिसृषु लेप्रत्यवाप्यं सादितत्वा मंप्रथा
 ताभावेतोत्तयेतोः तत्तेतावता शिष्टविगर्हणान्तरा
 यात्तु पपत्तिकल्पितदोषपरिहाराय प्रयोगोत्तसमा
 पत्तीयः प्रयोगप्रारंभस्यैवात्तुष्टापकत्वसत्तात् अतो
 यत्किंचिद्वत्तुमुपादाय प्रयोगसमापत्तेश्चुक्तमेव त
 चेतावता प्रतिनित्यित्वं सदृशतियमेप्रमाणाभावे
 न तत्तात्तु पपत्तेः सिद्धांते तु सोमादेर्दृष्टार्थत्वाच्चुक्त
 तादयचोरेप्रतिनित्यिः यत्तु मूले श्रुतेतो न्निदादिपदांतांता
 मता सिद्धिपि विचारप्रयोजनं श्रुतेतादिपदार्थस्य हि
 फलसंबन्धेथात्तर्थासामाताधिकरणभावात्तु श्रुतेता
 दिपदांतांतामत्वं अतएव द्वितीया रोप्यार्थादेतदधिकार
 णोत्तरं द्रव्य इत्युक्ते तदतादरात् तथाहि तवन्तु एव विधि
 त्तिराकरणार्थांतांतामत्वं लक्षणादिहेतुतामेतद

कौ.
हि. धा.

७

धिकराणात्पूर्वप्रसंगः एतदधिकराणपूर्वपक्षिणापि पाग
वता सोमेतेत्येवं मतर्थलक्षणाया विधिप्रविधिगौरवादे
असोमादिवाको अवश्यांगीकार्यतेततद्विधा उद्भिदादि
वाको उद्भिदार्थस्यापि यभाह पत्वांगीकारेति यातः
अतश्चोद्भिदार्थस्यैव फलभावता करणत्वेन नियतं तर्था
विशेषतात्पर्यवाहकमित्येवं विधयः परं पूर्वपक्षोक्तत्वे
तावता तामत्वासिद्धिः मतर्थलक्षणादिदोषसिद्धौ
तवत्पूर्वपक्षेण विशेषात्० येषां तपार्थवाक्यमेव
तत्प्रत्यक्षपदेशादिहेतवत्तेन यो तर्पणत्वापेक्षा
इति तन्निरूपणोत्तरमिव ततः पूर्वमपि उभयपितुं शक्य
एवः यदपि या तर्पणस्य करणत्वासिद्धौ तृतीयां ततामय
दातां या तसामाताधिकराणाभावात्ततन्निमिततामये
यत्तोपपत्तिरित्युक्तं तत्तु हेतुमिर्गणविधित्वा संभवेति
अग्निरुद्रं जुहोतीति वत्समभिव्याहारास्मात्रेणैव ताम
तेव गते सामाताधिकराणां र्थात्तात्पर्यग्राहकस्य यजेः
करणत्वलक्षकत्वांगीकाराजुपेक्षाणीयं तस्मात्पूर्व
क्तमेव प्रयोजनं जायते तत्सूत्रकृतः सूत्रद्वयताया
दिका तामतासिद्धिरपीति सिद्धं सूत्रप्रयोगस्य प्रयु
ज्यमातायाभावतायाः समातपदोपाते तथा तर्पणैव
वैश्राष्टित्वात्फलात्तयो योत्तरकालिकस्तस्यैव स्यादिति

तेवेवावोयं तदसर्वसिद्धेयात्तर्थातिरिक्तेभावतासम्भवेसमंजसं
तस्यामेवप्रमाणं पश्यामः तथाहि पञ्चादियातवस्त्वावदि ॥
त्वादिरूपेफलेतज्जतकव्यापारेचशक्तः तदफलमात्रेतज्जता
कव्यापारमात्रेवेत्यविवादं अन्यस्यासोभामतवातितिप्रतीत्या
पतेः फलात्तद्वत्त्वव्यापारांभेयेफलात्तत्पाददृश्यायाकोभ
वतीतिप्रयोगात्तापतेः व्यापारविगमेपिफफलसतादृश
यांताकोविद्यतइत्यस्याप्यपतेः प्रतच्चयंतथातोः फलात्तद्व
त्त्वव्यापारे शक्तिरत्यस्यफलमात्रेति कल्पतात्रोक्तदोषाप
तिरितिवाच्यं अनेकशक्तिकल्पतापतेः तच्चतर्हिचज
पवव्यापारे शक्तिर्यतोस्तुफलपवेतिवाच्यं यजोभावप्रत्य
पतेतथार्थावचित्वात्तुपपतेः यद्यर्थोविद्यतइत्यादिप्रयोग
सैवंकल्पतायामपितिबारपितमशकात्ताच्चः अतोतता
वत्फलमात्रंथात्वर्थदतिमडतमत्वेयुक्तं तापिव्यापारमात्रं
तत्तिगम्योः पर्यायतापतेः अतोविक्रिंत्पादिकले तज्जता
कव्यापारेचततद्वातुतांशुक्तिः सापिद्यतफलविशिष्टव्याप
रेपका तथात्वेफलस्यपदार्थैकदेशतात्पदार्थतिरेकान्तया
तुपपतेः अपितुप्रत्येकमेव तयोक्तसाधसाधनभावः ॥
संसर्गविललभइतिततत्रापतिरिक्ताशक्तिः शक्ताव
छेदकंयत्तद्वत्तात्वं शकातावच्छेदकंमपिततफलत्वंतत
द्यापारत्वंच यथापवतीत्यत्रविलिप्तिः फलंतद्वत्त्वव्या

कौ.
त्रि. ध्या.
८

पारम्योभयंपचर्थः व्यापारश्चात्रात्यतिष्ठः प्रयत्नो धियानाष्ट
काणदिकंच शरीरादिगतं सर्वस्य विस्मित्यनुकूलत्वेन व्या
पारता विशेषात् शक्तिस्फुटकारत्वात् सन्तानतत्पत्न्यादिना
प्रत्येकमेव तत्सर्वतु गता वच्छेदकं तरेणः तस्य निर्वक्तुमा
शक्तेः तच्चैवं सर्वकारकव्यापारणांतत्वेन पचर्थत्वेन तार्थ
कत्वापत्तिस्तदाश्रयत्वेन च सर्वकारकारणं कर्तव्यापत्तेस्तृती
या च तापत्तिश्चेति वाच्यं सत्यपि तातार्थत्वेन तदादाविद्युदिस्य
तस्य वक्तुविवक्षायापवतियामकत्वात् अतश्च यत्कारक
व्यापारोपदापचर्थत्वेन विवक्षितस्तदा तदाश्रयस्य क
र्तृत्वं विवक्षितं अतएव काष्ठं पचति स्पास्ती पचतीत्यादियो
गोपि संगच्छते यदा तत व्यापारो त विवक्षितस्तदा तश्रयस्य
काष्ठादेर्थात्स्यात् व्यापारजनकत्वेन कारणत्वस्य विवक्षितत्वा
त्काष्ठैः पचतीत्यादिप्रयोगोपि तासंगतः अतः सिद्धं पचादि
थात्तत्फलतद्व्यापारवाचित्वं किंच यत्राप्यस्ति भवति वि
क्षिप्तं तीत्यादौ फलमेव स्पष्टं प्रतीयते तत्तज्जनको व्यापार
वाचित्वं यातो रवाहृतमित्युक्तं प्रस्तादावपि कर्त्तृशोभात्वेत्ये
व हि भावते त्वेवं वदन्दिदं व्यापारकारणोर्वात्रिककृता च तदा कः
शक्तेः सर्वजनात् भवसादिकतया पचादौ प्रतीयमानस्य
सव्यापारसमूहस्य वाच्यत्वं कल्पतामय होतुं अतश्च सर्वस्य
पि फलानुकूलस्य पत्तादेर्थात् तैवोक्तत्वादा तार्थता संभवेत प्र

तयवाच्यायाथावर्थातिरिक्तभावतायाप्रसंभवः नचैवं निरुप-
भावः फलव्यापराप्रयसैव कर्मकर्तृदिरूपमतिरुप-
नत्वात् ॥
तत्रापि फलव्यापारयोर्थातुल्यत्वादाप्रयत्नमेव लाघवाच्च
कृतावच्छेदकं वमेकत्वादिसंख्यामिति वाच्यः वर्तमानादिका
लश्रलद्वयार्थः प्रवर्तनाचलित्वा र्थः तत्र फलं व्यापारं प्रति
विशेषणं कर्मच फलं प्रति कर्त्ता व्यापारं प्रति संख्या कर्त्तृकर्म
विशेषणं कालादिके तु व्यापार एव तथैवानुभवात् ० अत
श्च सर्वत्र व्यापारविशेषक एव बोधः तच्चैव प्रकृतिप्रत्ययो
प्रत्ययार्थं सहकृतस्तयोस्तु प्रत्ययः प्राधातेति स्मृत्या प्रत्य
यार्थस्य विशेष्यत्वावगतेः कथं प्रकृत्यर्थस्य व्यापारस्य विशे
ष्यतेति वाच्यं भावप्रथातमाख्यातमिति निरुक्तं स्मृत्या भावश
ब्दवाच्यस्य व्यापारस्य प्रथात्वावगतेस्तस्य च यावत्तर्थाः केवलः
शुद्धो भाव इत्यभिधीयत इति विवेकाकरणा स्मृत्या यावत्तवाच्य
त्वावगते विशेषस्तत्तरो येतसामात्यरूपायाः प्रत्ययार्थ
प्राधात्यस्मृतेस्तु वादिविषयत्वेन व्याख्यातात् वस्तुतस्तत्ते
यं प्रत्ययार्थप्राधात्यस्मृतिः प्रत्ययार्थतावच्छेदे तप्राधात्यति
यामिका लिङ्गसंख्यादेः प्रत्ययार्थत्वेऽपि प्राधात्यातं गीका
रातत्तपि प्रथातस्य सतः प्रत्ययार्थत्वतियमपराः सत्प्रथा
तातितामातिरिति स्मृत्या लिङ्गसंख्यादीत्यतिप्रथातस्यापि
प्रातिपदिकार्थस्य प्रत्ययार्थताभावात् किंतु यत्रैव प्रमाणं
तरेण सुवर्णस्य करणात्वादेः प्रातिपदिकार्थप्रतिपाद्यात्वं प्र

कौ.
वि. धा.
५

सिद्धं तदनुवादमात्रमिदं स्मृतिरिति तात्पर्यापारस्यार्थान्वये।
यि विशेष्यता प्रतिबंधः एवं च यवतीति कर्त्रा स्यात्तस्य लेपकाप्र
यको विक्रियतुल्यलो वर्तमानो व्यापार इति बोधः पञ्चतन्त्रेति
कर्माख्यातस्य लेपे काप्रयिकाया विक्रितिसुदृढकलाभाव
तेतिः पचति देवदत्तः पचते तं दुल्लक्ष्म्या दौ देवदत्तं तु लघोः ॥
प्रथमांतयो र्यथा कर्मसंश्रयात्तोपाताभ्यां कर्तृकर्मभ्यामभेदान्नयः
इतरं कारकाणां तु यथा योगं साक्षात्परं यत्तं वंथे तव्यापारक
येथात्तर्थात्तय इति थोये चैत्रेण स्पीयतरत्तत्रभावाख्यातेन
कर्तृकर्मणो रप्रतीतेः साख्यातन्वितैव्यात्तर्थात्तितावाः तच्चै
वंथात्तर्थात्तय इति विवक्षायां द्विवचनवाच्यपतिः अतश्चासा
नवलेनैकवचनस्यैव साधुत्वात् यत्तु अस्मिका आस्यंत इति भा
वेपि बहुवचनेन भ्वाद्यकारवचनादत्रैव साधितिः प्रवर्तमानं अ
तश्च क्वचिदप्याख्यातस्य भावतावाचिताभावात्कथं तस्यां समा
पदश्रुत्या करणत्वावगतिरिचेत् सधातोः फलेतुल्यत्वा
पारेत्वशक्तिकल्पतायामपि धातुर्थातिरिक्ताया आख्यातवाचा
याभावताया अतपह्नुवात् तथाहिः अतुल्यत्वापारोधात्
र्थात्तवदतो तुल्यत्वं किंतु तत्कालमात्रमभिप्रेतं प्रयोजकत्वं
साधारणं वा ताद्यः विक्रितिरूपफलजनकीभूतशरीरगत
क्रियाविशेषजनकस्यात्मगतस्य प्रयत्नीरूपदीप्तत्वेन फला
जनकस्यासंग्रहापत्तेः तच्च तस्य पचतीत्यतो तत्तु भवादेव संश्लेष
देशः पचति पाके पतत इत्येवं विधिविवरणादेवात्तु भवस्यापह्नोत्

मया कृता तन्तु द्वितीयः कृष्णदीतामयसंतव्यवहृता तौ ।
विलिखितप्रयोजकतेतसंग्रहायतेः तच्च फलकारणात्का
रणीभूतव्यापारयोरेवग्रहणमित्यत्र किं विविधमकम
स्ति । उभयप्रवेशस्य गोरवग्रहणतात्तच फलात्तु कूलतस्य
शक्यती केदकतात्तगीकरणात्तपत्रतायः संतापनत्वा ।
दीतांततेतत्तेतत्तेतैवंप्रकाशतावच्छेदकत्वांगीकारा
द्यावत्सु व्यापारेषु पचेः प्रयोगप्रतीतितावतामेववा ।
च्यवकल्पतात्रातिप्रसंग इति वाच्यं । एवंतर्हि पचति ।
पाके पतते प्राकं करोति प्राकं भावयतीत्यादिविवरणान्न
तादीतां पाकात्तु यत्करोति यत्तादीतां पचो संग्रहात्तपय
तेतच्च विवक्षितस्यैवकारकव्यापारस्य पचितोपादाना
यत्तादीतां विवक्षा विरहादेव यत्करोति पचति इति वाच्यं ।
देवदत्तः पचति देवदत्तः याके पतत इत्यत्र देवदत्ततिष्ठयत्रादे
विवक्षा वशंप्रभावात् । अतथा भवत्सतेयारूपात्तव्यापारा
प्रयत्नाभावादेव दत्तस्य प्रथमांततांतपयतेः तच्च देवदत्तति
ष्ठव्यापारांतरविवक्षया तत्तपयतिः तथा सति पचतीत्यत्र
भवत्सतेपत्रवोयकशब्दाभावेन विवरणावेलायां यत्तात्त
तादात्म्यपत्तेः अतो वशंपचतीत्याभासमातोपियत्तादिर्त
यच्चार्थ इत्युपागतव्यंकलर्हि पच्यर्थ इति चेत्तफलावच्छि
तो व्यापारविशेष एवः यो वस्तुतः फलजनकः फलेतज्ज

कौ.
दि. धा.
१०

तक व्यापारविशेषेयत्वेऽङ्करीत्येववाश्रितिरिक्ताशक्तिः तयोर्ज
त्यजतकभावस्तुसंसर्गविलम्बः अस्मिन्प्रयत्नद्वयं द्वितीया
र्थः फलाश्रयत्वं मतफलमपितस्यथा तत्तेवलाभातः अथवा
व्यापारविशेषयवधातोः शक्तिर्नतुफलेपिगोवातः द्वितीयाया
स्तुफलमर्थेन तत्ताश्रयत्वं पितस्य प्रकृतिप्रत्ययसमन्विता
हारादेव बोधोपपत्तेः तत्तेवत्यजिगम्पोः पर्यायत्वापत्तिः सं
योगात्तु कलं हि कर्मगमेरर्थः विभागात्तु कलं त्यजेः तच्च
दिकर्ममात्रं धातुर्थः फलसामान्यं च द्वितीया र्थस्तदात्यजि
गम्पोः पर्यायत्वापत्तिः तथा च ग्रामं गच्छतीति वक्तव्यं ग्रामं
त्यजतीति योगापत्तिरिति चेत्तः गमिथात्तु समन्विता द्विती
यायाः संयोगरूपफलविशेषबोधकत्वं त्यजिसमन्विता द्विती
याश्च विभागबोधकत्वमिति युक्त्यति कल्पते तोक्तातिप्रसं
गतिरासातः वस्तुतस्तु विजातीयफलात्तु कलतावत् ॥
व्यापारविशेषनिष्ठाफलात्तु कलातिमव्यापारनिष्ठावा
पाकत्वयागत्वादिजातिरेव तत्तफलजतकत्वावच्छेदकतया
सिद्धात्तु शक्यतावच्छेदिकासतीति तद्व्याख्यार्थः एवं कर्मत्वका
र्त्तत्वादिकमपि क्रियाजन्यफलशालित्वादिसमनियतं
जातिरूपं श्रवणदोषाधिकरूपं वा सामान्यं संगीकृत्य तस्यैव
द्वितीयावर्थतापि गतव्या अतएव व्यासज्जहति कर्त्तृत्वं दे
वतात्वं चेति सिद्धं तोपि संगच्छतेः अतथा आश्रयमेवेतत्क

तिव्यक्तिभेदस्यावश्यकत्वात्कर्तृत्वोपपादनात्तु य
त्रैः तस्य च संसंबंधिकत्वांगीकारादिरूपकापेक्षायां कर
णादिनातिरूपकेणात्ययोपितानुपपन्नः अस्मिन्प्रपदे
फलात्कूलव्यापारार्थकेषु व्याधितुप्रयोजकव्याप
ररूपस्य फलस्य तावद्व्यवहारैर्नैव भातापेक्षाः या कत्वा
दिसमतिपतस्य विक्रित्यत्कूलतादियर्मस्याक्षेपेणैव
भातोपपत्तेः एवं प्रयोजकव्यापाररूपफलवाचिष्यपि
यावत्प्रभवति विक्रिचतीत्यादिषु वाच्ये तविक्रितितत्वा
मात्येतत्समतिपतस्य प्रयोजकव्यापारजन्यत्वाक्षेप
णैव बोधोपपत्तेर्न तदंशोऽप्यव्यापारकल्पताशुक्लः अ
तएवोभयत्र विवरणे तत्तियमेतत्तेषां सुल्लेखः तद्विष
यतीत्यस्य विक्रित्या विक्रिचतीत्यस्य वा कल्पविवरणं ह्य
विनिर्णयते दृश्यते तस्मात्प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोरे
त्यतरवाविधावुपपदतश्च प्रतीतिराक्षेपेणैवेति तत्तस्मि
न्नपि शब्दव्यापारकल्पतावसरः अतएवैवं वार्तिकक
त्वाकदाचिदभिधीयमानकर्मशक्त्यादिप्रयोज्यव्यापारं
स्य समक्षिप्रयोज्यव्यापारश्चाप्रयोजकव्यापारमात्रं वि
वक्ष्यते चटंकरोत्योदतं पचतीति कदाचिदक्षिप्रप्र
योजकव्यापारं प्रयोज्यव्यापारं मात्रं चटंभवति विक्रि
येति तदुल्लासति तत्तस्मिंश्च फलात्कूलपावस्य विशेष

को.
वि. था.

११

वर्तिश्रुतिमवापारवर्तिकापाकतयासादिजातिरेव
ततश्चाप्रशकतावच्छेदकंशकतावच्छेदकंचततश्चात
तमितिश्रुतश्रुफलानुक्तलवापारसमूहस्यपचार्थते
पितदनुक्तलस्यपलादेर्धातुर्धातुणविधीयमाणः
स्यधातुर्धातुयोगादिवरावेलायाचमासमातस्यमा
तकाराजित्तसायांथातोस्तत्रव्याप्ततात्याशेषा
तिषादेवतदोयकतमितिनिश्रीयते तत्रचपचतिपाकं
भावयतीतिश्रुतलवापारवाचिणितंतभयातुता
विवराणात्संग्रहकलाचवाच्चातुक्तलवापारपवति
इ. धेतिवपलमात्रंस्यागच्छतीत्यादौरथेयत्रासंभ
वेताव्यापकतातः अतःसर्वसाधारण्येतातुक्तलवा
पारपवतिइत्यतवपाकं करोतीतिपार्थक्ये तदुक्ता
विवराणातिदोपि यतार्थकत्वः करोतेर्भावपतियर्था
पत्वेतपलार्थकत्वमिदं यथैवहियथेभवतीत्या
दौभवः अतकर्तृत्वंपतिपत्रस्यचटस्यतमपररोभाव
पतीत्यादौभावपतिकर्मत्वंपवंतमपरः करोतीत्यत्रक
रोतिकर्मत्वमपिः अतप्रभवपार्थक्यकर्तृकर्मकतावि
शेषात्करोतिर्भावपतियर्थायोत्पलार्थकः अत
एवरथोराच्छतीत्यत्रापिकरोतिताविवराणामवि
शिष्टं किंचयतार्थकत्वेकरोतेर्यततेत्वाकर्मकता

पतिः अतश्च सकर्मत्वरूपयर्ममेदात्र करोति यतः ॥
पर्यायत्वमपि तु भावयति पर्यायसत्त्वमेवेति तद्विवरणम्
मध्यतुल्यत्वापरवदित्यवतिष्ठतीत्यर्थं यत्तु पचति या
केपतत्तत्वेवेत्येतन्न विवरणं तन्नाक्षरिणिकं संग्राह
कत्वा च वातुरोयेतात्तुल्यत्वापरेशक्तीभ्यस्तीतात्
यां यत्तत्वेन तद्वेयस्य लक्षणायां गीकारात् वचसा मा
तृवाचकस्य पदस्य लक्षणायापि क्वद्वि विशेषपरं तं
नतपतादिविशेषवाचकस्य रणादिति ह विशेष
लक्षणे कर्तृजहत्स्यार्थलक्षणापक्षे अतो विक्रितिरूप
पफलोद्देशकः पाकात्तुल्यत्वापरसमूहपवतिष्ठतीत्यर्थः
तत्र च सर्वान्तरगतस्यातोत्पादकत्वापरस्यैव
शक्यतावच्छेदकत्वात्तत्वेन रूपेणात्मा तद्वेयेषित
तद्विशेषरूपेणातत्तदितिकर्तव्यताविधिभ्यो वेद्येयत्वे
षामपि वैयर्थ्यमिति पार्थसारथिमतानुपायितः व
स्तुततः फलभेदतत्तत्तद्वत्त्वादकभेदेन च व्यापारत्वा
तांभेदादेकशक्यतावच्छेदकाभावेन सर्वान्तरगतैकश
क्तिकल्पनानुपपत्तेस्तत्र द्विशेषविषयतत्तद्व्यक्तिक
ल्पते च तत्तदितिकर्तव्यताविधीनां वैयर्थ्यमित्येते तेषां ता
त्पर्यग्राहकत्वां गीकारेणातेकशक्तिकल्पनस्य ता
दवश्यंभावात्त्वात्सत्वादेकत्रैव शक्तिरित्येवालक्षणात्

कौ.
दि. था.
१२

दिताविधितोरागावावोयदृत्तंगीक्रियतेः तच्चक्रशक्तिः
ह्यचलक्षणेनति साकाभावः पचतिपाकेपततेपा
कंकरोतीत्यादिविवरणस्यैवपत्रशक्तिग्राहकस्यति
यामकत्वात् तच्चसंग्राहकलाचवातरोयेतातेकश
क्तिकल्पतायुक्ताः गंगापदस्यापितारेतदापतेः यत्रा
पिगुरुभूतैकशक्यतावच्छेदकीनुरोयेतैकशक्तिफ
लपतंतत्रापिलुभूतैकक्यतावच्छेदकसंभवेसंग्रा
हकलाचवार्थगुरुभूतावच्छेदकोभीकरागमत्या
प्यमेवः संग्राह्यागामवच्छेदकप्रतीकतत्प्रतीति
कत्वेततत्रिष्टुगोभ्रवस्यफलसुखतेतत्रासाणिकत्वा
त् अतश्चपत्तत्तस्यजातिरूपत्वेतल्लुत्ताहः क्यता
वच्छेदकत्वेतच्चयत्रत्वेनरूपेणभाताभावः पचतिपा
केपततेपाकंकरोतीतिविवरणस्यातभविकत्वाय
तुह्यजेतपत्रार्थकत्वंभावयतिपर्यायत्वादितत्कंतत्रः
आख्यातवत्करोतेरपिपत्रार्थकत्वेकलचवेतंगी
का तत्तच्चशक्यतावच्छेदकस्यपदादप्रतीयमात
तस्यकल्पयितुमशक्यतात्कथंकरोतेयसार्थकत्वं
प्रयत्नाभावेवातरोरादितासंदमानैवेत्रेसंदान्तु
विजातीयवाप्रसंयोगरूपव्यापारवत्पितापंसंदंका
रोतीतिप्रयोगदर्शिताचत्तार्थकत्वाप्रतीतेः व्यापारज

न्यताम्नामेवपदोक्तुरयोः कृताकृतव्यहारदर्शनाच्चः
नचवीजेतोक्तुरः कृतोरथोगमतंकरोतिस्यास्तीपाकं
करोतीत्यादौ अचेतनेपिप्रयोगादतुक्कलव्यापारवा
चितं मयविधव्यवहारसत्तेशक्यतावच्छेदकलाचक्षणे
वृत्तियमकतात् अचेतनेकृताप्रयत्नव्यवहारस्तुअ
तुक्कलव्यापारेलाक्षणिकः अतएवचैत्रत्वावप्रतीता
वविशोभनपाकंकरोतीत्यादौशोभताश्रितःपाका
तुक्कलोपत्तयेवप्रतीयतइतिकेसिद्धे अतोयत्ना
वकृतर्थः यतुक्कतोपनार्थक पततेरिवाकर्मकतापा
त्रिःफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वंहिधातोः सका
र्मकत्वंयथापचादौफलस्योदतनिष्ठतात् व्यापारस्य
चदेवदत्तादितिष्ठतात् अकर्मकेतुशयतासतादौक्रि
याफलपोरेकवृत्तितात्रकर्मकत्वं अतश्चयत्नज
न्यस्यफलस्यकर्मण्यभावाद्यथैवपततिरकर्मकः
तथैवकृजोपितस्मात्अथज्ञातजन्मस्यज्ञातताव्यफ
लस्येवकृतिजन्मस्यापिदत्तनिरूपस्यकर्मणिस्वीका
रात्ताथातुवदेवकृजोपिसकर्मकत्वंततोपततेरपि
तदापत्तिः ततश्चदेवदत्तेतकियतेद्यदइतिववततिथा
तोरपिकर्मणिलकारापत्तिः यतन्निवहाकितोपितद
तापत्तिः तिथातोरपिकर्मणिलकारापत्तिः यतन्निव

कौ.
वि. धा.

१३

द्विक्रितोपितदत्तापत्तिः ति या तो र पि क र्म गि ल क र ण प त्तिः
प त त्ति व द्वा कि सो पित दत्ता पत्तिः च टं क रो त्पा दौ च टे दि
ती य ता प द्धि श्रु ति त्वा श्रु त्वा क र्म क र्मा मी क र्मे क र्म त्वा क र्म
णा त ल्प क र्म य इ त्पे त त्स्त्र वि हित य ग्रा य ता य त्तेः क र्म
ते च टः स्व य मे वे त्प म्पा य ता प त्ति श्रु तः त ह दे व वा प त्ते र पि
त द्वा प त्ति श्रु त्प क र्म त त्त्र व स्तु तो यः फ ल व्धि क र णो वा
ग र ल द्वा चित्तं या तोः स क र्म क त्व म भि प्रे तं किं वा फ ल
व्धि क र ण ते न वा प र व च क ता भि प्रे ता ता चः प च्चा दे
र पि फ ल वि व द्वा या म क र्म त्वां गी क र ण त त्त्र व फ ल व्धि
थि क र ण त स्य व स्तु तः स त्वा द ति वा मेः त च वै व द्धि क क
र्म क त्व स ते पि स्वा भा वि का क र्म क त्वा तं गी क र ण त्वा भा
वि क स क र्म क त्व ल द्वा णा व्या ह तिः प व म पि प त्ता दौ
स्वा भा वि का क र्म के उ त्ति र्मु प स्य फ ल स्य प त्त्र व्धि क
र ण ते ता ति वा मे ति वा र णा त् आ स त श प ता दी ता
म पि क र्मा दिक र्म यो गे त स्वा भ वि क स क र्म क त्व स्य
चै त्रे णा स्य ते मा स र्वा दि प्र यो ग सि ध्द र्घ मं गी कृत त्वा
त त्त्र व फ ल वा प र यो रे क ति श्रु त्वा उ त्ता ल द्वा णा व्या मे श्र
श्रु त प क्त द्वि ती यो पिः फ ल व्धि क र ण त्वा म् व स्तु त्वा
व व ल ल म्प ते त वा च तां गी क र्मे गौ र वा च्छः श्रु तो ते यं स क
र्म वा क र्म त यो र्ति र्मु क्तिः किं त्वा श्र वि व द्वा वि र ह वि शि

सकर्मकांक्षातत्सकर्मत्वं अस्तिवेदं दृढं करोतीत्या-
दौ कृजोपेतियमेतविवक्षायां सत्तां कर्मयदसाकांक्षात्ता-
तत्पर्यायत्वेपि पततेः आकाक्षायांः शब्दविशेषमन्त्रे
नपर्यायत्वावश्यकत्वात् अतश्चयथैवकर्मत्वमित्येतत्पदं
सातपतिपदापेक्षं किंतु समातार्थकत्वेपि द्वितीयेवता
त्साकांक्षातथापर्यायत्वेपि कृजयवकर्मकांक्षातयत
तेः अत्रचकर्मविवक्षायां पचादेरकर्मकत्वं अविवक्षा
विरहवैशिष्ट्याभावादव्याहृतं अस्मादीनां चकाला
दियोगविशिष्टातां कर्मकांक्षादविरुद्धं सकर्मकत्वं
पंचमत्रयकएवथातुरर्थीतेरेसकर्मकोर्थीतेरेयीकर्मका-
स्तत्रापिकस्यैवतदर्थप्रतिपादकत्वरूपमप्रकारे
णकर्मसाकांक्षततदताकांक्षतेद्रष्टव्येयथाश्रोतथा
तोप्रयतार्थकस्यप्रणमातव्यापारवाचिते अकर्मकत्वं
प्रथितव्यापारवाचिते सकर्मकता अतएवपत्रकर्मद्वयसा
कांक्षत्वं तत्रविकर्मकत्वमपीति प्रोचः वस्तुतस्तु द्वितीय-
कर्मणो मत्वा कर्मत्वाभावेपि कर्मकारकसंबंधित्व
विवक्षायां अपादात्तादिकारकत्वाविवक्षायां च पारि-
माधिककर्मत्वस्याकारणो प्रतिपादतात्रतस्याचक-
र्मत्वत्वमिति दृष्टव्यं अतश्च कृजोपलपर्यायत्वेपि
सकर्मकत्वाक्षतेर्युक्तः तत्रिमितद्वितीयाकर्मलकारा

कौ.
दि. धा.
१४

दियोगो कर्मवत्कर्मणोति सूत्रविरहितपद्मादियोगश्च०
तत्र तयं विशेषः यत्प्राप्य कर्मतिरिक्तकर्मको दत्त एव
सः तत्प्राप्य कर्मण्यपिः अतएव त्वाप्यते चटः स्वयमेवे
तेवंतभवतिः भवति चक्रियते चटः स्वयमेवेति तत्तेता
वतायततेरपि कर्मकर्तृविप्रयोगः तस्य शब्दस्वभावेनै
व कर्मात्ताको दत्तात् शब्दस्वभावेन कर्मको दत्तादेव यातो
कर्मणा विवक्षा पूर्वकं तस्यैव कर्तृत्वविवक्षा यो यगादिवि
धातात् तत्तेवमपि कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति सू
त्रेण कर्मतिष्ठे व्यापारयवकर्तृत्वविवक्षा यो यगादिविधा
तात् तस्य च देवदत्तनिष्ठत्वेनोदतनिष्ठत्वभावात् च ते श्रोतः
स्वयमेवेति प्रयोगात्तु पपतिरिति चेत् तदा दशम्यले
ह्याजो देरपि उज्ज्यादिरूपफलालक्षकत्वांगीकारा
लक्षणां विताप्य पपतिं तयेति रूपमिष्टमः तत्सिद्धे
कृजो यत्तवाचित्वातेन पतति ता च विचरणादावस्य
पलवाचितं अतएव त्वाप्यसुधाकारोपममवार्थसंदे
हेणासुस्तवाद्यत्तु पपतिपाकं भावयतीति अतएव
लव्यापारवादि निजंतभूयात्ता विवरणंतकृत्वा
तावच्छेदकैरेव वापतेर्लक्षणाकार्यविषयं व्याख्ये
र्यपवेचरयोगतिवैजो जातातिरिक्तकरोतीत्यादौ श्र
उक्तलव्यापारेण मताद्याश्रयत्तपवत्तलक्षणेऽपि द्र

सृष्टतश्चपतीत्यादौवप्रतियोगितश्चशक्ततावच्छेदकं
 चकरोतिसामानाधिकरण्यवतिङ्त्वादिकंः अतश्च
 दोभवतितीत्यादौतदभावाद्यलाभातेपिसंख्यादिताता
 र्थमेवतिङ्गादिप्रयोगइतिमूलानुपातितःवस्तुतस्तुला
 चकानिङ्त्वादिकमेवशक्ततावच्छेदकंः अतश्चचदोभवती
 त्यादौवपिमवताश्रयत्नरावलक्षणाःतचाश्रयतेस
 संवंधविधयेवभातोपपत्तेर्लक्षणावैयर्थ्यःतासार्थ्या
 त्वर्थयोर्भेदान्नयस्यावुत्पत्त्यात् अतथाचैत्रपचतितं
 दुलश्रैत्रपचतेतंदुलश्रयादावप्यत्ययोपायतेः क्वचिद्वा
 त्वर्थकारकान्त्यः क्वचिद्वात्यातार्थइतिव्युत्पत्तिवैविध्यं
 अकल्पतायतेश्च आख्यातेताश्रयत्नलक्षणायांतत
 त्रैवभावतावक्रियात्तयोपपत्तेर्लक्षणावैविध्यंः अत्र
 निमित्तादिकमेवशक्ततावच्छेदकंततस्यातिमूललटा
 तादितस्यसाधुत्ववोधतार्थकल्पितत्वेतत्स्वतोविद्यमान
 तातत्प्रतिवाकरांतेषामतत्तगतत्वं यत्रतगच्छेत्पा
 दौतिज्ञेत्लोपस्तत्रशब्दादिविकरणस्यैवतद्वचकतंतत
 तिङ्गादिलोपदातंतद्वोपकंत ताभावेयितद्वोपस्यातुम
 विकत्वात् तत्सिद्धमाख्यातस्यपत्तोवाच्यइतिः सच
 यत्रः कृजयातमिहितस्वाख्यातामिहितोपितितं
 कर्मसाकांक्षयवप्रतीयतेविशेषेणतद्विधादिसमभिव्या

को. हारे सति शितकर्मकः अतएव सास्यकामः शरीते
 दि. ध्या. त्पादौ शयतादेरे कर्मकते पि स्वास्यस्य मावता कर्मत्वो
 १५ पपतिः अतश्चाव्यातामिहितस्य फलस्य वस्तुतः फ
 लभवता तु कलव्यापारताभ्यावता पदवाच्यते पपा
 निः सा च सकलकारकात्पित्वादसतिवाधके स्यात्वि
 शेषतयेव प्रतीयतेः तथा हिततावत्प्रमाणान्ते प्रतिभा
 वतायाः साव्यावद्विशेषणत्वात्पुण्यमेतप्रथमान्त
 स्य स्यात्विशेषतस्तदा हि भावता विषयकशब्दात्
 वच्छिन्नं प्रतिप्रथमान्तपदजन्योयस्थितिकारणमिति
 यमः फलितोतचासो संभवतिः काष्ठैः पचति द्येन्द्रिय
 कामस्य जुहुपादौ प्रथमान्तपदभावेन त्वमिचारात् ॥
 तच्च तत्राव्याहारेण तत्संपादं तं श्रुत्या हारायेक्षया श्रुत्या
 सति कतिरुल्लक्षणाल्लक्षणे ताव्याते तैव कर्तृकर्म
 लक्षणोचितात् तद्वदध्यात होतीति वत्सर्गकामपदा
 तुषंगः शक्तिं शक्यते ये तल्लक्षणातोपिलाचवशाशुको
 तः इन्द्रियकामपदस्यातत्तयापत्तेः पस्तत्राव्याते ताथर्थः
 कर्तृलक्षणे तासौ पूर्वप्रथमान्तपदोपातो यो तु मज्येत ॥
 अतो लक्षणो वा स्वाते तकर्तृकर्मणो स्तत्रैव चाभेदात्
 पश्वेवादिपदातो धुक्तं चैतत्संवायाः समानपदश्रुते
 वकर्तृचत्वयोपपत्तेः अतश्चास्मिन्पदे चैत्रावस्ये गौरा

वातकिच. विभावयस्य गोधावतीत्यादौ महाभाष्यकारासु
येता एकवाक्यानां सायुतायि प्रथमांत विशेष्यते तावक
ल्पते. तथाहि. न तावदत्र सगस्य विभावतं प्रतिकर्मत्वं द्विती
यांत तापते: तच्च द्वितीयांत पदाया हाराण कर्मकांक्षा
ति: वाक्यभेदापते: अतो यावत्तावता यावत् कर्मत्वं वाच्यं
तच्च तदोपपद्यते पदितस्या तावत्प्रकारतया चय: अस्या
या कृडच्चरिताया उभयत्रावता तु पपते: भावताया: प्र
थमांतं प्रत्यपि विशेष्यते त कर्मता संसर्गात् तस्या विभा
वतभावतां प्रत्यक्षयोपपत्ति: तच्च तदापि तत्र द्वितीयाय
ति: शंका: सादिविभक्तीतां प्रातिपदिक परतस्य तियत्
तेताव्यातयत् वक्तव्येपि साक्षात्काररूपविभावतक
र्मत्वात्तु पपते: कथमेकवाक्यतोपपत्तिरिति वाच्यं वि
भावतस्य साक्षात्कारयदितत्ताभावेन तित्यावमेयक
र्मत्वादेव पपते: पुपते: वदितव्येपि ता शंका तु पपते: त
च्च सगस्य गतपलस्य तित्यावमेयत्वे वाधावता अयत्वा
त्तयाव्यातलक्ष्यार्थस्यैव विभावतकर्मत्वोपपत्ते:
अतो स्मत्तते एकवाक्यतोपपत्तिरिति मुख्यविशेष्ये
वभावता. एते तभावताया मुख्यविशेष्यते पाकभाव
ताजायत इत्यस्मिन् अर्थे पवति भवतीति प्रयोगापत्तिरि
ति दृष्टांतं इष्टापत्तैव तिरस्त्रं अत एवोक्तं वाक्यपदीये:

कौ.
हि. धा.
१६

वहुषपितिः तेऽसाकांक्षेकवाक्येतिः किंच भवत्सते
सर्वकारकाणां धातुर्थे तस्य कालादेशभावतायां संख्या
भावतयोऽप्रथमांतपदोपस्थापेत्यखीकाराद्युत्पत्ति
वैविध्यकल्मसापत्तिः तद्यं वक्ष्यमाणरीसा सर्वेषां भाव
तात्पर्यांगीकारीदैकैव बुत्पत्तिर्भूता कल्पयितुं एते तप्र
थमांतपदोपस्थापेभावतात्पर्यात्मीकारेपि आख्यात
लक्ष्ये कर्तारिकर्मणिर्वतदन्वय इति भावतायाः सुखा
विशेषात् तस्मिन् यथास्तं बुत्पत्तिवैविध्यतादवस्थात् किं
चास्मिन् यदेभावप्रथातमाख्यातमिहेतस्मृतिविरोधः
तथा हि तेयं स्मृतिर्भाविशब्दवाच्यभावताप्रथात्वं प्रकृत
र्थापेक्षया विद्यतेः तस्य प्रकृतप्रतिप्रत्ययाविति स्मृतौ व
सिद्धेः किंतु यादाव्यातं शक्तिलक्षणा साधारणपेतभा
वता संख्याकालकर्तारिप्यंतत्र भावतायाः प्रायासंत
तकर्तारिहेतवंपरं अतएव धातुर्थः केवलं सुद्धोभा
वश्च मिथीय इति व्याकरणास्मृत्या धातुर्थस्य भाव
परिभाषणोपि तास्मांति तत्र स्मृतौ भावश्चेततद्गृह
णंतथा सति यातोरेव भावप्रथातत्वापत्त्या आख्यातश
ब्दस्य भावप्रथातत्वाभिधातात्तु पपत्तेः किंतु रिजंतस्य
भुवोजंतत्वबुत्पत्त्या आख्यातार्थभावतायाः वैधा
करणापरिभाषणं तांततया स्वविहितकृत्यविषयो

ततिरुक्तविषयमपि. तस्य परिभाषारूपत्वेनात्यत्र
प्रवृत्तेतदपि च तस्मै सकोभावेकइत्यादौ शुद्धया त्वर्थग्रह
णामेव तत्र तत्ता चर्चभावग्रहणमित्येतदर्थतत्त्वभाव
पदशक्तियसार्थप्रवृत्तिति मितोदेस्तद्वपपतेः त
च सर्वमाख्यातजंता मेतितिरुक्तकारेणाभियातादा
ख्यातशब्दे तथा तरेवोच्यतइति वाच्यं कृदन्तेयातौ आ
ख्यातपदप्रयोगाभावेताख्यातपदस्यथातुवाचित्वा
तुपपतेः तिरुक्तेतामतिवचनेत्यातशब्देतलक्षणया
ख्यातांतस्यथातोर्ग्रहणं तातुपपन्नं अतएवाख्यातातीति
जैमिति सूत्रेणाख्यातशब्देतलक्षणपेवथातोर्ग्रहणं
तातुपपन्नं अतएव ख्यातातीति जैमिति सूत्रेणाख्यात
शब्देतलक्षणपेवथातोर्ग्रहणं एतावांस्तु विशेषो यज्जै
मिति सूत्रेणाख्यातकत्वं विशेषणं तेततिउं. तस्मेवथा
तोर्ग्रहणं तिरुक्तसूत्रे तलक्षणं तेततत्रातिउं. तस्यथा
तुस्वरूपैस्तेव तत्तेतावताख्यातशब्दस्यथातुवाचित्वा
कृदन्तेयातौ पाकइत्यादौ तत्पदप्रयोगाभावेतत्तद्वचित्वा
तुपपतेः अपितु तिङ्. वाचित्वमेव अतश्चाख्यातप्रतिपा
द्यातेकपदार्थविषयेकस्य प्राधान्यमिति जिज्ञासायां भा
वता प्राधान्यमतया स्मृत्यातिवस्यतेः एवं सत्प्रधाना
तितामातीत्यत्रापि अन्तेकार्यप्रतिपादकेषु प्रातिपदि।

कौ.

दि. धा.

१७

कारणतामयेयेषु नामसुपाचकोलावकइत्यादिषु विभ
क्त्युपातसंख्यातययोगितः सत्ययदाभिधेयस्य कर्तृरेव
प्राधात्यंततुपाककृतेरित्ययमर्थो विगम्यते. तामन्ता
विशेषेपि च यत्र वदादिपदे च दृष्टतत्त्वस्य योरुभयोरप्य
र्थयोर्विभक्त्युपातसंख्यातययोगितरूपासत्यतातत्रो
भयोरपि शब्दतः प्राधात्यं. अतएवाहृत्यधिकारोमि
हितयत्र तृतीयादौ जातेरेव संख्याकारकात्त्वयोत्पत्र
तुल्यद्वितयज्ञेः जातिव्यक्तयोश्चतविशिष्टैश्चिष्टा
वगाहीपकोवेभ्यः किंतु वेद्यव्यंशकिलक्षणाजन्त
मिति अतस्तत्रोभयोः सत्तत्त्वता उभयोरपि प्राधात्यं
तदेव साख्याते तामसुचाते कार्यप्रतिपादकेषु अत
यास्थता प्राधात्यं नित्यम्यते सुवादिषु तत्ते कार्यप्रतिपा
दकेषु प्रधातभूतक्रियात्वयित्वाकारकादेरेव प्राधा
त्यंततुलिंगसंख्यादेः प्रधातभूतक्रियात्वयित्वंचक्रि
क्रियात्वयविरहेकारकात्त्ववाचातातः क्रियायाः प्र
धातत्वं च क्रियापदं विताकारकाणां तैराकांक्ष्यादर्श
तात अतः प्रधातभूतक्रियात्वयित्वात्सुवर्णकार
कादेरेव प्राधात्यं लिंगसंख्यादेस्तु समातामिधात
श्रुतातदत्वयित्वं तच्च साक्षादयोगमिति पदश्रुते
र्येभ्यो तात्त्व्यलिंगाच्च यार्हिकः प्रातिपदिकार्थात्त्वया

इति प्रातिपदिकार्थस्यापि लिंगसंख्ये प्रतिप्रायात्वं
अतएव विभक्त्युपात्तसंख्यातययोऽप्यस्वरूपासत्तत्वा
पि अस्यापार्ष्टिकात् त्वमादायेव निर्वहः सर्वचैतस्य
श्लेकताधिकरणोपक्षान्तेः प्रातिपदिकार्थस्तु प्रयात्वा
भूते कारकसूत्रे प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थे प्रतिप्रायात्वा
वगमात् सामान्यस्येति रूपां प्रमाणांतरात् कारका
दिविषयेव तत्संख्यादिविषयापि अतथा प्रातिप
दिकार्थत्वसत्त्वसत्त्वसमाख्यातुपकारकादिरूपः
सुवर्णस्तु प्रयात्वा भूते प्रत्ययार्थभावतायामनेति ता
नुयात्वेति स च प्रत्ययार्थान्तेरेकास्मादुपसर्जतत्वात्
प्रयात्वा त्वयस्य च अभिहितत्वात् कारकाणां चान्वर्थे
तस्य त्वभावतायामन्वय इति व्युत्पत्तिद्वयकल्पनाप
त्त्यय इति व्युत्पत्तिद्वयकल्पनापत्तेश्च अतो लाघवा
त्सर्वेषां भावतायामेवात्ययो युक्तसंबन्धविशेषाद्वा
योग्यस्तथापि पार्ष्टिकात् त्वलभ्यत्वात् त्वर्थद्वारक इति ता
श्रीयते एवं प्रथमांतस्यापि वैत्रादिपदस्य असिद्धित
कर्मकर्तृकारकवाचिती प्रथमेति मते कर्तृकर्मवाच
कत्वात्कर्तृत्वादेर्धुक्तयवभावतात्वयः प्रातिपदिकार्थे
प्रथमेति मते तु प्रातिपदिकार्थस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वा
धिकारित्वात्पतरसंसर्गेण भावतायामन्वयो तात्व्य

कौ.
हि. धा.

१८

पत्रेः एवं संवोधतां तस्यापि द्रष्टव्यः एव तिसिद्धादेः कार
कताभावेऽपि अत्र सायकता वगमादि धिवदेवा तृष्टेण
यां भावताया मेवात्त्वयः एवं कायतया दीतां क्रियासंवे
धसापेक्षाणां क्रियाभावेति विहिततां च कृतसुतादी
तां तत्र श्रभावताया मेवात्त्वयः दंततत्र तत्रोपपादपि
पत्रेः यस्यास्तु संवेधसासात्प्राप्त्यापित्याः कारकवि
मक्तिताभावभावेतां विताप्येत संवेधोत विरुध्यते
अतस्तस्याथात्त्वयकारकादिभिः पितृतात्त्वयपत्रइति
मूलास्यपितः वस्तुतस्तु तत्रापि साक्षात्त्वयं परमा
धारापेतभावताया मेवात्त्वयः प्रयातात्त्वयस्याभ्यर्हितता
तथात्त्वयस्य तभावताया मेवात्त्वयः प्रकृत्यर्थतत्कारक
तेतविवरणञ्चाविवादयव किंच थात्त्वयस्यात्त्वयकारक
तेतात्त्वयभावेत्तीयां तातां ज्योतिषोमादितास्तामत्त्वय
यापत्तिः तत्त्वसाधुत्वार्थमेदत्तकारणार्थात्तीयेति वाच्यं
करणत्वरूपप्रौतार्थतिवद्वायां कारणभावात् अमेद
लक्षणयास्तृतीयायां कायदृशताञ्च पात्येतथतीभवा
तीत्यादावपि यत्तथात्त्वयमित्यतवातिवर्थः पात्यस्यत
संवयोत्पत्तिप्रतिकरणत्वेऽप्यत्रेदित्यदोभवतीति वस्तु
ज्ञायांप्रमाणभावात् अतएव भासममातोपि यत्तस्य
थात्त्वयभेदः पार्थिकात्त्वयलभ्यएवेति तत्तदर्थमपिलक्ष

॥ अतो लक्षणायाः काव्यदर्शनादतीयांतनामयेयाव
रोयेतापिथातर्क्यकरणात्समवश्यसंगीकर्तव्यः अत
एवतात्त्रिकरणात्सपदार्थविधयाभासमानत्वात् या
तर्क्यस्यापिकरणात्तंससर्गविललभ्यं अपितुथातला
क्षमेयः अतप्रथात्वर्थीयागादिः करणात्तेतेनित्तुका
रकत्वाभ्दावतावामित्यपिद्रष्टव्यं एवंलडादिवाच्य
कालोपिपाष्टिकात्तयलभ्यथातर्क्यद्वारावासादात्तं
बंधनेवकाभावतात्तयीः एवंविधिरपिप्रवर्ततात्तूपः
प्रथातभूतायांतस्यामेवभावतायासत्तेतितत्कत्तमे
बंधेत संख्याया प्रतीत्यतरोयादसशासतातरोयाच्च
भावतात्रिमकर्तृत्वकर्मतात्तपरयोक्तितं भावतात्तिक
र्तृत्वकर्मत्वेअवंचीयात्तित्त्वे अदियत्तितेयस्वाप्र
यमादियतः कर्तृत्वकर्मत्वयोश्चाक्षेपलभ्योरपि
शाद्वत्तसिध्यर्थंलक्षणात्तत्तदाप्रयस्यापिसर्वेवै
तद्विल्लरेणकर्तृधिकरणोत्तरूपयिष्यते तत्रशावादि
विकरणस्यलेतिउवाच्यासंख्याकर्तृत्वान्तिताः यगा
दिविकरणस्यलेकविल्लकर्मताप्रितापितत्तत्तदा
अशान्तितात्तस्याशाद्वत्तत्त अतएवदर्शष्टोमासा
दोआप्रयभेदेपिकर्तृत्वैकादेकवचने दोमेव
सातावित्पचत्तप्रमाणंतगतुसागादधिष्टातलक्ष

को. ११
 दि. आ. ११
 ११
 गामेगीकृतसंख्यात्प्रश्नाप्रयएवेतिविशेषः अतः
 संख्यायाः कर्तृकर्मात्मातस्यलेतावतत्रैवात्ययश्चिह्न
 लावपापितः वस्तुतस्तुप्रधानात्ययस्याभर्हितत्वा
 त्ववभिहितसंख्यायाश्चप्रश्नाप्रयिपाक्षिकत्वापत्तिः
 भवकर्तृत्वकारकः कर्मत्वकारकोवापरं परासंबंधेनभा
 वतायामेवात्ययः भावात्मातस्यलेतुभावतायामेवा
 त्ययः संख्यायाः यथाचैत्रासुप्यतेस्थीयतश्चादौः अ
 त्रिहितायादिहृत्तिलिङ्. योऽत्रावंदेयाधिरूपं कर्तृत्वं
 तीत्तृतीयार्थश्चतएवचैत्रेणकिंकियतश्चिह्नप्रश्नेसुप्य
 तश्चतुर्तमपिसंराक्षते. अतः प्रतीत्यभावात्त्रात्रकृति
 लिङ्. यश्चित्तिपभतमयास्तं. अतस्तत्रभावतायांसा
 द्वात्संबंधेनैवसंख्यात्ययः तच्चैवंतस्याः द्वित्वादिविवा
 द्वायां द्विवचतापत्तिः एकवचनमेवतत्रसाधुत्वस्मृते
 स्तेनैवविवक्षितसंख्यालक्षणोपपत्तेः तच्चैवंसाक्षा
 त्संबंधेनविभक्त्युपातसंख्यायोर्मित्तरूपसत्तापत्तेर्भा
 वस्त्राधात्माकापत्तिः सत्तास्वीकारेपिभावतानयाया
 त् अस्मांहिस्रतैभावस्यप्राधान्यमितितियमः क्रियंते
 तत्तसत्तातिरिक्तस्येति संख्यादेरपिप्राधान्यप्रसंगात्
 अतोभावतातपायात्संख्यात्ययेपितप्रधान्यक्षतिः ॥
 अस्तुवाकर्तृकर्मात्ययवद्भावपत्तियप्यवपाक्षिकः ॥

सोव्यायाः अतोभावात्वातस्यालेसादात्संवधाभावे
पिहानर्थहारेवभावतात्वयोपपत्तिः यत्रतुगगतेतस्याय
तस्यादौयत्रस्यवयः तत्रचटोभवतीत्यादौप्रथमांतपदा
त्वयमेवात्राश्रयतलक्षणायांकारणाभावाद्वातथ्ये
वसंख्यातयोतसितैववासेतिकेचित् वस्तुतस्तुभावप्र
धातमितिस्मृत्याश्राव्यातत्वावच्छेदेतभावप्रायात्यस्यवि
हितत्वात्तदव्यातपपत्तिरेवात्राश्रयतलक्षणावीजं
एवंकारकान्तयेष्वेवैरूपंभविष्यतिश्चरथाक्वचिदा
ख्यातार्थइतिबुद्धिद्वयकल्पतापत्तेः अस्मत्तत्तेतुह
त्याख्यातपदगम्येसर्वत्रकारकान्तयइत्येवैरूपं कर्तृ
त्वकर्मत्वयोस्तुभावतायामेवात्वयः तत्रकर्तृत्वस्या
भावतायामन्वयोविवादपव कर्मत्वस्यतु कर्मत्वा
तस्यलेपलवाचितानिश्चयलप्रयोज्यफलक्षणात्
त्रात्वय इतिस्मृतात्तुपापितः एवंकर्मकर्तृत्वस्यलेपिप
द्यते श्रोदतः स्वयमेवेत्यादौकर्मणपवस्वव्यापीरेकर्तृ
त्वविवक्षाणात्फललक्षणाद्रष्टव्याकेचित्कर्माख्या
तस्यलेफलमात्मतेपदशकं तत्ररुतिः प्राचादिसम
पिद्यादततिउ. एवतत्रशक्तिग्रहात्अतस्तत्रभासता
ताहृतिः परंतृतीयार्थः श्रोदतस्तुफलपवातेतीसा
रुः तत्र लाचवेततिउ. तस्यैवशक्ततावच्छेदकत्वोचि

को. तात. श्रौतान्त्यर्थफलस्य लक्षणाप्यवोचोपपत्तेश्च.
 द्वि. था. तृतीयाया अपि कर्तव्यत्वावज्ञेयाधिरूपेण शक्तिर्न तत्र।
 २० तौ तथा तैत्रयपिकारकान्तायनेः वस्तुतस्तु कर्मव्या
 तेपितफललक्षणाकृतावेवावज्ञेयाधिरूपस्य कर्मत्व
 स्यात्समाताधिकरणफलप्रयोजकत्वसंबन्धेनातयो
 गीकारः अतएव कर्मकर्त्तव्यात्स्य लेपिकर्मत्वरूपा।
 त्वज्ञेयाधेरविवक्षाणात्कर्तृत्वरूपावज्ञेयाधेरवोद।
 तन्निष्कृष्टपरंपरासंबन्धेन कृतावस्तयोपपत्तेर्तफ
 ललक्षणा तच्चैवमेतादृशस्य तदेव दत्तस्य साक्षात्संब
 धेन प्रथमातापमावच्छिन्नतीयापत्तिः सादेवेति वाच्यं दे
 वदत्तनियकर्तृत्वस्य तिङातमिथातेपिकृतिनिरूपित
 कर्तृत्वस्य तिङाभिहितत्वादतधिकारविहिततृतीया।
 याश्चापदपितमशकत्वात् तच्च प्रथमेव तद्विषयेन.
 प्रथमायास्तिङ् पातसंख्यात्वविवाचितव्याप्तत्वेन
 व्यापकाभावेऽप्यापदपितमशकत्वात् अतः संबन्ध
 सामान्यवाचिमीषष्टेव तत्र गुणा. तदेवं सर्वकारका
 निप्रतिभावतायाः प्राधान्येतिङ् पातकर्त्तृत्वप्रति
 सत्ताप्राधान्यापत्तेस्वरतंगीकारेभावप्रथातसाख्या
 तमिति स्मृतिविरोधस्यः परिकरताभ्यावतायाप
 वस्तुस्य विशेषतमिति सिद्धं अतएव भावप्राधान्यस्य

ताभावतायाः प्राधान्यावगमादप्रधानभूतयोः कृतयो
र्हिकर्मणोस्तद्भूतत्वं अतएव ते कृतं तव देवतायाचे ॥
तत्र तल्लक्षणेन याहि यत्रैकस्मात्प्रदादने कार्यप्रती
तिलक्षणेनैकशक्तिकल्पतागौरवमिषायैकैवशक्ति
तयत्रलक्षणेन वश्यमभ्युपगंतव्यं तत्रचनित्यामाका
येकायांप्रथमतयावत्प्रधानस्यलोकेवेदेवगताभूताये
क्षेपकत्वदर्शकत्वात्तमेवशक्तित्यामकंअवसीष्ट
तेःतदिहभावतायाः प्राधान्यपक्षेनदपेक्षितयोर्गण
भूतयोः कार्यकर्माणोराक्षेपेणैववोयोपपत्तेर्नातिरि
क्तशक्तिकल्पतावसरः अतएवतत्रव्यभिचारतत्वाक्षे
पकत्वशक्तिर्यथैकतादौतत्रातेकशक्तिकल्पतमपि
यदित्तयोरेवप्राधान्यंततस्तयोरेवशकवापत्तेभवि
तायाअगताभूतायास्तभ्यामेवाक्षेपसंभवात्तस्या
वाच्यत्वेमुज्येतः अतएवकृतं तस्यलेपाद्यकपक्षेपि
तादोपविधातोः एकस्मात्वाचितेपिप्रत्ययस्यकृतिक
अदिहृतातेकार्यवोधकस्यैकशक्तिरितिनितियामका
येकायांसत्वप्रधानातितामातीतिस्पष्टासत्वरूप
स्यैकअदिरेवप्राधान्यावगमात्तत्रशक्ताववधारिता
यांगताभूतायाः कृतेराक्षेपणैववोयोपपत्तेर्नाति
रिक्तशक्तिकल्पतं तच्चैवंतस्या अशाब्दत्वेतपाकादि

को.
वि. धा.
११

रूपकारकात्वात्तावतिः आख्याते एकतात्पर्यार्थक
नैकर्मणोर्विकदंतस्य लेकारकात्पर्यार्थकतेर्लक्ष
णांगीकारात्तत्रैवमपिलाचवात्कतावेवशक्तिर
स्त-लभ्यवस्याप्यंगतिस्सदीक्षाणीयासुखात्तस्ये
वंभागानाविरोधस्यायेताकिंचित्करत्वात् प्रथाता
स्पृष्टः स्फुटिकतेतत्रशक्तावधारितायामनव
क्षिप्रयाः शक्तेरयोगादवच्छेदकापेक्षायांतद्वतगो
रवादेरुत्तरकालप्रतीतिकतेतफलमुपपन्नं
अतएवातेकार्यप्रवर्तपादकेपिदेयदेयज्ञानतरा
र्थप्राधान्यतियामकाभावस्तत्रैवलाचवस्यग्राह्य
धिकरणव्युत्पादितस्यतियामकत्वं तद्विचटव
दत्तयोप्राधान्यतियामकं किंचिदस्ति पूर्वोक्तविध
योमयोरपिसत्त्वभूतत्वेनस्मृतेरतियामकत्वात्
उभयोरपि कामिकबोधद्वयांगीकारेणवैशिष्ट्यात्
तवगाहताप्रतीत्येवतियामकत्वाच्च कृत्स्नत्वा
पूर्वोक्तविधयाप्राधान्यस्यैवतियामकत्वाचुक्ताक
त्रदौशक्तिर्नतुक्तौ भावकृत्स्नत्वपाकश्रुत्यादौष
कपदमात्रेणकृतिप्रतीतोयाकः किंचतभूतिपृथक्
कृतिवाच्यपदसमभिव्याहारात्तदप्यतेर्थात्तर्थात्मात्र
प्रतीतावपिकारकात्पर्यार्थकास्यैरोदतस्यपाकरणा

दवपिजायतेक्रियतरतिवाक्रियायदाथाहारेणवाक्यसूत्रां।
द्रष्टव्यंयुक्तंचथातर्थस्यापिस्वजनकीभूतव्यापाराक्षेपक
त्वंसंबंधातः अतःकृदंतस्यलंकृतिप्राधात्याभातादवाच्य।
त्ववतिङ् तस्यलेपिभावताप्राधात्याभावेअवाच्यतापत्तिः तवे
ष्टापत्तिःभावप्राधात्यकोपकस्मृतिविरोधातेतत्कृतात्किंच
अस्मत्सतेतिपातोपसर्गप्रातिपदिकातिरिक्ताशङ्काम्यो
यःसुबुपात्रलिंगसंख्याव्यतिरिक्तोर्थस्तत्प्रकारकशाह
सावच्छिन्नंप्रतिलिङ्गातस्यपिभावताविशेषतासंबंधंतय
दत्ततोपस्थितिःकारणमितिपक्येवयुक्त्यावहृतंसंय
हान्नाचवं अतथाहिततत्कारकादीतांथातर्थेतस्यच
कालादीतांचभावतायांतस्याः संस्थायाश्चप्रथमांतद्।
त्यतेकयुत्पत्तिकल्पताहोरेवंअत्रचकार्यतावच्छेदकेतिपा
तीयसर्गाणांसमभिव्याहृतातार्थात्तयंविवितास्वार्थ
बोधकतादावंविशेषणंअतएवतेऽक्रियासमभिव्या
हारेसतितथेवातयोपपत्तिषेथेषुतजः अतसमभि
व्याहारेतस्येतापि प्रातिपदिकार्थस्यापिचटचटत्वादे
सुवर्थंप्रत्येवातयाहितीयं यत्रवर्धयितादौसुलोपस्तत्र
प्रातिपदिकलक्षणेवदधिकर्मत्वादेर्मुत्पत्तंतरेणैवभा
वतात्वयेपितक्षतिः अत्रचाप्रेयोष्ठाकपालश्यादौत
दितोयात्रस्यदेवतात्वरूपस्यकारकस्यतद्वितोपातद्र

को. व्याख्येयविज्ञापयिक्रियान्वितः प्रातिपदिकार्थत्वेऽपि
 द्वि. था. सततरेणतदंगीकारोक्तच्युत्पत्तिसंगः अतएवकार
 २२ कत्वातिरिक्तसंबन्धेतपत्रतदितसमासादितिर्यथोप
 गवराजपुरुषद्वैतत्रक्रियान्वयाभावेऽपुरुषादावन्वयो
 रातिष्ठः यत्रतुकारकत्वसंबन्धेतहर्निर्यथाप्रायेयस्या
 दोतप्रप्राथमिकक्रियान्वयविताकारकतायोगात्सह
 अणार्थिकसंबन्धेतापिनिर्वाहोपपत्तेर्तदावेवाष्टकपालसं
 वंधोऽपितुभावतासंबन्धद्वारकपवासोविवरिष्यतेचैतन्मोर्णा
 सामर्थ्यिकरणोवाकाभेदोपपादतार्थसुप्रगत्तलिंगसंख्य
 योः सुवर्णकरणत्वाद्युत्पत्तितोऽविधयप्रगत्तगम्यतात्वेत्यम
 र्थैरतीत्यं प्रथमांस्तस्यलेचप्रातिपदिकार्थस्यापिप्रथोय
 स्थितस्यैवात्वयांगीकारावातिप्रसंगः एवंषष्टीकांता
 दीतामपि कारकत्वातिरिक्तेतीपिसंबन्धेततिसित्तव
 तावतात्वयांगीकारादतिप्रसंगोतिराकर्तव्यः अ
 र्थपदेचयदजन्मोपस्थितिविशेषपरंतेनयागादेः
 करणत्वात्तपितोभावतातन्वयेपित्तकृतिः कार
 णातावच्छेदकेपिकारकाणांभावनपदोपस्थापि
 तभावतात्वयायतेस्तस्याहसंख्यलिंगातन्वयीतिवि
 शेषां अतएवोदतंभुक्तावजतीत्यादौत्वाप्रत्यया
 नभावतायासोदतादेः संबन्धेपित्तस्यालिंगासत्त्वपि

तामोक्तव्युत्पत्तिवियातः तच्चैवंपकस्मिताकोभावताद्वय
सत्ताकस्याकेषांकारकागामत्वयश्चवित्तिगमकाभावः
योगतायाश्चासन्नेलाग्र्यस्यवातिपमकत्वायवंगच्छे
त्पादोपत्ययलोपेयिषादिविकरणार्थभूतायमेकस्या
मत्वयः तस्मादेकैवमुत्पत्तावहुतांसंग्रहात्ताचवंच्रस्तुवा
प्रकाराभूततदर्थमेदेतव्युत्पत्तिभेदतथापिपरिपूर्णपदरे
णात्वेतीतिमायेतप्रथमावगतयादिव्युत्पत्तिवेलायांभा
वताविशेषत्वस्योपस्थित नैवविशेषणानातरूपसा
मग्रीसत्वेतस्वर्गादिपदांतरार्थातामपिप्रकारतयातयसु
त्पत्तिकल्पनातत्तत्रभ्रमगतसुखविशेषत्वस्यावस्थि
तत्वेतविशेषणज्ञाताभावात् तत्किहंसर्वकारकाणांभावता
यामत्वयातस्यासुखविशेषत्वमिति तच्चैवद्वितीयंतस्या
पिभावतायामेवात्वयाहातोः सकर्मकत्वाकर्मत्वकृत
व्यवस्थानायतिः यहातर्पस्यपार्ष्टिकात्वयेकर्मणा
आकांक्षातहातोः सकर्मतांगीकारात् पार्ष्टिकात्वय
लभ्यंथातर्पकर्मत्वमादायैवचौदतादौद्वितीयोत्पत्तिर्न
तभावताकर्मत्वमादाय अत्यथास्वायंशपीतेत्यपिप्रयो
गायतेः पार्ष्टिकात्वयलभ्यसकर्मत्वादित्यवहारवदेव
चस्तोकंपच त्पादौक्रियाविशेषणानामपिभावतारू
पक्रियासंबंधोत्तरकाललभ्योहातर्पतामेदात्वयोश्च

को.
हि. धा.

२३

व्युत्पत्तिरस्मात्सिद्धायावर्थातिरेकित्वाप्यस्यवाच्यामुत्पत्तिविशेषे
साप्रयत्नरूपभावतेतित्रचसर्वोक्तत्वायेततस्यानियमेनक
र्माकांक्षादिधिसमभिव्याहाराद्वतस्यांस्वर्गकासाधिकार
तयेतद्विशित्तजत्वंसर्गादिभावतेतात्पीयतेभावाधिकार
एतयेतच्चपारादिःकरणातेतच्चतस्य रूपभावतातस्य
त्वोक्तयंतस्यामेवकरणात्वमितियाद्यंभवताफलजनकते
तयविभाषिकस्यैवभावताकरणात्वसांगीकारात् तस्या
अस्वजन्यकरणोत्पत्तौ जन्मतीये अतुग्राहकायेद्यायाप्र
करणाधिकारत्वायेतप्रयाजीदित्तिकर्तव्यतातेतातीयेतः
अतएवतिर्वापास्यद्रव्यस्यतुग्राहकायायोगाद्यापाराता
विसृष्टद्रव्यमपितेतिकर्तव्यतातेतज्ञापतेव्यापारसंबंधोत्त
रेततस्येतिकर्तव्यतातवोथरूपयितत्रतत्रव्यक्तंमविष्य
तिपार्थसरथिसतेतव्यापारसामान्यस्यैवभावतात्वात्
याजादीतोचतद्विशेषाणां व्यापारविशेषाकांक्षारूपे।
निकर्तव्यताकांक्षायांतेतात्वयोतत्रअतुग्राहकतेतत्र
तयव्यापाराताविष्यद्रव्यस्यतद्विशेषतायोगावतते
तत्रहणमिति विशेषोपिप्रकरणाधिकरणोतिरूपयिष्य
तेनचैवंभावतायांसाध्यसाधासायतेनिकर्तव्यतातये
मिसमातप्रयोपादानाप्रमाशुद्धायांतस्यांविध्यतया
उत्तरकातीतस्यतदंशयत्रस्यविविधसंस्पर्शाभावतग्रहे॥

कत्वदः विवक्षायतिः श्रंशत्रयतयोतंतद्वि शिष्यायं विवक्षया
श्रुयगमेतुयनिएर्णपदं पदोतरेणातेतितेत्यायमंगा पतिवायं
उदुसप्रयत्नविधिविषयवातुपयतेः सामान्यतोपकिंविदकि
मोशत्रयोयेतभाततायामेवविधिसंवंधाश्रुयगमेतपदपर्यवस
ययतेः यश्चाविर्हीरणायेक्षार्यातततदैविशेषतिर्हराणोप
यतेः तस्मात्तिहोश्रंशत्रयानितामत्यवाचापलभावता॥
अतश्चतस्यांथातर्पसैवकराणतंशीघ्रं प्रसितमिति पाष्टिक
फलसंवंधवेलायांतसैवातयोतनद्रवादेरितिसिद्धं ततश्च फ
लसंवंधविर्वाहार्यकल्पमातंश्रुर्वमपिततपवेतपिसिद्धं द्र
व्याभाभुतवहससदोपणाज्ञानिशस्तातिः प्रहृंहंविधिपरि
चित्ताभावतेयंचकास्तियस्याः मंगाविरतिशयफलप्रापि
यागादिनांततामसातंसुरारेपुपददंडयप्रेषयामि २॥
चोदतापुतरारमः पवंतावदपूर्वसिद्धं म्हीतातज्जतकंवि
चारितं तत्संभावयवत्तुताविचार्यतेकिमस्तपूर्वसुतते
ति श्रवचापूर्वसंसावस्यापूर्वभेदोपयोगिज्ञानादायायसं
गतीपूर्ववदेव आक्षेपिकीतनंतरा तत्रप्रमाणाभावा
त्रापूर्वसलितयाहिततावद्वप्रत्यक्षादिकंप्रवर्ततेः याग
स्वरक्षिपत वरवापूर्वेधितस्याप्रहतेः तापिशब्दः तदत
पलंभातनाविश्रुतयागस्वरक्षिपतसाधनभावान्पानुय
यजिः रेवतकल्पिकातद्वत्तथाक्षलिकस्ययागसकालांत

को. रमाविसर्गसाधनतत्त्वप्रपञ्चः अतः प्रमाणांतराभावेऽपि प्रा-
 दि. २५. तार्थापत्तिरेवापूर्वसम्भवे प्रमाणमिति वाच्यं साध्यसाधनभाव
 २४ मत्तयावप्यतावपि अपूर्वसत्तु यथा दकत्वाभावात्कल्पना
 त्वयपतेः तद्विपूर्वकल्पितेतेतेव स्वर्गजननतादपूर्वोत्पत्तिप्र
 त्यक्षमिदं स्पष्टं स्वर्गजननकतासंभवति. तच्चापूर्वमप्य
 किरूपत्वादवांतरव्यापारताद्याजालादिमिस्विततेतयमा
 सायथासिद्धिः शक्तिव्यापारयोः शक्तिसङ्ख्यापारवविष्टवति
 यसेतशक्तिमतिव्यापारवतिचयारोतसशक्तिव्यापारयोरवस्था
 तावयपतेः नचापूर्वमफलबलकल्पमयागतिष्ठत्वासंभवे
 तयामाप्रयभूतात्मनिष्ठत्वकल्पतेतापिशक्तिव्यापारतोपपत्ति
 रिति वाच्यं सरुभूतापूर्वकल्पतां वितापियागस्वर्गसाध्यसा
 धनभावस्योपपन्नतर दशकल्पतायाप्रमाभताभावात्. ॥
 तथाहि यद्यपितावतत्तुगिकेयागः साक्षादेवकालांतरमावि
 स्वर्गजननायतालंतथापि स्वजननसंभवासमर्थपव तस्य
 द्विवाराज्यतत्त्वसत्तावयोः कृतत्वात्केवलफलजननकतमात्रं क
 ल्पमिति अवांतरव्यापारत्वेकलभं अपूर्वसत्तु सत्तावः स्यापितं
 यमाजननत्वं स्वर्गजननकतं चेत्पतेकपदार्थकल्पतात्रतत्त्वलभं.
 यागगतवितापित्वप्रतिसंयातोत्रकालमेववद्यारकल्पनेत
 विताशसोपस्थितताच्च नवैवंयसससैवव्यापारतेतस्यतिसते
 तकीर्तितप्रायश्चित्तादिताताशातुपपत्तेर्दृष्टिः ॥ ८३३

नरतिकीर्तनात्प्रायतेन तद्वर्णनं पायति सुमहांसपीपादि
प्राप्तविरोधः तत्तेनेयोर्लोतिष्टोप्रव्रसहत्यानाशकत्वं
भवः तयोराशुतरचिताशितेतमाशकारणानपेक्षता
न. नापितज्जत्यसुखदुःखताशकत्वं तयोराशुतरचिता
प्रायोग्यतात्. अतः कीर्तनप्रायश्चित्तादिनाशुयोगादि
तत्तमपूर्वमावश्यकमिति चेत्तत्प्रयंसस्यैव व्यापारत्वेव
यावितेकीर्तनादीनां फलोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वं सैव ब्रूय
तथैव सहायसाक्षादेव काल्यतात्. अतएव यागयंसस्य
तिसत्वेन स्वर्गोत्पत्तेरंतरमपि स्वर्गांतरोत्पत्तिप्रसंगस्य
यास्तं. स्वर्गयंसस्य पितृप्रतिबंधकत्वं कल्पतात्. तच्च
कीर्तनादियंसस्य प्रतिबंधकत्वं कल्पते प्रयोगांतरजन्मसा
पि फलस्य प्रतिबंधापत्तिः तद्यथा व्यक्ति कीर्तनजन्ययंस
स्य तद्यथा व्यक्तिजन्यफलमाततचैवं गौरवापत्तिः फल
सुखतात्. अथर्वपक्षेपि समाजतात्. अथवा तकीर्त
नार्थस्य प्रतिबंधकत्वं कल्पते गौरवात्. अपितु कीर्तना
संताभावविशिष्टज्योतिष्मद्यक्तित्वेन कारणात्कल्प
तात्र कीर्तनस्थले यागयंसमात्रात्फलसिद्धिः अत्र च व
क्तितमवश्यं विवक्षणीयं अतएव पक्षव्यक्ति कीर्तनेव
ज्ञातरेभ्योपि फलानिष्पत्तिप्रसंगात्. तच्च कीर्तनवाक्ये
कीर्तनमात्रं अत्राज्योतिष्मद्यक्तित्वेन तस्मात्प्रवृत्त्या
उक्तविधकारणात्तद्वैदक्यबोधकाभावः तस्य वाक्येक

को.
हि. या.
२५

वाक्योत्तरमवसातविधयावोपोयपतेः तस्मिन्प्रेतिहोमादि
वाक्येपिजोतिहोमत्वादिरूपस्यकारणात्तावच्छेदकस्यवा
द्येनवोधकार्यतावच्छेदवोयंविनाकारणात्तावच्छेदकवोधा
तुयपतेः तद्वत्सर्गकार्यतावच्छेदकंअपितुविजातीयग
तं. तच्चैवात्म्यवाचकमत्रपदमस्तिःसर्गपदेनैवतत्र
क्षणीयांप्रमाणाभावात्. अतोवाक्योत्तरमासात्ताधिकर
ण्येनैवतत्पुनरुक्तभावेकोथितेपश्चादेवातमातविध
याविजातीयवर्गस्यकार्यतावच्छेदकत्वेकस्तिने।
पश्चादेवज्योतिहोमत्वादेरिवोक्तविधस्यापिकारणात्ताव
च्छेदकस्यकल्पितंशक्यतात्. अतोयुक्तंयंममेववापारतं
तत्तत्रमस्याहर्षस. पतेनरसकतावच्छेदकस्यकल्पित
शक्यतादेवमिन्द्रःअजयापुमिअतर्पयतीत्याद्यर्थादो
पप्राप्तदेवतप्रसादस्यैवरात्रिसत्रत्यायेतद्वारतोपप
त्तत्तत्पुनरपिगार्हपत्येनंशक्यतामितिवेदंतिमतमपि
प्रसूतं. अतोपुनरप्यितरथंसहस्रकत्वेनैवतैराकांक्षेरात्रि
सत्रत्यायाववतारात्. देवताप्रसादस्यापिरक्षाविशेषरूपस्य
क्षणीकत्वेनवापारोतरापेक्षाणञ्च तस्यर्थसहस्रकत्वांगीकारेचत
सांतर्गजकल्पमतेर्विचार्यंममेववापारतकल्पनंतवथंसस्य
फलकारणत्वेनासाकारणीस ताभावप्रतियोगितेनप्रतियो
गितेनप्रतिबंधकत्वाप्रतिसिद्धभावेसंसर्गभावत्वेनकारण
तादृशभावप्रतियोगित्वस्यैवप्रतिबंधकत्वांगीकारात् ॥

[illegible]

कौ.
दि.या.
२६

शेषवराततिरतिशयसुखः सहृदयोस्मरंतरकषोभसि
जातस्युद्यमोऽयः संभवतिपेदिकायापिदृष्टिपुत्रोदः॥
संशयथातजत्यस्यतथातमात्रेतरसुखतिसंभवः श्रुतः
कालोतरमाविफलोपतिर्नक्षत्रिकात्मर्माणोवापारसं
तेषांसंभवतीतिवापारपेक्षायंततावदयंसमवापार
त्वसंभवः सपवहिवापारः कल्पतीयोयः प्रताविरोधीत।
दिहयथैवतिरतिशयसुखरूपेस्वर्गाख्येफलेऽकृतेतस्यै
हृत्तस्यसंभवेपिजन्मांतरीयत्वमेवकल्पतेतत्पुत्राय।
पेक्षयाश्रयेदिकेतिरतिशयतमादायसार्वभौमहादि
कैरुद्धतेः स्वर्गशब्दस्योपचारिकत्वात्कैरुद्धतेः प्रमाणभा
वात् जन्मांतरायत्तकल्पनस्यफलसुखतेतादोषतात्
तद्विहापिधर्मः क्षतिकीर्तनाद्याप्यिन्नेमनश्चंप्रतिपाद्य
निरुमहात्पयीतिकीर्तनप्रायश्चित्तादीनां ताराकतप्रव
णत्वात्तर्हि किंचिदवरपंकल्पतीयेनययागस्ययंसस्त
त्फलंवासंभवतितवताशपदस्यफलोपतिप्रतिबंधेकसै
श्रवणात्तारात्तरातावद्धेदकचटकीभूतायंतमावेवाह
क्षणेतिवाच्यंतक्षणायांप्रमाणभावात् अतश्चैवप्रथ
संहारकल्पतापेक्षयांशपूर्वकल्पतस्यगुरुभूततेपित्तस्य
फलस्यैवदवरपंकैर्तनप्रायश्चित्तादीनां शपसपूर्वमेवकल्पं
तेतयथैवतिषादस्यपतिपदे लक्षणायादकसमासावंग
वरणोत्तमोत्तकर्मधारयमेवागीकृत्यपश्चादाद्यमातं।
विवातदुयाया ॥

देयफलं फलसुखतादंगीकृतं तथैव तावदस्यैतार्थं लि
 स्यात्तद्वर्त्मन्यंगीकृतं तथैव किं कीर्तनादेः फलव्यक्तिप्र
 तिबंधकत्वांगीकारस्तावत्प्रतिव्यथावच्छेदकस्य तद्व्यक्ति
 त्वस्याप्रसिद्धत्वादेवातु यप्यः विजातीयसुखं तावत्प्रति
 व्यक्तं तंगीकारे च प्रयोगो न भवति फलतापत्रिप्रसंगः ॥
 कीर्तनात्तं ताभा वविशिष्टज्योतिष्टोमव्यक्तिवैतकारणात्
 गीकारे गौरवमनेककार्यकारणभावकल्पतापत्तिश्च
 अस्मत्तत्वे तु सत्यपि तकीर्तितेन तद्व्यक्तिजस्यापूर्वता
 एतेन कार्यकारणभावात्तेनैतकारणात्तद्वच्छेदके गौर
 वमावाच्यमः क्षरति कीर्तनादिति शास्त्रोक्तीते तस्यामा
 गिकाणां श्रुतदोषः किंच वंसस्य प्रधातव्यापारत्वे तु
 ल्यायत्तादंगेष्वपि सप्तव्यापारो गं कर्तव्यः ततश्च तस्य
 तिस्रस्तद्विकृतिप्रयोगवेलायामपि सत्ताद्विकृतीनां पञ्च
 उक्तोक्तवत्प्रसंगितोपपत्तेः प्रयोगभेदे पितृस्योपका
 रस्य लब्धत्वात्तद्व्यगंगान्तिकर्तव्या तिस्रः तथा च विकृतौ
 प्रयोजप्रयाजे कललज्जहोतीति दर्शनात्तदपपत्तिः अस्म
 त्तेतंगे गपूर्वेण प्रधातपूर्वेति तत्तं तरेतायाद्विहृत
 पूर्वस्थिर्धर्मोत्तरेमकरणोपपत्तिः अपि चास्ति तद्व्यक्ते
 कंगानां सप्तयोगो न तावत्प्रधाते तस्य प्रयाजा च सत्ता
 तत्तापितदं ते तस्य तातिवितापि जायमानत्वात् नपि

को.
 दि. धा.
 १७

पिफलेप्रयाततापतेः अतोवशं प्रंगप्रयातववस्यासिथर्थ
 मणपूर्वकत्वं तदाहिप्रयातेतापूर्वेजननीयेगातामयिभरु
 कारितकस्यताप्रयातयवयसोभताविशेषजननादस्तितेषा
 मययोगः तस्मादवशं यावदस्यंसातिवित्तोवापायेवाच्यः न
 चयभास्यैवतर्हिफलंयावत्स्यापितेलायवादस्तकिंवापा
 रकल्पतयेतिवाच्यंरतीदिदणोप्रयत्नापतेः तद्यागव्य
 क्रिप्रत्यक्षेनचागव्यक्तिहितीयदणामकारणत्वकल्पतेवा
 तंतकार्यकारणभावकल्पतापतिः तवैतस्यफलमुखितं
 विषयप्रत्यक्षयोः कार्यकारणभावस्यलोकसिद्धेतेस्वर्ग
 साधतत्तत्तानपेक्षताज कीर्ततापूर्वव्यक्तोतीस्पताशक
 भावातेकजकल्पतानुधर्मः क्षतीयादिषाद्वोद्येतरका
 लीतताफलमुखेतिविशेषः अतोवशंवापायोवाच्यः
 सोपिचतदेवताप्रसादरूपः तस्यदेवतानिष्ठतेनफलव्य
 धिकरणस्यफलजनकतानुपपत्तेः देवतायाश्चैतन्यंवि
 ग्रहः सादस्तस्यवस्यापितेश्चनेकार्थकल्पतापतेः
 विशिष्यवायंतवमंतिसाकरयते अतःपारिशेषाद
 पूर्वमेवकल्पं तच्चयागेतापूर्वकतास्वर्गकुर्वादिति
 अतार्थोपनिकलितवैदिकशब्दास्यतादेवताप्रसा
 गिकेतमैवंश्रुतयातामस्वर्गसाधतभावविद्यातः ॥
 अपूर्वस्यशक्तिरूपतेनवापायतेनवाकल्पमातमा

येति वा पाठान्तां च तालादिव कृत्तिमते वा पाठ
ते वा साधना विद्यातात न वैवशक्तिमति वा पाठ
ति वा पाठे तेषु त्रिष्टा पूर्वस्थापिता प्रापतिः अस्
वस्थापनीयत्वेपि फलेवले तथागतिष्ठता कल्पता
तः पथैव हतः वद्यापाठस्यापि संस्कारस्य तात भव
तिष्ठत किंतु फलवते तस्मिन्समाताधिरातसि
धर्षमात्मनिष्ठत्वमेव तथापि अष्टवर्षफलसा
सामाधिकरणसि धर्षफलभोक्तुनिष्ठत्वमेव क
ल्पत इति विरोधः अतएव गद्याद्वा दौयत्र पितः ७
त्रय्यवफलभोक्तृत्वेणास्मांतरप्रमितं तत्रोभयतिष्ठा
पूर्वद्वयकल्पतः अष्टवर्षद्वयमपि च तत्र कर्तृकीर्तन
तापमेव पदं दंपत्योरुभयोरपि भोक्तृतादुभयतिष्ठ
मष्टवर्षद्वयं तत्रापि तत्र त्रिष्टुकीर्तनस्यैव तत्र त्रिष्टा पूर्व
तापकत्वं पठ्यतस्तेव रोगादिति ह्यर्थं दर्शयितुं
सामाचतुष्टा तंतत्र सत्यविशतरस्यास्य हति कर्तृ
त्वे फलभोक्तृताभावात् तत्र त्रिष्टा पूर्वतरकल्पतमपि
तु फलभोक्तुनिष्ठमेवः अतएव तत्र तस्य सत्यपि कर्तृ
त्वे फलभोक्तृताभावात् तत्र फलिसंस्कारादप्यतादयः
पठं पत्रजातेष्वा दौ ७ त्रयैव फलभोक्तृता तंतत्र पितृसु
त्रापि तत्र अष्टवर्ष फलिसंस्कारावा याजिकास्त

कौ.
दि. ध्या.
२८

पितृपिपितृसंस्कारानुवृत्तिरित्येवः तच्चैवं प्रत्यक्षं
भोक्तृत्वसत्वात्तत्र फलिसंस्काराग्रयिप्रवृत्तव्युप
गम्येति वाच्यंः वयनादीनां कर्तृत्वात्तत्र प्रत्यक्षं
कर्तृत्वाभावेन वयनादिप्राप्तुं न युज्यतेः वयन इत्यादि
हि प्राप्तात्मनेपदात्तुमेतत्पुरुषप्राप्तात्वे वयनादेरवका
तादिवत्संस्कारकत्वागमादयत्नेन प्राप्तात् फलाभावात्
तद्योग्यतासंपादतद्वारा प्रकृतं सा कुर्वन् इत्यर्थः वगतेः
संस्कार्यस्यैव भूतभावाद्युपयोगायेत्यायां कर्तृत्वद्वारेण
प्राप्तात् पूर्वसंबन्धात् वगतेः पूर्वजनकप्रागकर्तृत्वा
गजस्य फलाभावात्तद्योग्यतासंपादतद्वारा वयनेन
संकुर्वन् इत्यर्थः प्रतीयते अतश्च प्रत्यक्षं कर्तृत्वाभावा
दप्राकृतकार्यकारिणितस्मिन्नवयनादिधर्मप्राप्तिः
तच्च संस्कार्यस्यैव पूर्वजनकप्रागयत्नसंबन्धेने।
वा पूर्वसंबन्धोपपत्तेर्न वृत्त्यं कर्तृत्वेनैव स विवक्षाणी
य इति वाच्यंः वयन इत्यात्मनेपदे वयनकर्तृत्वं
यत्तज्जस्य फलोत्पत्त्यभिधाता वयनस्य प्राप्तात्तेन प्रथा
तविधिविधेयस्य प्रथातर्कैव कर्तृत्वरूपान्न ह्यमवा
को कर्तृतासंबन्धस्यैव शीघ्रोपस्थितिकत्वात् विसृजे
तासायमर्थस्तृतीयेति रूपनिष्ठातेः तस्मान्नीतेषि
स्थिते फलिसंस्काराभावेपि नैति स मेवा पूर्वतपि

तत्तिष्ठे. तस्मिंस्तत्तितवलादकराण्यवतः खजत
 कीभूतंप्रत्यवायरूपमपूर्वमिति विशेषः तत्तिष्ठे तष्टे
 यिप्रथातेफलवत्तेतात्मनिष्ठापूर्वकत्वात्. यवमंगा
 तामपिप्रथातगतफलजनतनयोगतासंपादकफल
 कातांश्रतेकेषांश्रुगययोगतासंपादकत्वात्तुपयतेत्यां
 तस्यापाररूपापूर्वकत्वात्तुपयतेषांश्रुगययोगतासंपा
 र्धमिद्धिः तत्रवयंपरसंबंधेतप्रथातगतयोगतायाश्र
 सत्वात्फलसामानाधिकरण्यलाभः तत्रवयंप्रतिशेषः
 आराज्यकारकाणांता तस्मिदादीनांप्रकरण्यवव
 गतयागांभावातामपिप्रथातयागत्यरूपस्यतदज
 ततातक्रीययोगकल्पनात्तुपयतेस्तज्जसोत्पत्त्यर्थाणां
 वप्रथातावद्विहितोत्पत्तिकारणंप्रथातपूर्वोत्तरकालवर्ति
 भिराराज्यकारकैरुत्पत्त्यसंभवात्तत्राप्युत्पद्योगविते
 सेवतज्जत्यापूर्वतनतात्तुक्लायोगतोयजस्यतेना
 चोत्तरोगाणामवपरमापूर्वजनतात्तुक्लयोगतासं
 पादकत्वमस्तपूर्वागाणांतुत्पत्त्यपूर्वात्तुक्लप्रधान
 योग्यताजनकत्वमेवास्त्वितिवाच्यं. लाचवादादाराज्यका
 रित्वावच्छेदेतैवपरमापूर्वोपयोगित्वस्यकल्पनात्तन
 वोत्पत्त्यपूर्वेष्वप्युत्पद्योगेपिप्रथातापूर्वः परमापूर्व
 जनतीयेश्रगातामपिस्वस्वावतंश्रुगययोगतासंपादकत्वात्

कौ.
हि. धा.
१५

विकाराणात्मसंस्तितिवाच्यं तथा सति फलश्च परमापूर्व।
पितृकता विशेषेण प्रथानवस्थापतेः अतो योग्यता
तासं पादतमेवेतैरुज्ज्वलैश्चक्रियते योस्येष्टैः परमा
पूर्वादि जन्मतमिति द्रष्टव्यं अतएव प्रथानापूर्वतैक
तेकमेव सर्वेषु तेषु तैरेवांगार्थैर्योग्यतासं पादतमि
ति द्रष्टव्यं अतश्चांतिमप्रथानापूर्वतिसंयोग्यताजनना
ततरमेव तेषां ताशः योग्यतावेपेक्षस्य पूर्वमिति विशेषे
षः अतएव प्रकृतौ समुदायापूर्वस्याद्यवहितस्य सौर्वा
दावभावेऽपि परमापूर्वस्यैव अवहितत्वात् तदवहितत्वेव
योग्यतासूत्राकालीनां गातां च प्रकृतौ अवहितपरमा
पूर्वावकुलयोग्यताजननाकां द्वादशाहे अवहिततत्र
सूत्रासमुदायापूर्वावकुलयोग्यताजननाकां त्वं प्रकृतं
चैतत्करणस्यावग्रहापेक्षारूपेति कर्तव्यताकां द्वा
व्यप्रकरणादिना वरातां गभावातां प्रयाजादीनां सा
क्षात्प्रधाततदपूर्वावकुलयोग्यतासंभवे तदवहितापूर्
वावकुलस्यैव कल्पनात् अतश्चोत्पत्त्यापूर्वावहितापूर्
वजननावकुलयोग्यतासं पादतंत्रस्य पूर्वतिसंयोग्य
राड्यकारकाणां साकांत्यापूर्वद्वारा फलमिति सिद्ध
यत्र तु वाजपेयेतेष्टावहस्यतिसंवेतयजेतेत्यादौ बृहस्प
तिसंवादीनां वाजपेयेतेति तृतीयावलेतबृहस्पतिस

वद्यतिरिक्तसर्वगुक्तवाजयेयावष्टातेततस्तत्तत्परमा
पूर्वतिष्ठान्तं तरेक्रियमाणान्तं तवरमापूर्वतिष्ठान्तवयु
पयोगसंभवस्तत्परमापूर्वस्यैवहस्त्यतिसवाकरणोताभा
कस्यात्परमापूर्वस्यापकतं वैरथस्यचयोर्गमासीससु
दायापूर्वस्यापकत्वमितिमूलातुपायितः वस्तुनस्त्वहस्त्य
तिसवापूर्ववस्यातंयावत्स्यापितवाः आयेप्रसंगमिथाया
तेतवावाजयेयप्रयोगान्तरेप्रतहस्त्यतिसवकारणाता
पतिः तांशः हस्त्यतिसवापूर्वताशेवाजयेयापूर्वस्याव
स्यातासपयतेः तच्चहस्त्यतिसवापूर्वत्वमनेरेवतन्ताश
कत्वकल्पतामेतदेवापतिरितिवाचं प्रयाजावपूर्वत्व
मतेरपिदर्शयिष्येतिवंधकल्पतायत्नातस्यापिताना
वतौयसुप्ररोदाशेयिप्रसंगमिथायापतेः अथापूर्वत्व
तेरप्रातायाभुरुभूतायाश्चकारणात्कल्पतास्यजा
चपूर्वत्वप्रथातापूर्वत्वप्रथातापूर्वतिष्ठान्तियर्थतस्या
पित्वंकल्पतेततोहस्त्यतिसवाकरणस्यापिताशकार
णात्कल्पतावस्यापकत्वमितिः अतोवाजयेपरमापूर्व
ववाजयेयफलावकृत्ययेभ्यतासंयादतंहस्त्यतिसवा
पूर्वत्वक्रियतमितिवेदितव्यं पवंपरिधातीयेकर्मण्यपि
सादतादियात्रप्रतिपत्त्यपूर्वस्यापिश्रयभिवरिक्तसंव
योयस्यापितामुष्मिकफलसाधनकृतजस्यपरमापूर्वति
ष्ठयोगताफलावकलांप्रत्येवजतकतंवोध्यंतचावि

कौ.
दि. या.
३.

शेषप्रवृत्तप्रतिपत्तयेतत्कारीयदिजनसंख्येयानुष्मिक
तत्कलतायेहिकातिजनकयस्मात्तेष्वनुरोपेत्प्रतिप्रतेरैहि
कानि रित्तकत्तुविषयस्यापि वयकत्तेनैवंविधकल्पनस्याप्य
त्तात् अतएववमाते तंतरमेवमभागेनदक्षिणहस्तादितियमः
यासिकास्तसादतस्यदाहंगतमभिप्रेत्यतमनुतिष्ठंतिदाहस्यत
संस्कारेणयादादासुष्मिकफलोपयोगिसंस्कारंप्रत्यपिजनक
तात्वेवमातेष्टतंतंकरणेपितविरोधः आदितामिशरी
प्रतिस्तुश्रातुवंगिकीजितवभावेपितक्षतिः तच्चैवंदर्शितु
त्यस्यैवैवफलजनकतात्तुक्कलयोग्यतायातशरीरेः सं
पादतोपपत्तेः समुदायापूर्वपरमापूर्वयोः कल्पतात्तुपय
विः तत्रवातकल्पतेवाजयेयेपिपरमापूर्वजन्यापूर्वतिरस्वी
कारापतिरितिवाच्यं अपूर्वतिरस्वीकारेमाताभावात्
यथाचपरमापूर्वसमुदायापूर्वयोः कल्पतोपपत्तिस्तथो
त्तररितिरूपपिष्णामः तस्मिहंश्रातुप्रकारकारणसुप
योः राः सुप्रियतोयकारकाणांतुप्रत्याचक्षातवीह्य
गभावातांवीह्यदिस्वरूपेमातर्थाप्रसंगेनतंतुलादिय
रपरयाप्रयातर्थातंगमतातश्रयानर्थत्वेप्रसक्तैरस्यसष्ट
र्वजनातुक्कलतस्तयोग्यतासंपादतमेवफलमवसीयतेः
अतएवतत्तुत्तुपूर्वजनतातुक्कलततत्तुध्यानगततत्तु
योग्यतासंपादतपर्यंतं प्रोक्षणादिजन्यावांतरोपकारमा
वस्यात नचवीहिगतयोग्यताततमेवप्रोक्षणादेः फ

लमस्तकिंप्रथातगतयोगतयेतिवाचंवीहिगताहियारप
ताकिंतडुलादिजनिकावास्यात् अष्टवर्जजनिकावाताचः
तेडुलाद्युत्तेर्लोकसिद्धतेतप्रेक्षाणायजन्यत्वात् अवचाता
दिजन्यतेपितनियमाजन्यतस्यतत्त्वत्वात् तःवीहीणामष्टवर्
जनकन्यत्वात्परंपरासंबंधागीकारेपिचरिठक्षितगत्याप्र
थाततदष्टवर्जन्यजनकभावस्यैवाट्टेष्टापायेक्षितेततत्रेव
प्रोक्षणादीनांयोगताजनकत्वस्यकल्पनीयत्वात् अतउत्प
त्यष्टवर्जनकप्रथातगतयोगतासंयादतफलकातांप्रोक्षा
णादीनांसाक्षात्फलकत्वायोगाददवांतरोपकारहारेणत
दित्याश्रीयते सचावांतरोपकारः क्वचिददृष्टरूपोयथाप्रोक्षा
णादिषु क्वचित्दृष्टरूपोयथाववातादिषु यत्रापित्दृष्टरूप
स्तत्रापितियमांशोअदृष्टरूपोस्तेवेतिवक्ष्यते उभयविधोप
कारस्यायंवीहादिगतक्रियाजन्यातिशयशालित्वरूपकर्म
त्वनिर्वाहयवीहादिगतएवकल्पतेततप्रयाजादिवदात्म
तिष्ठ अतएववपतादिजन्यस्यादृष्टस्यात्मगततेपिसंस्का
र्यतादात्मतः कर्मत्वाविद्यातः दृष्टरूपस्यवितुषीभावादेः
वीहादिनिष्ठत्वंप्रत्यक्षसिद्धमेव अवचातनियमादृष्टस्या
पियदर्शक्रियानदर्शेतियमरतित्वावेतवीहृद्यतावधार
णीव्राह्मिनिष्ठत्वमेव त्वैवंवीहादिताशेतत्राशयतिः वी
हिताशेपिदृष्टस्यवीहवपवनिष्ठत्वकल्पतातअतः पुरोडा

कौ.
दि. धा.
३१

शब्दतिप्रोक्षणादिजन्यमहस्यविषयतासंबंधेन पुरोक्षशब्दतिया
गेत्यस्य पूर्वतु कृत्वा योग्यतामादधातीति सिद्धः वतु उक्तेन
त्यायेतावद्यातनियमाहस्यस्योपयोगे संभवेपि द्वितीयादि
नियमाहस्यातांत संभवः तद्विषयागेक्षतेनियमेनोत्पद्येतः
अतश्च प्रथमं तालोयमोत्पत्तिर्हिती यदंगो अहस्यं तृतीयं द
लोचतेन योग्यता तेन चतुर्थं तालोयागस्य गह्वराभापूर्व
तादकात् संभवेति चेत् न नियमाहस्यं हितनियमजन्यं किं
त्ववद्यातनस्य मेव विवर्धीभावेन उद्देश्यताप्यधिकेनियं
वक्ष्यते अतश्च तल्लयायत्वाद्वादिभिर्योगेन्यमातेन
सिद्धेव दलोते रदस्यपि द्वितीयं दलोतेन यागे योग्यताः
तृतीयं दलोचयोगेन तेनोत्पद्येत पूर्व चतुर्थं यागताश्र
तित किं विदुष्यं अतश्च तदध्यादिति सुता तस्य याग
समकाल एव प्रक्षिप्यमाणतेन तत्राशेषाश्रयतेः अपि तु या
गतिष्ठता आत्मतिष्ठता वा ये सांतु प्रयात समकालातांत
इतरभावितां वा प्रक्षेप्य सिद्धकृदिदाभक्षणादीनां प्रति
पत्तिरेततोत्पद्य पूर्वोत्पद्ययोगिप्रयातगतयोग्यताज
नकत्वं संभवस्तेषामपि परमापूर्वजनतात्कृत्वा तस्य पूर्व
वगतयोग्यताजनकतेन वा तद्वर्षस्यायकतेनैव वक्ष्य
योगो द्रष्टव्यः अतश्च तद्विषयापूर्वमप्यात्मगतमेव वा
त्यतेन तत्संस्कार्यत्वेपि द्वितीयागतेन तस्य प्रतिपत्तिताश्रयते तास्य

वीथारतातुपयतेः संस्कार्यते च तत्र दृष्टरूपसंस्काराश्रय
तादेवोपपत्तिरिति कश्चिद्विरोधः तदेवं संगतां प्रकाशमे
देसत्यपि सर्वेषां साक्षात्पर्यावाकरणात्तु ग्राहकता
तदितिकर्तव्यतातोपपत्तिः तत्सिद्धं न ह्येवमपि वापि रिणिकल
बलनाश्रयंतरक्तत्वातोपपत्तेरपूर्ववापारेणैव व्यागादीनां
फलजनकत्वमितिः तयैवेकमेव प्रधातं पूर्वोक्तं गविशिष्ट
फलसाधनं तत्र प्रधातानंतरक्त एवैकं प्रपूर्वप्रपरं समं वि
समास्य तत्र परमापूर्वं एवं यजानेकातिप्रधानातिप्रधापितावे
त्यतः पूर्वविषयकं परमापूर्वं मित्यस्यः यत्र तदर्थं पूर्णमासा
दौर्गोणीमासां दर्शवसां गत्रिक ह्यातुष्टान्तत्रैकैकस्मित्स
मुदायेतस्य पूर्वत्रयेण सर्वगकरणे एवैकं समुदायापूर्
वं जन्मते ततस्समुदायद्वयं तेनाभ्यासेकं परमापूर्वमिति वि
शेषः अतएवारांडपकारकांगतामपितत्समुदायापूर्वप
क्षेपयोगकल्पनात्समुदायद्वयेऽपि पुनः पुनरनुष्टानसंगतां
विरूध्यते तच्च द्विरंगतुष्टानस्य परमापूर्वपक्षेऽप्येव योगसंभ
वात्समुदायापूर्वकल्पने साताभावः यौर्गोमासां यौर्गी
मासां यजेतामावासां यजमावासां यजेतेति वाक्यद्व
यावगतकरणत्रयसाहित्यस्यैव सातत्वात् यद्यपि चोत्पत्ति
वाच्ये प्रत्येकमेव करणत्वादाश्रयितविश्रुत्यासृज्यवृत्तेकतत्
तथापि करणत्रयसाहित्यस्योपादेयगतस्यैककार्यवि
रूपितत्वमावश्यकं अतएवातिशयोक्तिरिव साहित्यव्याव
हारात्तुपपत्तेः अतएव समुचितैककार्यजनकत्वमेव साहि

कौ.
हि. या
३३

तपदार्थः रंदिनफलनिरूपितः करणवटकसाहितं स्पेव
तदंगतात् अतएव तय रमा पूर्वनिरूपितः तापि उत तप पूर्व
निरूपितं तस्यैकै करणोज तत्पात् अतएव मात्रायेदधिप
य संप्रतिय अदेवता कते तस्य हानुष्टाना देकमेवा पूर्वमस्ति
तथापास्तं तत्तत्प्रतिवाकोतिरपेक्ष करणतस्य तिरुपका
यदायां अत्यासमवेतैवा पूर्वद्वय सिद्धेः यवमस्ति सोत्रवा
तुर्मस्तिदिष्टमिमांशं प्रातरादिवाकोपु करणतेन प्रवेभा
विधाता तस्य मुदाया पूर्वसिद्धिः अग्रिहोत्रे तपिकर्मकतेदे
वेता समुद्रया यत्तुरोयेताभ्यासा इत्यस्य पूर्वभेदावगमात्का
लभेदे तस्य मुदाया पूर्वभेदात्तुतेरं परमा पूर्वमिति रिति द्व
ष्टवं सोमे तु सत्यपि अभासा इत्यस्य पूर्वभेदे स मुदाया
पूर्वभावात्तुत्तरमेव परमा पूर्वमितिः वादशाहोदौ तु
तत्तद्वर्वाक्यगत करणतवलोततत्तत्स्य पूर्वमपि
तत्तद्वर्वाक्यगत अभासो ज्ञाप्य पूर्वजन्तु निकलं तत्तत्तैरेव
परमा पूर्वसिद्धिः तत्तत्कल्पं जातं तत्रोत्तम पूर्वमिति कर
णतवलेतवा तस्य मुदाया पूर्वमिति परमा पूर्वतैव किं
चित्प्रमाणं प्रश्रयामः अथाहि यत्र तावदस्ति समुदायाष्ट
र्वत अस्य उपकारकारणं तत्रैवोपयोगात्तातिरिक्ता पूर्वति
रकल्पतायां प्रमाणमस्ति यत्रापि च तस्य मुदाया पूर्वति
त्रापि उत्तरांशो ह्यस्य पूर्ववेधेव फलजनना तु कल योग्यता
संघाततोपपत्तेनां विरिक्त पूर्वकल्पतं किंच यत्र तैवा वाङ्
पकारका एतदंगमिति संति तत्र परमा पूर्वकल्पता

यं किं प्रमाणं पदिवं गवेष्ण्यथा तु यथा परमाष्ट
र्वकल्पे ततो विकृति उपरमाष्टर्वकल्पका मावेतद्वारसो
पात्रं गति प्राप्नुः अत किं परमाष्टर्वसंवे प्रमाणमिति
चेत् न दर्शपूर्णमासादौ तावत्फलवाक्ये साहित्यविशिष्टां
यस्मां यागकरणात्तां फलिरुक्तावगमात्स्यव्यापारमं
तरेणा तु यथेतादये क्षाया मेव परमाष्टर्वकल्पतो यथेतेः
तद्विज्ञोत्तत्पूर्वाणां समुदायाष्टर्व्यां वा व्यापारत्वं संभ
वतिः तेषां षट्साहित्यावच्छिन्नजन्मभावात्फलनिरूप
कतावच्छेदकावच्छिन्नजन्मस्यैव व्यापारत्वं चित्यात्ः यद्यपि
चात्रप्रतियोगिकरणताभेदस्तदवच्छेदकानिवाये यत्तादीति
भिन्नात्येवः तथापि सर्वसुकरणात् एकफलनिरूपकता
फलस्यैव तात्तदवच्छेदकं च षट्साहित्यं न दवच्छिन्नजन्म
सुत्तत्पूर्वादीनां संभवतिः अतस्तेषां व्यापारकयोमात्
रमाष्टर्वसिद्धिः तथैव समुदायादिवाक्येष्वधिकरणत्वं
अवगतस्य च कार्यनिरूपितत्वात् कार्यरूपाष्ट्वौ रवभि
या समुदाय वाक्ये प्रसाधकतमत्वापरपर्याष्टर्व्यान्तत्वं
कार्योत्पादकत्वरूपस्यैव करणत्वस्य विवक्षितत्वात् न
शिष्टैव कल्पनव्यापारोपेक्षायां व्यापाररूपाणां म
प्यष्टर्वतराणां कल्पतापत्तिः अनेकाष्टर्वकल्पतापि
फलस्य कालांतरभाविनेतत्तादृशकरणतायां तृतीया
यागिप्रतिपत्तिफलवाक्ये तु फलस्य कालांतरभाविनेत

कौ. तादृशकरणात्सवाथाद्यापारवदसाधारणकारणत्वरूपाक
हि. धा. राणावाद्यातच्चसौद्यापारसंतरेण सिध्यतीति उक्तं विधयाय
१३ समापूर्वसिद्धिः एवमेवातामपि यस्मात्सहितातामेव प्रयोग
विधिवलेन प्रधातोयकाररूपफलजनकत्वावगमात्प्रत्येक
वधातेतत्रतुल्यत्वेवापारापेक्षायांतद्वान्तरोपकाराणां सा
हितावकिञ्चिजन्तत्वेन व्यापारतायोभावात् समापूर्वस्यानापत्रा
मेकसमपूर्वव्यापारत्वेन कल्पते. यार्थसारयोस्मिदमतिव
तः परमापूर्वमपि तस्मिन्नेदित्येयं. यत्र तेकमेव प्रधातं
पूर्वोत्तरांगविशिष्टं फलजनकत्वेन दृश्यते तत्र फलस्य का
लातराभाविनेतव्यापारापेक्षायां कल्पितस्यातद्वत्त्वात्
स्यापिसंगप्रधातोत्तरकालोत्पत्तिकत्वावतेर्गुणात्तत्रा
पि परमापूर्वसिद्धिः न च तत्रावप्रपकत्वेनोत्पत्त्यपूर्वो
वफलसिद्धयपत्तेरपूर्वोत्तरकल्पने गौरवसिति वाच्यं.
सांगस्य फलजनकत्वं प्रवणमप्यातृपपत्या कल्पि
स्यापूर्वस्य संगप्रधातात्वं तत्र सेवोत्पत्ति संभवत गौरव
स्यापि प्रामाणिकत्वात्. तच्चोत्तरकालिकोत्पत्ति गौरवप्र
तिसंधाते तद्वत्प्रति तस्यापिसंगप्रधातात्वं तर्पस्य वाय
एव किञ्च स्यादिति वाच्यं. तथा ते प्रकृत्या सांगो फलकर
णाताया एव वा धापतेः अरुणवातादप्राप्त्यले उत्पत्त्य
वदेवं फलं. अंगतां च फलात्कृत्योत्पत्ता जनकत्वं ॥
तच्चैवं विहाति प्रयत्नमापूर्वभावादतिदेशात्तापति ॥

प्रकृतौ उक्तं पूर्वगता व्यवहितकार्यजनता तद्वृत्तयोग्य
ता जनकतस्यैवाराधनपकारकार्यकार्यतेन विवक्षितता
तज्जोत्पत्त्यपूर्ववहितकार्यकृत्स्नसुदाया पूर्वकृत्स्न
सा पूर्वकृत्स्नफलमेवेति प्रकृतौ तिदेशः उक्तं प्रायमपि य
द्वो वार्तिककृता केचिदाहुर्विरादिता अतएव दर्शपूर्ण
मासादि सुपि परमापूर्ववितैव कृत्स्नप्राप्त्यैरेफलसिद्धतं ता
त्पर्यमिति अपि सुब्रह्मसर्वथा सिद्धमपूर्व अस्याधिक
रणा स्याद्वेपससाधातरूपता त्रसा तं ज्ञेयं योजनकथने
पतितस्य सृजंतु आरभ्यत इति आरंभो अपूर्वतत्पत्तय
ते यागे तयो यागस्य रीत्याध्यायत सावसावाको तयोदते
ति व्याख्येयं इति निश्चयं गुरा प्रधात भूतति एवं तावत्सि
द्धमपूर्वं तत्र यावत्तं देवेत्यपि सिद्धं यावत्तं सा पूर्वजनक
ते द्रव्यादेस्तदर्थं तमित्यपि चः इति तदपवादः प्रसूयतेः
वीक्षीतवत्तं तितं इति तपितस्तीत्यादौ अवयात येषां दी
तां सतं प्रापूर्वार्थं तं वीक्षादेस्तदर्थं तत्पुनते वां सितु वीभा
वादि रूपप्रयोजनलाभावा एषार्थं त्वीक्षादेस्तु अवह्या
तादौ अतिप्राथाया देवततदर्थं तमिति विचार्यतेः सति
वदृष्टार्थं तेषां त्वर्थभावता भेदसत्तेषां पूर्वभेदाभावादपु
र्वभेदोपयोगि विंशतनामकतेन पादाध्यायसंगत्या विद्यातः
जावत्तमीहंतीत्यभावताया अतो त्यादकसभावतेन ज
नभावापि जायां सत्यपि वीक्षादीनां द्वितीयपाकर्मत्वाव

को. तमेतेषां अवयवात्तज न्यहेतभावतायोगात्रावदयातोव्री
 हि. पा. हर्थः तच्चस्वरूपेणव्रीहीणामजन्तुतेपिवैतुस्यविशिष्टते
 ३४ तभावतोपपत्तिः वितुषीभावजनकतेतावचातस्यलोक
 तयवप्राप्ततेनतदशेविधिवैफल्यतः तच्चलोकतोदलतादे
 रपिप्राप्ततेनतत्रिष्टुतिफलकस्यनियमस्येवायंविधिरस्त्विति
 वाच्यं. तर्हितियमेतत्तितुषीभावस्याप्यजनतातद्वैशिष्ट्यरूपे
 णापिद्वीहीणान्तियमंप्रतिभावातातुपत्रेपत्रेः तच्चनियमं
 प्रतिवितुषीभावातातुपत्रावपिप्रदृष्टविशिष्टतेतभा
 यतोपत्तिः अण्णत्तियमादृष्टकल्पतायेक्षयाशाब्दादव
 द्यातादेवतत्कल्पतस्योचिततातः तच्चारस्ततर्हवचातादेवव्री
 हिविष्टीष्टकल्पतमितितव्रीहीणामवचातार्थत्वसिद्धिः
 अदृष्टेआत्मतिष्ठतेतप्रयाजादिजत्यादृष्टवदतयेदिता
 अयेव्रीहाप्रयत्नकल्पतायेक्षयाप्रवयातएवद्रव्यायेक्षे
 व्रीहिरुद्रव्यविधिप्रतीतेः अतएवायेक्षितविधिलाभाय
 प्रयाजशेषाभिचाराणश्चलक्षणायाद्वितीयाविभक्तिः क
 रणतपराप्रतीक्षितकर्मत्वरावातीयमातातुड्यतिः
 तवतवापिद्वीहिविधेरुत्तियमविधेरवचातविधिवदेवा
 त्वाययत्तिस्तुत्येतिवाच्यं. अवचातजत्यादृष्टप्रत्येवव्रीहि
 यमविधेरुपयोगोपपत्तेः किंविहिकाराविशिष्टतेन. य
 यावचातेतव्रीहयः तत्रहिवितुषीभावातोविकारि
 तयातयातस्यव्रीहिसम्प्राप्तवंप्रत्यययोगांरीकाव्रीहि
 साध्यस्य राजत्यादृष्टस्याराभावता ॥ : ॥

यामेव भावते तात्तयात्रावकाशभावतायां भावते तदन्त
यतिश्रवणात्विधौ ज्ञेयसितरूपभावाभावप्रसंगः तस्मा
द्विहिविशिष्टो वचातयप्रयाजादिवदृष्टार्थविधीयत इति
प्राप्तिमिधीयतेः यत्र दृष्टप्रयोजनं तसंभवति पुक्तात्रादृष्ट
स्यापि कल्पता आत्मनिष्ठापि यत्र दृष्टप्रयोजनं सं
भवो यथा प्रकृते तत्र तात्मनिष्ठादृष्टकल्पताः अतएव
वेभ्यश्चक्रियां प्रतिद्रव्यस्य यथा यथं स्यात्तं प्रधातं च क्रि
यायाश्च द्रव्यं प्रति प्रधातं स्यात्तं च अतो यत्तर्थादृष्टक्रिया
प्रतिपादकात्मात्मा तात्तियदा तियथा संभवं स्यात्प्रधात
मावेतद्विधायि ते यातीति सूत्रार्थः येन द्रव्यं चिकीर्षा
तात्तिप्रधातमृता निद्रव्यस्य गुणभूतत्वात् तत्तेवमपि
कृष्टप्रयोजनसंभवेत्प्रधातकर्मता कृत्वा तसंभवेत्
गणकर्मते सांख्ये पूर्वपक्षे प्रयाजदृष्टांतवैषम्यप्र
दर्शनार्थं चानेन सूत्रेण प्रधातकर्मसंज्ञाणमुच्यते ये
षां हि यामीपद्रव्यदेवतादिसंस्कारार्थं तदंगता बोधक
प्रमाणभावेन तेन तात्तिकात्मनिष्ठादृष्ट
जनकादिमं निद्रव्यादिप्रतिप्रधातभूता निद्रव्यादियत
भूमिदसायसमभिव्याहारे सिद्ध्यर्थमिति न्यायेन तत्ती
यादिश्रुतैव वा क्रियां प्रतिगणभूतं येन द्रव्यं चिकीर्षा
ते ग्रेण स्तत्र प्रतीयत तस्य द्रव्यप्रधातत्वात् येषां तु यामी
पद्रव्यादिसंस्कारार्थं तं प्रमाणवशेन निर्जातं तेषां यत्र

कौ. दृष्टप्रयोजनतासंभवेद्वीहीनोदातीत्यादौ अदृष्टद्वारापि द्रव्यसं
 हि. धा. स्कारार्थसंस्कारार्थतं प्रोक्षणां देरभ्युपगम्य द्रव्यं प्रतिगणक
 २५ मन्तत्राधिकरणोऽयमादयिष्यते तदा कोनामपीहितवहंतीत्या
 दौ प्रोक्षणातिष्ठतौ पिकवितृषीभाव रूपदृष्टप्रयोजनलाभ
 संभवे अदृष्टकल्पतया प्रधातकर्मत्वादिदमित्यसमर्थः अतएव
 तत्रभावताभावमपि वितृषीभावविशिष्टत्वे तद्वीहययवः ॥
 चतुर्विधं हि सर्वत्र भावमिष्यते किं वितृस्वत एवोत्पाद्यते त. यथा
 संयवते तपि. किंचिदाग्निविशिष्टत्वे त. यथा दौहते तप्यः ॥
 किंचिद्विक्रमविशिष्टत्वे त. यथा वचाते तद्वीहयः तत्र हि वि
 तृषीभावाख्यो विकारो जन्मतेः किंचिद्व्यसंस्कारविशिष्टत्वे त
 यथा तप्यप्रोक्षणे त. अदृष्टरूपसंस्कारजन्मतात्. अतश्च वी
 हीणां स्वरूपेण भावता योरोपि प्रकावितृषीभावविशिष्टत्वे
 तभावता तच्च वितृषीभावसाधनत्वस्य लोकतयवप्रमत्तवि
 वैयर्थ्यं. लोकस्याव्यभिचदिता त्वय्यतिरेकग्रहसायेक्षते
 तविलंबितताततः पूर्वमेव विधिवाक्ये तद्विधातातः तस्य
 प्रयोजनं च दलनादिवाहतिफलकोनियमः तस्यापि च प्रयो
 जने दृष्टभावाददृष्टं. तस्य चादृष्टस्य वितृषीभावप्रयुक्ताव
 चातो यजीवितियमनत्वात् त्रकालचरो वैतृष्या संभवेति
 नियमावचातप्रयोजकत्वं यदित्यत्र शाब्दस्य नियमस्या ॥
 दृष्टजन्मकालतय्यतिराणं केतततो विधेयादवकाता ॥
 ॥ ॥ : देवादृष्टकल्प ॥ : ॥ ॥

तेऽतश्च वितुषीभावस्य सुखफलतेऽपि श्रान्त्युपगमकत्वेन
कल्पते तत्र श्रान्त्युपगमकत्वरूपस्योद्देश्यतया गौरवा
फलेः श्रान्त्युपगमकत्वरूपस्योद्देश्यतया गौरवा
वचनानुष्ठानः उद्देश्यतावैजात्योद्देश्यताकत्वति
मित्तको वाक्यभेदेऽपि श्रान्त्युपगमकत्वित्युपगमकत्वमसः
श्रान्त्युपगमकत्ववकाताये चेतादृशयि हेतुव्याभावे
पिततः दलतादेरप्यनुष्ठाना यतेः श्रान्त्युपगमकत्वमसि
फलकतियमफलकताप्रियमादृशतया व्यवहारः ननु
ननु साधिकरणतायेतद्वीहियदेऽश्रुत्वसाधनतलच
लायाऽवश्यकत्वादवकातावित्येव वीहिसरूपे वितु
षीभावस्य रूपे वा श्रान्त्युपगमकत्वमसि जन्मप्रयाता पूर्वसाध
चातं वितानुत्पत्तेस्तज्जन्मप्रत्ययतेता वचनवित्येः सार्थ
कतातु तियमादृशेत श्रान्त्युपगमकत्वमसि कल्प
नेतेनैवातर्थापरिहारोपपत्तेः कृतं श्रान्त्युपगमकत्वमसि
लक्षणपेति चेत् न श्रान्त्युपगमकत्वमसि दलतादितावि
तुषीभावस्य तेता पूर्ववित्युपगमकत्वमसि प्रमाणभावात् ननु वा
चाताभावेतज्जन्मवितुषीभावाभावात्सा मप्रभावः
श्रान्त्युपगमकत्वमसि दलताजन्मवितुषीभाववत्तरोर्वैजात्ये प्रमा
णभावेता वचाताभावेऽपि तज्जन्मवितुषीभावसत्तात्मा
मात्रभावादिहेः ननु कार्यकारणभावे वा भिचारय
विचार्यमेव वैजात्यकल्पता श्रान्त्युपगमकत्वमसि कार्यकारणभावक

कौ.
दि. ध्या.
३६

स्वतन्त्रोऽवशिष्टाद्योरेकशक्तिमतनकारण कीकारान्नयत्र
त्री पवदिकाकोकराणाताहयंप्रमाणमिदं तत्रैव परमाप्रेयादौवे
जात्यकलतमितिततेषा र्याधिकारोवक्ष्यतेतत्रअतश्चा
पूर्वसाधनतलक्षणायामपिश्रवयातविधिंवेयर्थस्यतद
वस्यतादवश्यमवचातेतवैतुष्यवदष्टमपित्रीहितिप्रमा
येयं अत्यवचातस्यापूर्वसाधनंत्वा यपतेः तच्चैवमष्ट
र्वसाधनतलक्षणवेयर्थः तियमादष्टस्यापित्रीहिस्ररू
पेत्तपयोगितेतप्रयातापूर्वार्थता शंभावातः अतः सिद्धा
वचातस्यतियमादष्टवितृषीभावहाराद्रीहर्थायोग्यता
रूपलिंगादितीयाश्रुतेर्तियमविधिलाचवाच्यवंचद्विती
यविधिप्रकारगीकारात्ताच्चवंदतरयाविशिष्टविद्याश्र
यणात्तच्चमप्रकारंगीकारोर्गोरवंसात् तस्या वचाता
त्ययोजनीमृतादष्टकलतं अतश्चैतादशास्यलेधातर्ष
भावतामेवसत्वेवितप्रयोजनीमृतापूर्वभेदः प्रयोजनंपूर्व
पक्षेप्रेयगवश्चरितेतदाकविहितेयारोयागीयरुविः
प्रकृतिभूतव्रीहभावेपिश्रतिवेशाप्रभावचातंगतेतैव्री
हयः संपाचापवः यथातिदेशप्रायप्रयाजागतत्वाजं
तच्चप्रकृतौतिर्वायोत्तरकात्तमवयात्तत्तुष्टानदवचात
स्ययरप्रशुक्तब्राह्मयजीवित्वावगतेः प्रैयंगवैचरोत्तद
भावेप्रवचातस्यात्तत्तुष्टानमेवस्यात्तदत्तुरोधेतकीहि
संपादतमितिवाच्यं अवचातस्यवाजितादिनायावस्यते

नपरप्रशुक्लवीदपजीयित्वासिद्धेः तथाहि ततावद्वजित
त्वापविषयत्वं दध्यातयनस्यसिन्नासिद्धार्थत्वंवाक्यीयं
नवाजितार्थत्वंप्रतोसिद्धाप्रयुक्तदध्यातयतासुति
निष्पन्नत्वावजितस्यतदध्यातयतप्रयोकतेतिहितम्
यः तवासौप्रकृतेसमस्ति व्रीहिणांयारांगतसेवावा
यातांगतस्यापिवाक्यस्याविशेषात् वाजितवदवा
यातस्यातुतिष्पत्वाभावाच्च तापियदकर्मत्वायः तत्र
हितेतादृशसुपांज्यादितितक्त्वस्यसम्यंयदमथर्पुंज
लितभट्टक्रीतीतत्रचपदशब्दस्यसापेक्षत्वायुक्तंयत्प्रशु
क्लस्यंगभूतैकहायतीतयतीतयतोयजीवितंप्रकृते
तव्रीहिशब्दस्यप्रकृतत्वातपेक्षामत्रयागीयव्रीदपजी
वितेतिविशेषः श्रुताशक्यालेतेतिवच्चप्रयोजकशु
क्लमिधाताभावात्श्रुताशक्यालत्वायः व्रीहिशब्द
स्यसंवेधिकत्वाभावात्तदार्थत्वायोपि तितयतस्या
यस्तुप्रतिपत्तिवाभावादेवाताशंक्यं तच्चसणास्यगोदे
हतादेः परप्रशुक्लश्रयोययजीवितेताश्रयाप्रयोजकत्वं
वदव्यातस्यापिशागप्रशुक्लव्रीदाश्रयत्वातदप्रयोजक
त्वमितिवाच्यं प्रणयतादेर्गणारातेप्रमाणभावेतत्
णस्यतत्प्रयोजकत्वानुपपत्तेर्मुक्तात्तस्यपरप्रशुक्लाय
जीवकताव्रीहिणांतयांरांगतसेवावयातांगतस्या

को.
दि. था.
३७

पिवाक्रीपताविशेषाद्विहितमताविरहेणैकस्यैतन्मय
तोयजीवकत्वात्तु यपतेः तच्च निर्वीचेण व्रीहीणां यागी
यत्नमिष्टया चाराग्रप्रकृतावगतेर्वित्तिरसकसत्वेन त
उत्तरभाविनो वयातस्य तदुपजीकतो यपतिः यतत्पूर्व
पक्षे निर्वीयस्यापि आरादुपकारकत्वेनावद्याततुल्यत्वा
तेन व्रीहीणां यागीयत्नमिष्टया च यपतेः तच्च निर्वीयात
र्धमुपात्तात् तर्हि विपादीनत्वाद्यवेतग्रहणोपपत्तेरवा
चातस्यात्पातादेष कर्त्तव्यं निर्वीयसाधतात् तदवशिष्टा
त्तं वसंति हि तत्ताविशेषोपादातत्पक्षवस्थानियमकत्वा
तनिर्वीयेकतेतसाधतात्तमपिलोकि कत्वाविशेषाच्च
अतएव कृतसामान्यसंबंधवादाग्रेयीत्याद्येत निर्वीया
साधतात्तमेव ग्रहणमित्यप्युक्तं निर्वीयेकतेतसा
धनीभूतव्यक्तिविशेषस्य लोकि कत्वाविशेषेण सा
मान्यवया कृतेः व्रीहिजातीयस्य तु सामान्यसंबंधो
निर्वीयवाक्यद्रवावचातावाकोपितस्य एवः आग्नेयीवा
को तसंज्ञविशेषोपादातमपितु त्वादि संबंधे नैव तत्
प्रकृतेयथैव निर्वीयवाको व्रीह्यपादात्तं तथैवावचातवा
कोपीति तात्राग्रेयीत्याय प्रवृत्तिः तच्चैवमपि सिद्धं तव
तद्वयदेपि प्रकृत्यपेक्षतः प्रकृतव्रीहिग्रहणोपपत्तिः प्रक
राणां हि इति कर्मव्यताकांक्षारूपं व्रीहि ॥ :

पदसंकोचकलेनाभ्युपगम्यतेः अधिकारात्म
कं वा नाद्युत्तमविनियोगतिरिक्तेः प्रकृतेः
इति कर्तव्यताकांक्षया हि इति कर्तव्यतात्वमे।
वावगम्यत न तत्पदसंकोचाद्यपि न द्वितीय।
तस्य तुल्येषु न विकारः स्यादित्यत्र नेराकोक्षे
मतिश्रमंको ॥ स्पष्टद्वयमाणात्वात् अतए
व पत्रोपादेयेषु पितृनाक्षसु पांज्यादित्यत्र स
र्वनाम्नः साकांक्षत्वे तत्रैव प्रकृतग्रहणः
प्रकृते तद्ब्रीहिपदस्यानपेक्षत्वात् अधिकारेणासं
कोच इति प्रकृतौ न निर्वययगावधानात् न
कब्रीहिव्यक्तिकत्वं नित्यमिति प्रयोगवेचरो
पागार्थब्रीहिलोपेपिसिद्धं निर्वाणवचात्तार्थ्य।
ब्रीहिसंपादनसिद्धोत्तब्रीहिणामवचात्प्रतिसं
स्कार्यत्वादि हि स्वतृपार्थत्वे चावचात्तस्यानर्था
क्यापत्तेरपूर्वसाधनत्वापेक्षायां ब्रीहिपदस्यत।
लक्षकत्वे अधिकारात्वे प्रकरणास्पतात्पर्यग्राह
कत्वांगीकारात्प्रकृतग्रहणापपत्तिः ॥ प्रकृतौ च पा
गीपहविप्रकृतिव्यसंस्कारकं स्यावचात्तस्य प्रेय
गवेचरो अतिदेशेन प्राप्त्यस्यानापत्त्यापपेक्षे वा
नृष्टानात्रतदर्थ्यब्रीहिसंपादनं पूर्वपक्षे चादृष्टार्थ
त्वादवचात्तस्य सर्वोपधावचात्तवतत्सकृदेवकर

कौ.
वि.या.

३०

गोसिद्धोत्तेजातुं उलीभावात्. अन्यच्च पूर्वपक्षे यागी
पहविः प्रकृतिद्वयस्य अवचाते विनापिते उलीभा
वः प्रकृतौ च प्रयाजादिवदवचातस्य साक्षाद्यो
याश्रयाजागताविशेषात्तद्विकारेष्वपि तिदेशः
यवपक्षेपि ब्रीहिणा मेवावचातस्य यागामेव
चेतस्योक्तपि जलाधिकरात्प्रायेतस्य इति प्रयो
जते. सिद्धो जेतयागी यद्वेवचातनियमः प्र।
कृतौ च श्रोत्रध्वजकयागो गतात्तद्विकारेष्व
वातिदेशः. यवपक्षेपि चेतस्येवावचाततत्तद।
र्यब्रीहिसंपादने च तर्ह्यष्टिपरिमितानामेव च
यागसाधनत्वात्तावतामेवावचातइति तत्तत्स
वेति गदव्याख्यातेः ॥ ४ ॥ ॥ धर्ममा
त्रे तत्कर्मसादतिवृत्तेः प्रयाजचत् ॥ एवं ताव
दष्टोपकारकत्वाभावात्कर्मवेषसाधिते
अधुना दष्टोपकारकत्वासे भवेपितदस्ति न
वेति विचार्यतेः दर्शपूर्णमासयोः सूचः संमा
ष्टिपरिधिं संमाष्टिं अग्निसंमाष्टिं प्रोडाशं पर्य
ग्निकरोति ब्रीहीत्यादितीति श्रूयतेः तत्र संमार्गा
दिकिंस्तगादिसंस्कारार्थत्वेन विधीयते अतश्च
गणकर्म उतस्तगादिसाधनकं स्वतंत्रादृष्टार्थं

सुखपातकर्मतिविचार्यतेः अत्रचसिद्धोतेस्तुगा।
दिनिष्टायेयशक्तिरूपातिशयसद्भावेपितस्या
त्तनिष्टापूर्वपदवाच्यत्वाभावादपूर्वाभावेतत्पूर्ववदे
वापूर्वभेदोपयोगिचित्तनात्मकत्वात्पादाध्यायसे।
गतिः प्रोक्षणादेः संस्कारकर्मत्वेप्रतिप्ररोडाशे
अपूर्वकल्पनादातद्भेदोपयोगितेनसा अनेतरा
तत्पूर्वाधिकरासिद्धांतद्भेदहृष्टोपकारकत्वप्रस
दाहरणहृष्टोपापूर्वपक्षे नाद्रष्टव्यं तत्रपूर्वाधि
करणापूर्वपक्षस्यायेनैवस्तुगादेः संमार्गाद्यज
न्यतेनभाव्यत्वायोगादवद्यातवच्चहृष्टोपकारवि
शिष्टत्वेनापितदसंभवात्स्तुगादिविशिष्टसंसा
र्गादिविधानमेवप्रयाजादिवत्स्वतेत्रकृतएका
रभावकैयुक्तमाश्रितेनचावचातववोगपता
हृष्टपतिंगात्संमार्गादेर्गुणकर्मत्वासेभवेपिद्विती
यावास्तुगादीनोप्राधान्यावगमादर्थात्संमार्गादी
नोतद्गुणात्वावगतेर्हृष्टोपकारभावेचतद्वले।
नैवाहृष्टस्पदव्यतिष्टम्भकल्पनोपपत्तेर्नस्तुगा
दिविशिष्टसंमार्गादिविधानमितिवाच्यः द्विती
यायाः प्राधान्यवाचित्वाभावेतदुक्तकर्मत्वासिद्धेः
तथाहि। प्राधान्यवाचित्वं किंप्रयोगात्तुसागद।

कौ.

दि. था.

३५

भुपगम्यते प्रतुशा सतानुगोपादा. नतावदाद्यः व
ताजाशिखंडकात्तुक्रुमकृजुहोतीत्यादौकरणा
तपवद्वितीयादर्शनेनतदसिद्धेः नतपवतवजा
नोकर्मत्वेसेभवतिकरोतेद्विकर्मकत्वाभावेनशि
खंडककर्मोवरुद्धेतस्मिन्त्वजानोकर्मत्वेनात्वे
यस्यवक्तुमशक्यत्वात् जहोतेऽदेवतोद्देशप्र
क्षेपद्वयात्पागसमुदायवाचित्वेनमक्रुनोससु
दायकर्मत्वात्तपपत्तेः मक्रुनामतीक्ष्णित्वेनैकदे
शकर्मत्वस्याप्यतपपत्तेश्च. अतोऽत्रमक्रुत्वत्वजा
दीनोद्वितीययाकरणात्सेवांगीकर्तव्ये. ततश्च
अन्वयव्यभिचारात्तद्वितीयायाः करणात्तपवश
क्तिर्नप्राधान्ये. ततथाप्रयातशेषेणोत्पादोद्विती
याभावेपिप्रधान्यदर्शनेनव्यतिरेकव्यभिचाराद
यितथात्वनिश्चयः नचैवंछटंकरोतीत्यादौकर
णात्वासेभवेपिद्वितीयादर्शनात्तवाप्यव्यभिचार
तादवस्थेविषयतासेवधेनद्यदोदेर्ज्ञानेप्रतिक
रणात्तच्चकृतिप्रत्यक्षितुपपत्तेः अतोऽव्यभिचा
रात्करणात्तमेवद्वितीयार्थेनतपप्राधान्येति।
प्रयोगानुसारेणनिर्णयते. अतएवप्रयोग
विरुद्धमन्त्रशासनमपिकर्मणिद्वितीयेत्या

दिकेन प्राधान्यावाचित्वे प्रमाणं. अतो न संमार्गीदी
नां द्वितीयया गुणकर्मत्वप्रतीतिः. तापि सप्रयोज
नत्वमात्रेण. पुरोडाशाकपालादीनां सप्रयोजनत्वे
पितृषोपवायसंस्कार्यत्वाभावात्. अतो गुणकर्म
त्वावेदकप्रमाणभावात्पूर्वाधिकरणाद्वर्तयत्तया
येन स्क्रगादिविशिष्टसंमार्गीदिविधिरेवायं. सू
त्रे तथर्ममात्रे दृष्टोपकारजनके संमार्गीदिरूपे
प्रयानादिवत्प्रधानकर्मत्वे स्यात्तद्व्यतिष्ठोप
कारस्य ते तानिष्ठातेरिति व्याख्येयं ॥ तत्प्रकृति
त्वादेतरेः सधर्मः स्यात् ॥ सत्यं दृष्टोपकारकत्वे
न तास्यावद्यात तत्प्रत्यक्षं. तथापि द्वितीयाश्रुति
तत्प्रत्यक्षादवधातादिवहुणकर्मत्वे संभवत्येव न
या हि द्वितीया प्राधान्याभिधापिनी ग्रीहिणामि
व स्क्रगादीनामपि प्राधान्ये प्रतिपादयेतीत्यर्थो द
वद्यातस्यैव संमार्गीदीनां सपिण्णत्वे गमप
ति. अतश्च दृष्टोपकाराभावेऽपि द्वितीयावग
तगुणकर्मत्वनिर्वाहार्थं द्रव्यनिष्ठा दृष्टोपकार
कल्पनेऽपि तद्वतिः ॥ इमोपदेश इति चेत् ॥
यत्तद्वितीयाद्याः प्राधान्यावाचित्वे प्रमाणभा
वात्प्रयोगान्न सरिणकरणात्वाचित्वावगतेः

कौ.
दि. व्या.
४.

सक्तवत्सगादिद्वयस्यैव संसर्गादिप्रत्युपदेशो
विधानमित्युक्तं तत्रोच्यते ॥ ॥ ततदर्थं तत्रो
क्तवत्त वशेषभूतत्वात् ॥ तद्वशात्तवाचि
नीद्वितीयाप्रमाणाभावात् अपित्तकर्मणि हि
तीयेत्यत्र शासनात्कर्मत्वपरैव. तच्चातस्य निर्म
लत्वे. चटंकरोतीत्यादिप्रयोगस्यैव मूलत्वात्. न
सत्रसत्यपि चटस्य विषयता संबन्धेन कृतिकरा
णात्वेतदवभासते अपित्तकर्मत्वमेवेति सर्वस्वा
मेवेद्यं. अतश्च प्रयोगात्तद्वद्हीतस्य कर्मत्वमेव
द्वितीयार्थः न चैवं कर्तरी श्रिततमेकमेतथायु
धानी श्रितमित्यादिस्य कर्मत्वस्यानेकविध
त्वात्तद्वारेकचशक्तिरपरत्र लक्षणोत्पत्त्यविनि
गमना विरहेण संभवात्सर्वेषामेव वाच्यत्वात्
तौ शक्यता तावच्छेदकैकाभावेनानेकशक्तिकृ
त्पत्त्यायत्तेर्गौरवमिति वाच्यं लाघवेन संश्रिताती
श्रितसाधारणतयाप्यत्र परपर्यायस्य क्रियाज
न्यचत्तुर्विधफलस्य तत्फलश्रयत्वरूपस्य कर्म
त्वस्य तत्समनियता त्वेवोपाधेर्द्वितीयावाच्यता
वधारणात् ईशितत्वातीशितत्वयोस्तु प्रमाणांतर
लभ्यत्वेन तत्रापि शास्त्रेणैकोरेवो रवात् न चैवं व्या

॥ एकमेतौ वसराणापत्तौ सूत्रद्वयवैयर्थ्यापत्तिः वारणा
र्यानामीषित इति सूत्रादग्रेर्माणावकं वारपतीत्यशेष
योरग्निमाणावकयोर्वाप्यवैयर्थ्यापत्तिरिति चेत्तत्र विविधे
विभिन्नकर्मसंज्ञावाधेनायदानसंज्ञापत्तेर्माणाव
केतावारपित्वरसितमेव सिन्धु कर्मसंज्ञावित्याय
कस्यायसूत्रस्यावश्यकत्वे मतिरित्येवोदासीनसं
ग्रहार्थतया युक्तसूत्रस्याप्यावश्यकत्वात् एते
न सूत्रद्वयवैयर्थ्यापत्तेः प्रथमोपस्थितत्वादीसि
तकर्मत्वपवशक्तिस्तथा युक्तसूत्रत्रयकथिता
दिसूत्रवत्तात्तल्लिङ्गानुशासनमिति न्यायसुधा
कारोक्तमयास्तंशकतावच्छेदकलाघवसंश्र
हकत्वाद्यवभाषांशसितानीषितसाधारण्येन च
प्यत्र पवशकल्पनेनैषितत्वेपितदकल्पनात् ।
अकथितादिसाधारणेन तत्र शाक्यतावच्छेदकाला
भादगत्या अकथितादिसूत्रस्य लाक्षणिकानुशा
सनत्वमिति विवेकः नैवैवमपि सूत्रगादीनां
सितत्वानवगमे कथं प्राधान्यसिद्धिः द्वितीयया
तदवगमेपि विध्ययैचित्तत्वात्तदवगमोपपत्तेः
विधिर्हि चेत्तत्र प्रवर्तनात्माश्रयी सितफलत्वात्
पारेते प्रवर्तयितुमशक्तवत्त्वावन्तायां सितं ज

कौ.
हि. पा.
४

न्यक्तमवगमपतिः अतर्क्यमितजन्मापेक्षायोद्धि
तीययाजस्यतेनावगतानां सुगादीनां जडाज्ज।
होतीति शास्त्रोत्तरप्रतिमिते श्रिते भावानां भावता
भावतेतस्वी ॥ रोनात्तुपत्रः अतवपत्रसक्त
नजहोतासो दोनशास्त्रोत्तरेण विनियोगः स
क्तानां तद्वितीयया व्याप्यत्वमात्रावगमिर्इमित
त्वस्याथात्र भावत्वसंभवः तत्तुत्रापिद्धि।
तीयावगतव्याप्यत्वनिर्वाहार्थं विधेयं च याच
सक्तानां भूतोवाभावीवाज्योतिष्ठे मे उपयो
गः कल्पः न च निर्वापात्वात् सक्तानां प्रकर
णग्रहणायोगेन कल्पने व्यापारोत्तरासंभवेपि
संस्कारकत्वेनोपस्थितस्य होतस्य होमस्यैवार्था
व्यापारत्वापपत्तेः नहि अग्नीषोमीयं शुभरोडा
शमित्यत्र तद्विहितश्रुत्यागुणाभूताया अपि देव
ताया अर्थान्तोस्कार्यत्वोमीकारवद्विहापितथा
कौरेकश्चिद्विरोधः अतः सक्तव्यपिश्रुतव्याप
त्वादिति निर्वाहार्थं उत्तरकाले विनियोगकल्पनेपि
बाधकाभावात्तयं प्रधानासंभवइति चेत् न
इमितकर्मत्वशक्तिवादिनो हि स्यादप्येदोषः
तत्सनेहि ईमितत्वस्यापि द्वितीयया अभिधाना

तत्रिर्वाहार्थे विनियोगोपिकल्पेतः श्रुतपव
हिंश्रुतस्वर्गसाधनानिर्वाहार्थस्वर्गसत्तासाध
त्वमात्रार्थकत्ववादिनस्तययेवद्वितीययामः
कृतान्तदभिहितेनैवधातुसामर्थ्याहोमस्या
पिसाध्यात्मवगतमेवेति नतद्वलेनेमित्तक
त्वात्तायोविनिगमकमस्तिः प्रत्यतहोमस्यैववि
धिप्रत्यासन्नत्वाद्यापारांतरातपेक्षत्वाच्चा राड
पकारकत्वविधयार्थमित्तकल्पनमुच्यते
वंचसक्तं नोभूतभावाच्चाराणां नयेतहोमा
र्थत्वावधारणाद्वितीयाधिविषयतासंबंधिकर
णात्तल्लक्षणाथैवदृष्टव्याः अतएव संस्कारविधेः
प्राक्संस्कार्यस्य विनियोगानवगमेपियत्रलौ
किकप्रमाणो नैव क्रियाजनकत्वमात्रमवगतं
शक्यं यथाश्रद्धयुवृणीते स्वाध्यायोध्येतव्योष्टवर्ध
व्रात्मणामुपपीतेत्यादौ तत्र हि असात्यपिवयणा
दिविधितः प्राकश्रद्धयादीनां विनियोगे सामा
र्थ्यमात्रेणैव तेषां तत्क्रियाजनकत्वावगमाद्य
क्तं यत्संस्कारविधौ तत्क्रियासाधनत्वेन नृपेणो
द्देशतामर्थ्यादीनां संगीकृत्य तत्क्रियासुवि
नियोगकल्पने सक्तं नोत्त उत्पत्तिशिष्टसोमाद्य
वरुहेज्योतिष्टोमे साधनत्वस्यासंभवाददृष्टवि

कौ.
हि. धा.
५२

यथोपकारकत्वं सच लौकिक प्रमाणाभावात्
त्रशब्दो संस्कारविध्यतया तदप्यप्यविनियोगकल्पने
अतश्च द्वितीया सक्तगतकरणात्
लक्षणार्थेव न तत्सक्तनो विनियोगकल्पना
योगेऽपि तद्वितीया करणत्वं लक्षणार्थाः अतश्च
शिष्टलक्षणाद्यंगोरवात् किञ्च अनीमितकर्मत्वार्थिका
अतश्च सक्तनो कर्मत्वेनैवाव्यक्तयः सच यद्यपि यात्वे प्रथमतया संभवीता
या सति हि पञ्चैकत्वाधिकरणात् पूर्वपक्षन्यायेन
सक्ततामविवक्षापत्तेः तथापि भावनाया मेव
सोमादिवत्परंपरासंबन्धेन कर्मत्वेन गतेषां
त्युक्तवर्गत्वम् न चैवमुद्देश्यते कत्वशब्दो म
क्तनो कर्मत्वेऽपि उद्देश्यत्वात्तन्गीकारात् अतः स
क्ततामनीमितकर्मत्वेनैवाव्यक्तयोपपत्तेर्न करणा
त्वं लक्षणोति चेत् न भावनावाचिप्रत्ययस्य नि
सकर्मकत्वेऽपि एककर्मकत्वेन कर्मांतरस्या
न्यात्वं पपत्तेः अतश्चातत्समातार्थकस्य कर्मा
न्तेरपि द्विकर्मकत्वापत्तिः अथ करोतेरेककर्म
कत्वेऽपि भावनावाचिप्रत्ययस्य द्विकर्मकत्वमु
च्येतततो ब्रीहितवह्नीत्यादौ कर्मांतराभावान्न
त्यात्वं पपत्तिः अतएव पत्रलोकेऽपि स्पष्टाती

त्यादौ विध्यभावेनेषितकर्मात्तादस्तत्रैव ताना
दीनामतीक्षितत्वेनात्ययः तद्विषयमेव चत
थायुक्तसूत्रेः विधिसत्त्वेऽपि पार्ष्टिकथात्वा
र्यान्त्यविषये भावनात्ययस्तु विधिसत्त्वेक
राणां त्वेनैव आवश्यकीवधा त्वर्थान्वयेऽपि क
राणां त्वलक्षणा लक्षणानिषेडकात्तु विद्यादौ
कथं तेरेककर्मकत्वेन कर्मांतरात्त्वयान्नपपत्तेः
अतश्च सर्वत्र विधिसत्त्वे भावनात्ययो द्वितीय
स्य कर्मणाः करणात्वेनैव अतएव मैत्रावरु
णापदेऽप्ययच्छतीत्यादौ मैत्रावरुणास्पैवोद्देश्य
त्वेन भावनात्ययदेऽस्य करणात्वेनैव तदन्वयो
न त्वनीक्षितकर्मत्वेनैव विधेये ययत्तत्रेतरने
त्रसारत्वाय सुपयोश्च यच्छतेः सकर्मकत्वाद्यु
क्तोद्देश्यानां क्षितकर्मनात्ययो ज्ञेयत्वेनैव क
र्मकत्वात्सक्तुना द्वितीयया करणात्त्वलक्षणा
रसक्तं तत्रः कुतः कुतः पर्यावर्तत इत्यादौ कर्म
निष्ठादर्शनेन ज्ञेयत्वेनैव कर्मकत्वा सिद्धेः हेः क
र्मणि तृतीयाचकाराद्वितीयाचकारादित्यर्थं के
तद्वितीयाचकारः केदमिदं विद्यादिसूत्रकारव्यवहारे
णोसं कर्मकत्वावगतेऽपि तस्मादुक्त एव प्रकारः ।

कौ. श्रेयात् श्रुतपवग्नाफलाधिकोरेन्द्रियाद्यवह
हि. य्वा. दायंभावतावांतहोमस्यानीमितकर्मत्तराश्र
५३ यत्वेनवाक्यायान्तयेभीकृतः श्रुतयातत्रापितया
त्वसेभवेविशिष्टभावतावियेतेनवाक्यमेयभा
वाजितेप्रभाकरेणतस्मादुक्तप्रकारिणोवस।
कृष्णकरातलक्षणासंगीकृत्यसक्तविशिष्ट
होमविधानमाराउपकारकतयेतिसिद्धं. स्फ
गादीनोतप्रयोजनवलस्पप्रमाणोतरेणाव
गतत्वातेषामेवभावात्तोपपत्तेयुक्तंनत्वेस्कारार्थ
त्वेसेमार्गादानामिति. तच्चैवेसर्वत्रसप्रयोज
नत्वनिःप्रयोजनत्वकृतमेवद्वयस्यक्रियांप्र
तिगुणप्रधानत्वेइतिकृतेद्वितीयाद्वितीयाभा
मितिवाच्यं. ऐं प्रागाहंयत्पुनरितिष्टतइत्यत्र
हिसत्यपिइंद्रगाहंयत्पयोः कृतसेवेधितेनप्र
योजनवत्सेद्वितीयेवगाहंयत्प्राधान्येप्रमा
णं. नचतत्रापिद्वितीयायानियामकत्वमात्र
त्वेपिकथंप्रमाणत्वमितिवाच्यं. द्वितीयाभा
वेमंत्रस्यलिंगादिद्वयस्येवावगमेतत्तस्यानि
यामकत्वभावात्. ग्राह्यपत्यप्रातिपदिकमात्र।
समभिधायस्पचलिंगविरोधेसामीप्यतिशयक

तेनाप्युपपत्तेः अतोऽल्लिंगवाधेतगार्हपत्यप्राधान्येहि
तीयाप्रमाणकमेवः तथासूक्तवाकप्रस्तरप्रहरण
योऽरुभयोरपिप्रयोजनवत्ताविशेषकेवलैर्द्वि
याकृतमेवसूक्तवाकस्यप्रस्तरप्रहरणोक्तं अतश्च
सत्येवद्वितीयाश्रुतिप्रामाण्येतिः प्रयोजनत्वसक्त
घपवादः सत्यपिचतुर्तीयाप्रामाण्येऽप्युक्तं।
दिप्रयोजनशेषाभिधानांस्थलेपवादः अतःसि
द्धेऽप्रत्यर्थत्वेपिसंमार्गादीनांगुणकर्मत्वेसूत्रेन
द्वितीयागुणात्पराश्रुतिप्रामाण्यपरातदर्थत्वे
तस्मात्तन्निष्ठत्वात् लोकं वत् लोकसिद्धचरा
दिपदवत्तन्निष्ठार्थप्रतिपादकत्वस्योपपत्तेः
नैवेवंसक्तघपितरापत्तिः तेषातिः प्रयोजनत्वात्
प्रकृतेतत्तेषांस्मृतादीनां कर्तृशेषभावावगमात्प्र
योजनवत्त्वसिद्धेर्युक्तं गुणकर्मत्वमितिवाक्येयं
प्रयोजनेस्त्वगुदाकारोपूर्वपक्षेसंमार्गसाधनी
भूतसूक्तोप्रकृतौविवक्षितसंख्यात्वात्कपिज।
दौकगविद्वावपितिस्वपवसंमार्ग्याः सिद्धांतेत
संस्कार्यत्वात्तर्कापवः परिशुदाश्रयेकस्येवप
रिधेपूर्वपक्षेसंमार्गः तेनरीयशास्त्राव्यवहृतं

कौ-
हि. ध्या-
४४

तवाकोदाहरणोत्तरयाणोः सिद्धोतेत्यावतरिधिः
अग्रेऽपि पूर्वपक्षे एकस्यैवाहवनीवस्य सिद्धोतेत्याह
नीयवृद्धौ सर्वेषां यत्तु वार्तिके पूर्वपक्षे अपि सपथा
यस्तु वतरितिलौकिकस्योत्तरे संमार्गः सिद्धोतेत्याह
वनीयादीनां सर्वेषां मिति प्रयोजनमुक्तं तदग्निं
समाष्टीत्यस्य कल्पसूत्रकारवचनमूलभूतं तत्र
त्याहवनीयमात्रविषयिण्यथा अत्रापि संहृभि
प्रयोगः पदात्ततेत्याहवनीयमात्रविषयेणासा
मात्यवाक्यस्यास्योपसंहारस्तदा सिद्धोतवत्पूर्व
पक्षेऽपि आहवनीयस्यैव संमार्गात् सिद्धोतेऽपि च
गार्हत्यादीनां संमार्गात् सर्वोक्तमेव प्रयोजने
दृष्टव्यं एवं पुरोडाशोदाहरणोऽपि पूर्वपक्षे एकस्यै
व सिद्धोते सर्वेषां पर्याग्निकरणमिति दृष्टव्यं त
थाशाक्यानामप्येतेतरसमयाः सवनीयाः पुरोडा
शाभवन्तीत्यत्र पूर्वपक्षे पर्याग्निकरणार्थेन पुरो
डाशः पिष्टमयसंपादनीयः तच्च तत्रापि पुरो
डाशोद्देशेन मांसविधानात्सवनाप्यपुरोडाशवत्प
र्याग्निकरणपुरोडाशोऽपि मांसप्राप्त्युपपत्तेर्नपि।
इमयोत्पादने इतीये पुरोडाशपदस्य जघन्यस्य
धानादियंचकेलिंगसमवायेन वृत्तिमंगीकृत्य स

वनीयमात्रोद्देशेनैवतरसविधानस्यवक्ष्यमा
णात्वेनपर्यग्निकराण्युपरोडाशेततदप्राप्तेः तच्चै
वमपिसवतमध्यवर्तित्वेनतस्यापिसवतीय
पदाभिधेयत्वापपत्तेर्मोसप्राप्त्युपपत्तिःसवत
मध्यवर्तिनिदक्षिणादातादौसवतीयपदप्र
योगाभावाद्योगरूपासवतीयपदस्थानादि
योगपंचकवाचित्वावगतेः अतश्चपर्यग्निक
राण्युपरोडाशोमांसप्राप्तेरमावात्युपरोडाशपदस्य
चलोकेपिष्टपिंडवाचित्वात्पिष्टपिंडरूपवपु
रोडाशः संपादनीयः तत्रापिचतव्रीहिसपत्वेय
वमयत्वेवानिपत्तेप्रकृतौव्रीह्यादिकाकैर्योगा
पीपुरोडाशोद्देशेनैवतद्विधानात् सिद्धोतेतत्क
प्रदर्शपूर्णमासप्रकृतिकसवतीययागपंच।
कोद्देशेनमांसविधानात्प्रदेयपुरोडाशादिस्था
नायत्वातद्धर्मप्राप्तेः पुरोडाशादिचतष्टयस्थाना
पत्रेमांसपर्यग्निकराणोभवमेव यद्यपि प्रदे
यत्वेनमांसविधानादर्थलोपाच्यतावधातयेष
णादिधर्मप्राप्तिर्मोसेसंभाव्यतेतथापिप्रकृतौ
पर्यग्निकराण्यप्रदेयपुरोडाशधर्मत्वावगतेर्मो
सेप्राप्त्यविचारः तच्चैवंयेषांप्राप्त्यभावेतदर्थः।

कौ.
हि. धा.
४५

पिवायमंत्रस्य धातुसमीपस्यो हान् न चिन्तानवमे
करिष्यामाणा निर्विषया यद्येतेति वाच्ये तस्याः कृ
त्वा चिन्ता तेनोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् यस्मात्पायस
थाकृता सवनीयं पदोपेतवाक्ये अपि वाप्यप्राप्त
भावे पिच्छोदोग्यशोखास्ये पत्तेनैव गौरवीति शा
काः सारसपुरोडाशोपवर्त्य सर्वास्तद्विमाथोदिति व
चते सवनीयपदाभावात्फरोडाशपदेनैव च तत्का
र्योद्देशे लक्षणापत्तेः पुरोडाशप्रकृतित्वेन मांस
विध्यवगतेर्म ॥ न च पिष्टपिंडरूपपुरोडाशस्य क
र्तृमशक्यत्वे पितरसपुरोडाशान्तसंरोधादिति व्यो
दोग्यस्य उक्तं च नोदन्नमिश्रितेन तेन पुरोडा
शोपपत्तेस्तत्र वापि वाप्यप्राप्तौ तत्तत्रो हान् न च
तेनोपपत्तिरित्युक्ते तत्र पुरोडाशपदेनात्र पिंडमात्रे
वालक्षणाप्रतिपाद्यते पिष्टपिं वा ताद्यः लक्ष
णापत्तेः ॥ न तीयः तस्यान्तमात्रोपादानकस्या
मांसप्रकृतिककत्वात् न पपत्तेः तस्मात्पिष्टपिं
उत्प्रकृतिकस्यैवास्मांसं संस्कारकत्वेन विधी
यतेः ततश्च पयसा मैत्रावरुणोऽग्नीणातीति व
त्संस्कारकेन स्मित्यदेयप्रकृतिधर्माणो येषां
दीनामप्राप्तेर्न चिन्तोपपत्तिः अतश्च कृत्वा चिन्ता

तेनैवतदधिकेराणोपपत्तिः ततश्च सवनीययदेयेतवा
केपयणाद्यप्राप्तवपियर्यग्निकराणां प्रामिसत्तात्प्रयो
जनोपपत्तिः यत्तु भाष्यकारेण सकृदुदाहरणोऽर्धपदे
वहणप्रयासेषु शमीमयः स्तुचो भवेति हिरण्यमणो
वेति वाकोक्तशमीमयत्वादीनां प्रधानांगभूत ॥
गन्वादेनैव विहितत्वात्संमार्गांगभूतस्तदप्र
कृतिप्राप्तानां वृत्तीयत्वे सिद्धांते तसंस्कार्यत्वा
छमण्यादीनां एव संमार्गाङ्गतिप्रयोजनसंकेतव-
स्तुगमात्रान्वादेन शमीमयत्वविधानात्प्रधान
स्तुतिवसंमार्गास्तुत्व शमीमयत्वप्राप्तेः तच्च
मियेगुवत्प्रकरणात्प्रधानमात्रलाभः प्रकर
णस्य वाक्यसंकोचकत्वात्तदप्यपत्तेरियेगुत्वात्
चरुदेशेन विहितानामपि चरो प्रधानमात्रसं-
यित्वेन विधानाद्युक्तं प्रधानमात्रगमित्वे प्रतश्च
यथैव वेद्यो हवींष्वासादपतीत्यादौ प्रधानप्रक
रणेन हविशसंकोचायोगादानर्थक्यपरिहृ
रस्य चोपस्थित्यविशेषाणां प्रधानसाधारणापू
र्वसाधनीभूतहविर्मात्रलक्षणापापुपपत्तेर्नवे।
द्यादेः प्रधानमात्रगमित्वेनैव प्रधानकरणेन स्तु
कप्राप्तसंकोचायोगादतिदेशसहकृतेन च प्रधान

कौ.

दि. ध्या.

५६

वाकोतोभयोस्त्यस्थितत्वाविशेषादुभयोरगत्वमेव
शमीमयत्वादीनां न चातिदेशेन समार्गस्य ह्यसौप
कारनातावृत्तीयस्ककविशिष्टस्यैव प्राप्तत्वात्तदवा
धायस्ककपदसंकोचोपपत्तिः प्राकृतनातावृ
त्तीयत्वावाधायस्ककपदसंकोचोपागीकोशेऽंगार
गुणाविरोधन्यायेन प्रधानस्ककनातावृत्तीयत्वा
त्प्रहेणसंमार्गदिस्त्वात्तेव शमीमयत्वादिति वे
शोपत्तेः वस्तुतस्तु असवभट्टयेतचरेतीतिवदुप
देशेन प्रधानगतास्त्विसंमार्गगतास्त्वपिस्कक
शमीमयत्वादिविधानात्प्रयाजादिगतास्त्व
तज्ञतास्त्वपि प्राकृतनातावृत्तीयत्ववायोगुणा
एव न हीदं उक्तार्त्वेदस्य शेषेन प्राकृतान्तेषु उक्त
त्कर्त्तृत्ववत्प्रयोगविधिद्वारकं प्रधानाश्रितसं
गेष्ववतरति नातिदेशिकापेक्षया स्पष्टैर्बल्येणो
क्तैः अंगप्रधानसाधारणस्ककमात्रत्वा न वि
धानात्तत्रापामिवास्याप्योपदेशिकत्वात्प्रबल्यमि
ष्टमेव अतश्च येष्वेव प्रयाजादिस्ककसंमंशमी
ययत्वा मिष्टपदनीयातया संमार्गस्ककत्वा
तितास्यप्रयोजनतोपपत्तिः यत्तत्कवार्तिके अभ्य
यास्यापियथाकथं चिच्छमीपयत्वादेः प्रधानसं

वैयंतसंमार्गस्कत्तनातावृत्तीयत्तप्राप्तिः संभव
तिप्रधानस्कग्मिरेवागतामपिप्रसंगात्कार्यसिद्धेः
स्तत्रस्कगाक्षेपकत्वात्तत्पत्तेः अतश्चयथैवद
क्षिणाः सोमस्येतिवचनत्वात्तत्तमात्रंगभूतया
पिदक्षिणायाप्रसंगात्कार्यसिद्धेर्नांगभूतेष्टिप
शुश्रूषातिदेशिकान्वाहार्यदक्षिणाप्राप्तिरिति
हादृष्टेवप्यतेतथैवप्रधानस्कग्मिरेवप्रसंगसि
द्धेर्नसंमार्गार्थेनानावृत्तीयस्कग्म्यादनमिति
रक्षणोत्तरसक्तं तत्र सोमिकयात्रैष्टिकया
त्रकार्यस्येवप्राप्तिजाग्रितावापौरोअशिकाग्नि
कार्यस्याकस्येवात्रसंमार्गस्यप्रधानस्कग्मिः
सिध्यत्तत्पत्तेः दक्षिणायास्यानतात्तांकर्तृणां
गप्रधानसाधारणपादानतिष्ठकार्यसिद्धेः प्र
त्यक्षत्वाद्युक्ताजत्सायनीभूत्वान्वाहार्यनिवृत्तिः
प्रकृतेतत्सुग्मिः प्रधाननिष्पत्त्यासंमार्गनिष्प
त्तेः संमार्गाख्यकार्यस्यष्टयगभूष्टेयत्वाद्युक्त
मैष्टिकपात्रवत्स्वांगभूतस्कगाक्षेपकत्वेतच्च
यथासौमांगभूतमहावेद्यैष्टिकरुविरासार
नादिकार्यस्यष्टयगनुष्टेयस्यापिनिष्पादनात्तदेग
भूतदार्शर्णासासिकवेह्निनिवृत्तिर्हृदशेवत्पत्तेत

कौ.

हि. ध्या.

४०

यात्रापिसंमार्गस्य एथ गन्तव्येति प्रथमम् ।
सुमित्रेव निष्कारतोपपत्तेरनेनानाद्वयत्व
प्राप्तिरिति वाच्यं सोमिकवेदे देशत्वेनांगप्रथा
र्थत्वस्य तृतीयेव द्यमाणात्वाद्द्विरासादनदि
कार्यागत्वेन तस्याप्यवप्राप्तेरतिदेशिकेष्टिक
वेदेनूपदेशेन वा योपपत्तेः न चैव वेदे संज्ञाया
नेहोदशोक्तप्रसंगान्नपपत्तिः तस्येद्वयतिश
द्यामहे अस्याकर्तृमित्यर्थवादिककर्तृगम
नागमतादिरूपप्रचारार्थकत्वाच्चित्तया कर्तृ
प्रचारार्थायावेदेह विरासादनसिध्दगीकारेण
वद्यमाणात्वात् न चैवमपि पात्रस्यायेतद्द्विरा
सादनरूपस्य कार्यस्य एथ गन्तव्यत्वात् प्रसं
गोपपत्तिः कर्तृप्रचारार्थमवहितेनैव सोमि
कवेदिकरणो नादृष्टविशेषावच्छिन्नाहवनीय
प्रत्यकदेशरूपायावेदेः सिद्धत्वाद्वेष्टिकवेदिक
रणनिवृत्त्या प्रसंगोपपादनात् न हि पेषिकसो
मिकवेदिकरणभेदे वेदिभेदः समस्ति प्रत्यदेश
स्य प्रत्यक्षलोकत्वात् वेदिपदस्य तानार्थकत्वक
ल्पनाभिप्रायग्रहणस्याप्येकमेव कल्पनाच्च अत
एव तत्तत्कृत्यैव साधनीभूतवेदिरूपादृष्टत्वेनैव

नतैदिकराणोप्रतिकार्यत्वा भिचारः संकरोवान्
शंकाः पात्रेषु तसौमिकोपेक्षया रोष्टिकातो भेदस्य
संसादपितेशकात्वा प्रसंग इति वैषम्यं - अतश्च
पात्रन्यायेन प्रधानस्य गोपेक्षया संमार्गस्कचोभे
देन कर्तृशकात्वा प्रसंगोपपत्तिः न च प्रसंगासंभ
वेपि प्रागेयी न्यायेन प्रकृतानामेपीपादनशंकाः ।
तस्य प्रकृतिप्राप्तनातावृत्तीयत्वाबाधकतवैशेष्य
प्रसंगेन दयात् - अतश्च वार्तिके प्रसंगापादनमना
स्यैवेति दृष्टव्यं - इदंति ह वक्तव्यं कथंचित्तामीम
यत्वादेः प्रधानमात्रसंवेधाभ्युपगमे प्रकृतौ नानावृ
त्तीयत्वस्यापि प्रधानमात्रसंवेधापक्षे संमार्गस्कच
नानावृत्तीयत्वस्यैवाभावाद्वा षोक्तप्रयोजनान्न
पपत्तिरितिः एतेन यदपि यरिषु दाहणोवाणावेतः
परिधयो भवेतीत्यत्र पूर्वपक्षे संमार्गीयं यालाशा
सादपितयाः सिद्धोतेवाणावत्तमेव संमार्गीयत्वं
प्रयोजनया संवाणावत्तस्याप्यंगप्रधानसाधा
राणेन विधानात् अन्यथा पालाशत्वस्यापि सं
मार्गीपरिधिष्वप्राप्तेः किंच - रिधीन्संमार्गीयत्वं
रिधिष्वेतेन परिधीयतेनेनेति व्युत्पत्त्या अपि परि
धातोपलक्षितद्वयाभिधानात्परोडाशकपालत्वा

कौ. येनयालाशाप्रयोजकत्वात्रोक्तप्रयोजनसिद्धिः प
हि. ध्या. दपिचाग्न्युदाहरणोअसवभयेतचरेतीत्यत्रपूर्वा
पक्षेसंमार्गोऽग्रेःकर्तव्यः सिद्धोतेत्ययामितिप्रयो
जनसक्तैतदपिअवभयेतस्यापूर्वत्वेनतदर्थप्रतः
अयमाणाप्रयाजानुपाजाद्यर्थवाआराउपकसंमा
र्गमासभावाद्यथाकथंचित्वा - गीकोरेपिवात्
तीयो । देशान्तरसंमार्गप्रधानविषयत्वस्यैकादेशो
वक्ष्यमाणत्वेनसंमार्गोपपत्तिमेवप्राप्तेऽप्येतेदोषा
यः अतःपूर्वोक्तान्येवप्रयोजनानिद्रष्टव्यानि ॥
स्वतशास्त्रयोस्तुसंस्कारोपाज्यावदेवताभिधान
त्वात् ॥ इहस्तोत्रशास्त्राणिउदाहरणोतत्रप्रगीत
संमार्गोपाज्याणि संबंधकीर्तनंस्तोत्रेणसंब
तदेवाप्रगीतसंमार्गः तत्रकिंतयोरानाउप
कारकत्वेप्रयाजादिवत् उतदेवतादिरूपगुणिस
रणार्थत्वेनसंविद्योपाकारकत्वमिति विचारः ।
अत्रापूर्वभेदोपयोगिचित्वात्पादाध्यायसंगतिः
पूर्ववत् अतएवतत्पूर्वाधिकारोक्तिग्रहणस्य
द्रव्यागताबोधकप्रमाणमात्रोपलक्षणात्वादि ।
हापिगुणोपागतरबोधकलिंगसद्भावेनपूर्वपक्ष
करणादापवादिकाः तत्रयद्यपिविषयतासंबंधे

नगणगुणितोरुभयोऽपि संबंधकीर्तनाख्यस्तोत्र
शस्त्रप्रतिकरणत्वमस्ति तथापि प्रयोजनापेक्षायां
दृष्टविधया कर्मानुपयुक्तगुणप्रकाशतार्थत्वायो
गोपिकर्मोपयुक्तगुणिसरणीयत्वसंभवेऽदृष्टार्थ
त्वकल्पनात्तु यत्तेर्गिसरणादप्यलंकारार्थत्वमे
वाज्यादिमंत्रवन्स्तोत्रशस्त्रमंत्राणामंगीकर्तव्यं
नचात्रस्तोत्रिशंसति भाविनियोगेन याज्यादि
वैलक्षण्यान्स्तोत्रिशंसत्योऽगुणविशेषकगुण
संबंधकीर्तनवाचि त्वस्य लोके प्रसिद्धत्वाद्गुणप्रका
शतार्थत्वे च तस्यैव विशेष्यत्वेन तयोर्लक्षणापत्तिरि
तिवाच्यं प्रय शेषेण हवीष्यति चारयतीति वद
ष्टार्थत्वात्तुरोयेन लक्षणांगीकारस्य त्याग्यत्वात् ।
अतः संत्रियत्योपकारकत्वेव स्तोत्रशस्त्रयोऽपिः
सूत्रेति गदव्याख्याते ॥ अर्थेन त्वय कृष्यते देवता नाम
चोदतार्थस्य गुणभूतत्वात् ॥ अस्तु तावत्सल युक्ति
भूतः अतिविरोधो लिगस्य बाधकः अभ्युच्चपय
क्तिरूपोऽर्धलप्रमाणबाधप्रसंग एव तावदाव
धीयतेः यदि हि स्तोत्रिशंसत्योः प्रकाशानलक्षणा
र्थतामंगीकृत्य तस्मै च तर्गिसरणीयत्वमिष्ट
तेततो महेद्देवता कया गाभ्या सकृमे पदितयोरे

को.
हि. धा.
पु.

इमं च तत्तत्र यजुर्वेदविहितग्रह योर्महेंद्रप्र-
काशतशक्तेरिंद्रस्य च यागाते गत्वेन प्रकाशमान
हत्वा त्मकराण्यवपत्रेदो देवता तत्रोक्तेषु तेषां
नमंत्राणामंत्र याताभ्यामक्रमेण सामवेदांतर्ग-
तोत्तराग्रंथपठिता तौ ऋचां यथाक्रमेण पठित्वा
गतांगसोभावानो मध्ये पेंद्रमंत्रयोस्तदंतर्गीका-
राक्रमोवाथापत्तिः पादेषु नगरभजत इति वच-
नावगतस्य चाद्याष्टचं सकृत्पठित्वा तस्यां श्रेय-
पादेन सह द्वितीयाद्यार्द्धचं पठित्वा तदंतर्गदे-
न सह द्वितीयोत्तार्द्धचं पठनं रूपस्य प्रगुणतस्य
मोहेंद्रग्रहसंनिधावाप्रातस्य जदे गत्वा तं गी॥
कारात्संनिधिवाधश्च अतश्च उर्वलयोरपि क्र-
मे संनिध्योः प्रवलेनापिलिंगेन सह वाधेतोप-
पत्तौ वाथायोगात्तसंनिपत्योपकारकत्वे तौ त्र-
शस्त्राणाः सूत्रं देवतापदं प्रतिगुणत्वेन संघः।
क्तापदिस्तुतिभावना ततोर्थेन प्रयोजनात्तरोधेत
मोहेंद्रग्रहजितोपक्रमे तेंद्रास्तुतिः तस्याः प्रयो॥
जनभूता देवता प्रतिगुणभूतत्वादिति व्याख्येयं
वशाच्च॥ गुणार्थत्वात्॥ नायक्रमे तेंद्रास्तु-
तिः इंद्रशब्देनैव प्रकृतग्रहयागी पेंद्रप्रकाशतोय

यत्नेः यद्यपि च तत्र महत्तु गुणविशिष्टस्यैवैदं समा
हेंद्रमिति तद्विज्ञेन देवतात्वं सूक्तं तथापि विशेष
स्यैव मंत्रेणाप्रकाशतो यत्ने विशेषणोपास्य च मं
त्राभावे पिधानाद्युपायो तरेण स्मृतिसिद्धेर्नायक
र्थापत्तिः न हि साक्षादेषा सर्वदेवतायदत्रावशावा
यवामालभेतेति वाक्येन वशात्तु गुणविधानेपि
विशेष्यमात्रस्य ह्यगस्य वपाया मेधस्य मंत्रेणा
भिधानेनेष्टः न युत्र महेंद्रशब्दस्यैव देवतात्वे
नेंद्रशब्दात्ततो भिन्नत्वेनापकर्षः प्रोक्तः तथा
सति महेंद्रशब्दस्यार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिक
संज्ञाभावाच्च हितान्न त्यतिप्रसंगात् अतएव चे
तना चेतसाधारणेनार्थस्यैव देवतात्वं दशमे वक्ष्य
ते एवं सत्यपि यदि महेंद्रशब्दो व शब्दाश्रयित
रवाचनः स्यात्ततोर्थांतरवचनेनेंद्रशब्देन नाभिधी
यते तदर्थस्तु कथं तैदो मंत्रः प्रोक्षणीशब्दवत्
रूपावयवमेतोपपन्नो नार्थांतरवाचित्वकल्प
नायो प्रमाणमस्ति तत्र तद्विज्ञेन समासपठुमि
दयात्तुपपत्तिरेव ह्येककल्पनायो प्रमाणं भविष्य
ति तथा हि ततावदेकस्यैवैंद्रशब्दस्य युगपत्तद्विज्ञेन
समासपठुमिदं संवेभवः अतएव सापेक्षत्वेनैका

अ

को.
वि. था.
५०

सापिहृतेरनुपपत्तेः समासवृत्त्यर्थेऽंशद्वयस्य सवन्तत्वं क
लनात्तद्विहृत्यर्थे वा सवन्तत्वमिति युग्यद्वयौ युग्यत्
सवन्तत्वात् सवन्तत्वविरोधापत्तेः नापि क्रमेण सकृच्छ
तस्येद्वपदस्याहत्यापत्तेः । तद्विहृत्यर्थे महेन्द्रमित्य
त्रपदद्वयमिहत्वस्य प्रधानभूतद्वयविशेषणत्वे वा ।
। कप्रसजोतः प्रतोवृत्तिरुयात्तपपत्त्याप्रसक्त्या
दिशब्दवृत्तिकल्पनापत्तेरिन्द्रात्महेन्द्रस्य भेदावगमा
दिद्वंशद्वयप्रकाशानुपपत्तेः तर्कानिर्वारणमिति
चेत् । समासवृत्त्युत्तरकाले तद्विहृत्यसंगीकारान्न चै
वमिद्वपदावृत्तिः वृत्तिरुयविवरणवेलायां पौरुषेयैर्द्व
पदावृत्तावपि वैदिकमाहेन्द्रपदेनानावृत्तेर्नैव महत्त्व
गुणविशिष्टेन्द्रे देवतात्तविश्रुपपत्तेः । अतएव तद्विहृत
वृत्तेः पूर्वहेन्द्रादिसमासोऽङ्गीकाराद्विद्रासो मावित्यादौ
देवताहेन्द्रादिनिमित्तकानगाश्रुत्यतिरूपोजसेनोप
पादिता भविष्यति अतश्च क्रमेण वृत्तिरुयस्यानुपप
त्तेः प्रोक्षणीशब्दवत्त्वावयवयोगेनोपपत्तौ वृत्तिक
ल्पनानवकात्तात्स्यपि गुणविशिष्टस्य देवता
त्वेव शाब्ददिद्वंशद्वयविशेष्यमात्रप्रकाशानुपपत्तेर्ना
त्कर्षापत्तिः । वस्तुतस्तु महेन्द्रमातियदिकेन महत्त्वगु
णविशिष्टेन्द्रे उक्तेऽपि रातपुरुषः प्रोभन इति वद्विशेष्य

मात्रस्यैव तद्वितेन देवतात्वावगमादिशेषाण्यवमहस्य
दस्य विशेषोपलक्षणार्थत्वेन बोधयते देवताभूतस्य
ह्येदं स्येदं प्रगाथेनाभिधानोपपत्तौ नोक्तार्थपत्तिः
सूत्रतश्च गुणार्थस्यादित्यकारप्रशेषाण्यवमहस्य ॥ ॥
न प्रकृतिसमवायित्वात् ॥ ॥ नैन्द्रशब्देन प्रकृतग्रहसंबन्धे
धिदेवताभिधाने प्रकृतग्रहेन्द्रमिति तद्वितेन सहकृतेन
विधिना महेंद्रपदस्यैव देवतात्वविधानात् तथा हि तद्वि
तेन देवतात्वविशिष्टद्वयाभिधानादेवतात्वस्य च तस्य
मानहविरुद्धेष्वपत्तेन सह व्यवहारे प्रसिद्धस्य अनुच्चार्यो-
त्तर्यैश्च संभवात् तद्विताभिहितोद्देश्यत्वाच्च पार्थ महेंद्रश-
ब्दपदिकेन लक्षणायामहेंद्रपदमेवाभिधापयतस्य
अमानहवितोद्देश्यत्वात् देवतात्वं विधीयते महेंद्रश-
ब्दे यदलक्षणायामशक्यं संबन्धविनानुपपत्तेर्महेंद्रप-
दशब्दश्चेतनाचेतनसाधारणेन दशमेव समाप्तो
र्थापितो संवातः अतश्च महत्त्वगुणविशिष्टं वाचक
हेंद्रपदस्यैव देवतात्वावसायाद्विशिष्टवाचकवृत्तम् ।
आदिपदोत्तरप्रयोगायोगे सुतरां सहेन्द्रपदप्रयोगा-
योगी नैन्द्रप्रदेन प्रकृतग्रहसंबन्धिदेवताप्रकाशानोप-
पत्तिः यत्तन्मायसंधाग्रं सारस्यात्यातिपदिकेनार्थ-
वाचिताय उद्देश्यत्वात् त्वयार्थपदविशिष्टार्थलक्षण

कौ.
हि. प्या.
५१

मंगीकृततदितवाच्यदेवतातानयागीकाराकृष्टोपहि
तोयेदिवतेतिप्रतीयतेतत्तदविशिष्टेयंउच्चार्यतात्वा
देषपत्रमवाधादिशेषणीभूतयतान्यस्यवात्तामो
पसर्जनमस्येनतात्वेतीतिन्यायेनाव्युत्पत्ताउपेक्षा
णीय पतेतार्थस्यैवदेवतालेपितसब्रीत्यादिवत्सरे
पेलायोगापयोगाभावाकृष्टोच्चारणहारेणपयोगा
वगतेःशब्दविशेषापेक्षायांलाघवाद्पस्थितस्यविधि
गतशब्देस्यैवनियमइतिपक्षोपिप्रसक्तःतदितार्थस्य
तज्जमातहविरुद्धेष्यताव्यसार्थवाधेनअन्यथानुप
पत्तेः।तज्जमातहविरुद्धेष्यभूतशब्दाभिधेयतलक्ष
णात्प्रधानभूतेतद्विते लक्षणापत्तेरयुक्तैव तद्वरेप्रा
तियदिकएवगणभूतेपदलक्षणेति किंच॥ एवमग्र
येयावकापेक्षादो एकस्यग्रंथस्यैवोच्चारणनियमोपप
त्तेर्नपदद्वयोःस्वाराण्यपत्तिः अतोमहेंद्रपदस्यैवोच्चार्य
तेनदेवतात्वात्रैंद्रसंज्ञेणाभिधानोपपत्तिःअतश्चात्का
र्षायतिस्मदवस्यैव-सूत्रंतश्रुत्याविधिगतशब्देनैवदे
वतायाःकर्मणिसमवायासंबन्धादिंद्रशब्देनप्रकाश
नापपत्तेर्नानुत्कर्षसंभवइतिव्याख्येयं व्यपदेशाच्च॥
॥ ॥ इतश्चमहेंद्रपदेनमहेंद्राभिधानंअन्यथासामाना
य्येवहृग्यांद्रापदेवेभ्योवहृगिधमहेंद्राप ॥ ॥ ॥ ॥

देवेभ्यश्चिद्वेद्योर्मेत्रयोः समास्नातयोरन्यासप्रकाशः ।
कतेविकल्पापत्तेः अस्मत्सत्तेर्वेदेण मंद्रेण मेत्रेण मा
स्वाप्यगतेन्द्रप्रकाशानात्माहेन्द्रेण च तद्गुणमहेन्द्रप्रकाश
नान्तत्रयपदेशाववस्येति न विकल्पः । अतश्चन्द्रमहे
न्द्रयोराधिष्ठानैक्येऽपि विशेषणोऽशमेदा उद्देश्यप्राप्तमे
दाच्च भेदावगमेनेन्द्रमणमिधानानुपपत्तेरुत्कर्षा ।
निवारणे ॥ ॥ गुणश्चानर्थकः स्यात् ॥ ॥ यदप्युक्त
महेन्द्रप्रातिपदिकेन महत्त्वविशिष्टेन्द्रेभिहितेऽपि ।
राजपुरुषः शोभन इति वद्विशेष्यमासेव तद्विहितार्था
न्वय इति तत्र तथा सति गुणवाचिमहत्त्वदानर्थक्य
प्रसंगात् न हितस्य राजपदवदर्थद्वारेण पल्लवक
ता संभवति देवतायास्वरूपेण कर्मण्यसंबन्धात् किं
तथा द्वोच्चारणद्वारेण पकारकत्वात् महत्त्वदस्यापि तद्वारे
वोपलक्षकतावाच्या ततश्च तस्यापि उच्चार्यता देवता
त्वोत्तरीयवगतेर्न सत्त्व रहितस्येन्द्रस्य तद्विहितार्थान्वयः
संभवी ॥ किंच संभवति विधेयेन्द्रविशेषाणामेव नार्थव ।
तेऽपलक्षणात् तस्य वाग्रमाप्यत्वात् शुद्धस्येन्द्रस्य देवतात्वे
राजपुरुषः शोभन इत्यादौ न प्रमाणतया रोधेन तयो
गीकरणमिति न किंचिदेतत् अतएव च साक्षात्पेदेन्द्र
यथावास्यामैन्द्र्यमावास्यायां माहेन्द्रेऽप्यमावास्या

कौ.
सि. ध्या.
५२

योमाहेदं पयोमावीस्यामिति व्यदेशभेदः अन्यथा
तत्रापि महत्पदानर्थकं तथा याज्ञाप्ररोरुचोः ॥ ॥
तथा साक्षात्पयवेऽमहेदेव तथा याज्ञाप्ररोनुवाकयो
महेदनाम्नानमपि इन्द्रमहेद्रपोभेदपवावकल्पते ॥
तस्यापकेनैव कार्यसिद्धेरितराम्ना न मनर्थकं विक
लोवाप्तसंज्ञेत न च भवन्मतेपि एकापूर्वसाधनता
दिन्द्रमहेद्रयोर्धर्मसांकर्ष्यापत्तेर्विकल्पा निवारणं सं
मीलनादिधर्मवत्प्रतिनियतनिर्देशेन सांकर्ष्यानाक
पत्तेः वस्तुतस्तु मंत्राणां तिगेन मुत्पद्यवाये विनियो
गाद्भीहीणं मेधसुमनस्यमानशतिवदेकापूर्वसाधनी
भूतेष्वर्थातरेषु प्राप्तत्वेन सांकर्ष्यप्रसंगपवतास्ति अ
तो याज्ञाप्ररोनुवाकयोर्भेदाभ्रानमपि देवताभेद
साधकं सूत्रे प्ररोनुकुशब्दः शास्त्रगतमंत्रविशेषवा
च्यपिलक्षणया प्ररोनुवाकापरोद्भवः ॥ ॥ वशाया
मर्थसंयोगात् ॥ ॥ यत्तु वशात्तत्राणविशिष्टद्रव्यवि
धावपि क्वागणेशाद्वेन विशेष्यमात्रप्रकाशानंदष्टमित
तेन दशतस्य सतरेवापकारकत्वात्तदप्यांतराणापि।
सत्त्वाकर्माणि अनुष्ठातोपपत्तेर्नावश्यं शब्दोच्चारणायै
त्ताः प्रकृतेत महत्त्वस्य महत्त्वदोच्चारणद्वारेणोपकार
कत्वात्तानुच्चारितस्य साधनत्वं संभवतीति विशेषः ॥

यत्रेति कार्यवत्तात्प्रात् ॥ ॥ ननु यत्र माहेंद्र
ग्रहसन्निधावयमैंद्रः प्रागाद्यः पठितस्तत्रै-
वास्यमनोतास्याग्निशब्दवत्त्वत्ताणामह
तविशिष्टेन्द्रप्रकाशकत्वेन निवेशकत्वात्
र्यवत्तोपपत्तिः वस्तुतस्तु नेदशस्य लेलत्ता
एतत्तागवेलायां महेंद्रयदप्रयोगेऽपि मंत्रे वि-
शेषमात्रप्रकाशनेन मंत्रस्याशूषीयदेवता।
त्वाश्रयभूतेन्द्रप्रकाशानार्थत्वेनाप्युपपत्तेः म-
नोतास्याग्निशब्देतदेवतावाचिमनोतापद-
सामानाधिकरण्यात्तद्वत्संगीकरणमि-
त्युक्तं मंत्राधिकरणे। अतश्च यथा पठितस्या-
प्युपपत्तेर्नोत्कर्षोपपत्तिः अथवा शूषानुमंत्रेण
मंत्रवत्तुर्वलप्रमाणवाधेनोत्कर्षोत्तीकारे।
पित्तदातिः। न च तत्र यागानुमंत्रेण मंत्रस-
माख्यावदिरुसामासंबंधयोधकप्रमाण।
भावेनोत्कर्षस्याप्युपपत्तेरानर्थकावतिः।

कौ-

दि. था.

५३

पेद गांतरेतदभावेपिज्योतिष्टोमप्रकरणस्यै
द्वयहाभ्यासेप्रकरणस्यैवसामान्यसंबंधवो
धकस्यसत्वेनोत्कर्षोपपत्तेः अतश्चपत्रप्र
करणपर्वेद्रोयागस्तत्रास्यप्रगायस्यात्कर्ष
पिश्रयवत्त्वोपपत्तिरिति॥ ॥ नत्वान्नाते।
ष॥ तच्चैद्रस्यप्रगायस्यप्रकरणोत्कर्षसं
भवेपिश्रमेषुतत्रद्वहाभ्याससंनिधावात्मा
तेषुमंत्रेषुयाम्याः शंसतिशिपिविष्टवतीः ।
शंसतिपिहदेवत्याः शंसतिकुशुंभकसूक्तं
मंडकसूक्तंमूषिकासूक्तमत्वाहेत्यादिविधि
विहितेषुप्रकरणोपिगुमादीनामभावात्
तत्रोत्कर्षानुपपत्तेः प्रकरणवहिर्भूतयामा
दिदेवत्यकर्माणि सामान्यसंबंधवोधकप्र
माणभावेनोत्कर्षानुपपत्तेः कुशुंभकादी
नांवाच्यार्थदेवतात्वाभावेनसतरोतदनुप
पत्तेतार्थवत्त्वोपपत्तिरितिवाच्यं दृश्यतेसर्वे।

सामेकार्यवत्त्वापपत्तेः तथाहि मंडकसू।
क्तस्य तावत्संज्ञकेनाग्निविकर्षतीति विहित
मंडकप्रकाशकत्वेनाग्नौत्रययोगः न च त।
स्यानारम्भाधीतत्वे सामान्यसंबंधवो
धकप्रमाणाभावः मंडकसूक्तस्य प्रकर
ज्ज्योतिष्टोमसंबंधेव गतेऽनर्थकतदंगत्वा
येन तदंगभूते च पनेति वेशोपपत्तैः एवं सू
क्तिकासूक्तस्यापि ज्ज्योतिष्टोमो गभूतस्यै
कादशितो निवेशः । तत्र च यद्यपि आख्यानं
साक्षाद्विनियोगस्तथापि नुपशयेषूपे सर्वे वा
मेपाः पशुसंतोथो नुपशयेषूपे सर्वे वा नैषू
पा एवापशुदिति उपक्रम्य हेष्वाभावेऽप्रावृत्ते
पशुरिति ब्रूयादिति संशयविधानेनाबुद्धिरिति
द्वारा लक्षणयोक्तत्वं नुपशयस्मृतिरिति द्रष्ट
व्यं येन याम्यादिमंत्रास्तेषां प्रकरणे कथमा
पि निवेशासे भवेत्तौ कर्षयोदस्यत्र च सामा

कौ.
हि.या.
५४

त्संवेधबोधकप्रमाणभावेनैवतदप्रसक्ते
 रगत्याप्रकृतग्रहदेवतैवलक्षणपातैः प्र।
 काशयते प्रयोगाभावेननिषिद्धलक्षण
 नंगाकारेतजयादि मंत्रवधा-म्या।
 दिमंत्राणामप्यदृष्टार्थमुच्चारणंप्रकृतग्र
 हयागंगत्वेनविधायतेः अस्मिंश्चलो।
 तिशंसत्योर्गार्गिविशेष्यकप्रकाशनल
 क्षकत्वाभावेपिलक्षणायाउच्चारणपरत्वं
 मेवदृष्टव्यं यदित्यसिन्यदेअदृष्टार्थत्व
 म्पावश्यकत्वेलक्षणंगीकारेप्रमाणभां
 वः शंकेतततोयाम्पादिविषयेगुणवि
 शेष्यकगार्गिसंवंधकीर्तनात्मकस्त्वात्र
 शास्त्रवि ॥ ३ ॥ ३ प्रेसमेनामेकरथे ॥ ३

विधानमेवादृष्टार्थमंगीक्रीयते. नचैतावतास
र्वत्रैवतयाप्रसंगः अनुपपत्त्यभावात् नचयाम्या
दिमंत्रेषु आचारवत्संघर्षाकल्पदेवतांगीकारेणा
तदेवतयागांतरस्यैवकल्पयितुं शक्यताकिमिति
सिद्धांत्यभिप्रेतस्तोत्रादृष्टार्थतांगीकरणमिति
वाच्यं. याम्यादिमंत्रैस्ततिभाक्त्रूपदेवतात्तकल्पने
पि आचारवत्त्वसंबन्धाभावेहविभीक्ष्ण्यदेवता
ताकल्पनात्तदैककल्पयागाजमानानुपपत्तेः अ
तएवजयारिमंत्रेषुतयागांतरकल्पनेकिंतदृष्टा
र्थत्वेमेवतवासेषजयारिमंत्रेषुदृष्टार्थत्वेपिश्रयश्च
ज्ञससाधनादययातोदेवाश्रवंतनशतिजयेदपि
वाग्योवैसदीमित्पादौविस्मयकाशकस्यमंत्रस्यो
पाश्रयाजोगतेनवित्तकर्मणिमात्रवर्णिकदेव
ताकल्पकल्पकत्वेनवोपपत्तेः किमित्यदृष्टार्थतांगी
करणमितिवाच्यं. विधिवाक्यारेवैतस्यमंत्रस्ययज्ञसा
धनापत्रिमित्तवैराग्यसमाधानार्थत्वेनावगतत्वा
दर्थोत्तराकांतानुपपत्तेः अतो जयारिमंत्रवदेवया
म्यादिमंत्राणामदृष्टार्थत्वेसिद्धांत्यभिप्रेतं वास्तति

को
दि. ५५

रूपतमेवांगीकर्तव्यं यत्तन्मूलेवाचस्तोमेसर्व
शर्वः सर्वांगीयज्ञेयसर्वांगीसामांगीपरिसर्वं
सतीतिविहितेशस्तेसर्वेषांमंत्राणांविनियोगाद्यास्या
दीनामपितत्रैवैकैः यद्यपिवत्तद्विधयानोप
योगः कृत्वापिअदृष्टदृष्टैवतदप्यतिरिक्तं तदा
वस्तोमेपदृष्टार्थतालप्रकृत्यास्यादीनांसंविध्य
वाधार्थप्रकृतग्रहपदृष्टार्थतस्याप्यन्तादपे
तितंयदितवचनेनसंविधानवाधानप्रकृतग्रहसं
वधइत्याशंकोतततोदर्शयर्गामासादिप्रकरणाप
दितानांजपारिमंत्राणांअन्वेषांचलिंगादिविनिष्प
क्तानांवचनेनलिंगादिवाधापत्तेर्नतदंगतसंभवः
अर्थतवाकास्यापिसामांविषयस्यविशेषनिष्ठ
लिंगादिवाधकतायोगउच्येतततः संविधानेपि
तत्संज्ञास्मार्त्वेकविधयेवार्थवत्तददर्शनेवाख्येयं
अपिवाश्रुतिसंयोगात्प्रकरणोक्तोतिशंसतीकि
योत्यतिविदधानां ॥ नैदंस्यागाथस्योक्तैः सं
मवी. सहिनतात्माकराणिकेपवेदयागे. तस्यावा
तगधिकारविहितैर्मंत्रांतगवरोधेनतत्रास्यमंत्रस्या

नवकाशात् नापि कतुप्रकरणावहिर्भूतैर्युगां
तरे तत्र सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणाभावेनोक्त
र्षानुपपत्तेः इदं शब्देन मनोनास्यामिश्रवत्तद्दे
प्रतिपादनं तल्लक्षणारोषाच्चयैव निराकृतं अवाशि
ष्यते ते तावत्यागवेलायां विशेषणप्रकाशे
नेपिमंत्रे विशेषमात्रप्रकाशनं ता उपपन्नमिति त
त्रेदेवाच्च सौतिशंसत्योर्गीकारकप्रमाणविशेष
कबोधानुक्तलव्यापारवाचितस्य गणिनिष्ठता
तर्कबोधानुक्तलव्यापारवाचितस्य वावककेशां
तो देवदत्तस्य रावधाराणां दुर्गप्रकाशनार्थतेल
तगायतेः सौतिशंसतिवाच्यस्यैवार्थस्य विधेयता
वसायात्तस्य च दृष्टार्थता संभवे अदृष्टार्थतं कल्प
नस्य फलमुख्यत्वेन प्रामाणिकता तत्र उपपत्तिरिति
लोके हि वक्तृकेशो देवदत्त इत्यत्र देवदत्ते वक्तृकेशा
त्तप्रतिपादनपवस्तुतिबुद्धिनुत्पद्यते न पुनर्वक्तृ
केशतस्य देवदत्तविशेष्यता प्रतिपादने तेन
सौतिशंसतिपदशक्तिपर्यालोचनया प्रका
शनार्थत्वात् नवगमाददृष्टार्थतां गीकारेणापि

को.
द्विधा
१६

गुणप्रकारकगुणविशेषकशाब्दोपावृत्तला
व्यापाररूपस्ततिविधापितमेवयुक्ते. तत्रप्रपञ्च
शेषेणोतिवदृष्टार्थत्वानुरोधेनलक्षणांगीकरणा
मप्यदोषः प्रकाशनस्यलिंगकल्पकृतिवत्तेनेव
प्राप्तिसंभवेनलक्षणायेतत्प्रतिपादनेपिविधिवेषा
णीत. किंचः दृष्टार्थत्वंकिंतपामंजारासमभ्युपगम्य
तेस्ततेर्वा. नायः समापिस्तनिनिष्पादकतेनतत्स
त्वात्. नायः स्ततिस्वरूपस्यैवहानापत्तेः तस्मादात
कृतिसंयोगात्प्रकरणापवसौतिशसतास्ततिश्च
क्रियोत्पत्तिविदधातामिति सूत्रार्थः ॥ शब्दप्रत्ययक
त्वाच्च । द्वादशस्तोत्रेतिष्टोमोद्वादशशस्त्रोतिष्टो
मस्तिकृतेद्वादशतंनप्रकाशनलक्षणायेतेव
कल्पवेप्रकाशनानांप्रत्यवेप्रतिपदेवामित्रत्वे
नद्वादशत्वानुपपत्तेः ॥ प्रकाशनत्वेनैकांगी
कारेस्ततंगंतदनुपपत्तेश्च. अस्मत्कृतेतस्यपिप्रत्य
वंस्ततिव्यक्तानांभेदेविधिभेदेनविधेयतत्तदनेक
स्ततिव्यक्तिवृत्तिविधेयतावच्छेदकीभूतवैजात्या
वशेभावात्तद्वजातिगतद्वादशातोपपत्तिः तत्रतत्र

काशनस्य सामर्थ्यं प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्तत्रैवात्मकस्य
नार्याप्रमाणमस्ति किंवास्मत्प्रतेवैजात्याकल्पने
पितृजहिषिभेदेतविधेयभावनाभावस्यानेकस्यति
जन्याश्वस्यभेदावश्यंभावात्तद्वत्तद्दशतेनापिस्तो
त्रादिहादशतोपपत्तिः प्रकाशनपदेतत्तत्सदृष्टाः
यत्तेनाश्वानेगीकारादृष्टप्रयोजनैकास्यवप्रत्यक्ष
वाधितत्वेनहादशत्वात्तनुपपत्तिः अतोहादशशब्देन
स्तोत्राशोशस्त्राणां वृष्टात्करत्वेपादपिनप्रकाश
नलक्षणा ॥ अनुर्थकं वतद्वचने ॥ प्रकाशनार्थ
तपदेअग्रिपुतिआग्नेयाग्रहाभवेतीतिवचनेनप्रा
कृतप्रतानुवादेनाग्निदेवताधिधौकृतेप्राकृतदे
वतावाधवत्तत्प्रकाशकमंत्रवाधेनाग्निप्रकाशः
कर्ममंत्राणां न्यायदिवशाग्नेराग्निपीषुस्तुततरति
वचनवैयर्थ्यापत्तिः नचास्यप्राकृतमंत्रेष्वेवाग्नि
पदेहप्रसक्तौमंत्रांतरविधानेनीर्यवत्वमितिवाच्यं
एयतिवापतरचोत्तरपदेननहृहतिस्माद्वेनो
हेदिति वचनेन नहृहनिषेधादर्थप्रकाशनरूपका
र्यत्वेनाग्निमंत्रांतरस्यैवप्राप्तेः अस्मत्प्रतेतत्तमः

को
हिंथा.
५३

त्यपि ग्रहाणां अप्रियते कर्मा समवेत उणिनिष्टसापि
पुगास कीर्तनेन स्तोत्रसृजनादृष्टसंपत्तपपत्तेः
प्राकृतानामेवमंत्राणां मुञ्चाराणां प्रसक्तोत्तनिष्टसा
र्थं आग्नेयीं प्रसृतवतरतिवचनं नानर्थके ॥ अतः
आर्यः प्रतीयते संवेदे वै स्तोत्रेण उंचेति क्रत्यालो
उशस्रयोः संवेधप्रतीतिः संवेधस्य च भेदनिवेधन
तात्स्तोत्रशस्रयोः स्वरूपतः फलतो वा वैजात्यक
त्यनया भेदो वधार्यते न चासौ प्रकाशनाथं तं पते
संभवति न च तत्रापि प्रगाना प्रगानकृतः संभवत्ये
वेति वाच्यं स्वरूपतः फलतो व भेदभान संभवे प्रगा
नायांगारुते भेदंगीकरणासायाण्यत्वात् अभिधा
नं च कर्मवत् ॥ यदिरे स्तोत्रशस्रादि रूपे सामान्या
भिधाने यच्चाज्यदृष्टप्रौगादि रूपे विशेषाभिधाने
तउभयमपि आराउपकारकतपदे त्रपपयतेन
तसंस्कारकर्मतपत्ते संस्कारस्य संस्कार्यति रूप
साधीन निरूपणीयस्य संस्कार्ये गोवाचके दसिद्धो
अश्रवके दकीभूत संज्ञानपेतत्वात् एवं सत्यपि यथा
पदपकारकतया ह्यः स्तोत्रिणो सति धान रूपः ।

श्रुतिसंयोगः संस्कारकर्मलबाधकोतस्या॥
ततो लिङ्गेन संस्कारकर्मत्वस्यैवावधारणादे
श्रुतस्यापदाभेदस्यातीतिवगाप्यवच्छे
कांतरे संज्ञावच्छिन्नमेव ज्ञातेरुते कर्माभ्य
दयकीरिभवतीति कल्पनया संज्ञाप्येगीकी
येत तत्तेतदस्तीत्यत आराडपकारकत्वमे
व युक्तमप्युक्तमः ॥ फलनिवृत्तिश्च ॥ कृत
स्य कृतमसृजं स्वतः पपस्वदाभास्तोत्रस्य स्तो
त्रस्य स्तोत्रोपास्योद्भवतो वनामहेधुत्तीमहि
प्रजामियेसामे सत्याशीर्यत्तस्य भूयादिति मे
वेभावतिष्ठतेन कृततपदेन स्तोत्रक्रियोया॥
दानात्वे स्तोत्रस्य मध्ये स्तोत्रमसितदेवं भूते
स्तोत्रस्य मध्ये स्तोत्रमृजं स्वतः पपस्वत्वा मां
आगम्यात्तद्भवतद्द्रोपक्षितदेवतावंतो व
येतोपाचासहे प्रजामिये भजे महीति सेयेय
परलक्षितस्य स्तोत्रस्याशीः सत्याभूयादित्य
र्थे के स्तोत्रादेव फलप्राप्तिर्न देवतातः यद्य
पि च ते दे स्तोत्रस्य फलकरणा विभक्ति संयोगा
भावेनावगतकत्वेन भावस्य स्तोत्रस्य मोक्षवर्ति
कफलकल्पनात्तपपत्तेः तथापि प्रयातफलमे

को
हि ध्या
५५

कौ.
हि ध्या.
५८

वेदं परं परा संवेयेत सोत्रात्पार्थने लक्षणाया प्र
धानत्वात् सोत्रफलमेव कृत्यकाराख्ये अतश्च
सोत्रक्रियातः फलप्रार्थना तस्याप्यवश्यात्
ने देवतायाः इतरथा हि देवतात एत फलप्रार्थे
त प्रधानत्वात् नो गभृतात्प्रकाशनात् किंच प्र
काशानस्य दृष्टफलकत्वेन तत्फलस्य प्रत्यक्षा
स्यत्वात् प्रार्थनाई तं सोत्रफलस्य तदृष्टत्वात्
दर्हतमिति विशेषः । अतश्चागुपकारका
एव सोत्रशस्त्राणीति सिद्धप्रयोजने प्राकृत
प्रकृतवादेन विकृतो देवतोतरविधाने प्रागे।
यीश्वरवतरेवे विधिवचनाभावे प्राकृतानामे
वाणामविकोराप्रयोगः सिद्धेति पूर्वपक्षे।
प्राकृतप्रकृतगवायेनैव कृतदेवत्प्रकृतग
मरतिदशमेव रूपे ६ ॥ विधिमंत्रयोरेकार्थ
मेकशब्दात् ॥ एवमेव श्रुत्यो विधायतस्यने
नोपस्थितानो विधायकाख्यातानां तानि द्वेय
मित्यादिना द्वे विधिसंज्ञादानीं प्रसंगादाख्या
तस्यापि कचिद्विधायकत्वेनास्तीति प्रतिपाद्य
ते यथानतीनशंतिनदभाति तत्कमेनासा।
मामित्रोद्ययिरादयर्षति देवोश्च याभि।

यं जनेददाति च न्योगिताभिः सच ते गोपतिः
सहेत्यादौ मेत्रेयस्योभयेह विगर्हिमाहर्दिता
दौ ब्राह्मणोचये पल्लवादि समभिवाहता ।
आख्यातश्रावस्ते किं विधायकानवेति संशयः
अत्रापि अपूर्वभेदोपयोगितपवविचार्यमाण
तात्पादाध्यायसंगतो स्पष्टे आसंगिकीतनेतराः
तत्रार्हेदितादौ असदिग्यलिङ् अवगायज
नेददातीत्यावपि च कृतफजीतलेडेतावथा
रागायजेतस्वर्गकाम इति वदेव विधायकता
विधातः तच्च यच्छ्रुदिना प्रतिबंधः यच्छे
द्वेतगोयदार्यस्य सिद्धलघोतनेपि पदग्रेया
ष्टाकपाल इति वद्यागसाधनत्वेन विधुपप
तेः अतएव कर्तृसमानाधिकरणस्यैव पक्ष
वृत्त्यप्रतिबंधकतातकर्मसमानाधिकरण
स्येति सिद्धांतितोपि प्रवादः वस्तुतस्तु गुणभू
तेन यच्छ्रुदिना प्रधातभूतविधि शक्तिप्र
तिबंधस्यान्यायत्वात्कर्तृसमानाधिकरणाय
च्छ्रुसत्वेपि न विधित्वव्याघातः किंच यच्छ्रु
प्रामिंयोतयत्यतिबंधकोवाचाः सायदिद्या
सिः प्रमाणान्तराणास्ति तदा तेनैव प्रतिबंधसि

को
हि. या
५५

को.
हि. या
५५

हेः कृतं यच्छादिना यदिना स्तितो यच्छ
सद्भावेपियपवे विहानि चित्ततः तिवदशा
साध्यकत्वादेव विष्णुपपत्तेर्न यच्छादेः प्रतिवे
यकता संभवति वस्तुतस्तु पतस्य संवत्सरो
द्रव्यकान्तवंध्या यशुप्ररोडाणा न निर्वाण्यदे
वीतविर्यागे च उद्रव्यके गोदेव तेषां ज्ञातेन वि
युक्तत्वात्तत्र च उद्रव्यकत्वाद्गोद्रव्यकत्वाभा
वेन तत्र विनियुक्तत्वाप्यस्य प्राप्तत्वे त्रगो
द्रव्यकयागविधायित्वोपपत्तिः न च साक्षा
द्धेयिणि देवी हविर्गोद्रव्यकत्वाप्राप्ता
वपित विधिः अत्र वंध्यायां गोद्रव्यकत्वस्य
प्राप्तत्वादविधायकत्वोपपत्तिरिवाच्यं ए
वं यस्याकथं चित्वाप्ति संभवेपि अभ्यासा
त्कर्मात्तात्त्वोपपत्तेः अतश्च यजेत स्वर्गकाम इ
ति विध्यात्वात्तत्र संवत्सरोत्पत्त्यापि आत्मा तस्य
स्य विधि रूपैकप्रयोजनकत्वमेव विधाय
कशब्दत्वयोभेदत्र समातत्वादिति सूत्रार्थः
अत्र च संवत्सरोत्पत्त्यादि समभिधायकः ।
तात्त्वात्मा तत्रापलक्षणात्तत्र स्वयं ते त्रं वसे ।
तायकपिंजलानालभेतेत्यादौ अभि ॥:

युक्तप्रसिध्यामंत्रत्वेपिविधायकत्वांगीकारातः य
स्योभयमित्यादौ च ब्राह्मणोपि यच्च द्वादिसमभि
व्याहारे तदन्तर्गीकाराच्च अतस्सर्वस्यासर्वेषु दाह
रणत्वेपि प्रायशो यच्च द्वादिसमभिव्याहारस्य मंत्रे
ष्वेव सत्वात् सूत्रे मंत्रग्रहणं ॥ अपि वा प्रयोगसाम
र्थ्यात् मंत्रोभियानवाची स्यात् ॥ नैते विधायकाः ॥ य
नतश्चादीनां लट्साधारणत्वेन विध्यर्थकत्वात्
श्रयात् न च स्तुतिरेव तन्निष्ठापिकाः विध्यभावे स्तु
तेरेवातिश्रये ततस्पास्तदन्निष्ठापकत्वात् ॥ न च वसं
तापकपिंजलातालभश्चितिवदप्राप्तार्थकत्वेमेव तन्नि
ष्ठापकं गोद्वयकस्य यागदातादेरातुवं ध्यातृण्य
तदस्य सवावंध्याहृशः प्राप्तत्वेन तदसिद्धेः अतएव
न विधिपुनश्चुतिरूपादभासात्कं मातरतं शंको वि
धितस्येवातिश्रयेनाभासस्वरूपाभावात् विध्यभा
वेपि पुनश्चुतिमात्राद्देस्तु पुनश्चुतेः स्मरणार्थतया
पुनपतेरनसपरत्वाभावादयुक्तः किंच यययत्र
विधायको लिगादिश्चोस्य ततथापि यच्च द्वादिसा
विधिप्रतिप्रतिबंधात्तास्य विधायकत्वोपपत्तिः
तथाहि यच्च द्वादस्तावत्समभिव्याहृतार्थस्य सिद्ध
तां पोतयत्यातिमपेक्षतेः अस्मिन्वात्र सा अतो गोद

को
हि. था.
५५

को.
हि. था.
६५

यकपागदानादेव नृयमानस्यात्तातत्तापनेकसमाव
विधिविषयत्वायोगः स्पष्ट एव न च पक्षद्वयसन्तार्यमा
त्रैसिद्धतायोतकत्वाद्देवव्युत्पत्त्यादेपितस्यसाधनेत्ते
नविष्णुपदंतिरितिवाच्यंयः पाकं करोति स भुंक्तस्तथा
दौर्लभ्यद्वयतत्त्वयोः स्वसमाभिव्याहृतमात्रेसिद्धत्वयो
तकतामुत्पत्तेः श्रुतश्रयाभिर्यजतेयाश्रगाः ददाति त
ननृपतिनचतस्करः दन्तेतिनचासांश्रमित्रकृता
क्षयाभिभवति गोस्वामी च तामि सह विरं न दतीति य
क्वेन समभिव्याहृतगोद्वयकेयागदात्यादावपि सि
द्धताप्रतीतेर्न विधेयतोपपत्तिः यच्च द्वयसमभिव्याह
तवृत्तिसिद्धतायोतकत्वादेवव्यवकर्तृसमभिव्याहार
स्वरूपस्याश्रयत्वरूपस्य कर्तृत्वस्य सिद्धताप्रतीतौ कृते
रपि तत्प्रतीतेर्विधेयत्वानुपपत्त्याविधिशास्त्रनुपपत्तिः
यत्र तत्कर्मादिमात्रसमभिव्याहृतोपक्षद्वयसमभिव्या
हृततत्त्वविधिसूत्रसप्तपिकर्मस्वरूपस्यानुवादे कर्त
व्यत्वेन विधानोपपत्तेर्न विधिशक्तिप्रतिबंधकतापक्षद्व
यः प्रकृतेर्न विधेर्यक्वेनैव समभिव्याहृतानुवादाप्रति
बंधकतेति विशेषः एवं सत्यपि यदिकथं चिरप्यालो
च्यमाने प्राप्तिर्न संभाव्येत ततोपदाग्रेयोष्टाकपालश्रुति
वक्तृस्वार्थमात्राप्रसिद्धेयोतकतामंगी ॥ मने

कृतविधेर्विधायकत्वोपपत्तेर्न शक्तिः प्रतिवक्ष्येतः न त्वे
तदस्ति गोद्रव्यकस्यागदानादेर्वहुः शः प्राप्तत्वात्
यत्तस्यपि यच्छब्दस्य विधिविरोधित्वे प्रधानत्वादि
नुग्रहपवत्याप्येन गुणभूतयच्छब्दानुग्रहस्य कृतं तद
चैर्वाक्रियतस्यादौ प्रधानभूतस्याप्यसंहारस्य
विधेनुपक्रमस्योत्पत्तिगुणभूतेतापि अर्थवादेन बाधस्य
क्षमाणात्वादकिंचित्करं वस्तुतस्तु विधिवदेव यच्छब्द
स्यापि प्रधानभूतार्थभावनात्पित्वात्तद्विधिप्रतिपत्तस्य
गुणत्वं यदि परंपरांतरत्वात्तदपेक्षया विप्रकर्षः शंको
ततरेवैवंप्रवशावमोदने निर्वयेदित्यनेन वाक्यभेदापत्ते
हेतुहेतुमतोरित्यनुशासनवैषम्यार्थापत्तेरिव विविशक्तिः ।
प्रतिबंधो न संभेदपदं यदि शब्दस्यापि निमित्तत्वं परत्वेन
प्राप्तियोक्तत्वाद्विधिविरोधित्वं द्रष्टव्यं अतश्चोभयत्रापि
लिङ्गश्रवणं हेतुमतोर्लिङ्गस्मृतेर्हेतुत्वं निमित्तत्वा
दिपरं यत्तदेदहात्प्रनुलिङ्गभावात्तत्तत्त्वसैव निमित्त
यः एव मग्रीदशीतिहरेत्यत्र संवोयतविभक्तेर्वक्तुः
भिमुत्पत्तौ तस्मात्तद्विषयत्वाद्देववक्तुरभावादिधेया
भिमुत्पत्तौ न भिमुत्पत्तौ सर्वप्ररुषसाधारणत्वादिरुहस्य भा
वेतामेव तौ न विधिशक्तिप्रतिबंधः अतश्च लोडप्यत्र नाले
किं कविर्पथकः । किं तौ प्रैषाति सर्गप्राप्तकालेषु कृ ।

卅

कौ.
हि. थो.
५१

साधेति चकारात्त्रैषार्थकपव लोकि कप्रवर्तनायको
 वा यत्तस्यायसपाकृता संबोधनविभक्तिसमयात्तस्य
 लिङ्गदेः प्रमाणान्तरप्रवृत्तपुरुषप्रवर्तकत्वावगमात्
 प्रवृत्तप्रवर्तनात्मकविधिशक्तिव्यावातइत्युक्तं तल्लोके
 प्रमाणान्तरानधिगमेपि देवदत्तगोश्रानयेत्यादौ संबोध
 नविभक्तिप्रयोगदर्शयुपेक्षितं एवं दामिष्टुक्लामित्या
 दौ तावत्सुततादेवनविधिशक्तिः विशेषतश्चास्मदर्थ
 विषयोऽतमपुरुषांतत्वेन परप्रवर्तनात्मकविधिविशो
 धितं अतश्च यत्राप्यहं दयामित्यादौ लिङ्गः श्रवणसुतम
 पुरुषे तत्रापि लिङ्गः स्वनिष्ठप्रवर्तनापरत्वमेवलक्षण
 यानतपरप्रवर्तनात्मकविधिवाचितमिति विवेकः अ
 दश्वेयस्त्वद्वादि च तद्व्यस्य प्रतिबंधकत्वात्तत्समभिव्या
 हृतस्य लिङ्गदेर्विधायकत्वमपि तत्प्रमाणान्तरसिद्धा
 र्थात्तवादकत्वमेव न वैवमानर्थकं ब्राल्लक्षणगतांती
 मित्तादिप्रतियागकतया विध्यपेक्षितोद्देश्यसमर्पणेनो
 पयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् संज्ञगतांती यद्यपि विधे
 यसमर्पणेनोद्देश्यसमर्पणेनैव तानविध्यप्रयोगाना
 पि स्तावकत्वेन हरस्यानोपदैकवाक्यत्वेन तावर्तस्या
 नुपपत्तेः यदापि विधयास्तुतिमात्रलक्षणाया मपि स्ता
 र्थवोयेसमासभावेन वाकौकवाक्यत्वेनाप्यनुपपत्तेः
 तथापि पारि ॥

शेषान्तंशधिकरणत्वायेनप्रयोगकालेर्थाभिधायक
तेनैव अर्थोपिचयत्रप्रयोगसमवेतः तत्रतदभिधानेन
सार्थनोवेददर्थमिति विवेकोपितत्रैवद्रष्टुः सूत्रेच
पिवाशहेतुमंत्रबालसारणेनविधायकतेनिरस्तेवा
ल्लणागताख्यातेतिमितिपरत्वंवक्ष्यमाणत्वाउपेक्ष्य
त्रगतेतास्मिन्नार्थाभिधानव्यापारकत्वेमंत्राधिकरण
सिद्धमेवस्मादितमितिद्रष्टव्यं प्रयोजनंस्पष्टं ॥७॥
तच्चोदकेषुमंत्राख्या ॥ पूर्वाधिकरणोऽपलणतयापि
मंत्रशब्दप्रयोगादुपस्थितस्यमंत्रस्येतलक्षणंप्रसंगा
उच्यते तत्रचाहेवुपिपमंत्रमेपाहिपमृषयस्त्रयीविदा
विदुः ऋचः सामानियजुर्विसाहिग्रीरमृतासतामिति
मंत्रेप्रयुक्तस्यमंत्रपदसार्थकथनाद्देवार्थविचार
वच्चपदार्थविचारस्यापिशाकर्तव्यत्वेनप्रतिज्ञानाह्वा
स्यसंगस्यपपत्तिः मंत्रनियमादृष्टृपापूर्वभेदोपयोगि
मंत्रभेदसिद्ध्यर्थत्वाच्चपादाध्यायसंगतिः यद्यपिवत्त
तददृष्टत्वावस्थितेप्रतितत्तदातपूर्वीकत्वेनैवकारण
तातयापिपदिशेषयोः कार्यकारणभावस्तस्मात्सा
मास्यपोरपिसत्त्वमभिप्रेमेदंप्रासंगिकीत्वनंतरा तत्र
यथाश्रुतसूत्रस्वरसात्तावत्प्रयोगकाले अर्थप्रका
शकत्वंमंत्रत्वमितिलक्षणंप्रतीयते अत्रप्रयोगका

को
दि. था
१५

को.
दि. था.
६२

लक्ष्मिविशेषाणां विधावतिप्रसंगः । जयेषुपिचारश्च
शर्मप्रकाशनाम्ना व्यापकत्वं वस्तुतस्तु मंत्रका
समासात्तेव संजायकपिंजला नालमेतेत्यादौ मंत्रे विधा
यकत्वांगीकारेण व्यापकत्वापत्तेर्बालाण्यपि च संजा
भावेस्मारकत्वस्य पंचमेव व्यूपायते तत्रातिव्याप्य
तेरदकसामादि मंत्रेषु च कथमप्यर्थप्रकाशकत्वायो
गेता व्यापकत्वाच्चैतल्लक्षणयोगेताभिपत्तानां मंत्र
पदवाच्यत्वप्रकारकोपोनिश्चयस्तद्विषयत्वं मंत्रत्वं
मितिलक्षणमेव सर्वव्यापकं सूत्रकूटभिप्रेतमिति
प्रतीयते ननु तत्रापि मंत्रपदवाच्यतावच्छेकानिश्चये
वाच्यत्वप्रकारकनिश्चयायोगात्कथं लक्षणप्रसि
द्धिः नहि मंत्रत्वं नामजातिः यन्मंत्रपदवाच्यतावच्छे
दकत्वेन निश्चीयेतः तथात्वे वेदत्वऋगुवादि वेदेव
त्वादिसांकर्यापत्तेः अनेकवर्णाभितीनायोगप
याभावेन मंत्रत्वस्याभिव्यक्त्यापत्तेस्तदुपाधिः स
हियदि मंत्रपदवाच्यत्वप्रकारकप्रसिद्धितिष्यत्वात्
स्ततोऽसौ प्राप्यता यदि तत्त्वस्ततस्तस्यैकलक्षणत्वं
पपत्तेर्नैतत्सूत्रदभिप्रेततेति चेत् न श्रवणोपाधि
रूपस्यैव वेदत्ववन्मंत्रत्वस्य मंत्रपदवाच्यतावच्छेदक
त्वांगीकारात् अतस्तदवच्छेदेन वाच्यत्वेव धारितेन

सकारकनिश्चयविषयत्वस्य लक्षणोपपत्तिः ततः।
असूत्रतदर्थमभिधानं चोदकं प्रयोजकं येषां तेषु मंत्राद्ये
संबंधयाश्रुतमाभासमानमपि तच्चोदकेषु मंत्राद्ये
तदुभयामंत्राख्यमंत्रपदवाच्यतत्प्रकारिकाप्रसिद्धिः
सैव विषयितासंबंधे मंत्रलक्षणमिति व्याख्येयः पा
नितवृत्तिकारेण संतत्त्वतो तत्त्वादीति मंत्रलक्षण
सुक्तानि तानि प्रत्यंत तस्य त्वोते त्वा तस्य वा संते अभ
वेनाप्यपकात्वापत्तेर्भासाकारेणैव दूषितानीति ग्रं।
यगौरवभयात्तेह प्रपंच्यते ॥८॥ शेषे वा ह्यणशब्दः
॥ ॥ मंत्रलक्षणप्रसंगादेतत्तत्रालक्षणनियंवहं वीधि
यद्वा लक्षणं नीतगणित्यत्र वेदे प्रयुक्तस्य ब्राह्मणशब्दस्य
र्थपरिज्ञानार्थं ब्राह्मणलक्षणमुच्यते मंत्रातिरिक्तवे
दत्वे ब्राह्मणत्वमिति अतश्च विधिवाक्यान्तर्यवादा उपा
निषदश्च सर्वमपि ब्राह्मणं अत्र च ब्राह्मणत्वमपि मंत्रव
देवाखंडोपाधि रूपं ब्राह्मणपदशक्तावच्छेदकं अ
न्यथामंत्रातिरिक्तवेदत्वरूपस्य ब्राह्मणत्वस्यैव ब्राह्म
णातिरिक्तवेदत्वरूपस्य मंत्रत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन वि
निगमता विख्यातं अतश्च यत्राभिप्रेतानं ब्राह्मणमि
ति प्रसिद्धिदिसु ब्राह्मणमिति लक्षणस्यापि मंत्रवद्वक्तुं
शक्यत्वेऽपि श्रुतिवैश्यान्मंत्रातिरिक्तवेदत्वेनैव ब्राह्मणं सू

को
दि. ५५
५५

को.
दि. ५५
५३

ब्रह्मालोचनं दितं अथवा नैवेदं सूत्रं लक्षणं भिधाना
र्थमपि तत्रोपेयं मंत्रातिरिक्तवेदभागे ब्राह्मणशास्त्रेण।
केन विज्ञेयत्वेन सत्त्वान्नान्नमया लक्षणं वाच्यमिति
लक्षणं भक्त्यन्ताभिधानार्थमेव व्याख्येयं अतएव
ग्रहं प्रस्तावोपि सगच्छते अत्रापि पानिहृति कारणे
तिकरणवद्ब्रह्मालोचनं ब्राह्मणलक्षणं सत्त्वान्ना
तामपि अत्राप्यपकत्वापत्तेर्भाष्यकारेणैव ह्युच्यते नतीति
नेह प्रपंच्यते ॥ ५५ ॥ अत्रास्यातेषु मंत्रांसांसातेषु हि
विभागः स्यात् ॥ ॥ तच्चोदकेषु मंत्राख्येयत्वेन लक्षण
व्यसृचतात्कस्य मुखाख्यत्वे कस्याभ्युच्चयतेति विवे
कापेदमधिकरणं प्रकृतितो अतिदेशेन प्राप्तं प्रये
तद्विमिति मंत्रे कार्यवशेन विकृतौ प्रतिष्ठापमाणे अत्र
पदस्थाने सूर्यादिपदसूतः आर्षेयं प्रवर्णीत इति विधि
वशादुच्चार्यमाणः १ काश्यपादिः प्रवरः यजमानस्य
नाम गृह्णातीत्यादिविधित उच्चार्यमाणं देवदत्तपदं नाम
। तदेतात्पूरुप्रवरनमधेयानि किं मंत्रादतनेति विचारः
केचित्तमंत्रब्राह्मणके वेदस्यैव शेषे निरूपिते प्रसंगात्
समस्तपठितेष्वेवेदे शेषनत्वनमित्यतिवक्तुं कदा
दीनां द्वैशेषवद्वैतेन प्रतिपाद्यत इत्याह लोकां अत्रास्या
ते मंत्रत्वमिति वदब्राह्मणत्वमित्यपि सूत्रापत्तेरुपेक्षैव य
त्तात्तत्र प्रयोगकाले श्रुत्या ॥

विधायकस्यैवमंत्रपदवाच्यत्वाद्वादीनां चार्थाभिधाय
कत्वस्य स्पष्टत्वात् नमंत्रपदेकवाक्यत्वाच्चैषामंत्रत्वं अत्र
हि मंत्रैकवाक्यतायत्रात् नमंत्राणामपि श्लोकेकवाक्य
तापत्रमंत्राक्षरवदमंत्रत्वापत्तिः ऊहेतुमंत्रातर्गतार्थ
पदसागादपि अत्र शिष्टाक्षरेषु अस्मन्मन्त्रमंत्रभूता
ग्रिपदप्रकृतानामिवमंत्रभूतसूर्यादिपदप्रकृतानामपि मंत्र
त्वोपपत्तेर्नायं दोषः तस्माद्वादा नामपि मंत्रत्वमिति
प्राप्तेभिधायते प्रपूर्वसूत्रमुदादिगव्याप्यतिव्याप्या
दिदृष्टान्तवशेनैतन्नृत्ताण्योगस्य स्पष्टत्वादभिपक्त
प्रसिद्धिविषयत्वं सैव तन्नृत्ताण्येवाच्यं ततश्चोद्वादी
नांतदभावेनमंत्रत्वायोगः स्पष्टपदवचैतावतातदै
कवाक्यतापत्रमंत्राक्षराणामंत्रत्वापत्तिः मंत्रत्वप्र
त्यभिज्ञानस्य दृष्टत्वात् अतएव कर्मकाले याज्योक्त
कृतिकरणेपिनमंत्रत्वहानिः यत्रनुश्लोकायेकवा
क्यतापत्रादित्रिमंत्राक्षरेषु तमंत्रत्वप्रसिद्धिरभिपक्ता
नांतत्रमंत्रत्वेप्रमाणभावः स्पष्टपदः अतश्चोद्वादि
षु अभिपक्तप्रसिद्धभावेनामंत्रत्वेपितदेकवाक्यता
यत्रात्तामंत्राक्षराणामंत्रत्वान्मंत्रत्वोपपत्तिः परैवे
रंकृतो नैवेपमितादौ शायदस्यमंत्रत्वप्रसिद्धभावे।
नामंत्रत्वेपितदेकवाक्यतायत्राक्षराक्षराणामंत्रत्वा

कौ.
द्विधा.
६४

पपतिः गीरापदेमंत्रप्रसिद्धिस्तुप्रथमकालेनास
याणादौचोपयुज्यत इति द्रष्टव्यं यत्तु वार्तिके रायदस्य
सेरमेति विधिवाकोतद्विज्ञातं तत्तत्तेनास्मात्तत्तादसेवा
मंत्रतमिकर्तुं तद्वालाणो समास्मात्तस्यापि मंत्रप्रसिद्धि
विषयत्वेन मंत्रप्रसिद्धाविषयत्वेन मंत्रत्वायोगाद्व्यंता
यकपिंजलानालभत इति वक्तुं कोडेपादाभ्युपगमे
पिवापेपदस्यैव पठितत्वेन मंत्रत्वापत्तेस्तद्विधेयस्य
नापदस्य वस्तुतः पादाभावेन मंत्रत्वानुपपत्तेरतिश
यार्थमिति द्रष्टव्यं एव यथापि सूक्तवाकेशाशास्त्रेय
यजमानोसावित्रादिसर्वनामसंयुक्तं मंत्रं गम्यानेतत्रा
पि मंत्रावित्यस्य स्वाध्यायादि। काले मंत्ररूपस्यापि।
कर्मकाले तत्पदस्थाने पठनीयस्य देवदत्तादिपदस्य
संज्ञेयाणां पादादभ्युक्तप्रसिद्धिविषयतामुपपत्तये
त्रत्वेन सर्वनाम्नि मंत्रत्वप्रसिद्धेस्तत्र नर्थकोतदनुमे
पदेवदत्तादिपदविषयत्वकल्पनामंत्रत्वोपपत्तिः।
विति वाच्यं सर्वनाम्नापि मंत्रत्वप्रसिद्धे स्वाध्यायादा
पशुक्तत्वात् प्रतोत्रापि देवदत्तादिपदे मंत्रत्वोक्तिरति
शयार्थवार्तिके द्रष्टव्या तस्मादभ्युक्तत्वात् प्रमे
यविषयत्वायुक्तमूहादीनाममंत्रत्वं प्रयोजनं पूर्वपदे
ऊहादिमंत्रे मंत्रमेति तेषां पश्चित्सिद्धांते त्वंगभ्रवति।

मितेकमेवः मंत्रं तैमित्तकशब्दविकारादिसदसद्भावश्च सूत्रं
 स्पष्टं ॥ ॥१२॥ ॥ ॥ तेषाम् गण्यार्थवशेन पादव्यवस्था
 एवं लक्षणस्थिरीकरणेन मंत्रपदार्थबुद्ध्यादि तेन पुनः प्रसं
 गात्तदेवांतरमेदं रूपस्य ऋगादेरहेव भ्रियं मंत्रं मे गोपाये ॥
 निवेदस्य ऋगादिपदार्थज्ञानार्थं लक्षणमुच्यते तेषामं
 शाणं मध्ये यत्र पादव्यवस्था त्रिपरागायत्री च वतष्यदावृ।
 हृतीत्यादिका सा ऋक् अथवा अस्मिन्क्षरे पादसमाप्तिः
 कविदर्थवशेन यथाग्निमीले पुरोहितमित्यत्र न चात्र
 अगर्थापर्यवसानात्कथं प्रथमवशेन पादसमाप्तिः ॥ ॥ ऋ
 गर्थापर्यवसानेऽपि उल्लङ्घ्यात्पातपदादवांतरार्थपर्य
 वसानेऽप्यपत्तेः एवमपरयोऽपि पादयोरेतदाख्यातनु
 षंगेऽपि वार्थपर्यवसानं द्रष्टव्यं अतश्च युक्तार्थवशेन
 पादव्यवस्थाः कविचाग्रिः पूर्वभिर्ऋषिभिरित्यादौ
 लघुर्गुर्वक्षरसाम्पात्यवृत्तवशेनाग्निमीलश्लाघादौ वा
 क्षरसंख्या नियमलक्षणच्छेदोचशेन तमुसुमिंद्रं
 नरेजमातमित्यादौ वा सवैषम्येऽपि वादे वा इन्द्राविये
 न्द्रेऽपि त्वादौ च हयोः पादयोर्वैषम्यप्रसक्तौ कस्य किय
 द्वैषम्यमित्यपेक्षायोऽप्रायतशेन पादव्यवस्था अतए
 व सूत्रेण वशात् ग्रहणं कृतवशात्तादेव पलक्षणार्थं न
 दपि च तल्लक्षणं तर्गतं पादव्यवस्थावत्तत्र त्वरूपस्यै

कौ.

दि. २५.

६५

वलक्षणस्याननिप्रसक्तत्वात् ॥ ११ ॥ गीतिषु
सामाख्या ॥ ॥ अत्र तेषामित्यनुवृत्त्या मंत्रगतीति तस्य।
सामशास्त्रार्थत्वावधारणं न चैवं वैदिकगीतिविशिष्टता
लभ्यतः अतश्च न लौकिकी संगीतावतिप्रसंगः अभियुक्त
यवहागच्चास्यापिशब्दार्थं मंत्रे अभियुक्तप्रयोगान्मंत्र
स्यापि वाच्यतापत्तिः मंत्राणां व्यक्तिसायेन लक्षणपा
पि भातोपपत्तौ अतिरिक्तशक्तिकल्पने प्रमाणभावा
त् विलिखेता एवेतत्समेव पादपि स्थानः न चैवं यौन
वत्सं सामशास्त्रस्य गीतिमात्रवाचित्वे तद्विशिष्टमंत्र
वाचित्वेपि वा अभ्यापि ऋकयजुर्भर्गविवेकसिद्धेर्गीति
मात्रवाचित्वे स्पष्टानुपयोगेनावाच्यतासु ममेव वा
ऋगंतरेति देशसिद्ध्यर्थं मवस्यपवाच्यतादिह सम
सिद्धस्यैव गीतिमात्रवाचित्वस्यानागतत्वत्वेन
शिष्यहितार्थं कथनेन यौननुत्पत्त्यानापत्तेः यथाच
तस्मिन्नाहुत्वाधिकरणेन यौननुत्पत्तेरथा सममपवो
पपादयिष्यामः यत्तत्तद्वमेव न गीतिमात्रवाचित्वक
थनेन उक्तं विवक्षार्थं स्मारणमात्रमिति तत्रैव वक्ष्यते
॥ १२ ॥ ॥ शेषे यजुःशास्त्रः ॥ ॥ ऋकप्रामभितं य
त्प्रामिष्टाक्षं मंत्रजातं तयजुः स्तोभाक्षराणामपि यजु
ष्टातातिव्याप्तिः ॥ ॥ १३ ॥ ॥ निगदोवाच तर्थात्
इमं विशेषात् ॥ ॥ शेषे यजुःशास्त्रे तदादौ पौरोद
॥ मारभ्यते ॥

संति निरातानामप्रापशः परसेवोधनार्थमंशः श्री
दशान्वित्वाद्यः ते किं नृषु तमिवातिववारः न
त्रनिगदातां यज्ञेषु उपांशु पञ्चमेव च नेनोपांशु तत्रा
नेनैवेति गदेनेति वाक्यविहितोच्चेष्टानुपपत्तिः न च
विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य बाधः विशेष।
विधेः त्वविषयवृत्तिभेदबोधने तांशुपपत्तौ सामा
न्यस्यापि वाक्यस्य बाधसंकोचे प्रमाणभावात् न
च परमत्तापनरूपकार्यानुरोधेन वाक्यस्यापि ब्रह्मणि
गतस्य संकोचायोगात्तन्मः प्रवक्तुं देवेहोमनिद्रश्चा
दीनां परसेवोधनार्थत्वं साध्यभावाच्चः सत्यपि वा पर
सेवोधनार्थत्वे उपांशु त्वयतिरिक्तमंशेन्द्रादिसंज्ञरा
णामपि पक्षे प्राप्तात्वा उच्चेष्टानुवादानुपपत्तेश्च अत
श्चैवेति गदेनेत्यस्य विधित्वावश्यभावादिभेदबो
धनादपि च तदुपपत्तेर्न सामान्यस्यापि वाक्यस्य सं
कोचकत्वावसरः तस्मादर्थांतरं निगदाः सूत्रं स
हं ॥ ॥ अपदेशाच्च ॥ ॥ इमेति गदाश्मानि पञ्च
विंशति संज्ञाभेदादपि मोतितादिवद्भेदकतोपपत्तेर
र्थात्तत्त्वं एवं च मंत्रं पंचसत्त्वं यं निगदभूतो भवति त
स्मात्पञ्चविंशति सत्त्वा लक्षणवाक्येनेति गदस्य पञ्च
सत्त्वां कीर्तनयोगेन यागसाधनतमात्रपरं सत्त्वा लक्षण

कौ.

हि. धा.

६६

मात्रस्यैव वाप्यनष्टत्वापकमिति श्रव्यं ॥ ॥ यन्मृषिवा
नद्रूपत्वात् ॥ ॥ नैतदेवं श्रद्धेयुभिप्रेति मंत्रे संशयो
तरभेदानां ऋगादि रूपाणां त्रयाणामेवावकीर्तने
न निगदस्य भेदेनानुकीर्तनात् मंत्रपवस्वत्वयेति
गदभूतो भवतीत्यत्र ऋक्सामभिन्न मंत्रत्वस्य सत्रा
ल्लिख्यमाणानि गदे यजुषसाधकत्वेनोक्तस्य निगदां
तरे यपि सत्त्वाच्च न चात्र योगिको यजुः शब्दः जपा
दि साधन मंत्रे यि प्रशिष्टपदिते यजुः शब्दप्रयोगेण त
स्य रूढत्वावगमाद्यौ गिकार्थबोधकत्वा नुपपत्तेः तस्मा
यत्नरूपप्रत्यभिज्ञाना यजुषमेव यत्नविद्वद्भर्मक
त्वाद्भेद इति तत्रोत्तरं ॥ ॥ वचनादुर्मविषः ॥ ॥ वे
दोवा प्रापदर्शनादित्यत्र तृतीये वेदोपक्रमानुरोधेनो
च्चैष्टादेर्ऋक् वेदादिविहित कर्मागमूत मंत्रमात्रांग
त्वस्याप्यविष्यमाणत्वेन भयत्नतेपि चैर्निगदेनेत्य
स्योपांशु यजुषेति वाक्यसंकोचकत्वावश्यं भावा
द्भेदानुमापकत्वा नुपपत्तेः सत्यपि वोच्चैष्टादेर्ऋगादि
धर्मत्वे परप्रत्यायनरूपकार्यानुरोधेनैवोपांशुत्वासे
भवेतोपांशु यजुषे तस्य निगदविषयत्वा नुपपत्तेः स
त्यपि निगदानां यजुषे ३३ चैर्निगदेनेत्यस्य निगदेषु
पक्षप्राप्तमंडादि व्यावर्तनफलकोच्चैष्टुनियामकत्वा

पपत्तेभदोवमापकत्वायोगाच्चनचलैगिकपप्रत्याप
नार्थत्वस्यब्राह्मणवाक्यगतेनवाक्यप्रमाणकेनापि
बाधःशंकाःलैगिकस्यापिप्रधानभूतस्यपर त्वाप
नस्यागभूतेतोपांशुत्वेनवाधायोगात् उक्तत्वेनतत्र
माणवत्तापेक्षयाप्रमेयवत्तापेक्षयाप्रमेयवत्तावले
ज्यापरति अतश्चलिंगेनैवोपाशुंयजुषेतस्यसंकोवि
चकताःकिंचनावश्यंलिंगस्यैवविधिसंकोचेव्या।
पाशेपितविधिवाक्यस्यापिस्वनिष्ठगौरवपरिहाराय
सःतथाहि उपांशुयजुषेतस्यनिगदेषुत्यंताप्राप्तोपां
शुताविधापितेनापूर्वविधित्वापत्तेस्तस्यचाट्टष्टोदे।
शपकत्वेनिगौरवापत्तिः ७नश्चनिगदभिन्नमंत्रांतरे
पक्षेप्राप्तोपांशुतानियामकत्वेननियमविधित्वादे
रूपं-अतोनिगदातिरिक्तेषुवट्टष्टपपदार्थोद्देश्यदे
शपकतात्वाच्चवार्थस्वरविशेषनियामकत्वांगीक
रणान्स्वयमपिविधिःसंसंकोचेव्यापीयतेअतश्चो।
पांशुताविषयीभूतेषुनिगदेषुउच्चैर्निगदेनेत्यनेन
स्वरनियमोन्नानुपपन्नःयत्तुमूलेउच्चैर्निगदेनेत्या।
स्यपरप्रत्यापनरूपकार्यवलप्राप्तौच्चैर्ध्वानुवादकत्व
मुपांशुतविधिस्रशंसाफलकमंगीकृतंतद्वतिशापा
र्थं मंद्रादिसंरांतराणामपिपक्षेप्राप्तत्वेनतित्यवदन्

कौ.
दि. ५५.
६७

वादायोगात् परप्रत्यापनरूपकार्यरहितानामपि
निगदानां सत्तेततेषु उपोश्रुत्वस्यापि पक्षे प्राप्तिरिति
रांतदयोगाच्च नचैवं उपोश्रुतत्वेन वस्तुतो वेदो
पक्रमानुरोधेन वेदलक्षणावतिगदयदेपियत्तवे
दलक्षणापत्तेर्षु नुर्वेदविहितकर्मो गभूतमंत्रेषु डा
चैष्टोपांशुतविकल्पापत्तिः वेदोपक्रमस्य पक्षे वा
लक्षणात्तात्पर्यग्रीहकत्वेनोपपत्तौ उभयत्र तदंगी
कारे प्रमाणाभावात् नच नियामकाभावः वायो।
यत्तु वेद इति यत्तुः पदसमभिव्याहृतवेदोपक्रम
स्य यत्तुः पदे लक्षणाया मेव तात्पर्यग्राहकत्वेन तद
सिद्धेः अतश्चोपांशुतस्य वेदधर्मत्वेऽपि उच्चैर्निर्गतेने
तस्य निरर्थवादकस्येव निगदमात्रोद्देशेन विशेषा
विधया पक्षप्राप्तौ चैष्टविधानोपपत्तेर्न धर्मविरोधा
द्देदसिद्धिः नियामकत्वोपपत्तेर्नानुवादत्वसंभवः त
तश्च निगदानां यत्तु रूपत्वेऽपि परप्रत्यापनरूपकर्म
नुरोधेनोपांशुताप्राप्तौ प्राप्तेषु उच्चैः ॥ अथाच्च ॥
॥ ननु मृगीतिरुत्पत्त्या देलौटः प्राप्तकालतायामप्यु
पपत्तेः प्रेषतनियामस्य पपत्तेः प्रेषतनियामका
भावेन परप्रत्यापनार्थत्वाभावात् वाचनिकोपांशुतवा
धोपुक्त इति चेत् परमपि सामान्यविहितसोपांशुतस्य
विशेषविहितेनोच्चैष्टेन वाधेऽपि बाधकाभावात् वस्तुत
स्तु प्राप्तकालत्वेनोच्चैष्टार्थत्वापत्तेर्दृष्टार्थत्वानुरोधे
न प्रेषतावसायः ॥

रूपवोपांशुत्वबाधः पक्षसंज्ञाभेदाद्भेदसंज्ञेतत्तत्रो ॥
॥ गुणयोः व्यपदेशः ॥ ॥ योऽयं यजुषेः सत्यपि
निगदव्यपदेशः सवासात्ते सत्यपि परिव्राजकव्यप
देशवत्प्रत्ययपन्नरूपकार्यवशेनोपांशुत्वनिवृत्तौ ॥
नितरांगदनरूपगुणयोगेनोपापत्रपव अतपवोपां
शुत्वाभावमात्रकृतप्रकर्षवलेनैवोच्चेति गदेनेत्ये
तद्वाक्ये निगदानुवादेनोच्चेष्टविधानात्तद्विधेः पूर्वमे
व प्रपञ्चमानस्य निगदशाब्दस्य शाकतावच्छेदकाव
गतिसिद्धिः अतश्च मूले उच्चेष्टरूपप्रकर्षस्य शाकता
वच्छेदकत्वोक्तिरतिशयार्थव ॥ ॥ सर्वेषामिति चे
त् ॥ ॥ उपांशुत्वभिनस्रकोच्चारणविषयत्वस्यैव
निगदपदशाकतावच्छेदकत्वे ऋच्यमितसद्भावाति
गदपदप्रयोगापत्तिः अतोऽदृष्टत्वावसापातिगदप
जुः संज्ञयो दकत्वेऽप्यतिगदिवदुपपन्नमेवेति चेत्
॥ ॥ न ऋकव्यापदेशात् ॥ ॥ गदत्वेऽप्यदवहा
नरसमूहवाचकत्वादिशाब्दस्य प्रकर्षवाचित्वादप
पवयोगेनोपांशुत्वभिनस्रयुक्तापादवहमंत्राक्षर
त्वस्यैव शाकतावच्छेदकत्वप्रतीतेर्ऋच्यमिति प्रसंगाभा
भावतश्च दृष्टव्यकल्पने प्रमाणभावात् अतः नैवाभि

कौ.
हि. ध्या.
६८

नने

प्रायेण श्रुत्याऽपि नैतिगदाऽऽवेव यजतीति नीगदानां
ऋभेदव्यपदेशापि संगच्छते तस्मान्न दृष्टत्वेन श्रुतिरा
दिरादिवत् भेदकत्वं संज्ञायाः वस्तुतस्तु नमः प्रवक्तु
त्वादिति गदेषु वचने नैवोपोऽश्रुत्वं प्रतिप्रसवादवपवयो
गवाधेनाश्रुत्वादि वदूढे रावश्यकत्वेऽपि निगदत्वस्या
विशेषाधिरूपस्य यजुषां वांतरव्याप्यस्यैव निगदपद-
वाक्यतावच्छेदकत्वेव कल्पत्वात्मानुष्यवात्तानां संज्ञा-
पौरिव व्याप्यव्यपकभावेन निगदपदसंज्ञयोरेक-
स्मिन्नप्युपपत्तेर्न भेदकत्वापत्तिः तस्मीच्च जूंषेव नि-
गदाश्रुतिसिद्धेः। प्रयोवाचस्तो मे सर्वाऽऽचः सर्वाणि।
पजूंषि मामानि च पारिस्त्वं संसृतीति विहितेशं स-
तेति गदानां यजुषेशं सत्वं भेदेनैति द्रष्टव्यं ॥ १६॥
अर्थे कत्वादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्धि भागे स्यात् ॥
तदेवं यतश्चाश्रयेति श्रुतिधुना प्रसंगात् यजुषं कि-
पस्य पदसमूहेषु व्यासमवर्तते किं यत्स वा पयांसेति।
विवेकार्थं सारभ्यते यावत्तियदसमूहे लोके वाक्यत्व-
प्रसिद्धिस्तावत्सेव यजुषं तत्वाक्यसमूहस्तस्यैका-
र्थप्रकाशकत्वाभावेन विनियोगात् न हेत्वात् लोके
च यत्रैकार्थकत्वे विमत्तमानस्य को दत्तं च तावत्सेव।
वाक्यत्वप्रसिद्धिस्तावत्सेव यजुषमिदं वगम्यते ननु किं
मिदमर्थकत्वेन ॥

नावत्पदार्थैकत्वं तेषां गामानयेत्यादिवाक्ये अनेकता
न नापि वाक्यार्थैकत्वं तस्यापि संमर्गरूपत्वेन प्रतिपदार्थ
द्वंद्वेभ्यो नापि प्रयोजनेकत्वं तद्यदि शेषविशेषप्रयोजने
कत्वं विवक्षितं ततः सौम्यं च तस्मिन् दौर्द्व्यदेव ते प्रतिपा
दयन् प्रतिचक्षुः कृतमित्यनेकतादर्थैकतानापत्तिः सर्वभ्यो द
र्शयन्ती मासावित्यादौ च साः अथ मुख्यविशेषरूपप्रयो
जनैकत्वं तदापि दर्शयन्ती मासाभ्यां स्वर्गकामोयजेतेत्या
दौ आग्नेयादिभावनात् सौम्यविशेषाणां भिन्नता तदेकताना
पत्तिः अथ मुख्यविशेषप्रतिपादकशब्दैकत्वं तत्र ब्रीहिय
ववाक्ययोर्भगोवां विभजति त्यादौ च तत्प्रतिपादकशब्दे
दार्थैकतानापत्ते विभज्यमानसा कोऽसत्त्वविशेषणोपा
दानवैयर्थ्यमिति चेत्तत्र भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशे
षराहित्यमर्थैकत्वं असिचगामानयेत्यादौ तत्र आनप
नभावनायामुल्लेखविशेषभूताया एकतात् अस्ति वेदं द
र्शयन्ती मासावकोपि अनेका सामान्याग्नेयादिभावना
मेकेन प्रत्ययेनोपादानाद्विप्रतीतिविषयत्वासिद्धेः ब्री
हियववाक्ययोर्भगोवां विभजति त्यादौ च सत्यपि भिन्नप्रती
तिविषयत्वे मुख्यविशेषस्य यागविभागभावनादेरेकता
दर्थैकतोपपत्तिः न तत्रार्थवृत्तेन कल्पतां प्राणो यतो य
जेन कल्पतामिति तन्निमित्तं सीर्वाचयतीति बह्वचनवदि

को
दि. ५५.
६५

भागभेदे प्रमाणा मस्ति यतोर्थभेदः शंकोतः अतः सत्यपि
ब्रीहियववाक्योर्भगोवाविभजनु अर्थमावाविभजनु
वावाविभजतित्पारौ चोक्तविधार्थैकत्वे विभज्यमानसा
कांतताभावाद्वाक्यभेदमिद्विः विभज्यमानसाकांतता
वात्वीयमानयोः परार्थयोः परार्थयोरनन्वये अनिवृत्ता
कांततां यथागमानयेत्यत्र गोशब्दस्य नचभागोवाविभ
जतित्पत्रार्थमावाचित्यस्यानन्वये साकांततामस्ति सवा
कोपात्रविभज्यत्वये नैवतिराकांततात अतोऽस्येववि
भज्यमानसाकांतताविशेषणार्थकं अर्थैकत्ववि
शेषणार्थकांतस्यो नते सदने करणोमीत्यस्यापितस्मि
त्सीरेत्यनेनातन्वयेतच्छब्दस्य साकांततामस्तेन विभज्य
मानसाकांततादेकवाक्यतापत्तेर्देवं तत्र विभज्यामा
नसाकांततेपि अर्थैकताभावात् नहिसदनकरणाप्रति
ष्ठापनभावनयोरेकपरोपादानमस्तियेनैकप्रतीतिवि
षयत्वमाशंकोतसदनकरणाभावनायाः प्रतिष्ठयन
भावनायां प्रकारतांगीकारेण सत्यविशेषणताभावशं
कानुग्राह्यताभावेन तस्या अपिसत्यविशेषणताप्रती
तेस्त्वच्छब्दस्य वाकांतरोपात्रसदनप्रकाशकत्वेनाप्य
यचीकोनलिंगवाधायोगादयुक्ता अतोर्थैकताभावादे
वतत्रैकवाक्यताभावः देवस्य तादिकाकोतुभयसत्तायुक्तेति
वेयामीत्यंतस्य वाक्यतः अतस्तत्तावत्सेवपनुष्टुपि ।

तावत् वार्थप्रकाशकत्वेन यागसाधनत्वनवनयागसाध
नत्वमात्रेण यत्तुष्टं च पितृदापत्तेः जयारिसाधनेषु तदना
यत्तेषु किंतु तावत्तरधर्मरूपं ग्राह्यं तदिति गीकर्तव्यं त
स्य च वेदतत्त्वसर्वमंत्रेषु वा मन्त्रकल्पनेऽपि पञ्चरवयवस्यै
व तिवियोगेन प्रकाशकत्वेऽप्यपत्तेर्न यत्तुष्टं पर्याप्तिक
ल्पने प्रमाणा मस्तीति वाच्यं मंत्रपदस्वत्वयनिगदभूतो म
वतितस्माच्च तदित्यादौ वाकोऽपि यजुःशब्दप्रयोगात्पर्याप्ति
हन्ति तोपपत्तेः अतः यादिसर्वेषु मंत्रवाक्येषु वा सक्तं यजु
ष्टं एकस्मिन्निगदे यजुरवयवत्वान्न यजुःशब्दप्रयोगोपपत्तिः
अतो वाक्यवपर्याप्तं यजुष्टं पूर्वमंत्रमपि वाको मंत्रशब्द
प्रयोगात्पर्याप्तमेवावेदतत्तत्त एकस्मित्वाकोपीते वेदोपी
तदिति व्यवहाराभावाद्या मन्त्रवृत्त्येवेति वक्ष्यते तत्रैवं मं
त्रतयजुष्टयोर्वाक्यमात्रहन्ति किं विज्ञानेऽपि तस्मिन् मंत्र
तायनापत्तिः गौरीतिज्ञाते विषाणो वा भग्नो गोतप्रत्य
भित्तावलेन गोतवदिरापितथाकारे वाधकाभावात् ।
अतएव यजुःप्रत्यभिज्ञायथासौ वाच्येकवाक्यतापत्ति
विमंत्रात्तरेषु तत्रैव मंत्रतमित्युक्तं प्राक् तस्मात्सिद्धं वा
क्यमात्रहन्ति यजुष्टमिति सूत्रं तद्विभज्यमानं संकोल्य द
त्ता तत्तदर्थं कते सति एकवाक्यमित्येवं लोके प्रसिद्धं अत
स्तादृशवाक्यवत्येव यजुष्टमित्यवाहारेण योज्यं न तु य

कौ.
दि. पा.
७.

याश्रुतमेववाक्यलक्षणपरमेकवाक्यलक्षणपवा. ४
वैकर्मप्रस्तावेतासंगतत्वापत्तेः श्रुतोमंत्रावांतरवि
भागेपूर्वेनिर्दिष्टेपुनातदवांतरभेदरूपस्ययजुषःप
रिमाणानिर्दिष्टतद्वत्त्वं श्रुतपवञ्चकसामय्य
योस्तदवांतरभेदयोरप्येतन्निर्दिष्टपरिमाणान्नात्रनिर्
यणोपितक्षतिः ॥ १५ ॥ समेषवाक्यभेदः स्यात् ॥ त
देवविभज्यमानसाकाक्षत्वविशिष्टार्थैकतत्त्वत्वा
वैकतेनयजुःपरिमाणोर्वितितेपुनाविभज्यमान
साक्षत्वादिकमेवकियत्सपदेष्टव्यासक्तमिति विवा
र्यते. २१. पूर्णमासयोरिषेतोर्जेतावायस्यवादि सम
स्यायतेः तत्रयापवस्यस्यादेक्षावदत्सापाकरणोवि
निष्कृतस्येति कियपदसत्वात्सायवच्छीजगामिनी
भवद्येति उक्तेवार्थादयाकरणाप्रतीतेर्देवस्येति सं
वदेवसुज्ञानेपरिमाणोर्द्वेतेत्यादेस्तुपकवचनोत
सशाखाद्धेदनादौवितिकृतस्यवायवस्येतनेवैकवा
क्यात्मभवात्ततोभिन्नतेनावगतस्यापि सवाकोश
त्वात्तपराश्रवणात्तसुज्ञानेपरिमाणमिति चिन्तते
किपरेकंयजुरितिः तथावाजयेयदितंः आर्घ्यज्ञे
नकल्पतांप्राणोपतेनकल्पतामयानोयज्ञेनक
ल्पतामित्यारितत्रापिकिपरेकंयजुरिति चिन्ततेः ।

तदर्थं चार्थैकतविभक्त्यमानसाकातत्वे कियत्सप
र्थस्यपि विन्तनीयं तत्रेवेतेत्यादौ तावदाख्यातप
राश्रवणोपि साकांतत्वात्तावदप्रपंचकल्पनीयं नच
साकांतार्थज्ञानस्यापि मंत्रजन्यस्यादृष्टार्थत्वेन जपादि
षडपपन्नेनाध्याहारावश्यकत्वमिति वाच्यं इवेतेति शा
खां किन्नतिवर्जिते तन्माष्टीतिकरणो न केदनायंगत्वे
तमंत्रवित्तियोगात्मन्नेति करणावगतकरणात्स
वाभिधाने विना उपपत्तेः केदनादिप्रकाशकत्वावगमे
न किन्नत्यादिपराध्याहारावश्यकत्वप्रतीतेः अतश्चाव
श्याध्याहीयमाणास्यैकस्यैवाख्यातस्य कल्पनयेवोपप
त्तावनेककल्पने प्रमाणाभावादिवेतोर्जेतेति पदच
तुष्ट्यांते एकमेव तदध्याहीयतेः यद्यपि च वित्तियो
गभेदात्पूर्वपक्षेपि किन्नप्रितन्माजीजीत्याख्यातस्य
कल्पनमावश्यकंतथापि श्वेतेश्वरस्य सामर्थ्यात्
करणीकसर्वयोगप्रक्रियार्थतस्यावगतस्यायार्थत
स्यावगतस्यात्यक्रियाविषये वाप्येयि उन्मार्जनविषये
पि वाप्ये प्रमाणाभावेन समस्तस्यैवैकैकत्र वित्तियोगा
वगतेरेकवाक्यतोपपत्तिः नच उर्जेते तन्माष्टीत्यस्यै
व पदद्वयमात्रवित्तियोजकस्य ब्रह्मणा वाक्यस्य साम
र्थ्यप्राप्तेष्वेति पदद्वयवाचकत्वं तस्य प्रतीकग्रहणो

को.
दि. ७१

तापिसमस्तवितियोजकतोपपत्तौ सामर्थ्यावाधे प्रमा
णाभावात् न चैषेतेति शाखां छिन्नतोत्पत्त्यादिप्रतीके
न समस्तवितियोजतोपपत्तावपि कुर्जेतेतीत्यस्य कथं
मध्यमप्रतीकेन समस्तवितियोजकत्वमिति वाच्यं आ
नः प्राणापनुपगवतश्चोतरितादिवः स्फुरिः आशुष्टुधि
व्याश्रयमृतमसि प्राणायतेति मंत्रस्य प्राणायतेति
मंत्रस्य प्राणायतेति हिण्णमभिधानतीत्यनेनांतिमप्र
तीकेनापि वितियोगस्य संकर्षवत्प्रमाणात्ताज्जग्रायेना
त्रमर्थात्प्रतीकेनापि समस्तवितियोगोपपत्तेः अत
श्च समस्तस्यैवाव्यातकल्पत्वेनैकार्थत्वात् तस्मिंश्च सर्वेषां
मनन्तये अनिहताकांक्षत्वेन विभज्यमानसाकांक्षतोदे
कवाक्यतालाभेन यजष्टोपपत्तिः कृत्स्निमंत्रेत्ययपि
कल्पतामित्याख्यातं श्रुतं तथापि विभागककृत्स्निभेदे
प्रमाणाभावेनैकार्थतोपपत्तिः तच्चापराधिकारकभे
दादेव कृत्स्निभेदः भगादिवत्तेषां स्वतो समवेतत्वेन स्तु
तिमात्रोपयोगितया एकस्यामपि क्रियायां निवेशसंभ
वेनाभेदकत्वात् न च कृत्स्नीर्वाचयतीति संख्यया कृत्स्निभे
दः वाचयते इच्छारणा उक्तप्रयोजकव्यापारवाचित्वेन
तदेतर्गतवच्चिकर्मतया अर्थरूपायाः कृत्स्नेरनव्यायोगे
न कृत्स्नियदस्य कल्पतामिति पदलतकत्वावगति संख्या

स्तत्रिष्टेन कृतिरुपायनिष्ठताभावात्तद्भेदकत्वात्
पपत्तेः नैवैवमेकार्थतोपपत्तावपि विभागवदेव वि
भज्यमानं साकांतताभावात्तैकवाक्यतोपपत्तिः एते
षां प्रोक्ता ह नार्थत्वेन दृष्टार्थानामपि कृत्तृर्वाचयतीत्य
नेन समुच्चयावगमादेकमित्योक्तं नार्थकृतिप्रकाश
नाद्ये कार्ये अनेकेषामपि कल्पतामिति पदानां परस्पर
साहित्यावगमेन विभागे अनिवृत्ताकांततोपपत्तेः वि
भागमंत्रेषु तमंत्राणां दृष्टार्थत्वेन विकल्पात्साहित्यात्
वतेर्विभागेऽपि परस्परगताकांतताभिश्च वाक्यतोपपत्तेः
अतश्च कृतिमंत्रेषु अर्थैकत्वं विशिष्टविभज्यमानसाकां
तात्कृतवाक्यैकत्वसत्तायुक्तं यत्रैकत्वमितिः केचित्त
कृतिमंत्रे वास्तवं एकवाक्यत्वमुपपादयितुमसमर्थाऽ
दाह्यादयेऽपि मंत्राणामदृष्टार्थत्वं मंगीकृत्या दृष्टे
ककल्पनयोपपत्तौ अनेककल्पनायोगाददृष्टत्वे कार्य
त्वं परिकल्पतस्मिन् विभज्यमानसाकांततारेकवाक्य
त्वं यद्यपि च न पूर्वसूत्रे वास्तवप्रयोजनैकत्वेनैकार्थ
त्वं विवक्षितं किंतु मन्त्रविशेषभूतशाब्दप्रयोजनैकत्वे
नैव तथापि अज्ञाताभिप्रायस्याप्यपूर्वपक्षस्याद्वयत्वात्
स्तवैकवाक्यस्यापि कृतिमंत्रेऽप्युपादितत्वाददृष्टार्थ
तां गीकारे च प्रमाणाभावात्तैरेकस्यैव विनियोगभेदेन

को
दि
हि

को.
दि.
३३

शब्दोच्चारणाक्रामिकत्वेन च कल्पनानुपपत्तेः कल्पितेपि
तदैकत्वेन स्मिन्नितरयदार्थात्तामन्वयानुपपत्तेरप्रसक्ताः
नव्यानेगीकारेपि च साकांतताभावादेकवाक्यत्वं कल्प
नानुपपत्तेरीदृशेकवाक्यत्वं सर्वसूत्रेन भिद्येत तच्चोपे
तितं तस्मात्पूर्वोक्तविधये वैकवाक्यत्वं मिति प्रामेयं भिधीय
ते. नात्रैकवाक्यत्वं. तथा हि आद्योराहरोतावद्विनियो
गभेदेनैवार्थभेदादर्थैकत्वं. न च मध्यांतप्रतीकेन स
मस्तस्यैवोभयत्र विनियोगात्प्रत्येकमर्थभेदः तत्र हि
आदिमध्यांतप्रतीकेन विनियोगोपपन्नमंत्रसूत्राया
नवेलायामेव परान्तपरसराकांतत्वं यथा संकरोर्यदह
ते मंत्रे. तत्र हि प्राणायत्ना अभिव्यक्तमौल्यत्वे व्यकथं
हिराणाभिव्याननस्य प्राप्त्यर्थे तेत्यपेक्षिते परावतो ह
रदेशादतरिक्षादिवश्च परिसर्वतः प्राणो नो अस्मान्ना
गच्छतः पञ्चशयिवाग्रपिउपरिआयुः स्रग् गच्छतः यत
स्तवा मृतत्वेन प्राणानां सामर्थ्यादित्यस्योत्थाकांतत्वं
मंत्रसूत्राया नवेलायामेव प्रतीयते. अतस्तत्र युक्तो
मध्यांतप्रतीकेनापि विनियोगः प्रकृते तु मंत्रसूत्रा
लोचनवेलायश्चेत्तेत्यस्योर्जेत्वेत्यनेन तिराकांतत्वं
प्रतीतेः पश्चादवगम्यमानपकोपि विनियोगेन प्रती
कप्रहणायार्थं पूर्वावगतैरेषेभ्यः भगापतेः किमुतप

रायथापेक्षितो विनियोगभेद एव स्फुटतरो वधार्यते त
राकः प्रसंगो मथांशप्रतीकनसमस्तविनियोगस्य
किंवा व्यातकलाकतावच्छेदकं तव गृहभूतं पुनश्च
कार्यकारणभावद्वयेपि कारणातावच्छेदके व्याप्यभिचा
रप्रसंगः यत्तु सामर्थ्यवलेनेवेत्यस्योत्तमार्जनंगताव
गमात्तदवाधार्थसमस्तविनियोगं इत्युक्तं तस्मात्सामर्थ्य
कल्पकृतेः पूर्वमेव प्रत्यक्षकृत्याच्छेदनांगत्वेन विनियो
गेव गते सामर्थ्यस्य कल्पकलात्ता उत्तमार्जनंगता बोध
कलाभावेन उपेक्षाणीयं तस्मादर्थकतविशिष्टविभज्य
मानसाकांतताभावाद्भिन्नवाक्यताप्रतीतेर्धको यत्तु
भेदः द्वितीयोदाहरणोत्तमस्यार्थकत्वे विभज्यमान
साकांतभावान्नविभागमंत्रवदेव वाकोकतं न च क्लृ
प्तीर्वाचयतीत्यनेन सर्वेषां कल्पतामिति पदानां समु
च्चयविधानादेकास्मिन् क्लृप्तिप्रकाशने साहित्यावगते
विभज्यमानसाकांतत्वोपपत्तिः सकुडरितस्यैव पदस्य
क्लृप्तिबोधजनकत्वेन क्लृप्तिबोधे अनेकपदसाहित्यस्य
बाधितत्वात् क्लृप्तीर्वाचयतीत्यत्र च न क्लृप्तिपदं न क
ल्पतामिति परपरंत्यारितमंत्रपरं बालतणाप्रसंगात्
अपि तत्क्लृप्तिरूपार्थपरमेव न च क्लृप्तिरूपार्थपरत्वेन
स्य उच्चारणात् क्लृप्तिरूपार्थपरमेव न च क्लृप्तिरूपार्थपरत्वेन

को.
हि. ध्या.
७३

कर्मत्वानुपपत्तिः वचपरिभाषणोऽतिश्रुतामनवले
नवचेरभिधानार्थकत्वावसायात्तं प्रतिश्रुत्यस्य कर्म
तोपपत्तेः अतएव काचित्कोवचेदृश्याणो प्रयोगो
लान्ताणिक इत्यतः संभेयं एवं च कृत्स्निपदस्यार्थप्रस्ता
वसायापातस्याश्रवद्भूतसंख्यया भेदावगतेरर्थभेदो
प्यत्र सुलभ एव. पुनश्चोत्रस्यायेन यावत्तथा मातृक
सिभेद इति न कपिजलाधिकरणात्पायेन मवितमात्रप
र्यवसानांशं का विभागमंत्रे तवद्भवचनामावाकार
कभेदस्य च स्वरूपेणासमवापितया एकस्यामपि क्रिया
यास्तुतिमात्रार्थत्वेनोपपत्तेर्न भेदकतेति विशेषः अत
श्च कृत्स्नीर्वाचपतीत्यस्य कृत्स्निभेदककतया पुपपत्तेस्त
न्मंत्रसमुच्चयस्य च मंत्राणां भिन्नार्थत्वादेव सिद्धे र्थभेदा
वगमादिभज्यमानसाकांतत्वस्य च दूरभ्रष्टताकपभे
दावगमेन यजुर्भेदोपपत्तिः प्रयोजनं प्रथमोदाहर
णोऽस्मिन्मेव. द्वितीये तु यावन्मंत्रं ऋष्या यजुर्संधानं एक
मंत्रं भेदे वा जन्मात्रोच्चारणं सिद्धं ते पूर्वपत्तेस्तु स कदेव त
द्वसंधानं समस्तेच्चारणं चेति द्रष्टव्यं सूत्रं तस्यैव अत्रो
पनिराकोक्षेषवाक्यभेदः स्फुटिते स्पष्टं ॥ १८ ॥ अनुब्रूय
गोवाक्यपरिसमाप्तिः सर्वेषु तस्य योगित्यात् ज्योतिषो
मतिरुत्तरां उपमराद्वितीयतृतीयचतुर्थेषु दः सप्तर्षी।

स्नाभिदेनद्विगहत्पानुष्टीयमानानांक्रमेसंहिताया
मेवत्रयंउपसदंगभूतोपहोमंगत्वेनसमास्नातः त
त्रांयोपातेअग्नेअपाशायाननूर्वर्षिष्टागह्वरेष्टोत्रंववो
पावधीतेषववोअपावधीत्वाहेति· द्वितीयतृतीयती
थौतयातेअग्नेरजाशयापातेअग्नेरनाशयेतिपतेषां
चमंत्राणांक्रमेणोक्तैकस्यतत्तदहः क्रियमाणोयस्
दंगभूतहोमंगत्वेत्यप्यविद्वारं तत्रोत्तरयोर्मंत्रयोप
ब्रह्मस्त्रीलिंगनिर्देशास्त्रीवा कपदसाकोत्ततावगतेर
वर्षंकस्मिन्नपरिहरणसमर्थोवाकौकदेशःकल्पना
यः नचाध्ययनविधिनाअध्ययनोपायनियमाक्तय
मनधीतस्यवेदैकवाक्यतोपपत्तिः तेनप्रत्यक्षपविते
वेदेतन्नियमेपिअनवीतिद्वारिपदवदेवैकदेशतो
पपत्तेः ततश्चावष्णकल्पनीयेवाकौकदेशेकिंलौकि
कोप्यार्हर्तव्यः उतवैदिकपवतद्वरित्यादिगद्यमंत्रैक
देशोनुषंगजाययतिसेदेहः अत्रानुषंगपक्षग्राहान
स्यसर्वार्थतेनैवसाधयिष्यमाणान्तेनानुषक्तस्यास्नात
तेनमंत्रवयजृष्टस्याप्यपत्तेः पूर्ववयजःपरिमाण
चिंतात्मकत्वेनसंगत्यपपत्तिः तत्रवैदिकःशेषश्रयाने
तरपरिततादयेतितदेशपाराच्चायस्यैवस्वारस्येसं
वध्यतेनानंतरयोरितितावदविद्वारं अतश्चाद्युत्पमा

कौ.
दि.पा.
७४

राविशेषतात्पराजदिवत्सर्वार्थमेवायमाश्रयतिने।
वाशंकितंशशकं नचशेषस्यायसंबंधेनतिराकांत।
स्यापिउत्तरयोः साकांततातत्त्वयोपपत्तिः तयोरपिश्र
निवहलौकिकशेषग्रहणेनतिराकांतयोरायसंभवात्
निवहवैदिकशेषग्रहणानुपपत्तेः अतएवामिसुधाय
स्त्वतीतेत्यस्यलौकिकाग्निग्रहोतापिनिपकांतताकार्य
विशेषप्रस्तारेणानिवहानांवचनव्यतिरेकापतनादहि
र्नेतमशकानांवाहवतीयादीनामग्निपदेनाग्रहणमि
तिसप्तमेवक्षतेः एवंसत्यपिपरिलौकिकस्याप्रकृतता
दाग्नेयीमंत्रस्यायेनप्रकृतस्यैववैदिकस्यतत्परित्यादेग्रह
णमित्याशंकोततआग्नेयीमंत्रस्यात्यत्रविनिष्कृतापि
ऊशादव्यादय इतिवचनात्समस्तस्यात्यत्रविनियोगेमंत्र
ज्ञानपापेपिमंत्रैकदेशस्यतत्परित्यादेरत्यत्रनयनेमंत्रता
नापत्तिः अतश्चोपस्थितत्वात्सप्यपि सपवदृष्टतेनउच्य
तातस्यमंत्रत्वञ्जुष्टंवाक्यमापादपितुमिति नतदेवेय
जुष्टेवनिमित्तप्रायश्चित्तायापत्तिरितिप्राप्तेनिधीयतेवे
दिकस्यैवसर्वत्रानुबन्धः तस्यसर्वार्थमाश्रयतातः यथे।
वहितनूरित्यादेरायमंत्रसंबंधेआकांक्षायोग्यतासंनिध
यः कारणांतथैवोत्तरमंत्रद्वयसंबंधेपितयादि आकांक्षाता
वत्विशेषविषयिणीआयस्यैवेतरयोरविशिष्टाः योग्यताच

निराकांताकरणासामर्थ्यादृणा पूर्वस्मिन्निवोत्तरयोरविशि
ष्टैवः संनिधिसुपेयपानंतर्पणोताविशिष्टस्तथापि ।
असंवंधियराव्यवधानरूपोऽविशिष्टपवः नहि आनेत
र्याव्यः संनिधिः शाब्दबोधकारणान्तरभावेपि देवदत्तगा
मानयेत्यादौ देवदत्तारिपदानामानयनान्वयदर्शनात्
अपितु संसंधिपराव्यवधानमेव गोशब्दस्य सत्यपि
व्यवधायकत्वे आनयनान्वयित्वेनासंवंधिभावात् ।
अतश्च प्रकृतेऽपि आद्यश्च द्वितीये तृतीयेपि उक्तद्वयः
संनिधिरविशिष्टः न च द्वितीये संनिधुपपत्तावपि तृ
तीये तेनैव व्यवहिततात्कथं संनिधानोपपत्तिरिति वा
च्य द्वितीयस्यापि शेषान्वययोग्यत्वेन गोपरवदेवासं
वंधिताभावात् । अतश्चासंवंधियराव्यवधानरूपसं
संनिधानस्य सर्वेष्वविशेषात्सर्वार्थमाश्रानावगतेः ।
सर्वसंवंधोपपत्तिः अतएवैकस्यैव व्यवहितानंतर्पय
थापेति तस्मात्पारोत्तरकाले पारोप्याकिं वित्तरः स ।
वमं वा व्यवहितानंतर्पस्य सकृत्पारे अशक्यत्वेनाह
पारस्य चांकात्तारि त्रयेणैव सर्वार्थत्वज्ञानोपपत्तेरन
र्थकत्वेन सर्वान्तरात्तानियमस्य चायादवित्तमशक्यत्वे
नैकाव्यवधानस्यावर्जनीयत्वात् । उत्तरयोरपेक्षितदेश
शोच्चाशास्पर्तिगेनैव ज्ञातेशक्यत्वाच्चः ततश्च युक्तमा

को
दि. ५५
७५

कांतादित्रयसाधारणपात्सर्वार्थत्वं नैवैवमप्यवधान
स्यान्वयाप्रयोजकत्वे समानपरप्रत्यासत्त्यायागस्यैवक
रात्त्वोक्तिर्विरुद्धेतेतिवाच्यं. अव्यवहितानतर्पसा
न्वयादकत्वाभावेपि अन्वयनियामकत्वोपपत्तेः त
त्र हि फलनिष्पन्नकृत्क्रियागस्योत्पत्त्योमादेरित्यनिय
मे प्राप्तेनियामकमात्रं परप्रत्यासत्तिः प्रकृते तत्राकां
तादित्रयसाधारणपात्सर्वत्रनियमेनैव शेषप्राप्तेर्ना
नैतर्थात्तनियामकत्वोपपत्तिः न हि एकस्यैवैकां
क्ष्योत्तरयोर्नैवैकांक्ष्यरक्यतेवक्तुं अतश्च यथैव प्रया
जादीनां सत्प्रव्याप्रेयाव्यवधाने ग्रीषोमीपादेरप्या
कांतादित्रयसाधारणपात्सर्वार्थत्वं नैव मिहापि द
ष्टव्यं तस्माद्वैदिकस्य सर्वसंबन्धरूपो नृषंगपवयुक्तो
न तत्रात्मिका न्वयांगीकारेणैकसंबन्धे पववौदेक
त्वं शतरसंबन्धे लौकिकत्वमिति यतः शेषान्वये वि
नाशाय ३ तारयोरपि तत्परिसमाप्तिः अतः सर्वेषु
तस्याम्यानादनुषंग इति सूत्रार्थः प्रयोजनं तत्तद्भे
दे यजुर्धैषनिमित्तप्रायश्चित्तप्राप्तिः स्यैव पवं
तावदनेकेषां उच्यतां कांताणां सत्रिधावाप्राय
मानः शेषः सर्वत्रैवानुयज्यत इत्युक्तं इदानीं तत्र
त्याप्याकांताणामनेकेषां सत्रिधावाप्रायमानः ये

षः सर्वज्ञानुषज्यते न वेति विषयव्यासार्थतस्मिन्ने
वसूत्रे विचार्यतेः ज्योतिषो मेयजमानयावतार्थो मे
शास्त्रित्यतिस्त्रायुना नुवाक्कपतिस्त्रायुना नुदेव स्त्रास
वितायुना तित्येव धिपाक्रियापदंतत्वेन सतोतिप
कांताः परिताः तेषामेते अस्त्रिब्रणाय विचेणवसोः
सूर्यस्वरश्मिभिरित्येव क्रियासाकांतः शेषः समाज्रा
तः सकिं अंतरेणौ वमंत्रेण संवध्यते उत सर्वैरिति
विचारः तत्र तेषां तावत्सूत्रेणानिराकांतता केषां
कांतये कांतामुत्पाप्य संव्योवाच्यः तत्र कसंव्येन
निवृत्ताकांतस्य शेषस्यैतपकांतोत्पापकत्वे प्रमा
णाभावाविद्यामकापेतायां यागाराविवाततयस्य
नियामकतोपपत्तेर्न सर्वज्ञानुषंगः न चैवमपियज
मानं यावयतीति विधिना विहितस्यैकस्यैव याव
तस्य त्रिभिरपिमंत्रैः प्रकाशनादकिंशेदेष्टु सर्व
साधनीभूतप्रकाशमानयावतक्रियाकरणाप्रका
शनार्थतात्सर्वमंत्रयोरपि अंतिममंत्रवत्स्ययोगोप
पत्तिरिति वाच्यं यावतत्रियैकोपिमंत्रभेदे तत्प्रकाश
नातां भेदादंतिमप्रकाशनविषयीभूतयावतक्रिया
करणाप्रकाशनार्थतस्यैवानंतरीदवगतत्वेन वि

कौ
दि धा.
७६

तस्यादिकर्तृयत्रस्यवदेवकरणाववस्थायाश्चपुप
तेः नचात्रमंत्राणां विकल्पो येनैकस्मिन्नेवप्रकाश
नेत्रयाणांकरणात्ताद्विषययोरिवधर्मणामवा
वस्थापतिः सत्यपिदृष्टार्थतेविभिरीजमानायाव
पतीतिवचनात्पार्थसारथिमिश्रयतात्समृच्चयोप
पत्तेः अतश्चविकल्पोक्तिर्यासिकाचारविसंवादिनी
वार्तिककारीयाप्रतिशयार्थैव अतश्चसत्यप्यदि
शदेःसर्वार्थते याज्ञादिवत्सकृत्युक्तस्येवसर्वोप
कारकत्वोपपत्तेर्नप्रत्येकंप्रयोगात्पानुषंगोपप
तिः वस्तुतस्तुवैधयनादिकल्पपर्यालोचनयाया
वनस्यापिसुखताभिगुल्लफप्रदेशभेदेनत्रिरभासा
देकेकर्मत्रस्यैकैकाभासकरणात्तावगमारातत
र्यविशेषेणाद्विद्वादेर्गुल्लफप्रदेशसंस्कारार्थयावन
कियाभासप्रकाशकपदैकवाक्यतयाविजाती
यापूर्वसाधनीभूतयावनकियाभासो गतावग
तेः पयसामैत्राचनुगाश्रीणाजीतिवदभ्यांसांतरे
प्राप्तभावाद्यवस्योपपत्तिसलभैवः अतोनेदशास्य
लेनुषंगशतिप्राप्तेभिधीयते आकांतादित्रयसाथा
राणादत्रापिसर्वार्थमाप्तातावगमेनानुषंगोववाक्य

किं
पुनः

तथाहिः संविधियोग्यते तावत्सर्ववदेवाविशिष्टे. आ
 कांतापियथैवांतिमस्यैतदाकांतावशेन कल्पात्
 यैव पूर्वयोरपि. न त्वचानंतर्पस्यतियामता संभव
 तितत्रहितत्रियामकं पत्रतत्प्रवृत्तेः पूर्वविकल्पेन
 अनेकेषु प्राप्तिः यथाप्रतियराधिकरणा सिद्धातरी
 त्यायागसोमयोः प्रकृते तु उत्थाप्याकांतागाम
 पितेष्वां विनिगमता विरहेण प्रधानत्वात् प्रतिप्रधा
 नावतित्यायेन च प्रत्येकं समुच्चयेनैव शेषादि
 तावगतेर्नियामकात्ताकातनात्तानंतर्पस्यतवि
 यामकतोपपत्तिः अतश्च यथैवानेकहविकारसु
 विहृतिषु श्रुतानामुपहोमानां विनिगमता विर
 हेण प्रधानत्वेन च सर्वहविर्गतामेवाकांतो प्रक
 ल्पसमुच्चयेन सर्वार्थतावगतेर्नियामकाकांता
 विरहेणानासंतर्पस्यतियामकत्वेनैव प्रकृतेः
 पीति पूर्ववदेव सर्वार्थमाम्नातावगतेर्षुक्तोनुषंगः
 अवायात्रानुषज्येत असंवेधियदा व्यवधाने सज्ज
 नुषंगे साधिते यत्रासंवेधिपदव्यवधाने तत्रानुष
 गोतास्तीति प्रत्युदाहरणार्थमिदं सूत्रं. यथासंते
 वायुर्वातेन गकतो संयजत्रैरंगानि. संयजत्यतिग
 शिष्वाश्च गच्छतामित्यस्यांगातीत्यनेन तावदयो

को.
दि.प्रा.
७८

गपत्वेनासंबंधादसेवद्वपदवावायेनसंयत्तयतिरा
शिषेयनेनमत्पपिसाकांततेयोगपत्वेवासंनिधा
नाभावाजानुषंगः अतः संपज्जैरंगातीत्यत्रगच्छं
तामिसस्येवसंयत्तयविगशिषेयत्रापिगच्छतामि
तिपदेअप्याहर्तव्यं नवानयोः साकांततेपिगम
नरूपस्पर्शस्यैवयोग्यतावल्लभस्यान्ययोपप
त्तेः किमर्थंपदाप्याहारकल्पनेतिवाच्यं ततस्त
दार्थिशाह्वोभुक्तावच्छिन्नप्रतिवृत्तिमत्वसंबंधे
न ततस्तदज्ञानस्यैवकारणात्तात् अस्यादेवद
त्तः पर्वतीतिकेनविडक्तेप्रत्यक्षदृष्टेनकलायेनै
वकर्माकांतानिहृत्तोः किंचवतीतिप्रश्नानापत्तिः
अस्मत्तेतुकलायोपस्थितावपितद्वाधकपदस्यो
द्बोधकाभावादवपस्थितौप्रश्नोपपत्तिरितिवैष
म्यंकिंचचंद्रस्मेतादौह पस्थितिर्वदेकसंबंधे
दर्शनेनापरसंबंधिस्मरणमितिन्यायेनचदपद
समवायीकारणीभूताकाशोपस्थितौतस्यापि
स्मरणकर्मत्वेनान्वयापत्तेः अतोवर्ण्यशाह्वनसि
ध्यंतीगच्छतामितिपदमेवाप्याहृत्योच्चारणीय
तवैवंयदाप्याहारोपपत्तावपिअप्याहृतस्यपद
स्यात्तेनापिस्मरणोपपत्तेर्नावश्यमस्यारणोप

पतिः मंत्राधिकरणोक्तन्यायेनपरितमंत्रेधिवा
प्राकृतपदेषपिप्रयोगसमवेतार्थप्रकाशकेषु
उच्चारणोपपत्तेः अतोत्रलौकिकताद्भुततामि
तिपरस्पतभेदेयज्ञर्भेधतिमित्तप्रायश्चित्ताभवि
यियत्रासंवेपियदाव्यवधानंतर्त्रवदिकस्यातयं
गोपपत्तेर्यक्तंतभेदेयज्ञ प्रप्रायश्चित्तादि तत
अतत्रानुषक्तस्यैवपञ्चवस्तुतस्तुगमिथ्यानु
मात्रस्यद्वितीयमंत्रेणनुषंगसंभवेतत्तृतीयेसंवे
धोपपत्तेप्रत्युदाहरणोपिप्रत्ययमात्रस्यैवव्यवा
यादनुषंगोनिराकर्तव्यः नचैकपदतात्पर्यया
नतमंगेप्रकृतेरप्यनुषंगानुपपत्तिः प्रत्ययमा
त्रोद्वेप्रकृतेरर्षत्ववत्स्याअनुषंगोपिबाधकाभा
वात् अतपवेददृशविषयेविषयेकृताजैमिनि
सूत्रमंदरसमुवेदंतष्ठावासुर्गि यद्वालाहलसंज्ञ
मेवकलितंप्रंथांतरंसंज्ञतैः श्रीकृष्णस्यतभूषणा
पमितिसिद्धं मीमांसांनुनिधिंप्रमण्यसुदृढैर्न्यायो
चयैति तैः शातानुषंगंवाचसतेहृदाः तैरप्रत्यय
रहितस्यैवयसपरंयः कौस्तुभात्पोमणि श्रीरुद्र
देवसूतोः कृतिरेषात्वेउदेवस्यः मीमांसाकौस्तुभा
त्वाभेदाप्यायायपादस्य ॥ इतिश्रीमत्पूर्वोत्तरमी

विष्णुः ॥ १५ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

कौ.
हि. या.
९

ओं स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ॐ शब्दोत्त
रे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात्. एवं उच्यते
सक्तानुप्रसक्तमेतल्लक्षणदौ समासे यत्प्रमे
गेन यदा गते तत्समाभौ तदुद्दिश्ये जायत इति
न्यायेन भावार्थधिकरणोक्तत्वात् त्वर्थकरत्वात्
स्योपस्थिते सत्स्य चापूर्वभेदसिद्धिद्वारा भाव
नाभेदसिद्ध्यर्थत्वं स्योक्तत्वाददाती मवसरप्र
मोलक्षणार्थभूतो भावनाभेद एव शब्दोत्तरा
दिप्रमाणैः प्रतिपाद्यते तत्रापि शब्दोत्तरस्य प्र
माणान्तरसिद्धत्वात् त्वर्थभेदोपजीवनेन भावना
भेदमात्रव्यापारात् सूचीकराह न्यायेन प्रथमत
स्यैव भेदकतानिरूप्यते ज्योतिषोमेतस्वर्गका
मोपजतेति प्रकृत्यसोमेन यजेत दाक्षिणाति
जुहोति हि राणमात्रयापददातीत्यादि श्रुते
तत्र यागदातहोमादिसकलप्रकृतत्वात् त्वर्थ
त्वरक्ताएकाभावनाथवाप्रतिधात्वर्थभावना।
भेद इति विचारः अत्र च प्रकरणांतरातिरिक्तस।
कलभेदकप्रमाणानिरूपणास्पदादर्थत्वात्
दध्यायसंगतिः स्पष्टा तत्र लाघवादेकैव भावना
न च तदा च कतिप्रत्ययोभ्यासाद्भेदः तस्य धात्वर्थ

विधानार्थमन्तवादकत्वाभ्युपगमेनानन्तरत्वाभावा
त् नचैवमपि एकैतन्वाक्येनभावनाविधौतद्वात्त्वस्य
स्वधात्वर्थस्यगुणादेर्वाङ्मयान्निशिष्टत्वेनवाक्योत्तरविह
तोत्पन्नशिष्टधात्वर्थोत्तरादिनिवेशानुपपत्तेर्गुणाद्भेदा
पत्तिः फलवाक्येसर्गादेशेनशुद्धभावनाविधेर्गुणाकारे
णातदन्तवादेनसोमादिवाक्येर्गुणाविशिष्टधात्वर्थविधा
फयगोमसर्वेषामन्तवादिनिवेशानुपपत्तेर्गुणाद्यानवतायत्
नचफलवाक्येपिधात्पादानाशुद्धभावनाद्विधिः ।
शक्यः विशिष्टविधिगौरवायत्याफलवाक्यस्यस्यपजे
ख्युत्पत्तवादकत्वेनप्रकृतधात्वर्थमात्रोपलक्षणात्
नवासाधुत्वार्थमन्तवादकतयाविधेर्पार्थक्यत्वात्मा ।
वात् ॥८॥ नचफलान्तकूलवापारसामान्यस्यलो
कतएवप्राप्तत्वाद्वात्वर्थविशेषावच्छिन्नत्वस्यचतववि
धेयत्वेनानिष्टत्वात्कथंशुद्धभावनाविधानोपपत्तिः स
र्गस्यजस्यतेतदन्तकूलवापारसामान्यलोकतोवगते ।
पितड्देशकस्यप्रकृतनिष्पन्नरूपस्यवापारस्यनि
यमेनानाणान्तद्विधानोपपत्तेः प्रज्ञादोपलस्याप्यवग
मेपितद्वैजात्यस्यानवगमाद्विधानोपपत्तेस्तत्रप्र
कृतिप्रत्ययौप्रत्ययार्थमहर्ब्रतइत्यन्तशास्त्रेनप्रत्ययानो
नियमेनप्रकृत्यर्थवित्तसार्थबोधकवावगतेः शुद्धभाव
नाधानान्तोपपत्तिः वस्तुतोथालर्थावच्छिन्नभावनाभिधा
नेपिधात्वर्थावच्छेदस्यप्रमाणेनरप्राप्तत्वाद्विशेषमात्रो ।
शेविधिफलोपपत्तेः अतएवगुणाफलस्यलधात्वर्थाव
च्छेदस्यप्रकरणारप्राप्तत्वेपिभावनामात्रविधिराश्रितः

कौ.
हि. घा.
२

अतश्चपनिपदस्यप्रमाणान्तरावरोधेनप्रकृतसर्वथात्वा।
र्थपरत्वावगतेस्तत्समानाधिक्याणामप्युक्तिष्टोमपदस्य
पि एकदेशप्रवृत्तिनिमित्तेनसर्वनामधेयत्वापपत्तिः प
वंवफलवाक्येषुदभावनाविधानेवगतेसोमादिवाक्य
स्यतिप्रत्ययेनप्रत्येकेतेश्चतत्कृतातयासोमदिवि
शिष्टयातर्थाविधानोपपत्तेः सकेषांचोत्पन्नशिष्टत्वेन
गुणमायाभावाद्देवप्रमाणभवेनभावनेकत्वसिद्धेः
एवंचतत्रदत्त्वेनिरपेक्षतयातत्रद्वयार्थानांएकफ
लाभावनाकरणात्वावगमेनविकल्पोपपत्तेरेकजा
तीयस्यैवापूर्वस्यद्वयारणिसिद्ध्यायेनसकलजन्य
त्वापपत्तेस्तद्देजात्यकल्पनामावादपिलाववेअस्त
वाक्यभिचारपरिहारार्थतद्देपितचेतावताभावता
भेदनेचभेदकोतराभावेऽप्यवच्छेदकीभूतधातुर्थभे
दरूपाच्छकोतरदेवभेदोपपत्तिः समूहान्तेवतस्यले
एकस्मिन्नेवजानेचदयदादातामनेकेषांविषयतासं
वेधेनावच्छेदकत्ववदेकस्यसमेवकृतौसर्वेषांधातुर्थी
नांसहित्येनावच्छेदकत्वोपपत्तेः अस्तुवाएकस्याभा
वतापोवेकल्लिकीसर्वेषामवच्छेदकतासर्वथासिद्धेभा
वनेकत्वे- यत्तत्रभाषाकारेणयागदानहोमानोस्वत
त्यागंशेनएकत्वादवच्छेदकीभूतधातुर्थस्यापेकत्वा
मित्युक्तेतत्स्वतयागंशस्यैकोपिपरसत्त्वायादनप्रक्षे
पांशयोराधिक्यनधातुर्थक्यान्तुपपत्तेरतिशयार्थं किं
चैवेददतिवाक्येप्रामकर्मनुवादेनहिरायात्रेपदृशा
नेकगुणविधानेवाक्यभेदप्रसंगादवश्यमुभयविष्टक

सर्वविधानावगतेषां त्वर्थे केषां किर सैव तेषां दाक्षिणा
निज्जहोतीत्यत्रापि जहोति लक्षितया गात्रवादेन विवे
यस्य गणस्याभावात् त्वर्थे विधानावश्यकत्वेन तदेव चो
क्तिरसैव दाक्षिणापदेव दाक्षिणाकालरूपगु
णविधिः दाक्षिणा नीतितद्धितस्य कालार्थो स्मरण
मावेन कालवियोगप्रमाणभावात् दाक्षिणायास्त
या गात्रात्वेन प्राप्तत्वादेव विधिरताशङ्क्यः ॥ अतो वि
धेयोतराभावेन कर्मविध्यवशेन भावे पाठप्राप्तदक्षि
णागोतृकालतारुप्रवृत्तिनिमित्तेन दाक्षिणाश
ब्देनामथेयो अतश्च त्वर्थे कस्य वा यित्वा तस्य
पिधात्वे मेदेभावनाया एवैकमिति चेन्न प्राप्तव्युच्यते
यत्रायरीपथात्वे मेददृश्यं शब्देन तत्रावश्यं भावना
रूपकर्मभेदः प्रत्येतव्यः तथा हि भावात्तावत्कृतिः
सर्वविषयककृतिविषयत्वमपि वतज्ञानविषयत्वादि
वत्सिद्धपदार्थवृत्तिप्रपितसाध्यमात्रवृत्तित्वान्न
न्यत्वाय रर्याषे अतश्च फलवाक्यविहिताया अपि
कृते विषयोपेक्षा यो सोमां दिवा क्यविहितो यागादि
देवसाध्यत्वाज्जन्तत्वेन संबध्यते इत्यभ्युपगतव्यंत
त्रकार्यतावच्छेदकस्य यागात्वादेर्भेदकारणोभूता
यो कृतावपि चैजात्यमावश्यकमेव न च तत्तत्कार्यता
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतिश्रुतत्वेनैव कारणात्तात्त्विको मो
त्यतिदशायो यागोत्पत्तिप्रसक्तिसुविजातीयो दष्ट
रूपसामग्र्यभावादेव निराकर्तव्येति वाच्यं विज्ञाती

कौ.
दि. धा.
३

पादस्य कारणात् कल्पने प्रमाणाभावात् अन्यथा
नात्रोदयकार्यमोत्रोत्पत्त्यप्यत्रोकारणमात्रेच्छेदाप
त्तेः श्रुष्टगतं चेजात्यकस्य कल्पनापेक्षयोपस्थित
कृतावेवैजात्यस्य पितृयुक्तत्वाच्च एवं च कार्यमा
त्रवृत्तिजातेः कचित्प्रतिकार्यतावच्छेदकत्वनियमो
प्यत्र गृह्यतो भवति न चैवमीश्वरकृतौ कार्यद्व
यजनकतावच्छेदकजातिद्वयसत्तासौ कार्योपनिः
दंश्चरकृतं रेवातेगीकाराजः एव सत्ययियदिस
कलप्राकरणीकया त्वर्थवृत्तिप्रविश्रयणाश्रुता।
रादिवृत्तिपाकत्वमिव व्यापकसामान्यमेव कार्यता
वच्छेदकतया केनचित्प्रदेनोपाते स्यात्ततो भवत्कार्य
तावच्छेदकैकेयतकारणाभूतत्वाभावेनैकेयतवप्र
कृतेतदस्ति सोमादिवाक्ये संयोगादिनैव तत्तद्वात
र्योपस्थितेः अतश्च तत्तत्कार्यतावच्छेदकवाचिधात
पदभेदाद्युक्त एव कारणीभूतभावनाभेदः न चैव
मपि सोमादिवाक्ये यागादेः फलभावता कारणात्।
स्येव शास्त्रेन जन्मत्वस्याशास्त्रादर्थिककर्मतार
णाय च कल्पनालाचनात्तरो धेनैकस्येव व्यापक
धर्मस्य कार्यमैतावच्छेदकत्वकल्पनोपपत्तेः क
थं तद्देनमावनामेह इति वाच्यं शास्त्रस्य कारणात्।
त्वस्य शास्त्रभेदेन भिन्नत्वात्तदस्य शास्त्रोपपत्तिकल्पि
तमाकर्मत्वस्यापि कल्पकभेदेन तद्भेदोपपत्तेः।
अतएव वदिसातिसंश्रयः इतीति होती।

त्यादावपि भावनाभेदावोच्यः मूलोक्तरीत्या तदसिद्धे
रिति धेयेऽतश्च भावनाभेदावश्यकत्वेन तत्तद्व्यवस्थेः
तद्वाक्योपात्तसकलकारकविशिष्टभावनाविधानमि
त्यंगीकर्तव्येन तत्फलवाक्यवृत्तौ भावनाविधाने
इतरे एकैकभावानां नुवादेन तत्तद्वाक्यविधिरिति
फलवाक्ये भावनानेकत्वग्राहकप्रमाणात् तदप्यसि
त्ते तद्वाक्यस्य पक्षेः सर्वोपलक्ष्यार्थत्वे प्रमाणाभावा
च्च ज्योतिष्टोमपदे एकदेशप्रवृत्तिनिमित्तकत्वा
त्कारणस्य युक्तत्वाच्च अतश्च तद्वाक्येनैव तत्तद्वाक्य
विशिष्टभावनाविधानमंगीकृत्य फलवाक्येन ।।
यवात्फलसंवेधमात्रविधानेन तदपि च ज्योतिष्टोमप
दे तदोपात्तार्थिकत्वात् सोमद्रव्यकयागस्यैव
नक्तसकलफलवाक्यवोद्भिदा यजेतेति वषागक
राणां भावनायाः फलोद्देशेन विधिः सोमवाक्येन
मन्त्र्यालक्षणाविशिष्टविधिगौरवाभियां यागक।
र्मकभावानां नुवादेन सोममात्रविधिरेवास्त्विति वाच्यं
कलवाक्ये दाक्षणीयादिशाकराणीकयागानां मेव
जस्यैव फलसंवेधपत्त्या तत्तदपेक्षया कर्मांतर
विधाने प्रमाणीभावात् ज्योतिष्टोमपदस्य चोत्तरकालि
को गतस्य संवेधमादौ येव सर्वपरत्वेऽप्यपत्तेः न चेष्टापत्तिः
तथात्वे दाक्षणीयादिवाक्येऽत्यतिशयावरोधेन तत्र
सोमविधानात् तदप्यसोमवाक्ये गणात् सोमविशिष्टिक
र्मांतरविधानस्यावश्यकत्वात् अतश्च युक्तं चातर्थिकत्वा
येन तत्संवेधफलसंवेधविधानमिति सिद्धेऽथातर्थभेदेन
भावनाभेदः किंच पत्रसंज्ञोपपद्युक्ताख्यातश्रवणोत्तर

कौ.
दि. धा.
४

फलवाक्यप्राप्तभावनामात्रात्तुवादेनधात्वर्थमात्रविधा
तोपपत्तावपिगुणोपपदसमुक्तेसोमादिवाक्येसोम
धात्वर्थरूपानेककारकविधानेवाक्यभेदस्तदवच्छि
एव न च सोमविशिष्टयागविधानास्वाक्यभेदः याग
स्यापिकारकत्वाविशेषेणागुणविशिष्टगुणोत्तरवि
ध्ययोगवद्गुणविशिष्टधात्वर्थस्यविध्युयोगास्या
पितुल्यत्वात् अतश्च सर्वेषामपिप्रथमतोमातना
यामेवात्वयमेगीकृत्यतस्याएवविशिष्टायाविधिर
गीकर्तव्यः तस्यवत्तयाअनेगीकारात्फलवाक्यप्रा
प्तभावनात्तुवादेनोभयविधौववाक्यभेदोऽत्रयदु
वः अतःसिद्धमययधात्वभेदरूपात्त्वज्ञातरात्कार्य
तावच्छेकाभेदेतत्कार्यभेदावगतौकाराणिभूतायाभा
वतायया वै जात्यमिति प्रयोजनेपूर्वपक्षेसर्वेषां
धात्वर्थानां समप्राधान्येविकल्पश्चासिद्धोतेनुसोम
यागस्यैवप्राधान्येअप्येषां ततदेगात्ताविकल्पः स
त्रैतज्जविधेशब्दात्तरेभावतारूपकर्मभेदः प्रत्ये त
व्यः कार्यकारणयोरेकवैजात्येतापरैवेजात्यरूपाव
बधस्यकृत्वात्वादितिवाच्ये ॥ ११ ॥ ॥
एकस्यैवपुनश्चरतिरविशेषादनर्थकहिंसात् ॥
इदानीमभ्यासाद्भेदोभिधीयतेदर्शादृणामासयोः
समिधोयततितत्तनथातेयजतिउडोपजतिवहि
र्घजतिस्वाहाकारेयजतीतिपंचकृत्वोषजतिपदम
भ्यस्तैश्च तत्रकिंप्रकारोयागउतप्रत्यभ्यासेयागभे
दश्चेतिविचारः यागोक्तत्वेभावतापूर्वयोरप्येकत्वे
नद्भेहेतुअर्थात्परधातुच्चारणभेदाच्चज्ञातराधि

कराणां स्यायेतैवभावनाभेदसिद्धिरर्थाधिककरा
णोक्तस्यायेतचापूर्वभेदसिद्धिः यद्यपिवाभ्यासा
द्यागभेदवज्ञावनाभेदोपिशाक्यतेवश्रुतथापि
शब्दोत्प्रेणापितस्मभवादसाधारणाभावेततो
पत्नस्तः अत्रचथात्वर्थभेदमात्रस्यैवविवक्षित
विवेकेननिर्णयानयत्वेपिश्रद्धायाथैरूपभाव
ताभेदसिद्धयर्थादध्यायसंगत्यविरोधः एवंसे
ख्यायधिकरणोक्तपिदृश्यं यादसंगतिसुस्प
ष्टेवाश्रितेतरात्पूर्वाधिकरणोसमथारव्योते
कोतभावनाप्रत्यभिज्ञानेयात्तुभेदेततदर्थभेदा ।
युक्तोभावनाभेदः प्रकृतेचथातोऽप्येकत्वेनतदे
दप्रमाणाभावइतिपूर्वपक्षोत्पन्नानदृष्ट्यात
त्रधात्वज्ञावत्तयवेतिददतरप्रत्यभिज्ञयावगम्य
तश्चविवादं अतस्तदर्थोप्येकएव नचपुनरुच्ची
रणाद्भेदः तस्यलोकेपटःपटइत्यादौशतशउच्चा ।
रितेपिभेदाप्रतीतेः प्रत्युतप्रत्यभिज्ञापकत्वेना ।
भेदसाधकतयाचिरुद्धत्वात् नचयुनः श्रुतिमा
त्रस्याभेदसाधकत्वेपिविधिपुनः श्रुतेस्वसम ।
भिव्याहृतार्थेविहितविधानायोगेनभेदसाध ।
कत्वात्रविरुद्धेतिवाच्ये उपक्रमस्यपजिपुनः
श्रुतिवलेनैकवाक्यतालाभायचैकंवाणीतेह्ये
वृणान्तइतिवत्तन्तयातेयजतीत्योदोलउंतत्त्वस्य
यिसंभवेनविधिपुनश्रुतैरेवासिद्धेः अतश्चतद्व
देवायंप्रकस्यार्थवादइतिनानर्थक्यप्रति

कौ.
दि. ५५.
५

हस्तवेनापि विधिः पुनः कृतेर्भेदकता अस्तवास
मियो यजति वसंतमेवावरुं येन ननु यातं यजति
अमेवावतं यत्पादिष्टयकृष्टयगर्धवादास्त्राना
त्रिः संदिग्धगुणा विधिव्यवहितता नूनपीतं
यजवीत्यादिरपि विधिः ॥ तथापि दध्ना जुहोतीत्या
दिवह्णसंज्ञातशक्ति कतादिध्वजात्तर्थाभावना
विषयताभावेन न तत्रैकता पत्तिः सर्वत्र हि समि
दादिवाक्ये समिदादिपदानि द्वितीयानां नाम
पि वि - यजताति तदेवतापरत्नमेवागम्यतेन
ननामथेयं त्रैवेन तस्या विधेयता हि द्विधा तर्थाभा
वनाविषयरावाग्निहोत्रं जुहोतीति वक्ष्यामि येन
तेषामुभयत्र बुल्यातद्धनिकतायभावेन नामथेय
न्याया विषयता न नवत्यायांतरा विषयतेपि स
मिदादिदेवतानां याज्यामंत्रवर्णैरेव संभवसां
कात्तादग्निहोत्रं जुहोतीति वक्ष्यामि न्यायविषय
तोपपत्तिः वसंतसूत्रनां प्रमणमीत्याय नुमं
त्रसौणमंत्रैरेवेतादिदेवतानामपि प्राप्ति संभवे
न समिदानां नित्यप्रायभावात् अतो वसंतादि
मांत्रवर्णिकदेवता व्याहृतिफलकस्य समिदा
मिदादिनियमस्याप्राप्ततेन विधिवाक्यैर्विधानो
पपत्तेनामथेयता संभवादि ध्यायकस्य गुणसं
ज्ञातशक्तिकतेन धातर्थाभावनाविषयताभावा
त्तत्रैककतेनैवैकमेतीत्यातिवाक्यस्य देवतावेरा
थाकथं उत्पन्नवाक्यस्य देवतांतरविधारविधानो

पुनरितिः। कर्मात्पत्रिवाक्यस्योपपदस्य नामतो गीकारात्
अतएव न गुराण्डेदंशं काः न चैवमपि विनिगमना विरहः।
आथमिकत्वेन समिदाको कर्मविधिरितरत्र गणविधिस्तद
नवदेनेति विनिगंतं प्राकृत्यादिनिपार्थसारथिर्भवेदेव
अ। वस्तुतस्तु समित्यदस्यापि नामयेयत्वेनोद्दिष्टासिद्धे
उभयत्र न्यवहृत्तिकताभावात् वाक्यभेदस्योपदेशोक्तत्वात्
शंकनीयायेव। तत्प्रत्ययान्तायोगातिरमस्याप्राप्तत्वादत्रय
पत्रः। देवतामात्रप्राप्त्या तत इयं पादतंतु नूनपातादिप
देव्याविशिरोऽन्यतो न समित्यदमात्रस्य नामयेयत्वात् न ९
ज्योतिः। न स्मोदेवपरिहर्तव्यं। स्वाहाकारवाक्ये कर्मविधिः
न तत्र स्वाहाकारयदस्य नामयेयत्वात्। न हितत्र स्वाहाका
रयदं स्वाहाकाररूपदेवताविधायकं तस्य एव मूलं ततः सा
पि संभवेत। द्वितीयांततस्यैव नित्यामकामकाभावात् हे
वताविध्यप्रतातेः मंत्रवर्णात्पदो स्वाहाकारदेवताया
अयामतेन अपूर्वायाः स्वाहाकारदेवताया विधौ गौरवा
च्चैः नापि स्वाहादाशब्दमात्रविधिः। एवमूलं ततः सापि सं
शयेन तदोषतादवस्थात् स्वाहाशब्दस्य मंत्रवर्णावित्यप्रा
प्तत्वेन नियमविधेरयता शंकनीयत्वाच्च अतोऽसौ तत्प्रत्यय
न्यायेन नामयेयमिति तत्रैव कर्मविधिरेतत्तदनुवादेन
वैकल्पिकदेवताविधये। अस्मिंश्च पदो स्वाहा अग्निं स्वाहा
सोममित्यादिर्मंत्रो मुख्याल्लिङ्गकैर्मंत्रोत्तरेषां ज्ञाकार्यवा
धितोपि महाप्रकरणसहकृताल्लिङ्गान्सांगप्रथानदे
वताप्रकाशानार्थः सन् स्वाहादेवाग्राज्यादित्यादिना प्र
याजदेवताया अपि प्रकाशितत्वात्तदंगमपि भवत्येवेति
नैतस्य प्रथानमात्रंगत्वाय न्यायप्रयाजे स्वाहाशब्दस्याप्रा

को. मन्त्रातत्त्वाद्यन्यायवित्यातः शंखः । अतः समिदादिवाक्यान्
हि. था. तत्रैव देवताविधायकत्वापपत्तेर्विधिपुनश्च वणस्पृश्यात्
६ र्थविषयताभावावात्रतकत्वापपत्तिः अस्त्येवोपांशुया ।
ज्यात्पनिवाक्ये देवताभावात्तदनुवादेन समिदादिवाक्ये
पुनश्च स्वपि देवताविधिः । तत्र सामानातविष्टुवादिदेवतया
ज्ञानवाक्यायुगालानां नुक्रमेण विज्ञासमाख्यासहकृत
लिंगेन उक्तर्था इति भवेदेवोक्तः पक्षः । अस्त्येव सिद्धात
वक्ष्यमाणरीतौ वसामिदादीनां पंचानामपि नामधेयत्वेन
थापि प्राथमिकत्वेन समिदाकपयवकर्मविधिः । इतरेत
तस्यैव कर्मणोभ्यासविधायकत्वेन पुनर्यजेतेति वत् इत्या
चतुर्दशौर्णमास्यामाहुतपनत्रकर्यंतरविधायकाः
प्रकृतप्रत्यभिज्ञावाथसंगात् अस्मिंश्च पक्षे अतिहाये जाव
र्हिः प्रतिसमानयतेति समुच्चयज्ञापकान्यप्युपपन्नानि भवे
ति । चैव ज्ञातेभेदापत्तिः तस्यापि अभ्यासाभिप्रायेणो ।
थोपपत्तेः । अतः सिद्धमैकत्वमिति प्राप्तेभिधापते ॥ सत्यपि
लदलेदसंदेहे विध्यंतरेकवाक्यताभावात् खेतत्राववा
दमात्रेणानार्थक्यापत्तेर्निःसंदिग्धगुणाविधिद्वारेण
ताच्चैतेषामेवमथेकसाचिन्विधित्वमिति रेतरदर्थवादा
इति शंका न्यपपत्तेः सर्वपितावद्विद्यइत्यविवादं तत्र समा
नामिथातश्रुत्या समानपदश्रुत्या च विधातार्थभावन
योरेव व्याप्रीयते तदप्यपदार्थइत्यप्युत्सर्गः प्रथमविधिप्र
कारात् । तच्चैदंतदावायेतपदिदयादिवड्यपदार्थोनन्य
गतिः स्यात् तदाहिविद्विस्तस्यविशिष्टविधिगोत्वपरिहा
रार्थभावनार्थभावनयोप्राप्तिमन्यतोपेक्षते । तस्य वापेक्षा
यां प्रत्यभिज्ञातमत्रवादकारणं तत्र पेक्षारहितं पि आ

तश्चापेक्षाप्रत्यभिज्ञयमपौरुषिण्यपरस्परसापेक्षतेना
नवादकारणत्वाद्येवसौमेनेत्यादौसत्यामप्यपेक्षाया
प्रत्यभिज्ञाभावात्तदर्थभावयतयोरनवादस्तथैवप्र
कृतेवियेयांतसभावेनानवादापेक्षाभावात्प्रत्यभिज्ञा
नेनानवादोपपत्तिः। अतश्चसोयमदीपनेर्विधिम्नाव
नेदशविषयेसन्निधित्कृतप्रत्यभिज्ञानोपजीवीनापि
पत्तिः। तस्यापिसमानपदोपातविधिश्चत्पन्नरोक्षुष्टा
तित्तेनसन्निधित्कृतप्रत्यभिज्ञानपजावकत्वात् एवंस
त्पिपदिपजित्कृद्वत्प्रकृतमात्रवाचीभवेत्तत्तत्स
स्यायक्रमस्यतेनवल्लवतात्तहन्नरोयेनन्यत्तोविधि
रेवदेवांश्चयामिभिर्यजतरतिवदन्नवादकत्तेनैवतीयेता
वस्ततस्तत्तद्विद्वमयोजनाभावादानर्थक्यप्रतिहत
तेनोयक्रमस्यापजेरेवप्रकृतपरत्वेनलक्षणामुप
गमेतत्किमुतपदावजिः प्रकृताप्रकृतोप्रकृतसाधा
रणस्तदासमानपदोपातविधिश्चत्पन्नरोयेनसंवि
धित्कृतप्रत्यक्षाप्रकृतविषयत्वेपजेर्नकिंचिदाथकं
पश्यामः यत्प्रकृतेपिसमिदादिदेवतावियमस्यावि
धेयस्यावियेयस्यासत्तादिधिर्धातृभावनांशोप्राप्तिसा
पेक्षारूपकृतत्रयप्रत्यक्षराकांदात्तत्संबंधानमंत्राण
मंत्राणमंत्रकल्पवसंतादिदेवतापेक्षयोभप्राकांदा
वात्तद्वयाज्यामंत्रवर्णकल्पप्रामिदादिदेवतातांवद्व
तेनविषमप्राप्तिकल्पान्वयपत्तेर्नियमविधयोगा
त् अतःसमिदगेस्वाहाकारयागेवाकांतराधिकारा
व्यप्रकरणेनसर्वेषांयाज्यामंत्राणामंगत्वावगतते

को.
दि. था.
७

सहलेनयंत्राणि कसमिदादिसात्रदेवताकल्पनानुय
 यत्रंतचैवं संतस्तत्तास्तित्पायनमंत्राणामंत्राणोपुषा
 नमंत्राणामंत्रबुद्धकर्षीयतिः। तद्देतेषां प्रयाजानुमंत्रण
 समाख्याततेन प्रयाजातिरिक्तेसामात्यसंबंधबोधक
 प्रमाणभावाद्बुद्धकर्षीयतिः। अतोमनोनाममंत्रव
 त्वदाण्यासमिदादिदेवताप्रकाशनार्थान्येवेता
 तीतिश्च्येनतत्तत्ररत्नोक्तमदष्टार्थं तंनचैवमेकी
 ममेतेवमादानामनुमंत्राणंतराणविकल्पायतिः
 तेषामपिलक्षणायाप्रयाजफलप्रकाशकतेतमित्र
 कार्यतयासमृद्धयोपपत्तेः विशिष्यचायमर्थायंपमे
 तिष्ठपिष्यतेः अतःसमिदादियदानांतत्प्राप्त्याये
 ननामथेयतादित्यं तत्राभावेनविद्ये तर्थावनावि
 षयतावग्रतेविहितविधानायोगेनविधिपुनःप्रणत
 पादभ्यासात्रेदसिद्धिः अत्रचनपुनःकृतिमात्रस्यभेदसा
 थकतेतस्याभेदसाधयकतेनविरुद्धतात् अतोविधि
 प्रवेशः तस्यास्वायमदीयेत्रेभेदसाथकंताभावात्त
 विरुद्धतापुनः अवर्णचानन्यपरंदष्टव्यं अतश्चद
 धाजुहोतीत्यादौसत्पपिधिपुनः अवर्णगुरनिमित्तफ
 लादिसंबंधपरत्तात्त्रभेदकताविधिपुनः अवर्णस्याश्र
 न्यपरस्वपिचविधानयोग्यपरतंदष्टव्यं अतश्चपरद्वं
 विधानेत्यादौसत्पपनन्यपरतेरूपाभावेनविधानयो
 ग्यताभावत्रेदकतेतिउत्तराधिकारोवदपते। प्रष्ट
 तेतजौहवायाज्यस्यसमिदादिदेवतायांप्राप्ततेनह
 पलाभात्रविधानायोग्यतावस्तुतस्तपपवविदालि

नृणां पिश्रुधिकारवाक्यगनदित्सिद्धिफलकसमुदा
यदप्यरत्नेनानन्यपस्त्राभावादेवनभेदकता। रूपाभा
वस्तुश्रुतिशायार्थमुक्तेनान्यथायावक्तुतेनसौमिकध
र्माभिदेशस्यविद्वद्वादयोर्वैश्वदेवेनयजेतेत्यादौचक
णामपिनिवारयितुमशक्यतात्। नचैवंश्रुतिविधि
पुनश्चवणसौकादशप्रयाजान्पजतीतिवदावृत्तिवि
धानार्थित्वेनान्यपरत्वाद्भेदकतानस्यादितिवाच्यं न
ब्रह्मिप्रयाजान्वादेनविधीयमानोसखोनिज्ञातसंख्या
पुनश्चसाक्षात्संबन्धेननिवेशमलभामानाप्रयाज
प्रयोगयच्छिदकत्वेनवियेयतात्तुक्तपदार्थादभ्यासा
मापादयति। प्रकृतेनविधेयांतराभावेनयागपुनः
प्रयोगसौववियेयत्वकल्पनात्तद्वत्तयातंयजतात्यादि
यज्ञिनाश्रदृष्टांतरफलकस्यागप्रयोगगतद्वितीय
त्वादेपुनप्रयोगभोग्यावृत्त्यपरनामयेयसालक्षणा
पुनस्तत्परत्वायोगात्। तेनेत्यत्रतद्युनः शब्देनैवैषो
नः पुनस्तत्परत्वात्रलक्षणेतिवैषम्यं नचैवसिद्धं
तेष्वपिजिधाननायागतसामान्यवाचकोनवियेय
तावकेदकविज्ञातीययागतलक्षणात्तल्येवेतिवा
च्यं तल्लक्षणायामपितदवक्त्रेययागव्यक्तेःशक्यता
वक्त्रेदकीभूतयागतेनाश्वक्त्रेदेनेशलक्षणायाश्रदो
षत्वात्। अतोश्रुतिद्वयात्परत्वायोगादनन्यपरपुन
श्रवणस्यभेदकत्वमावकशेषकमेवायस्तुभवदेवेनो
यांश्रुयात्तान्वादेनसमिदादिदेवताविधानमितिपू
र्वयतःकृतः सर्वैकाल्पिकसमिदादिदेवताकतेश्रुति

कौ.
दि. था.
८

हायेगेवर्हिः प्रसिमातपतेइत्यादिसमञ्जयतायकान्त
पपन्नेरेतद्विधान्यथान्यपन्निकल्पितसमञ्जयविधिप्र।
सृजोपोशुवाजावृत्तिकल्पनेचगौरवायतेर्विस्तृपांशु
पष्ट्योजमितायेत्यायर्थवादान्यपपन्निशुतिराकर्तव्य,
तत्सिद्धेश्वरनन्यपरविधिप्रनश्रवणह्यादभासादेतेषु
पंचस्वर्णिथातर्थाभावनयोर्ह्योरपि विधानावगतौ
विहितविधानायोगेतभेदइति। नत्वेवं संज्ञायवहा
त्वातेषु सर्वत्राभासेनैव भेदसिद्धेर्न क्वचित्संज्ञायाभेद
कत्वं भवेत्तस्यावामेदकत्वे प्रकृतेपितत्त्वमेव भेदसिद्धेर्न
भासस्यासंकीर्णोदाहरणालाभइति चेत्। तत्राख्या
तस्यासामानाधिकरण्यमावेनयागविशेषनामत्ता
नवगमिपिअथैषज्योतिरित्यादौअधिकारार्थयश
ज्ञातयेमनिद्वारितक्रियाविशेषसंज्ञातनिश्चयं कृता
तदलेनैवविध्याख्यातकल्पनेतत्राभासस्य संज्ञा
धीनसिद्धिकत्वेन दुर्बलत्वात्संज्ञयैव तदवधारणाय
अवाउहदायजेनेत्यादौ संज्ञाभावे प्रकृतस्यैव यागस्य
फलसंवयोगणफलसंवयोवाप्रकृतयागप्रितोवि
धिप्रनः श्रवणोपि विधीयतइतिअनन्यपरत्वाभावात्
ताभासस्य भेदकत्वं तत्रापि निः प्रतिद्वंद्वमेव संज्ञाया
भेदकत्वं प्रकृतेतत्राभासस्य स्वयस्य संज्ञानधीनत्वादप्य
परत्वाभावेनाविकलत्वाच्चाशुक्तं तस्य भेदकत्वं। नच
संज्ञायाअपि प्रकृतेतत्प्रत्यन्यायसिद्धत्वेनाभासगम्य
यागविधयानत्वाच्चाशुक्तं तस्य भेदकत्वं। नच संज्ञा
याअपि प्रकृतेतत्प्रत्यन्यायसिद्धत्वेनाभासगम्यया

गविधवान्नाभावात्पुनस्तत्ताभावेदेवताविधि
 परत्वेनाभ्यासेवतदधीनताज्ञापेवभेदसिद्धेनाभ्यास
 सप्रसङ्गोऽर्थादाहाणत्वमिति वाच्यं प्रकृतोदाहर
 णेप्रमाणद्वयसकरेपिपत्रउभयत्रतल्पवृत्तिकेधा
 त्पाराध्यादितातामयेयतासिद्धिस्तत्रविधेर्योथात्
 र्थभावनाविवयत्तहारकभेदावगमोत्तरमेवसंज्ञा
 त्सिद्धेरभ्यासस्यैवासंकीर्णस्यभेदवोपकतोपपत्तेः
 प्रकृतोदाहरणेपितत्माख्यायस्यगणविधिमात्र
 प्रतिव्यक्तता - जिसमभिध्याहारस्यवमंत्रवर्णप्रा
 मदेवतादकत्वेनाप्युपपत्तेर्वीमयेयकृत्यस्यचावके
 दस्यस्ववाक्योपात्तनामयेयेनैवसिद्धेर्नामज्ञानव
 गमात्ततः पूर्वमेवविधिपुनः श्रवणस्यभेदकतोपप
 त्तेश्चनचैवतउत्तरमपिनामपिनामज्ञानवगमप्रसंगः
 अभ्यासमित्रकर्मांतरस्यावकेदकापेक्षायांतदंगी
 कारणमश्रुतश्चसिद्धेभ्याससमात्रप्रमाणकोत्रथा
 त्थभेदश्चात्रनव्यक्तिमात्रस्यश्रुततत्तज्जातेरपि वि
 येयताववकेदकभेदकरस्यैतसर्गिकत्वात्तत्रतश्चया
 गत्वादिव्याप्यजातयः समिधयागततनूनयागतारि
 श्ट्यास्तत्रहाक्यगतेनपजिनालक्षपिनातदवर्कत्र
 यागव्यक्तयोविधीयंते। तत्रात्रविधेयतावकेदेकम
 पाथिश्रुयंकिंचिवित्संभवति तूनयातादिदेवतानां
 यागविधेयतावगत्पुनरकालविधेयत्वेनविधेयत्वात्
 वकेदकत्वात्तापन्नवार्तिकेगकारादिवदेकैवसामि
 धागव्यक्तिर्निन्याततदेषाकालद्रव्यकर्त्रीदिभेदेनामि

गतं
 भा. ५
 ५

को.
दि. था.
२

यजुवेदुताय चारणमेदेनेव गका स्थितिः। अतस्तत्रे
दोयायि केवतस्याभेदप्रतीतिर्न तस्वतः। सेवचविधिना
विधीयते विधेयतावक्के दकाभावेपि च यान्तिमात्रे वि
धिना विधीयत इति यत्रांतरमज्ञेन कन्दादपि निर्वि
कल्पप्रत्ययोत्पत्तिमंगीकृत्येति द्रष्टव्यं। यदा तशब्दा
त्तविकल्पकमेवेति नियमस्तदा व्यवहारसौकर्यार्थं
समिधागतादिजातिकल्पनेपि न किंचिद्विधायकं। अ
तएव यत्रोपाधिरूपमेव पदप्रवृत्तिनिमित्तं संभवति य
थादर्शपूर्णमासेषु सत्रेकात्राहीनशब्देषु तत्राला
दितत्रन जातिकल्पने गौखान्। प्रकृतते तत्रादर्शोपा
यभावान्न जातिकल्पनेपि न किंचिद्विधायकं प्रयामः
अस्तु वा समिधागताय खंडोपाधिते स्मासिद्धाभासा
त्रेदः प्रयोजनं देवताविधिपूर्वपदोतासां दृष्टार्थत्वे
विकल्पात्सकृदेव कर्मानुष्ठाने आहृतिविधिपूर्वप
देन यत्र विवृतिविशेषे अश्वत्थार्थसमिधागगापु
नः अवेणं तत्रापि नूतनयात्सिद्धिकाया आहृतः
समिधागां गतेन प्रथानं तीयमानं हितत्रागात्प्रयक
वृत्तीति न्यायेन प्राप्तेः पंचकृद्देवानुष्ठानं समिधाग
एतापि नूतनपादिसंज्ञिकाया आहृतः समिधागां
गतेन प्रथानं तायमानं हितत्रागात्प्रयक्यतीगात्रि
तस्य फलार्थसंगुणस्य सायं प्रातरग्निहोत्राहृतौ रथा
हृतिवत्पंचवारमाहृतिः सिद्धांतेन प्रवृत्तेः समिधागां
गतेन प्रथानं तायमानं हितत्रागात्प्रयजानामद
ष्टावर्षेतात्पंचानास्य नूतनानां च तत्रापि राकपाय

यानसमाख्यापककार्यतावगतेर्विकल्परावयुक्त
रतिवाद्येविरतः प्राचानंप्रयाजात्यजतिश्रुतिहायेडो
वीर्यः प्रतिसमानपतेरत्यादिसमचयतापकवलेन
तत्सिद्धेर्विकल्पायोगात्। विष्णुतिविशेषेचपुनः
तस्यसमियागमात्रसेवानुष्ठानकाम्यश्रमणस्तत्रैवा
नष्टेयइति। सूत्रेवएकस्याश्रविशेषेणपुनः श्रुतिः
सायवेकर्मभेदिकाश्रत्यथाश्रानर्थक्यापत्तेरितिया
ख्ययां ॥ २ ॥ प्रकरणंन्योर्णमास्यांन्यां
वचतात् ॥ इदानीमस्यासस्यापवादःक्रियतो।द
श्रीष्टर्णमासयोर्यएवंविदान्योर्णमासीयजेतेयएवं
विदानमावासांयजतइतिवाक्यदयंश्रुतानत्रकिं
कर्मांतरैर्णमासांसंज्ञकश्रमावास्यासंज्ञकंचवि
थापतेश्रुतौर्णमासीकालसंबंधाश्रयैर्याश्रु
पाग्रीषामीमास्तेर्णमासीवाक्येनयेचश्रुतामा
वास्याकालसंबंधाश्रयेपसात्रार्थेदाग्रास्तेश्रमावा
स्यावाक्येनसमुदायसिध्यर्थमनूयंतइतिविचारः
तत्रयजतइत्यपंतावहिरित्यसंदिग्धं सत्यापेवा
र्तमानविभक्तित्वसंदेहेविध्यंतैरेकवाक्यताभावेच
स्तत्पर्थमनूवादानुपपत्तेः स्वतंत्रानुवादस्यवदत्ता
माणरीत्यासार्थकत्वासंभवेनानर्थक्यापत्तेः परि
शेषादेदेवषंचमलकारतानिश्चयादतएवयाडक्वा
चैनेोपाप्रोतिनावडुपाम्नातानिर्णोर्णमासीवाक्य
स्यावदतिरात्रेणोप्राप्नोतितावडुपाप्रोतात्पमा
वास्यावाक्यसार्थदोषेसंगच्छते अतथाविधेया

को.
दि. था.
२६

भावात्कस्य स्तुतिरेताभ्यां जायेत न चैवमपि यच्चैवं श
हाभ्यां विधित्प्रतिवैयः क्रियाविशेषितकार्त्तसमा
नाधिकरणास्य यच्च दृष्टा क्रियाविशेषयसामर्पकस्य
चैवं शब्दसममभिव्याहृतवेदनक्रियाविधिप्रतिवैय
कत्वेपि यागक्रियाविधिप्रतिवैयकत्वाभावस्य भवस्य
भवदेवेनैवोक्तत्वात्। अतएव यो दादितो यदग्राधोमी
पेपशुमित्यत्र दीक्षाविधिः प्रतिवध्यते न त्रयागविधिः
आतश्च पूर्ववेदेव विधिपुनश्चावणात्कमीतात्वं। न च
आतपरतं स्ववाक्ये फलनिमित्तगुणादिप्रतिपाद
कशब्दाभावेन तत्परत्वायं भवात्। यो एमासमावा
साशब्दयोस्तवममचनामधेयत्वात्। न च प्रायकप्र
माणात्पूर्वमवोजहाव्यप्रवृत्त्यांगीकारेण तस्यैव क
र्मणः प्रयोजनोत्तरार्थविधिरंगीक्रियतरतिवाच्य।
प्रायकप्रमाणस्याप्युपादिवाक्यरूपस्य श्रोतस्तेन त
तः पूर्वमेतत्प्रवृत्त्यांगीकारानुपपत्तेः। पुनर्विधानस्य
प्रयोजनाभावाच्च तथाहि न तावदेकेनपदेननेके
षामपादाने साहित्यप्रतीतेः समुदायसिद्धिः प्रयोज
नोत्तराः स्वतोतिफे लत्वात् न चैतद्वाक्यभावेदर्शपू
र्णमासाभ्यां सर्गिकानो यजेतेत्यधिकस्वाक्ये दर्शपू
र्णमासपदात्रयशक्तिपर्यालोचनपाकालयोगिनां
हितयोगिनांचोपदानावगमे उत्पत्तिवाक्ये कालयो
गिनांचोपेपादीनां हितयोगाभावात् हितयोगिनांचा
ज्यभागाचाज्यगादीनां कालयोगाभावादप्रसि
द्ध्यर्थकदर्शपूर्णमासतामकत्वावगतेस्तत्समभिव्या

तदेतेनापियजिताराजसूयवत्प्रकृतयागमात्रं
 हेतुन सर्वेषां फलसंबन्धाय तत्रैतदाक्यहयसत्त्वे
 कालयोगिनामाग्रेयादीनां समुदायद्वयकरणे
 न दारकादित्संबन्धाय गतेज्योतिष्ठोमवन्प्रसि
 द्धार्यकदशीपूर्णिमासनामावक्तिनेन यजितानां
 मात्रोपादानेन तेषामेव फलसंबन्धाय गतेषु
 हयागफलसंबन्धाय दकनामगतद्विवचनप्र
 सिधुपयोगिसमुदायद्वयफलकत्वेन च वनह
 यफलकत्वेन च वनहयसार्थकोपपन्निरिति
 रिति वाच्यं यत्तदाक्यहयेतयोर्णिमासवासासं
 जकयाकयागसमुदायद्वयफलकत्वेन च वन
 वनहयसार्थकोपपन्निरिति वाच्यं यत्तदाक्य
 हयेतयोर्णिमासवासासंजकयाकयागसमुदा
 यकरणेऽपि अधिकारवाक्यच्छदशीपूर्णिमास
 शब्दस्य ततो भिन्नत्वेन तदुपस्थायकत्वात् न यपत्रे
 रप्रसिद्धार्यकत्वं स्यात्तदुक्तत्वात् न हि योर्णिमासी
 यदं पूर्णिमासयदं च तत्पदं दशीमावासाय देयोस्तु
 योक्तव्यमनाशकनीयेमेव। अथ तत्पूर्णिमासे प्रशङ्का
 स्यात्तत्तस्मात्प्राभावेऽपि तामैकदेशेनेतवाश्रया
 चिकारत्वेन वा योर्णिमासोपदेयश्चाप्यतद्वारात्
 दश्यासंस्कृतकत्वाप्यपत्रेर्दशीप्रशब्दस्य च चित्तद्वलन
 एणां च द्वादशीनाधिकरणकामावासातिथिसं
 धिधिकर्मपश्चाद्यकत्वाप्यपत्रे रवारंभणीर्यवाक्य
 शेषे च दशीवाप्यतयोः पूर्वपूर्णिमासनन्तरोपपत्त्यु

कौ. एणमासं पूर्वमारततेतदयथा पूर्वक्रियतेतस्मात्पूर्वं
दि. था. पूर्णमासमाभरेमाणं सरस्वत्यै च न निर्वपेत्सरस्व
११. तेहादशकयाक्तश्रमावासावेसरस्वता पूर्णमासः
सरस्वान्नुतिदर्शमासावासाशब्दयोः पर्यायता
वगमाश्रयिदार्थकतमाशंकोततयत्तहाक्यला।
भूतेसमुदायदयाभाविपिश्रुतिकारवाकोदर्शशब्दे
नष्टपूर्णमासशब्देन च श्रुतकालयोगिनोत्रयाणोत्र
याणामेव कर्मणामुपादानेन तत्समानाधिकरणे
नयजितासमाभिवक्तृसंबंधोपपत्तेवावपदपर्ये
पर्यायः न च दर्शपूर्णमासप्रातिपदिकस्य काल
योगेषु प्रसिद्धार्थकतेपि द्विवचनस्याप्रसिद्धेः कथं
तस्य गजवक्त्रेदकतमिति वाच्यं. प्रातिपदिकप्रसि
द्धिमेवाश्रयिकरणन्यायेन हि वचनात्तुरोयेततता
गान्धपत्तेः अतश्च न दत्तध्वेन द्विवचन एव वदन्तल
क्षणवर्गेतया। अवश्यं च समुदायदयसिद्धावपि फ
लकोभावार्थीथिकरणन्यायेन यजतेरेव करणस
मर्थकत्वात्तेन च यस्मा मेकपदानां त्रैभिधानावर्ग
तेकसमुदायप्रतीताकापिपनिदेन समुदायसारज्ञा
अनभिधानात्त्रैक्यानां पागा। नामेव समुदायवि
शिष्टानां फलकरणत्वावनेस्तेषां वदन्तान्नामा
नाधिकरणार्थं दशपूर्णमासपदेपि द्विवचनेन व
चनेन वदन्तलणा अतश्च समुदायदयाभावेपिया
श्रुतिकरणन्यायेन वदन्तलणायां न दोषो न चैयं
निषिद्धासंयोगो भवेतीत्यभ्युपगम्यतानात्। तत्काल

क्षणविशेषेपिमन्मतेदितस्यसमुदायवृत्तितात्वाश्रय
समुदाययवृटकसमुदायिवृत्तिरूपस्यशक्यासंबंधस्य
सत्तात्त्विकपक्षवत्तदभावेकथंलक्षणोतिवाचा
ममापिदितस्यपौर्णमास्यमावास्याकालवृत्तिता
त्वाश्रयकालीनयागवृत्तिसंबंधेनलक्षणोपपत्ते
अतश्चविद्वद्वाक्याभावेपिषट्पागफलसंबंधापादक
नामगनप्रसिध्युपपत्तेःसमुदायकरणस्यवैयर्थ्यात्
तत्प्रयोजनकतयासमुदायिविधानोपपत्तिः।एतेन
समुदायिनामन्वादएवसमुदायद्वयप्रयोजनकह
तिसिद्धांतमभिप्रेतंप्रत्युक्तं।अनञ्चान्त्यपराविधिपुनश्च
एतद्वाक्यमात्रमात्रमीतरविधीयतेपौर्णमास्यमावा
स्याशब्दश्चपौर्णमास्यपौर्णमास्ययजेतश्चमावास्या
याममावास्यायजेतेतिवाक्यद्वयमात्रपौर्णमास्य
मावास्याकालयोगेनतत्प्रत्यन्यायेननामयेयं।इ
दं हिवाक्यद्वयंनतायांजनामयेयवशात्तद्विद्वद्वाक्य
विहितकर्मन्वादेनकालविधायकं।अनन्त्यप्रयोज
नत्वाच्च नहिआग्नेयादीनामुत्पत्तिवाक्यविहितका
लकालेनप्रयाजायं गातांचप्रयातकालकालेनतवम
नेयतस्यकालविधायकतासंभवतिनचैमपिकाल
विधौसतिनामयेयत्तेनामयेयत्तेचसत्तितन्वादेनका
लविधिरितिइतरेतराश्रयापत्तिः।अग्निर्ह्यन्यायेनपू
र्वसामानाधिकारणेननामतेवधारितेपश्चात्तदन्वा
दविहितकालयोगेनप्रवृत्तिनिमित्तावधारणोपपत्तेः
अतस्तत्संज्ञककर्मोत्तरविधानमेवेदं।अतएवपौर्ण

को.
दि. था.
१९

स्तीमितेकवचनेकर्मण एकत्वात्संगकृते। इतरथासम
दापितोयागानांबद्धताददत्तलक्षणार्थस्यातद्वितीया
तत्राग्निहोत्रंजहोतीतिवत्सामानाधिकारणोपेक्षारण
तलतलक्षयतीतिनकिंचिदन्ययत्रे। नचैवमपिद्वय
देवतालक्षणद्वयाभावादिधानायोगपत्ते। इयाभाव
स्यासिद्धेः तथाहि द्रव्योत्तावच्चनर्थावायामृद्वाती
तिप्रयोजनसंकोतंश्रौबंदव्यादात्तामामेताभ्यामुपाश्र
याजवदुंभयाकादात्ताद्वयाधिकाराद्यप्रकरणेनसं
बंध्यते। सर्वस्वेवाप्यन्यजायगृह्यतेयत्तथावाया
माज्यमिति वचनेनाप्राप्तिवत्तललक्ष्यविधिशाक्तिकेन
सर्वयत्तार्थमेतत्तारर्थ्यवत्तथैवविधानाच्च। नचा
ज्यातवादेतथैवजासास्यलाचवेनविधिप्रतातेर्न
दष्टातेदाष्टीतिकेवास्सामात्यतोप्रासाज्यकेतदि
यिसंभवइतिवाचंयज्ञांगभूताज्यातवादेतत्तद्वि
धौविशिष्टोदेशवाक्यभेदायत्तेः आज्यमाज्यातवादे
तत्तद्विधौचश्रालंकरणदावपितदायत्तेर्यत्तपरवे
येर्यप्रसगात्तुददेशेनात्रश्रौवाज्यस्यश्रौवस्यैववा
विधिप्रतातेर्वाधकाभावात्। नचैदमभयाकांक्षा
वलैनेवतत्प्रास्यपत्तेर्विधिवैष्यर्थे। नहलेनालं
करणादिष्वप्येवमित्यामिसंभवेनैतत्तत्तद्वा
हृत्तिफलकत्वात्। अतएवालंकरणादौजोहवा
दिग्रहणेननिराकांक्षस्यापिआज्यस्यात्याज्यस्यैव
विनियोगोभतथैवस्यातस्माद्रव्योत्तावन्नियंरवाद
शब्देवतापिआज्यभाराक्रमान्नातनामपिवातसी

बृधन्वतीमंत्राणां वार्त्तव्रीषोर्णमास्यमनृच्येतेमेबृधन्वती
अमावास्यायामिति वचनेन क्रमं बाधिता विदहा कपविहि
तकर्मगतेन विनिगुक्तता तदप्यथा न पपन्निकल्पा अ
ग्निसोमहृषामोत्रवर्णिनी। नवावायेतोपपत्तौ वाथायो
गादाज्यभागयो एव वस्यया प्राप्तानां मंत्राणां व्यवस्था
मात्रकरणेनोपपत्तेर्मोत्रवर्णिकदेवताकल्पने प्रमा
णाभाव इति वाच्यं। अज्यभागयोः पौर्णमास्यमावास्या।
कालकृतस्याविध्यभावेनाश्रयता त्रिंशत्तरक्रियमा
णविकृतिषु वा अग्न्यादिशस्य भावापत्तेश्च पौर्णमास्यो
यो अज्यभागो तत्र वार्त्तव्रीरिति कालकृतव्यवस्थानप
त्रेरेतदा कपस्य पौर्णमास्यमावास्यायदाभ्यां प्रसिद्धना
मपेयतेन विदहा कपस्य कर्मणोत्वे लक्षणयो यस्या
पतावगमादाज्यभागयोश्चैतत्पूर्वपक्षे समप्राधान्य
सत्त्वमाणातेन विदहा कपविहितकर्मने गता पौर्ण
मास्यमावास्यायदाभ्यां तदा कपविहितकर्मगभूता।
ज्यभागलक्षणोपाचगौरवापक्षेरेतकपविहितपौर्ण
मास्यस्य कर्मगभूताज्यभागयोर्वीर्यज्ञा इति कर्मकृत
व्यवस्थाया अणत्पपत्रे लीचैवेन तदा कपविहिततक
र्मगतेनैवर्मत्रविध्यववामात्मोत्रवीर्णिकदेवतविधा
नोपपत्तेः। एवं सत्येतेन योर्यदि अग्राषोमीयादिवदप्य
देवताकतमेवावमते स्यात्तेनोवाक्येनेदलिंगवाधायो
गादगत्या विशिष्टलक्षणमंगाकृतगौरवमपिमिश
श्चातर्थसंबध इति तृतीयस्याधिकरणन्यायेनाश्रीयेन
नततदस्ति अतएवोपपक्रमस्य पौर्णमास्यमावास्याप्र

कौ.
दि. था.
१३

तिपदिकगतविशिष्टलक्षणगौरवमियोपसंहारस्य स
-मेवतत्रजयातृजद्रपादितियदिकगतविशिष्टलक्षण
गौरवमियोपसंयाग्राथान्यप्रतिपादयंतीत्यर्थः
अतोअग्रासोमप्रकायोर्वात्रजौऋतौःपोर्णमासीक
र्मागताज्ञादणोरेवचष्टयत्वेनारमावास्याकर्मगता
देकैकस्मिन्कर्मणिमेवद्वयस्यदृष्टार्थत्वेनविकल्पावग
तेदेवताहवस्यापिविकल्पः।येतयोश्चानुवाक्यासमा
ख्याततेपिदेवतालक्षणपाज्यानुवाक्यादितिस्मर
णात्तदेवतायाज्यांतरकल्पनेदृष्टव्यं।वस्तुतस्तुवार्त्र
धीत्यायोक्पदोपादानसामर्थ्यादयोरपिमंत्रयोः सा
हित्यप्रतातेनविकल्पः।अतश्चमंत्रवर्णिकदेवताह
यस्यापिसमृच्चयोदेकैकस्यकर्मणिप्रिहोत्रादिवदाहुतिः
समृच्चितयाज्याहयकल्पतेच।अस्तुर्वामंत्र हयेना
पिलालायवा - सज्जहृत्वेकदेवतातकल्पने उ
भयप्रकाशकैकयाज्याककल्पनेच।सर्वथास्तिवि
द्वदाक्यविहितेमाणिकेदेवताभ्यनुवार्तिकेअनयो
रेवैकानुवाक्यायकायाज्याउभयत्रापिमतोतात्याये
तोभयलक्षणकतमंगीकृत्यकल्पनीयेत्युक्तंतदनुवा
क्यासमाख्यावाथायत्नेलक्षणयांप्रमाणभावाच्चो
पेक्षितं।आज्यभागयोस्तुतौहोचतुरशीषोमौविमो
क्योस्तुतस्यादितिप्रकृतयोःरशीषोमयोःर्यस्यैकस्यै
देवतापैहविनिर्बयत्राज्यस्यैवतोपजत्रित्यत्र७याक
ल्पसंख्यापार्थवादकल्पेवियोनावित्यनेतद्वितीयं
तेनदेवतातस्यावित्युपजानीतिवदुक्तादग्राधोमा

भ्यामाज्यभागौ पजनी निवचते नैव वा तद्विधानात्तदनु
दृष्टान्वाक्यावात्पतो। याज्यात्तत्रमप्राप्राश्रयाहतेव।
अतश्च विदुहाक्यविहिते कर्मणि रूपसत्तात्रविधाना
योग्यते अथवास्तु एतत्कर्मानुवादेन समिदादिवा
कोदेवताविधिः समुच्चयज्ञापकसत्ताच्चतासो। चता
सो। चसयः नवोपांशुयाने समिदादिदेवतासाविधौ
विसृज्योऽस्य पृष्टत्वायर्थवादानुपपत्तिरिह का
चिदनुपपत्तिरस्ति अस्तु वा अथवा तत्तासैः, मित्रधर्मा
वन्तिदेशः। न च वाचनिकोपात्तामास्यामावास्याका
लवाच्यप्रसंगात्पार्थसारथ्यं क्लादनन्तिदेशः। वाचनि
ककालान्तरोधेन सूत्रान्तकालीनागांतोऽर्थेयत
कालीनागांतोऽसतिदशोपपत्तेः प्रयाजानां नमोत्र
वागीकदेवताकतेन व्यक्तत्वात् तत्रविधानत्वाच्च
सौमिकधर्मातिदेशप्रसंगात्तुपपत्तेस्तत्मातिज्ञेयापा
दनमनाशंकमेवा। तस्मादुच्यतेः कर्मांतरविधीयते
इति सिद्धं। एवं च फलवाच्येन च सामेव फलसंबन्धः
सिद्धातिश्चास्ति। सर्वत्र प्रसिद्धपदसममिद्याहोरेणा
प्रसिद्धपदार्थनिर्णयः। न च त्रनामधेयं प्रसिद्धं यथा
वत्तुर्थात्पत्त्यायेन ज्योतिष्टोमपदे सोमयागेतत्रनेन
प्रकृतमात्राहियजितिर्णयः। यत्र वा यजिपदे याग
मत्रिप्रसिद्धतामथेयेतराजसूयादिशृपे प्रकृतयागा
यागमात्रपरसंभावातिनत्रयाजिनैव च त्रयपादा
यत्तायेन नामथेयनिर्णयः। न च राजा सोमः सृपते
अभिष्टुपते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या राजसूयपदस्या

कौ.
दि. था.
१४

पिसोमयागमविज्योतिष्टोममपदवत्प्रसिद्धार्थकान्ते
नैवयजिनिर्णीयायतेः कथंयतिनानामथेयनिर्णीयः
राज्ञात्त्रियेणसूयतेनिष्पाद्यतेअसौरतिद्युत्पत्त्यारा
जात्त्रियःसुनोतिस्त्रातिअभिषेकेराज्ञिद्यतेअस्ति।
त्रितिद्युत्पत्त्यावासर्वेषुपिदृष्टियशुसोमयागेपुराजसू
यपदप्रवृत्तिर्सेभवेततस्यप्रसिद्धार्थज्ञाभावात्तयजि
नात्त्रिर्णीयोपपत्तेः। तदिहदर्शपूर्णमासम्पामिति
दिवचनांतनामथेयमपिनप्रसिद्धार्थदितस्याज्यभा
गादोप्रसिद्धतेपिज्ञाविपरिदकस्यकाप्यप्रसिद्धत्वात्
नचतस्यापिपौर्णिमास्यमावास्याकालारूपस्यशक्य
संबंधेनास्तिआग्नेयादोप्रसिद्धिः। दर्शपूर्णमासपद
स्यपौर्णिमास्यमावास्यापदाङ्गित्वेनतदर्थवचित्तेय
माणाभावात्। अतएवपौर्णिमास्यमावास्यानाम
कयोस्तपिदहाक्यविहितकर्मणोर्दर्शपूर्णमासप
देनाग्रहणीतैवेवमपिहितमात्रस्यैवप्रसिद्धेस्तद
नरोयेतयजिनाआज्यभागयोरेवोपादानोपपत्ते
स्तयोरेवफलसंबंधापत्तिः आग्नेयवाक्येयागद्वयवि
थातस्यानुपदमेतवक्ष्यमाणत्वात्तावादापविनि
गमनाविरहात्। अतोदिवचनप्रतिवृत्त्यकमवयव
दयतिस्वामानाधिकरणपात्सहस्रयागवाचाक
तेननिर्णीयतइतिरासूयत्तायेतसर्वेषांफलसंब
धात्रघटयागमात्रवृत्तिफलं। अस्तुवापूर्वाक्तनामै
ककदेशादादियुक्तिनिचयवलेनदर्शपूर्णमास
शब्दस्याशक्त्यपौर्णिमास्यमावास्याकालवाचितं

निवृत्तलक्षणयाचनेयोगिकर्मपरत्वेतथापिअग्रेपादी
तांषस्माद्विदहाक्यविहितयोःप्रवर्तकर्मणोःकालयोगस्या
विशेषादशीर्षमासपदेनग्रहणोपपत्तेर्दिवचनस्यच।
याशाधिकरणेतोयेनवद्भुत्तालक्षणार्थत्वेपिवाथका
भावादष्टानामेवफलसंबन्धोपपत्तेर्नषस्मामेवसः।अ
अथवाविदहाक्यविहितकर्ममोःयोर्मासायाचास्या
संज्ञकतत्प्रसिध्यातत्पर्यापदर्शपूर्णमाससंज्ञकतस्या
पिप्रसिद्धेऽसिद्धांतवत्पूर्वपक्षेपिप्रवयसिद्धिप्रसिधु
पपत्तेस्तपोरेवफलसंबन्धात्रषणामेवसः।अपिवआ
श्रेयहपेयोर्मासमावास्याकालकत्वेतत्तथाविपदिक
प्रसिध्यावदिवचनप्रसिधुपपत्तेस्तमेकवफलसंबन्धा
षणामेवसतस्माद्यस्यकस्यचित्फलसंबन्धेपिविदहा
क्ययोः कर्मांतरविधितमव्याहतमितिप्रामेयिथीय
तोनात्राभासस्वयमस्तियजतइत्यस्वर्तमानापदे
शानेनविधिनाभावात्।नचअप्रामार्थकत्वेनलेइतति
श्रयः।आग्नेयादियागानांप्रामातामेवानुवादसंभवेन
तदसिद्धेः प्रत्यक्तयशश्चैवंशाद्वमभिव्याहारेणानुवाद
तोयोहलनाच्।नचतयोर्वेदनमात्रविधितिवंधकत्वेपि
नयागविधिप्रतिबंधकत्वं।तस्यतच्छ्रुदसमभिव्याहारा
वधिकसमभिव्याहृतमात्रहृत्त्रिविधिप्रतिबंधकतस्य
देवांश्चुयभिर्भजतत्पत्रसाथितवान्पुत्रस्यपिच्छदस्य
प्राप्तिंयोजतमात्ररितान्पदिप्रमाणान्तरेणविशेषण
स्यविशेष्यस्यविशिष्टस्यवाप्राप्तिनाभवेन्नतोगत्यावि
थिरप्यंगीक्रायेत।अतएवयोदीनितोपदशीषोमाप

कौ.
दि. ५५.
२५

मित्यप्युक्त्वा दीदतमात्ररूपविशेषणमासि चोतकापयाग
स्वप्राप्तत्वादियेषां वैति विशेषः। अतश्च यकृद्वापयंथाद
पितलेदततिप्रयः। तच्चानर्थक्यप्रसंगात्तत्रिप्रवयः। तद
सिद्धेः तथा हि। यजजदत्तनेन तावदेकैकेन प्रकृतत्वावि
शेषेपितत्रायेयसामानाधिकरण्यकृततत्कालयोगि
नयसत्रयोयागाग्रह्यंते। तेसांचयौर्णमासमावास्याय
दं तत्प्राप्त्याप्यातनामयेयंततश्चत्रयाणामेकशब्दोया
दानादेकप्रतीतिविषयत्वात्समदायवतीति। अतएवयौ
र्णमासीमित्याद्येकवचनेस्वाश्रययटकवृत्तिरसंबंधेन
वद्भवत्तदणार्थद्वितीया न्यागातामर्थादिमकर्मतैनेवा
नवादात्रयमन्मतेयथाश्रजेवा। अत्रचप्रसदायस्यानुषा
दितोरोसमदायवचनावेतावितियथाश्रुतभाष्यतसा
रात्रौपौर्णमासमावास्यादिशब्दाश्रयेयादिसमदायव
चनाइतिभ्रमितन्योः। तयोः कालयोगाभावेनतत्प्राप्त्य
न्यायाविषयत्वात्। मानांतराप्रमितत्वेनानवादायोगा
वयजितातदनुरादिलक्षणायेतेश्च। अतश्चसप्रदापितो
मेवसमदायसिथ्यर्थमनवादइतिद्रष्टव्यं तत्प्रयोजनेच
फलवाक्येतिमित्रवाक्येतिमित्रवाक्येचान्यमानानामि
वफलादिसंबंधसिद्धिः तदाहिदृष्टीपूर्णमासशब्दस्यैव
र्णमासमावास्याशब्दपर्यायस्यस्यापितत्वात्तत्संज्ञका
नामाग्रेयादीनांयस्यमेवफलादिसंबंधितेनयवितोया
दानेसिद्धंभवति। तत्रत्यदिवचनस्यवद्भवत्तलक्षणायां
स्वाश्रययटकवृत्तिरुपशक्यसंबंधोपिप्रमापितोभ
वतिनचैतदाक्याभावेपिदृष्टीपूर्णमासप्रातिपदिक

सप्तमकालयेमि काशेयादिष्वप्रवृत्त्यपपा
नैर्दिवचनस्यचस्वाश्रकालीनयागृत्तितसंबं
येनवद्भुतलक्षणोपपत्तेः यस्मादेवफलादिसं
बंधः सिध्यतेवतिवाच्यं। एतद्वक्तव्यमावेनष-
फलादिसंबंधाभिदेः अतस्तत्सिध्यर्थमिह
मुदायानुवादः सतिशसिन्नवादेशानर्थक्य
भियातत्प्रयोजनजिज्ञासायांफलवाक्यस्य
दिवचनस्यउक्तसंबंधेनवद्भुतलक्षणतात्प-
र्यग्राहकतावसायानुषंगफलसंबंधसिद्धिः
सुलभैवातन्नाशेयमेदेप्रमाणमस्तीतितावा-
देकस्मिन्नकर्मिण्यसंभवत्रिवेशः समधि-
तकालद्वयलक्षणोपपत्तेः तस्याहृत्पाणिनिवे-
शोपपत्तेः। अन्यथासायंप्रातः कालभेदेनाग्नि-
होत्रस्यापिभेदापक्षः। नचकालस्यानुपादेयत्वे-
नोद्देश्यतातदनेकतन्निमित्तवाक्यभेदायत्पागु-
णविधयेवभेदकत्वोपपत्तिः। कालस्योद्देश्यत्वे।
पिञ्चगत्तापरपर्यायस्यप्रज्ञातज्ञापनविषयता
परपर्यायस्यचविधेयतस्यसत्तेनामावासापाम-
परद्वेषितेयित्तरतिवदाक्यभेदानापादकता-
त्वाविधेयानेकतत्कृतस्तत्सत्यपिप्रामकर्मिण-
वादेशमंतवेदिमिनातीतिवन्तौ। एमास्यमावा-
सायदाम्प्यपर्वलक्षणयोभयविधानोपपत्तिः।
पत्रपरिहर्तृशक्यस्तत्रापूर्वकर्मविधौपिबुधि

कौ. त्वयत्तवाक्यरवकालदयविशिष्टकर्मविधानो
दि. था. पपत्तेः कथं न शक्यते परिहर्तुं नान्यत्र पादेया
१६ गुणयोगरूपप्रकरणान्तरं तद्भेदकं तस्य स
त्रिर्थैर्विभागादिति न्यायेन संविधावप्रवृत्तेः
किंच संख्यातिरिक्तभेदकप्रमाणात् वाक्यान्तर
रविहितकर्मप्रतियोगिकभेदकत्वे यत्पस्य
र्थसारयिनोक्तत्वात् तस्य वाक्यविहितकर्मप्रति
योगिकभेदवोधकत्वे तयोः संभवति अतश्चा
ग्रेयैकतस्यैव पार्थसारथ्युक्तस्य युक्तत्वात् कथं
तावादाय फलसंबन्धोपपत्तिरिति चेत् न। आ
ग्रेयहिते गुणस्यैव भेदकत्वात्। तथा हि यो हि
पदार्थभेदमाहृतिवा विना न कर्माचपयोग्यः
स उत्पत्तिवाक्यस्यः कर्मभेदवोधपत्ति उत्सर्जना
क्यस्य स्तुतदाहृतिं व्यक्तं चैतन् संख्यायां। अत
श्च समुचितकालदयरूपयोगोऽपि भेदमाह
तिं वा विना कर्मन्वयमप्रतिपद्यमान उत्पत्तिवा
क्यस्य तादृशकर्मभेदवोधयति। उत्पन्नवाक्य
स्य स्तुतसाये प्रातः कालरूपमाहृति। अतए
कस्मिन् कर्मणि असंभवचिवेशो गुणएव सम
चितकालदयरूपभेदकः। यथा चैवं सति सं
ख्यायात्तरणान्तरं भवस्तथा संख्याधिकारणे
वदते प्रमाणवलेन च गुणस्यैव वाक्यवि
हितकर्मप्रतियोगिकभेदवोधकत्वेऽपि तदेषः

अतएवपार्थसारथ्युक्तंउत्पत्तिशिष्टगुणावरो
धेवाक्यभेदापत्तौचगुणाद्भेदइतिहेविंशप्रमा
णाभावेनैवायास्तवषट्कार्तुःप्रथमभेदादस्य
त्रैकप्रसरताभेगप्रसंगोपितस्यभेदकत्वांगीका
गात्। नचवषट्कार्तुभेदानुवादेनप्राथम्यवि
धौविशिष्टोद्देशेवाचभेदापत्तेस्तद्विधेवगुण
स्तत्रेभेदकइतिवाच्यंवषट्कार्तुत्वेनिमित्तेभेदा
नुवादेनप्राथम्यविधावपिविजातीयोद्देशेन
दभावादिकप्रसरतार्भगभयेनैवतस्यभेदक
त्वात्। अतोयथाकथंचिदेककर्मएपनिविश
मानस्यैवगुणस्यभेकत्वात्सिद्धोत्रापियो गिनः
सर्वमप्रसिध्नात्त्रिरूपितभेदस्यवायपिनम
शक्यत्वात्। तस्मादाग्रेयभेदः। केचित्तत्रप्रकर
णान्तरन्यायिनभेदसमर्थयन्ते। तथाहि। यप्यनि
विशमानत्वेनानुशदेयस्यलेपिगुणस्यैवभेद
कताततोमासमग्निहोत्रमित्यत्रापितस्यैवभे
दकत्वापपत्तेस्तत्रैकप्रकरणान्तरेणअतोअनु
पादेयत्वावच्छिन्नेप्रतितावत्प्रकरणान्तस्यैव
भेदकतेतिस्वीकर्तव्यं। नचैवमप्यसन्निध्यभा
वात्कथंनस्यैवभेदकताभेदवाच्यदृष्टायांतत्प्रति
यागिकर्मोपस्थित्यमावदृष्ट्यासन्निर्यमीसा
ग्निहोत्रवात्रापितल्पत्वादित्याहुः। तत्रमासाख्य

कौ.
हि. था.
२०

सगणसार्धकर्मण्यपनिविशमानतेष्वशानिथुयष्टं
भक्तैस्तस्वतोऽभेदकत्वाद्गुणवैलक्षण्येणप्रकरणं
तरतोऽप्यपत्तेः॥ अतएव सन्निधौ सायंज होतीत्यत्र नत
सभेकत्वं। किंच। अस्मैतिष्ठिः किंउपस्थित्यभावोवा
उपस्थायकप्रमाणाभावोवा। नायः॥ अंत्यतविस्त
रणशीलससायंज होत्यादावपिउपस्थित्यभा।
वेवाउपस्थाभेदप्रमायमेः। मासमग्निहोत्रंज होत्रंज
होतीत्यादावपिअंत्यतमेधाविनस्तत्स्वतेभेदप्रमा
न्यपत्तेषु अंत्येपिज्ञातस्यवाभेदवोथकतोतअज्ञा
तस्यवा अंत्येउपस्थाभाकस्यप्रमाणस्यप्रकरणा
देः। अमात्मकोपस्थितावपिमासमग्निहोत्रंज होती
त्यादौवस्तुतः प्रमाणाभावस्यसत्ताद्देवोधापत्तेः
आद्येत्तुआग्नेयवाकेभेदप्रतियोगिर्लोअप्रसिद्धेस्त
उपस्थायकप्रमाणाभावज्ञातस्याशक्यत्वाभेदवोथा
संभवः मासाग्निहोत्रादौतत्तित्याग्निहोत्रविधितो
पस्थितस्यप्रतियोगीतः उपस्थायकप्रमाणाभावस्य
ज्ञातेशक्यत्वादसन्निध्यविद्यातः। तस्माद्गुणादेवाप्रय
भेदः। विस्तरेणवैतत्यकरणतरत्यावशारीरीयया
दनप्रस्तावेउपपादपिष्यते। अतश्चाग्नेयभेदात्सम
दायानवादाभावेतयोरेवफलसंबंधायतेस्तद्यावृत्तिफल
कतयाषण्णफलसंबंधसिद्धिरेवसमुदायानवादप्रयोजव
नमिति सिद्धं। विशेषतश्चेदवतर्क्येउपपादपिष्यते। अतश्चा
नर्थक्यभावादपिततइयेनविधितनिश्रवयः। अर्थवादस्त
एजहाकालीभूतसमुदायस्तावकायवत्प्रयोगविधि
वोथप्रवृत्तिप्रतिबंधकीभूताल्लस्यतिवृत्तावेवपरंपरासं
बधेनोपपुन्यस्तरतिनसापि विधितनिश्रवायकः।

अस्मद्विधितानि श्रुत्यस्तथापि फलसंबन्धसिद्धयुपयोगित
मुदायफलकत्वेन तस्याप्यपरत्वात्ताभाससद्भावः सम
स्तीति न कर्मांतरं। अतएवैतद्वाक्यविहितकर्मांतरवादे
न समिदादिवता विधिर्जातिष्टोमधर्मातिदेशोऽन्यद
पि वादेव तापापकं नैवोपत्यसनीयं। ज्योतिष्टोमिकध
र्मातिदेशस्तस्योमविधेर्दीक्षाणीयाद्यंगद्वारेण दर्शफ
र्णमात्रविद्युत्पजाधित्वान्नयोरपि तद्व्यतीतीव कवे
इतरेतराश्रयापत्तिरिति भवेदेवात्तप्रकारेणापि नि
गकर्तव्यं न वा र्वीष्टयत्नत्वात्तल्लिङ्गकृमाभ्यामाज्यभा
गंगत्वावगतेर्न विहदाक्यविहितकर्मातिदेशदेवतावि
धायकत्वेन च ब्राह्मणवाक्येन तयोर्विधः अवायेना
प्युपपत्तौ बाधयोगात्। किंच ब्राह्मणवाक्यमपि स्व
रसेनाज्यभागपरत्वामेव मंत्रस्यावगमयति। अन्यथा
यौर्णमासमावास्याप्रतिपदिकयोः कर्मपरत्वे लक्ष
णापत्तेः समस्याप्राधान्यलक्षकत्वापत्तेश्चाप्रकर्षा
विधितो गीकारेऽश्रुते देवताविधि कृत्यकत्वेऽश्रुत
प्राज्यांतरकल्पकत्वेऽप्यज्यभागयोश्चाश्रुतानुवाक्या
कल्पने गौरवावर्ततेऽव। अतो मंत्रचतस्रस्यापि आज्यभा
गंगतया अनियमेन प्रमस्य नियममात्रं विधिवाक्ये
न क्रियते लाघवात्। यौर्णमासमावास्याप्रतिपदिका
भ्यां शक्त्वा कालपत्रप्रतिपाद्यते। समस्याचाधिकार
एतन्निमित्तत्वेन। अतश्चाज्यभागंगतयोऽप्राप्तयोर्वी
र्योः यौर्णमासे न मित्रकृतमिति संभवयति यौर्ण
मासमावासयोस्त्वयोस्त्वन्निमित्तता। आज्यभागयोः

कौ
दि.प्रा.
१८

प्रतिपदि क्रियमाणेन तत्कालीनताभावात् तत्र च त्वं उपर्युक्तं
कदाचित्कालकतसंभवात् तस्मिन् ततोपपत्तिः तथा ते संस्पर्श
पर्यवर्णितकालता संभवेन मंत्रनिष्ठतद्व्यपिपरिहारा
त्वाफलकतापत्तिः। अतः शेषनियममद्वयलाघवात्तरो
येन पौर्णमासमावास्यापदेन तत्कालीनप्रधानांगभूता
ज्यभा लक्षकं। प्रधानेन तत्कालीनतावप्रयोगारंभद्वारि
कौवनतसादात्प्रधानस्य तस्मिन्काले नियमेनाकर
णात् अतएव प्रकृतौ सर्वत्र पौर्णमास्यादिकालवि
धिर्वचनांतरानुसारादारंभद्वारकं एव। सममीचप्राधान्य
परा। तेन तादृशज्यभागयोर्मंत्रविशेषविधातात्प्रकृतौ
सर्वदेवव्यवस्थासिद्धिर्विकृतौ वपौर्णमासीविकारस्या
मावास्याविकारस्यावयवसिक्तसिंश्चिदिने करतोपि वा
र्ज्यीष्टधन्वतोर्व्यवस्थासिद्धिः। अतो वार्ज्यीष्टपौर्णमास्या
मित्येतद्वाक्यद्वयमेव स्वगौरवपरिहारार्थं। अज्यभागां
गते मंत्रस्याभ्युजातातीति तत्तद्वलेन विद्वद्वाक्यविधि
ने कर्मणि देवताविधिः संभवतीति देवतामावादपिस
मुदायानुवादते। तच्चैवं सर्वस्य वाक्यस्यानुवादकत्वे अत
श्चिगतार्थगंत्यतद्व्यपप्रामाण्यतापत्तिः। शक्यार्थानुवा
दकत्वे पौर्णमास्याय जेतामावास्यायाममावास्यापि
पौर्णमास्या अतश्चिगतसमुदायादिवोक्तत्वेन प्रामाण्यो
पपत्तेर्मंत्राधिकरणपक्षोक्तत्वात्। नन्वेवं विद्वद्वाक्यो
रर्थविनेन प्रामाण्ये पौर्णमास्यां पौर्णमास्यनर्थको
ताप्रामाण्यापत्तिः स्यादेव कालस्याग्रेयादिषु पौर्णमा
स्यादिपदाभिधेयेषु उत्पत्तिवाक्यैरेव प्रामाण्यादिति चेन्न

नयनहाक्याभावे हि उत्पत्तिवाक्ये पि श्रुतः पौर्णिमा
स्यामावासाकालः फलसंबन्धोतरकालं प्रयोगविधि
कल्पनावेलायां कालस्य प्रयोगदोरैवांगत्वात् उत्पत्ति
वाक्ये प्रत्येकश्रुत्युरोयेन प्रत्येकमेवाग्रयेनीकवते प्रा
तः। प्रोडाशमष्टाकवालमित्यादौ श्रुतीकवत्पादि प्र
योगे कल्पयति। नच प्रत्येकप्रयोगकल्पने एकफ
लसाधनत्वात् नपयतिः प्रत्येकं प्रयुक्तानामथाग्रे
यादीनामनीकवत्पादि वेदे वा फलवृत्ते नैककल्पाका
र्त्तितेन फले साहित्योपपत्तेः। अतएव पौर्णिमासीध्र
मावासासमेदर्शयुर्णिमासाभाप्येते तेत्यनेन देशवि
धेः प्रयोगविधिना तत्सोदैसिक साहित्यावगमेपि
कस्मिन्नेव समेति स्युर्पौर्णिमासीध्रमावासासु च
कैकप्रधानस्य अन्वाधानप्रभृतिब्राह्मणनर्पणानां
गविधिषु सा प्रयोगीयितानपयन्तः। नचैवमपिला
द्यवादेकस्यामेव पौर्णिमास्यामावासायाचनत्
कालीनप्रयोगत्रयापयते पौर्णिमास्यदित्रयप्रसंगे प्र
माणभावद्वाहकालीनतत्प्रातः कालीनतयोरपि
वचनप्रमितेनैतैसा मिष्टित्रयकरणे तदाधुप्रसंगात्
अतएव पौर्णिमासा पौर्णिमासायजेते तेत्येतदाक्यदया
भावे प्रत्येकमेव सांगानामाग्रेयादीनां करणापत्ति
यत्नवार्तिके एकफलसंबन्धादेकसौवप्रयोगविधेः
कल्पनत्रयोत्पत्तिकविलान्तरायाकाशु पौर्णिमासीध्र
प्रधानत्रये लाघवाद्वा एकस्यामेव तत्पदं अमावासा
यामपि। अतएव मासत्रयकालीनः तत्कमात्रकाली

कौ।
दि. था।
१५

नेवाएकपवधसं प्रयोगः। तदंतः पातीनिचांगानिसक
देवसवनीयपञ्चगानामिवकुचितकर्तव्यानीतिनहा
क्याभावेतृष्टानमकंतदाजरूपचातर्मीस्यादिष्टी
यएकफलसाधनत्वेनैकप्रयोगतायत्रैरोस्तिक
कालभेदेपिचतत्राकालेप्रधानमात्रकरणेनताव
त्कालीनप्रयोगे क्योपयन्त्रैश्चगानामपिसकृत्करा
णायत्रैष्टेयमिते। सवनीयेनायासमिहोत्राधिका
रणेवदते। अतउत्पत्तिवाक्येपुनैरयेणकालस्य
वरणात्त्येकमेवप्रयोगारणामेतहाक्यादयाभा
वेकलनायत्रैरेतदावपसत्वेचत्रयाणांत्रयाणामेक
प्रयोगगमितेस्तस्मिन् हिरेववाक्यद्वयप्रयोगविषये
जमितिनानर्थक्यंतथाहि। पौर्णमासीश्रावणा
द्यानांत्रयाणांप्रधानांस्वष्टेयणप्राप्तामपिप्रयो
गविषयत्वेनाप्राप्तत्वात्पौर्णमासीकाले उपादेय।
तावगमाच्चपौर्णमासीकालविसिष्टप्रधानत्रयप्रयो
गनिधातावगतिः प्रयोगसंचेकारः। प्राधिकरण
त्वायेनसांगपावत्प्रधानविषयतादेगसाहित्यस्य
प्रधानगतपरस्परसाहित्यस्यचविधेयविशेषणेनेन
विवक्षिततादेकस्मिन्कालेयुगपत्सांगप्रधानत्रय
कर्तव्यतासिद्धिः। एवंसमावासावाक्येपिद्रष्टव्यं। एवंप
सत्यपिकालिकप्रयोगविधिभेदेष्टावाक्येनषण्णां
एकप्रयोगस्यविधानात्त्येकस्मिन्नेवदेशेष्टमाया
गानांकर्तव्यतापिसिद्धाभवतिसर्वदिदेशकाला
दयोगविशेषणत्वेनैवान्वयंभजमानाः स्वसंबधि

नप्रयोगविनिगमनाविरहात्कल्पयेति। अतश्च तत्र
हाकेकालादिविनिगमप्रयोगविनिगमः। नचात्पत्ति
वाकेनैरपेक्षेणकालप्रवणत्फलसंबंधोत्रका
लप्रयोगविधिकल्पनेप्रत्येकमेवप्रयोगविधिका
लनागवगतेस्तदनुवादेनात्रकालादिमात्रविधातो
ययत्रेः प्रत्येकमेवानुष्ठानप्रसंगेनैतहाक्यसंक्षेपेन
हसिद्धिरितिवाच्यं। प्रत्येकप्रयोगाविधिकल्पना
तः पूर्वमेवैतहाक्यप्रवृत्तंगीकारेणात्रेवप्रयोग।
विधुपपत्तेः। अन्यथातादृशानुष्ठानस्यैतहाक्याभा
वेयिष्यत्वावेतहाक्यानर्थक्यापत्तेः। नचैवंयद्रष्टा
पशुतासामेतवापजेतसोमावास्यायांपौर्णमास्या
यजेतेतिवाकेनसर्वासोविहृतीयीर्ताअपिपर्वका
लविशिष्टेकप्रयोगविधानादेकप्रयोगतापत्रिः। त
त्रयच्छतकहसमभिधाहारानत्रदिहृतिप्रयोगा
नुवादेनकालमात्रविधानावगतेस्तत्रदिहृतिवाकेना
मेवप्रत्येकप्रयोगविधिकल्पनायाअभ्यनुष्ठानात्
तत्रदिलक्षणाफलसाधनानांतासामेकप्रयोगविधि
विषयत्वाद्युपपत्तेप्रवृत्तयेतिवाकेनअवगतमपि
तत्रदिहृतिप्रयोगसाहित्यमनुवाद्यगततादविलिखे
प्राकृतेनकालविशिष्टप्रयोगस्यैवविधेयताकृत्तैवे
हसिद्धिरितिचैवम्यातचैवमत्पत्तिवाकेकालप्रवण
वैयर्थ्यापत्तिः। तस्यफलसंबंधायादकफलवाक्यग
तविदहाक्यगतपौर्णमास्यादिपदप्रसिध्यर्थत्वेनार्थ
वत्तात्। अतएवायांशुयाजसोत्पत्तिवाकेकालसंब

को.
हि. था.
२०

थाभावेतावदातावग्रीयोमाज्जसौवनाउपांशुयौणिमा
सांयजनितिवाकेनकालसंबंधात्फलसंबंधासिद्धिः
अनश्वकसापिवाक्यवैपरीत्याभावात्समदायसिध्य
र्यसमदायनवादकेयवविदहाकेयशतिसिद्धिः। सूत्रं
तौपाणिमास्यपलक्षितयोर्विदहाकयोप्रवरणंप्रा-
कृतानुवादः। इत्यावचनात्कुर्मांतरविध्यनपपत्तेरि-
जिह्वाख्येयं विशेषदर्शनाच्चपूर्वेषांसमेष्ट्यप्रवृत्ति
सात यदिर्वैतेकर्मंतरविधीस्याजान्ततोपदिसर्वेषां
समप्रायान्तंततोविकृतिप्रपञ्चतस्यामतिदेशात्प्र-
याजादीनामप्राप्तेः सौर्ष्यप्रयाजेकृत्स्नलंजहोतीत्य-
नेनप्रयाजानुवादेनकृत्स्नलरूपविशेषविधिर्नोप-
पद्यते। यदिर्तुविदहाक्यविहितकर्मणोरेवप्राया-
नंततोप्राग्नेपादीनामंगतेपिसौर्षस्योषधद्रव्यकते
नाग्नेयविकृतित्वसौवाच्यप्रपञ्चकतात्पर्यमीणांश्वयया
तादीनामतिदेशोपिप्रायाजादीनामंगतेनाग्नेया
दिसमत्वात्सौर्षादिथप्राप्तेः प्रयाजानुवादेनः कृ-
त्स्नलवियेरनपपत्तिस्तदवच्छेदः एवमाग्नेयपयोरेव
प्राथान्यपक्षेपिद्रव्यसादृश्येनसानाद्यविकारसौव-
यशोः प्रयाजंगकृताभावात्तदनुवादेनैकादशता
दिविध्यनपपत्तिः। अतोपिनैतेकर्मंतरविधी। अत्रच
सूत्रेअन्वापवाचिचसंज्ञापादानायागाष्टकप्राया-
नपक्षेनायंदोषइत्यप्यापकत्वाचयत्वंसूचितं ॥ ॥
गुणस्क्रुतिसंयोगात् ॥ ॥ नैतोसमदायानुवादे
विधायकतेनाशिवत्तसंभवेउक्तप्रयोजनस्यापिसम

दायानवादनस्यानपपत्तेः। अतः कर्मविध्यपेक्षयाभयोज
नवत्तरान्यपरत्वाभावादभ्यासादेवकर्मभेदसिद्धिः एवं
पौर्णमासीमित्येकवचनकर्मकालेनोपपद्यते अत्र।
यास्वाश्रयवटकृत्तिसंवेयेनसमुदापिवद्भवत्तद
णार्थस्यात्। अतोत्रतावत्कर्मविधिः। तच्चतृषाभावः य
दाग्रेयादिवाक्यैस्तद्विधानोपपत्तेः। तथाहितत्रत्यपौ
र्णमासाश्राद्धाभ्यांविद्वद्वाक्यविहितकर्मोदेशं कृ
त्वाग्रेयादिरुपविधानोपपत्तिः एवंवेतेषुअश्रुतया।
गकल्पतंविशिष्टविधियौत्वंयनैवाश्रितंभवति। तच्चै
वंवाक्यभेदः अग्नीयोमीयसात्राणादिवाक्येषुतावदे
कैकस्यैवोदेशेनतन्निमित्तावाक्यभेदस्यजावदप्रशक्तेः
अग्रेयवाक्येपिपौर्णमास्यमाः वासाश्राद्धाभ्यांलक्ष
णपाश्र्वर्थमंजर्वेदिमिवोतीतिवत्प्रकृतत्वात्तथागत
सौवेदेशात्ततन्निमित्तावाक्यभेदः। यदिहअस्मिन्न
पिपक्षेप्रयाजादिसाधारणेनसर्वेषांप्राधान्यमवेत
ततोऽपसाकांक्षाप्रकृतयागतसौवलक्ष्यतात्वेदं क
लेनोद्देश्यतावदकवोपपत्तेर्नवाक्यभेदः। नचैवमपि
द्रव्यदेवतादृश्यविंयेवानेकतन्निमित्तोवाक्यभेदस्तद
वच्छ्रयवेतिवाच्यं। तद्विहितोपदेनैवदेवताविशिष्टद
व्यविशेषवाचिनाविशिष्टसौकस्येवप्राप्तभावनावुवा
देनविधानोपपत्तेः अतएवगणायिकरणवत्प्रमाण।
त्वायेनाष्टाकपालयदस्यतात्पर्यग्राहकतात्तदंशो
मिश्रपदोपात्रजायाप्रां कमीया। अतश्चैकयदोपादौ
नाहैशिथवोयोपपत्तेर्नवाक्यभेदः यत्रहिपदशान्या।

कौ.
दि. था.
२१

जानीत्यादौ भिन्नपदोपादानांतयभावतान्वात्पूर्वपरस्य
रैशिष्याप्रतीतिप्रामावतान्वा देनोभयवियोगुक्तो
वाक्यभेदः। प्रकृतेतेकपदत्वेनभावतान्वात्पूर्वमेवा
द्रव्येदवतावैशिष्यप्रतीतिः प्रकृततदनेगीकारेसास्पदे
वजेतिद्रव्यसंबन्धाधिकारविहितदेवतातदितान्वाय
नेर्भावतान्वात्पूर्वमेयस्यरैशिष्यास्यावस्यकतात्मा
प्रभावतान्वादेनापिविशिष्टविध्युपपत्तेर्नवाक्यभे
दः। अतएवतयश्चैकताधिकरणापूर्वयत्नात्प्रायेनदेव
तायाश्रयवित्तान्वादिहप्राथमिकभावतान्वास्यन
दितभेगभयेताद्युत्पन्नतात्। यत्रत्रभवेदेवेतपुणोडाश
साज्ञायादेसंस्कारविध्यन्यथान्यपत्येवप्रामादा
येपादिवाक्यैर्देवतामात्रविधातात्रवाक्यभेदइतिप
रितृतेतत्पुणोडासादेः कथंविद्यासिसंभवेपिअसु
तादिप्रामेभवात्तद्विधानेवाक्यभेदापत्तेरेकैकस्मि
न्नापिचद्रव्येसर्वसोवतानांविकल्पेनप्रा. यत्रेइयेति
तात्तस्मादङ्गप्रकारेणैववाक्यभेदपरिहारादपला
भोयपत्तेः कर्मेतरविधिरवायं। अस्मिन्नुपदेविहदा
क्यविहितयोरेवकर्मणोः प्राथान्यात्प्रयाजडीनांतरे
गतात्सौर्यादीनांचाग्रेयवाक्यविहितयागाभावेनवि
हदाक्यविहितकर्मविहानिनादतिदेशेनप्रयाजयाग
पयत्रेइत्तस्त्रदवादेतत्तुल्यलविविधिः। यदित्रअस्मि
न्निपदेपूर्ववत्समप्राथान्यांगीकरणंततः कस्मा
लविशिष्टप्रयाजातरस्यैवसैर्यथागांतयाविध्यंगीकारे
एदानींपूर्णमासिकप्रयाजान्वादेनकस्मलविध्य

गीकारेण वायत्रित्पातवादववतामिस्परितित्पाये
नपरिहर्तव्यं। अतः कथं समुदायान्वादतमिति चेत्
वादनावागणानां युगपच्छास्त्राचारितेहितदर्शना
नस्पतस्योपदिश्येत ॥ नाग्रेयादिवाक्येनूपावि
धिः संभवति। प्राप्तकमीनवादेन द्रव्यदेवताभूताने
कार्यविधाने वाक्यभेदात्तायत्रादिप्रमाणाभावनाप्र
नेककारकाविशिष्टाविधायतेन तत्रैतत्सर्वविधेर्वि
शिष्टभावनाविधानेव व्यापारादिशेषणात्तत्रवि
शिष्टविध्यतया न्यपत्तिकल्पितविशेषणविधि
भिरेवविधानसिद्धेः। औतस्यविधेस्तत्रव्यापाराभावा
नविधेयानेकतन्निमित्तोवाक्यभेदः। नचतत्रापिवि
शिष्टज्ञानस्यः विशेषतज्ज्ञानाथानचादिशेषणविध्यु
त्तरकालप्रवृत्तिकस्यविशिष्टविधेर्नविशेषणवि
धिकल्पकतसंभवः। विशिष्टज्ञानस्यविशेषणज्ञाना
धीनचादिशेषणविधेस्तत्रैपिविशिष्टकर्तव्यतात्ता
यस्यतद्विधेर्विशेषणकर्तव्यताज्ञानाधीनज्ञानविष
लताभावात्विशिष्टज्ञानापेक्षितविशेषणज्ञाना
नस्पवविशिष्टविधिवेलायासोमादिपदैरेवजनने।
यपत्रेः। अतस्त्वौतस्यविधेस्तत्रतदोपनीतविशेष
णयुक्तविशेषाविधानेव व्यापारादार्थिकविशेष
णविधिवाचकपदकल्पनव्यापारकत्वेविष्टतदि
धानव्यापारकताभावाज्ज्ञानेकविधितान्पर्यकतद्वृ
त्तोवाक्यभेदः। प्रकृतेतविशेषाभूपाभावतायादि
दहाक्यादेवप्राप्ततादिधेस्तद्विधितान्पर्यकतायो
गेतानर्थक्यतदंगत्यायेतविशेषणोपवावतागतत्र

कौ.
दिष्वा
११

वविशेषणानेकतेनेषांपरस्परविशेषण
विशेषभावेनियामकाभावनप्रत्येकमेव
विधिनात्यर्यावगतः सहकृतस्यवानेकत्र
तात्पर्यकल्पनेश्रावृत्तिमंतरणतदयोगा
दावृत्तिलक्षणवाक्यभेदः यद्यपि वभावना
याश्रुनेकान्वपित्वाभावादनैकेषामपि
विशेषणानामन्वयेनावृत्तिः तथापि विधेर्वि-
शिष्टविधावपिशेष्यद्वेपेकविधायकतयान्ता
मस्यानेकविधिसाभावाभावादिहानेकविधा
नेश्रावृत्तिप्रसंगाद्वाक्यभेदोऽऽपरिहरणवशत
एवप्राप्तयामपि मुख्यविशेष्यभूतायाभावना
यापत्रविशेषणमपि युक्त्यत्रिवशेनपरस्परवे
शिष्यावगमस्तत्रभवत्येवानेकविशेषणविसि
ष्टस्यापेकस्यविशेषणस्यप्राप्तकर्मानुवादेनवि
धिः यथापशुनापर्जनयेनदक्षिणेत्पादो जाति
संख्यादिपिशिष्यस्यैकारकस्ययथावैककयवा
दिमतेअजयाक्राणतीत्यादौ तस्य अत्रहि।
रतीयोपात्तेकरणत्वेपार्थिकावयवपलभ्यद्र
वपरिक्लेदद्वारासमानाभिधानश्रुत्यासंख्या
याः पदश्रुत्यावजातेरन्वयोयुक्त्यत्रिसिद्धपवा-
श्रुतस्यतत्राभभयविशिष्टद्रव्यगतैककरणत्वं
विधानात्रवाक्यभेदः यद्यपि वजापिसंख्यावृ-
त्तिकरणत्वंद्वयस्यैवतृतीययोपादानमित्या
श्रीयतेतथापिद्वयोकरणत्वेयोरकशब्दोपा-
दानेनावक्यभेदोचिगंतव्यप्यमूलानपापि

मतेषुष्णाप्रपिभावतात्पतियमाभावाच्छु
नस्यकारकविशेषणतोपपत्तेः प्राप्रभावता
नुवादेतापिशिष्टविधिर्द्रष्टव्ययथातस्यद्वा
दराजं दक्षिणेत्पत्रप्राप्रदक्षिणानुवादेता
पितच्छ्रेयातगोविशिष्टसंख्याविधिः
वस्तुतस्तप्राप्रदक्षिणानुवादेनगोविशि
ष्टसंख्याविधावपिसमुचितप्रस्थादेरपिविधे
यत्नात्त्रोभयविशिष्टदक्षिणाविधानमेवा
स्वीकर्तव्यं अतएवषष्ठीस्कृलेपिनिसिद्धव
यधानभूतभावतान्वयेसंभवतिव्युत्पन्नत
रकल्पनापादकोत्पान्वयोनागिक्रियतए
व अतस्तत्रापिप्राप्रकर्मानुवादेतानेकवि
धानेस्तेववाक्यभेदः यत्रत्रयार्थसारथि
नाग्रयेदात्रेपुरोडाशमष्टाकपालमित्येदा
प्राप्रद्रव्यानुवादेतानिर्दिताचवीथीयते
नवतत्रवाक्यभेदः अग्निदाहत्रयोः परस्पर
रविशेषणविशेषभावस्पर्शार्थवादादौ
प्रसिद्धत्वेतदाहत्रगुणविसिष्टस्पर्शः प्रा
प्रकर्मानुवादेपिद्रव्योद्देशेनयिधातंश
क्यत्वादित्यक्तंतदन्तरमर्थवादकृतप्र
सिध्पवलवनेतापिवेशिष्टोपपत्तौसुतरा
द्रव्यगुणयोर्वास्तविकलोकप्रसिद्धविशे
षणविशेषभावेनवैशिष्ट्योपपत्तौलाजा
नुवादेनसंख्याविशिष्टाज्यविधानेवाव

कौ.
दि. ५५.
२३

भेदानापत्रे त्रुपेक्षितं पदपितं त्ररेत्तेदात्रादिपदा।
नाहं दंतानां सन्निहितद्रव्यवत्तान्दान्त्पदेनै
वदान्त्गुणविशिष्टाणि विधाने अत्रिपदं तत्रा
मिह पदनात्पर्यग्राहकमिति परिहृतं तत्त्व
यमेव सासुदीपिकाया अत्रेय्यधिकरणे पौ
गिकानां सन्निहितमात्रवाचिनस्पतिराकृत।
वादयुक्तेमेव तत्राग्रेपीयदस्याहं दंतस्पदं।
निहितासन्निहितसाधारणद्रव्यामात्र वा।
चित्तेपिदान्त्शब्दस्य कृतं तत्तान् सन्निहितमा
त्रवाचितोपपत्तिः दान्त्पदस्य सन्निहितवच
नत्वे सन्निहितवाचिसर्वतामर्थविहितता।
दितानां त्रैयीपदस्य सत्तरांतदापत्रेः अतस्त
त्रापि प्राप्तकर्मानुवादेनानेकविधानादस्ते
ववाक्यभेद अतएव तत्रद्रव्यदेवताविशिष्ट।
भावतोतरविधिपक्षे वा अयिष्यते याति
वतन्त्यदेद्रव्यणितानितत्रैवोपन्यस्य परि।
हरिष्यामः तस्मात्सिद्धं अयुत्पन्नपरस्परवि
शेषणविशेष्यभावानां विशेषणता प्रा।
मभावानुवादेन विद्याते वाक्यभेद इति।
यत्तु प्रकृतेपि अत्रापि दत्तितद्विहितवृत्तिवि।
धानात्तद्रव्यदेवतयोर्विशेषणविविशेष्य
भावोयुत्पन्नपक्षेत्पुक्तं तत्रेदमुत्पत्त्यां
यत्र तद्विहितवृत्तौ समासवृत्तौ वा कारकता
तिरिक्तसंबन्धेन वृत्तिसत्ताकृत्यापि भावना

संबंधं प्रथमतो त्वात्प संबंधेन वैशिष्ट्ये उच्यमाने
पिनवाक्यभेदः अतएव लेहितोस्मीषाऋ।
विजः प्रवरति हिरण्यसालिनः प्रवरंतीत्या
दोषाप्रप्रचारानुवादेन कृतिगातलोहितवि
शिष्टोऽस्माद्विधिः एतदभिप्रायेणैव च विज्ञा।
धिकरणे यदि पंचदशा ज्ञानीति समासस्य
तेनानवाक्यभेदो मवेदिति पार्थसारथिनोक्तं
एतत्तत्कारकतासंबंधेन वृत्तिर्यथा ग्रेपइत्या।
दोदेवतात्वेन तदपि हि संप्रदानकारकं कर्म।
कारकत्वेन अग्रिमधिकरणे वक्ष्यते तत्र प्राथ
मिकक्रियासंबंधात्प्राप्त्यसंबंधाभ्युपगमे कारा
कत्वव्याघातापत्तेः प्रथमतः क्रियासंबंधपूर्वा।
भ्युपगम्यते पश्चात्तद्व्यसंबंधे एकहायनीसंब
धकत्वं युक्तं वेतनं यथेवावाहृण्यससत्प्रेक
हायनीसामानाधिकरण्यदावतत्वेन कारकक
त्वाविशेषात्तत्प्रथमतः क्रियासंबंधात्पश्चादेव
द्रव्यसंबंधस्तदभिप्रायकेव च वृत्तिः न च संबंध
ज्ञाने विना वृत्त्यनुपपत्तिः अरुणयेत्यादौ दृ
वादाविव द्रव्यसंबंधितानि स्वयमेव न दीज
न्नात अतश्च संबंधाज्ञानवदसंबंधस्याप्यज्ञा

को
दि.
१४

नादल्युपपत्तेर्द्रव्यदेवताकारकस्यपिप्रथमत
क्रियासंबंधसिद्धिः अतश्चपंचदशान्याज्यानी
तिवेदेवोभयोः क्रियासंबंधोद्देशिआन्त्रपपत्ते
प्राप्तभावनानुवादेनानेकविधानेवाक्येनेदो
डुरुद्धरएव अतोआग्नेयादिवाक्येद्रव्यदेवता
विशिष्टायागांतरस्यैवविधानादिद्वद्वाक्ये
पाभावस्तदवस्यएव नत्वेवमपिद्रव्यदेवतावि
शिष्टभावनाविधिरेवामेपादिवाक्येष्वस्तुतत्त
सतंत्रयागकल्पनंगौरवात् अमुदितेषोभा
वनारविधिवत् तस्याश्चावष्टकेदकीभूत
यागापेक्षायातद्देवेदिपुत्रासंहासवविद्वद्वा
क्यविहितोयागोयुष्मायागपोर्णमास्यमावा
सापरापनीतोसंबंधते अतएवविद्वद्वाक्येपि
प्राप्तभावनानुवादेनयागमात्रविधिनंतया
गविसिद्धभावनाविधिरितिलाचवमिति
न नतथासजितावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्य
वेत्यस्यैपर्यागपत्तेर्द्रव्यदेहिउपाशुषाजस्यअंत
रालविधिवेशनसंभवत्प्राप्तिकपोर्णमादासी
फालसंबंधविधानार्थसत्रस्यफलसंबंधा
र्थमित्युत्तराधिकरणेवक्ष्यतेविद्वद्वाक्यविहि
तकर्मद्वयारीकारवत्तेस्येवतिज्ञातनामकते
तफलसंबंधायतरुपाशुयाजकालविधिरन
यकएवतितस्यकर्मविधापितायाएवाप्रसि
द्धेर्द्रव्यदेवाग्नेपादिवाक्यविहितभावनावर्क

दकनोकिः वस्तुनस्तत्रमावास्यावावर्तनफल
कमेतापितत्सार्थक्योपपत्तेपूर्वोक्तविधयाअन्य
परत्वादिधिकल्पकाभावेनाभ्याप्यरूपविद्युद
नैनेवायं पूर्वपक्षो निर्गकर्तव्यः एतेन सत्ययाग्रे
पादिवाक्यप्रयोगान्तरविधाने विद्वद्वाक्यविरहित
कर्मणोरपि एकप्रयोगविधिपरिग्रहेन सात्राय
वदाग्रेपादियागेः सहजं त्रेणानुष्ठानोपपत्तेदी
पद्रव्यदेवतयोः प्रसंगेनोपकारकनोपपत्तेरुप
पत्तेरुपमित्यप्यास्तविद्वद्वाक्ये विधेरेवानिश्च
येन कर्मरिध्नुनिष्पात प्रत्युतपक्षद्वोर्पबंधने
नानुवादतुस्त्वनिष्पात अतएव समुदाया
नुवादत्वायेक्षयाप्रयोजनवदपि विधित्वेनैवा
गीकृतं किं वास्मिन्क्षेत्रेयादिवाक्यस्त्वैपो
र्लमास्यमावास्याशब्दयोः समस्येतपोलीक्ष
णिकत्वमपि निष्प्रयोजनमायुजेत विद्वद्वाक्य
स्थेपोर्लमासीमित्याद्येकवचनत्वरूपक्रमस्वयक्
त्वानुरोयेन लक्षणपापितीयमात्रेन दुष्पति
तस्मात्समुदायानुवादौ सूत्रेन कर्मचोदनावास्या
दोग्रयादिवाक्येन शास्त्रिगुणानां पुनर्पदेकेन
शास्त्रेण विधानेन सकृते कर्तव्येन प्राप्तकर्मणि गु
णमात्रविषयत्वादिधेस्तस्य तस्योपदेशो वाक्यभे
दापत्तिरिति व्याख्येय व्यपदेशश्च तद्वत् उगा
णिवापत्तानि हवीषमावास्यायां संश्रियते आ
ग्नेयप्रथममेद्रे उत्तरेद्वयत्रयपाणामेव तावड्य

को.
दि. २५
२५

तापर्ययीयप्राथात्पद्यदेशाभवत्पक्षेन पुन्येन। किं
वर्हितीयेभवत्पक्षेविहवाक्यविहितेकर्मणिअग्रेया।
दिहविषाविकल्पापनेसंभरणपदवाच्यंसाहित्येप्रथ
मादियदवाच्यश्रुक्रमेणयुजेतदनयात्पद्यपक्षेवक्र
मसमुचयविध्यंगीकारेनतिगोचरे॥ तिगुदशीना
च चतुर्दशयोर्णिमास्यामाहुतयोद्भूयंतेत्रयोदशा।
मीवीस्यायामितिआहवनीयवषट्काराहुतिपरिग
णनप्रथमेभवत्पक्षेयोर्णिमीस्यांपंचदशतायत्नेरमा
वास्यांचतुर्दशतापत्नेर्हितीयेपक्षेचोभयत्रहादशता
पत्नेर्नीपपक्षेन असन्मतेउपंचप्रयाजाहावाज्यभा
गौरियष्टकश्रयोन्त्याजाःयोर्णिमास्यांप्रथानाहुति
त्रयंअमावास्यायोसात्रायास्पृहातृष्टातात्प्रथाहुति
हयमितिचतुर्दशतत्रयोदशतानुवादीतानपपत्रः
यद्यपिचासामयाजिनोअग्नीषोमीयाभावादसन्म
तेपिचतुर्दशतसंख्याअन्यपक्षेवतवापिसामया
जिनपक्षेवजावत्संभवतीतिनविरोधः॥ त्रयोदशतसं
ख्याउअशत्रयतोर्ध्वंदाग्रविधानात्तृपयत्नेवातस्मा
त्समुदायात्तवादावैतौनकर्मंतरापिथीइतिसिद्धं ३
योर्णिमासीवदुपांशुयाजःस्यात् दशीपूर्णिमास्यो
जीमिवापतयजस्यक्रियतेयदत्तंचौपुरोडाशौउपांशु
याजमेतरायजनिविस्मृत्तुपांशुयष्ट्योजामिताया।
प्रजापतिरूपांशुयष्ट्योजामितायअग्नीषोमात्रुपां
शुयष्ट्यावजामितयिनिश्रुतंतौत्रिरीयशांखायां
तउपांशुयाजमेतरायजनिश्रुजमित्तायेत्यपिसमासा

नंतत्रसंदेहः किंचि दिवाकोष्ठभतत्रदेवताविशिष्टया
गविधिरेजगलवाकोचतेषां त्रयाणां समुदायार्थमत्र
वादेशयानत्रैवांतरालकालोपांश्चनविशिष्टयाग
विधिरितरेतस्यैवार्थवादादिति अत्रचसमुदायानुवा
दस्यपवादतरेसंगतिस्तावत्स्पष्टाष्टपक्षेगणा
दभ्यासादाकर्मभेदः। असिद्धांतनेत्यमिथानाश्रयादा
ध्यायसंगतिरयिद्रष्टव्या नत्रजयप्रत्ययस्वया
योप्येतव्यइतिवत्रिसंदेहं विधित्वायजतीत्यसाल
टलेटसाधारणतेनसंदि। यत्ताडभयत्रतुल्यतेपिवा
भूपस्तेतोभयश्रुतीत्यनेपायेनयत्रयागपरिचये
नयत्रयागपरिचारेकेदेवतादिमन्त्रातत्रैवयागविधि
रितिनिश्चयादिष्ठादिवाकोष्ठेवकर्मविधानं। नचैवं
विष्कारिदेवतात्रयविशिष्टकर्मविधानेतव्यप्रत्य।
यांतरपुनश्चुतिवैयर्थ्यपत्रेर्वितिगमनाविरहेणस
र्वेषांविधायकत्वावसायादिसितविधानायोगाच्च
कर्मभेदेसतिवैश्वानरवाक्यवटुपक्रमोपसंहारैका
वलगम्येकवाक्यतस्यविधेयभेदाद्भेदापत्तिरितिवा
यांतत्रदिजातेष्वेवोपक्रमात्रैवचोपसंहारायज्ञाप
कवाः कृताप्रकृतेतपुरोडाशेनैरंतर्यापादिज्ञालस्या
परपर्याजामितेनोपक्रमादजामित्येनचोपसंहारादु
पक्रमोपसंहारैकवाभावेनैकवाक्यताप्रतीतेः। यद्य
पिचदेशत्रूपस्यजामितस्यतदपनायककर्मस्तत्पर्य
त्तेनैवसकीर्तितवाजामितवाजामितयोरेकविषयत
सुचेततथापिअजामितस्यप्रत्येकस्यपसंहारात्तदनु

कौ.
दि. था.
२९

रीथे तो पञ्चमस्यापि प्रत्येक मनुष्ये गावर्जनेभिर्नवाक्येना
यपत्रः। तद्वत्पथाप्रत्येक मनुष्यसंज्ञः कथमपि पुं जेत
जातेष्टे वत्तु युगयदेवोपसंज्ञीयेत। अतो सित्रवाक्य
नेपितदोषः। अतश्च विस्मादिवाक्ये स्मेव तत्र देवतोषा
अतविशिष्टयागत्रयविधानं यद्यपि तत्र कर्मस्य
तस्य प्रत्ययेन विद्यादेः प्राधान्यं वागं प्रत्यवगम्यते त
थापि सक्तादेरिव भूतभावोपयोगाभावात् विनि
योगमंगेत विद्यादेरुपदेज्यमानहविरुदेशकर्मसा
त्रविवक्षणेपि प्राधान्यं शाविदक्षवायागंतिवैशि
स्योयपत्रि अंतरालवाक्यस्फायजिपदं उतेषामेव
यागानामनुवादकं। उपोम्भयाजपदे तत्रैवामेवाव
त्यत्र सामानाधिकरण्यमात्रेणैव नामधेयेन तस्य
एवत्यायेन। उपोम्भयाजयदेव्युत्पत्तौ कारेव जोकु
यिरायतो रित्यनेन च कारांतस्य जकारांतस्य वाथा
तो रिति एतन्निप्रत्यये परे कुलविधानादुपोम्भया
गरतिरूपाय ते रूपोम्भयाजपदे उपात्रुत्तरुपगत
विधितशंकायापवानुपपत्तेः। अतः सामानाधिक
रण्येन रुडमिरेनामधेयं। अंतरालकालमात्रं हि हि
रुयागत्रयाववादेन विधीयते अतश्चांतरालकालस्त
त्यर्थं सदायवर्धकोप्यत्वितस्य जामितोपक्रसस्या
अवेतनादिस्मादिवाक्येषु पत्रसंगेनात्वयोनाव
यपत्रं वस्तुतस्तैर्नरीयसाख्यायामंतं रालवाक्य
प्यजामितोपसंज्ञादुपक्रमोपितत्मात्रविषयपदं
विस्मादिवाक्येषु तजामितायेत्येतावत्मात्रमेव अ

जामित्रसं पादकांतरालकालयोगाललथाजमित्तसंयाद
कतानुवादोयागस्तत्पर्यंतविरुध्यतेतेषुचविस्वादिदेव
त्ययागेषुशास्त्राभावेदेवतामात्रातिवैस्मवप्राजापत्याग्नी
षोमीययाज्ञात्वाक्यायुगलानिलिंगादेवांगंभवतीति
नतेषांसिदांतद्रवर्मात्रवर्णिकदेवताकल्पकत्वमित्यपि
लाघवं। अतएवविस्वादिवाक्येयागमात्रविधिर्देवतात्
त्वांत्रिवर्णिकीत्यपास्तंमात्रवर्णिकदेवताकल्पनापेक्ष
यातद्यादितीयोपाजदेवतापावलवताततद्यादौहिक
र्मत्वमुपातमित्यज्यमानद्रव्योदेशकर्मत्वरूपदेवतात्वं
उपदिश्यवगम्यतेमंत्रं तदपिकल्पनीयमित्यस्यैववि
प्रकर्षः। नत्साहिस्रदिवाक्यविहितानांयागानांअंतरा
लवाक्यमन्त्रदवाक्यमिति सिद्धं नचतदपिअंतरालविशि
ष्टयागोत्तरविधायकमेवकिंनस्यादितिवाच्यंभेदकप्र।
माणभावेनयागोत्तरत्वात्तत्पत्तेः विस्वादिवादिवाक्ये
षुतिंगविनियुक्तातामंत्राणामस्मिन्नक्रममात्राणामात्रा
र्णिकदेवताकल्पनायोगेनाहूपत्ताच्चाअतस्तत्रविस्वा
दिवाक्यविहितंयागत्रयात्तुवादेनांतरालकालमात्र
विधिः। नचपुरोडाशनैरंतर्पीदितजामितादोषतिवर्तक
तानुवादवत्त्वादेवतस्मिदिर्नगिरागिरेतिवायादित्य
नुवादवत्त्वादिवेरायस्यतच्छ्रुततेतिभवदेवाक्तंशंक्तं
अजामित्वात्तुवादान्यथान्यपन्निकल्पितविधिवत्त्वेन
संभवत्प्राप्तिकस्यापिअत्यन्तविधिनाविधाउशक्यत्वा
त्। अतथाविधेयाभावेनांतरालवाक्येअसंवयस्यजा।
मित्तार्थवादस्यवाक्येनविस्वादिवाक्येअप्यन्यथानाथ

को.
दि.
२७

तेः प्रसूवाविदहाको अर्थवादान्वयवदत्रापिसस्तु
दायानुवादेतदन्वयस्तथापिसमुदायानुवादप्रयो
नेत्रयाणामपिविस्वादिद्यागानांफलसंबंधसि
द्धिः एतदमावेहितावब्रूतामग्नीषीमावाज्यस्ये
वताचुपांशुपौर्णमास्यायजत्रितिवाक्येअग्नी
षीमपदप्रवणत्रपौरूपलक्षणत्रेनविशेषण
त्रेनैववाअवगतेरग्नीषीमदेवमस्येवविजातीय
यागस्यपौर्णमासीकालोदेशोतोपादानादि
दहाक्यफलवाक्यचसंग्रहेणफलसंबंधापत्ते
रितरपौर्णिमापद्येतासुतित्रेनस्मिन्समुदा
यानुवादेत्रयाणामपुपांसुयाजसंस्तुक्तप्रती
तेरुपांसुपौर्णमास्यामितितोमेकदेशेनकाल
संबंधोपपत्तेस्तयातीमपिप्राचीनप्रवणोवैश्व
देवेनयतेतेतिवत् फलसंबंधसिद्धिः नहि तदा
अग्नीषीमपदमुपलक्षणविशेषणवासंभवति
समुदायानुवादवैष्यार्थापत्त्यवैश्वदेवपदवदे
वतस्पविवृत्तादिदेवताद्वयेपलक्षकत्वात् अ
तस्तुयाणफलसंबंधसिद्धिरेवसमुदायानुवा
दप्रयोजनं सूत्रेतिगदव्याख्यातं वोदतावाप्र
कृतत्वात् अतरालवाक्यपवकर्मवोदतावि
स्वादिवाक्यकर्मविध्यसंभवेनानुवादासंभवा
त् तथाहि वैश्वानरवाक्यत्वायेयेतीपक्रमीय
संहारेक्यादेकवाक्यत्वावगमेनतात्रयागत्रप
विधानस्यपपत्तिमत् नवप्रत्येकमजामिन्नार्थ

वादाद्भिन्नवाक्यतावगतिः तस्यविस्वादिदेवता
सप्रत्येकमजामीकरणशक्तिप्रदर्शनमुखितन
जन्मयामास्तुतिपरतयापकवाक्येषुपपन्नैः
अतोअंतरालवाक्यपवाप्राप्तिवृत्तनलटवनि
अयंकृत्वायागविधिमुक्तोननुपेक्षार्थकतव्य
प्रत्ययेनवाक्यभेदालक्षणापेक्षेनसिंशया
गोधोवद्रव्यससास्त्राभेदेतोयांशुपाजक्रमाना
तवैस्त्वप्राजापत्यामीषोमीयपाज्यान्वाक्या
युगलैर्मंत्रवर्णिकपुदेवतायाश्चप्राप्तत्वेनता
द्वयत्वेननवेवमपिमात्रवर्णिकदेवताकल्पना
पेक्षयातव्यप्रत्ययोपाजदेवतात्वेवविस्वाद
विधानेयुक्तंनववाक्यभेदःदेवतात्रयविशेषक
यागविधातादितिचेत् अत्रकेविदाडःमंत्रकल्पि
तदेवतापेक्षयातव्यद्वितीयोपाजदेवतात्वेसहो
र्वल्युक्तपववार्तिकेतदिनचतुर्थपेवमंत्रवर्ण
सदोर्वलमुक्तं अतश्चतोत्पत्तिवाक्यविशिष्टवि
ध्यायादकविस्वादिविधिपुक्तइतिमंत्रवर्णदे
वतस्याभेरिति वस्तुतस्तुतव्यद्वितीयाखलेवि
स्वादीनांतत्तकर्मसकृत्प्रवाकेवलमुदशा
निरूपितवमात्रंतद्युत्पत्तिसिद्धमितिकल्पनीय
यदिहियजिःत्यागविशिष्टमुद्देशमेवविशेष्य
तथावेदस्ततोविशेष्यान्वयस्ययुत्पत्तिसिद्धत्वा
उद्देशानिरूपितवमपितकल्पत सतद्वदव्यव
हाराउद्देशविशिष्टत्यागवाचीअतश्चकर्मनात्व

को.
दि.
१८

योर्यत्पागविशिष्टो देशोपजिपदस्य जहाणामात्रमं
गीकृत्य देवता तसिद्धिः अथ वा यजिपदं पथाश्रुत
मेवांगीकृत्य ज्यमानमहविष्टदेशपत्तसमन्वितो
देवता तद्रूपाखंडोपाधिखंडसंप्रदानेनैकदेशभूतो
लक्ष्यते तद्यदि तोयाभ्यां ततश्च तस्य त्यागं प्रत्येवा
न्यय इति लाज्यवे मंत्रे तस्य तत्र स्पवाक्यांतरस्यैव
कल्पनादौ रवमिति सततो दुर्बल एव अतएव देव
ताप्रमाणेनैव विधौ दौर्बल्यक्रमोत्संयेयः ।
सर्वापेक्षया तावत्प्रचलो हविंसमभिव्यास्यता
स्तद्वितः तस्य स्मृतिवृद्ध्या वहा राभां तज्यमा
नद्रव्यो देशपत्तद्रूपे देवता तेष्वप्युक्तवान् पस्त
देवताशब्दं द्रो देवतावातो देवता रूपादा विक्
विदेवता विधायकः श्रूयते सापितदितापेक्षया
दुर्बल एव देवताशब्दस्य स्मृतिभाक्कह विभीक्
रूपद्विविध देवता तवा विज्ञेन साधरणत्वात्तद
वतायदेकदत्ते प्रदेवतापदतदेवता तस्या वि
ष्टातोपसर्जततपाश्र्मिभ्यानेततद्वितवदि
शास्त्रतया प्रतीतस्यादितिक्रियात्वा प्रती
तेश्च वतुशपिसिंप्रदानतवा वितीतस्य तज्यमा
नद्रव्यो देशपत्तविशिष्टप्रतिगृहीततद्रूपस्य वा
स्रणादविवेदेवतायां प्रतिगृहीतत्वा संभवा
ता संभवादेकदेशालक्षणपादेवता त्वापरपर्या
यतज्यमानद्रव्यो देशपत्तद्रूपमाकृतसंप्रदान
परासतीततोपि दुर्बलैव द्वितीया तत्पूर्वोक्त

विधया देवता त्वे लक्ष्ये तपि शाक्यता वच्छेदका
प्रविष्टस्यापि लक्ष्यता वच्छेदकान् नूतनार्थात्
लेतिततो दुर्बला तद्यस्य तद्वदन्ता कर्म
नोपसर्जनद्रव्यविशेषक बोधजनकत्वमुत्पन्ने
न केवलं फेवीकृति विधया देवता त्वे स्पेवलक्ष
णा अपि तत्तद्विशेषताया अपि क्रियान्वयार्थ
लक्षणेति ततोऽपि दोर्बलं मंत्रस्तुवाक्यांतरा
कलकत्ता ततोऽपि दुर्बल इत्युक्तमेवेत्ययथा स
माधीयते विस्वादीनां हितव्यप्रत्ययेन देवता
त्वे लक्षिते समाताभिधानात्कृत्यात्तेनैव विधा
तापेक्षः यैव मलकारविधियभावतायां वै
शिष्ट्याभावाद्वाक्यभेदापत्तिः तच्चातपवता
येन देवता त्वमात्रं लक्ष्यता प्रवर्ततां शोतवा
दतमंगाकृत्यतस्य विधेयभावता वैशिष्ट्येप
यतिरिति वाच्यं विस्वादिपदानामजामित्योप
पादकतयार्थवादनेनोपपन्नो अज्यतः संभा
वल्या भविस्वादिदेवता विशिष्टयागविध्या
गिकारायोगात् अतएव नामधेयत्वेनाप्युप
यत्र स्यात्प्रिहीत्रसमिदादिपदस्य मंत्रवर्तेनपि
संभवल्याभावि समिदं दिविधापितं नांगीकृ
तेन विसिष्टविधियगोखापेक्षः अतउत्पत्तिवाक्य
यागमात्रविधिः तदेव मण्यार्थवादोऽनीतदेव

किं
ही
५५

को.
दि.
१५

वताविधिकल्पतयापितत्त्वामिसंभवेमात्रं वर्णि
कतकल्पणे प्रमाताभावः सूक्तनाजो हविः
र्भाजश्च देवता इति स्मृत्या मेवैतज्जगत्सृजति भा
क्तृपदेव तावत्सावगतौ हविर्भाक्तृपस्य
तस्य सकल्पवान् अतएव मात्रं वर्णिकं देवता
कल्पतायेकयापि अर्थवादि कदेवता कल्प
ने गुर्वितिततोपि दौर्बल्यं अतश्चात्यतिवाक्ये
देवताविध्यभावेऽपि अंतरालोपांशुत्वं विशिष्ट
एव यागो विधीयते तत्रांतरालोऽपि पुरोडा
सैतरेतर्यापादितजामितादोषाय न पत्रपा
फलवलादिव लथ इति तद्विधीनतर्थात्
उपांशुपातस्य वक्ष्यमानरित्या फलवत्तस्य
ल्लभेवैतदोषाय न पतयत स्पर्शवादमात्र
त्वात् अथाप्यर्थवासेवांतरालक्यलविध्य
त्रयकता भवेत्तथाप्युत्पत्तिवाक्ये अंतरापद
वेऽप्यर्थापत्रे कल्पविधि प्रवृत्ते पूर्वमेवातेना
भुदयशिरकत्तार्थं अंतरालकालो विधीय
ते उपांशुत्वमपि उपायं जपेदेतैव विधीयते य
द्यपि चास्य व्युत्पत्तेः कृतप्रतिरावस्य कान्त
थापि दृष्टान्तविधिं कृत्वा सिभवतीत्यतः सागृह्यं
दसि कृत्वा भावमात्रं वैकल्पिकं तत्र तावता सर्वमे
दमस्य व्युत्पत्तेः तामयेयं प्रतीयमाना वयवार्थत्वागो

नातिरिक्तशक्तिकल्पनेप्रमाणभात अव-
यवार्थागीकारेवोपांशुत्वस्याप्रामात्याद्गण-
विधिरेवायमितिनकिंचिदनुपपन्नं सत्रेति
गदव्याख्याते गुणोपबंधान् पुरोडाशेनै-
यादितायानामितायाश्चंतरालसंबंधिनावि-
विधेयेननिवृत्तिप्रतीतेर्यन्त्रातपलकालरू-
पगुणोपबंधस्तत्रउदितिकर्मचोदनाप्रती-
तेरंतरालवाक्यएवकर्मविधानं प्रायेवचन-
च शिरोवापतसत्रस्ययदामेयोहृदयग्रयो-
मुयाजः पादावग्नीषोमीयइतिअर्थवादेप्रथा-
नभूतायेयादिसाहचर्याच्चापांमुयाजत्वाव-
च्छेदेनप्राधात्म्यप्रतीतेर्भवन्मतेचाग्रषोमदेव-
त्स्यैवतस्यतदापत्रेसामारायथर्मणसाहच-
र्यानुवादानुपपत्तिः तथाहितावब्रूतामग्नी-
षोमावात्स्यैवनाबुपीबुषोणमास्यायनत्रि-
तिश्चंतरालविधिसंनिधौश्रुतमापिववनेत-
दीयगणविधिव्यवधानान्नतावनदर्थवाद-
त्संलग्ने अत्रविध्यनेरेकवाक्यत्वाभावात्
शक्योन्मीतिनापिनात्रयागयिथाने अत्रा-
लवाकेषुतेनविधिनातद्विधानसंभवेकल्प

जन्तावच्छेदेन प्रधानप्रायपाठेन चरते न
वसमुदायान्वादवैष्यर्थापत्तौ च प्राचीनप्र
वणादिविधिवत्सर्पविषयत्वेन तस्य यागत्रया
द्यवादत्वेनाप्युपपत्तेर्योगेकत्वयत्केतव्य
माणस्याप्यग्रीषोमयदस्यानुवाचगतत्वेना
वसितत्वात्त्रितयदेवस्यस्यापि फलसंबंधोप
पत्तेः सामान्यवच्छेदेन प्रधानप्रायपाठेषु
ज्यतेन च तवापिकाले कर्मण उपदेयस्य स्व
रूपेण प्राप्तस्यापि प्रयोगविधिविषयत्वेन वि
धेयत्वात्तद्विशेषणस्याग्रीषोमदेवत्वस्य
समुदायवाक्ये प्रधानत्रयसाहित्यस्यैव विधे
यविशेषणत्वेन विवक्षोपपत्तेः कथं देवतात्रय
पुत्रस्य प्रधानमिति वाच्य प्रयोगस्यापि समु
दायवाक्ये देवप्राप्तत्वेनेह यत्रैसात्वादिका
वत्कालसंबंधमात्रकरणान्न अतश्च तद्वदे
वाचवाच्यविशेषणत्वन्न तद्विशेषणादिव
सा अत्र वाचापि चास्मिन्वाक्ये यागोत्पत्तिरे
वननुप्राप्तत्वेऽपि योगप्रयोगः तस्य फलसं
बंधप्रयोजनकत्वाभावेन कालसंबंधाकर
णान्न अतश्चैकल्लिखिते देवतात्रयपुत्रस्य

को.
दि.
३१

पुपांशुयानस्यफलसंबंधात्सामान्यतः प्रथा
नप्राप्योर्ध्वयुक्तत्वात् नचैवंतर्हि ममापिअ
ग्राधोमदेवताकल्पस्याविवक्षितत्वात्सर्वथा
यान्योपपत्तिः अग्रीधोमदेवताकल्पविशेष
एतेनाविवक्षायामप्युपलक्षणत्वेनान्वय
स्यैकैकत्ववदावस्यकलाततत्रचौपलस्य
तावच्छेदकस्यविजातीययागत्यस्यलामात
दवच्छिन्नस्यैवकालसंबन्धेनफलसंबंधाय
तौसर्वथायामानुपपत्तेः पुंहेकत्वस्थलेत
ग्रहत्वातिरिक्तस्योपलक्षणतावच्छेदकस्या
लभानस्यचसर्वग्रहसारणात्तात्सर्वग्रहमा
गसिद्धिः अतएवास्मान्तेसम्यग्गतीसामप
दस्योपलक्षकत्वेउपांशुत्वाद्युपलक्षकान्तरम
स्मिन्नाउपांशुयानस्यैवउपलक्ष्यतावच्छे
दकस्यलाभातददनुवादेनैवकालविधिप्रती
तेहैवतात्रययुक्तस्यैवफलसंबंधोपपत्तिश्च
नपेवापांशुत्वादीनामविवक्षितत्वाद्यतिना
प्रयानादीनामपिअनुवादात्फलसंबंधायत्रि
रित्यप्यणस्तं तेषामेविवक्षितत्वेप्युपल
एतेनव्यावर्तकत्वान्नतो युक्तोस्मान्तेस

मात्स्यत्वेन प्रधानप्रापयादः नत्वेतत्सर्वं
रातस्यवचनस्य फलेन संबंधाफलकत्वे स्यात्
नत्वेतत्संभवति विनापि शुतकालविधिं अतः
सलघितपुत्रपौर्णमासिकालसंबंधस्य प्राप्तत्वे
न फलसंबंधोपपत्तेः न च तस्य विलिखितत्वे
प्रतीतिकचेन शीघ्रप्रतीतकालसंबंधानां
मेवाग्नेयादीनां फलसंबंधाप-रथ्यवद्वन
मिति वायेतत्तदा काप्रमितकालसंबंधस्य
लेपि शीघ्रप्रतीतिकत्वेन उत्पत्तिर्वाकाश्रुतः।
कालसंबंधानां मेवाग्नेयादीनां फलसंबंधाप-
त्ररूपोऽसुयाजस्य तदलाभतदवस्तुं अथ न
यत्तद्वनवैष्णव्यभयेनैव विलिखितप्रती-
तिकमपि काले निमित्तीकृत्य पौर्णमास्यादि-
ना कल्पाङ्गीकारादुपां सुयाजस्य फलसंबंधो-
गीकारस्ततोऽतः सलस्य पौर्णमास्यामिवा-
मावास्यायामपि सत्त्विजोपां सुयाजनिवृ-
त्तिफलकनयारातद्वनसार्थकोपपत्तेर्न
प्रधान्यसिद्धिः अमावास्यायामपि कदविद-
सेवाग्नेयैश्चाग्नरूपेण राशद्वयं त-य
संतपौर्णमास्यमपि तास्तेष्व अमोमपानि
नोऽग्नीषोमीयाभावान् अतः कथं फलसंब-

कौ.

दि.

३२

धफलकत्वमस्यवचनस्येतिचै- शिरोवाप
नह्यज्ञस्यदेययुत्पाद्यवादान्त्रैषोदशाम
वास्यामिमादिलिगोपहंदितायदचंबौपुरोडा
साविमर्थवादीत गातपुरोडासपदस्याप्रेषा
प्रायोयमात्रपुरोडासपरत्वेतात्पर्यावगमेनामा
वास्यायामप्युयाजाप्राप्तेस्तद्याहृतिफलक
पौर्णमासीविधिवैयर्थ्यादेतस्यफलसंबंधमा
नफलकलोपयते। अतएवभवदेवोक्तमेतद्वि
धभावेअंतरालवाक्यायत्रपुरोडाशद्वयोतर
लेतत्रैवोप्युयाजोनलेकपुरोडाशायामिति
प्राक्त्यात पतद्विधिसत्वेतविधिवैयर्थ्यभये
नपौर्णमासीकालस्यांतरालकालनैरपे-
प्रतीतेरेकपुरोडाशायामप्युयाजस्यपौ
र्णमासीसत्वेनप्राप्त्यपयतेस्तद्वलेनैवांतराल
पदस्याप्रेयोतरत्वमात्र- एवगतेरेकपु
रोडाशायामप्युयाजोनलेयइतिप्रयोजनम
पिपतद्विधभावेपिअंतरालवाक्यपुरोडाश
द्वयस्यैकप्रयोजनलेनोप्युयाजानंगत्वा
कालोपल- एमात्रत्वप्रतातःकालस्यवश
त्वेवलायामागतव्यभिक्त्यदौलोकेप्रतोषत
- एभावेप्यपल- कान्तकान्तरोपलदि

स्य आगमनादिक्रिया स्वयदर्शने सतरो प्रक
तेन आग्नेयपुरोडाशोपल - एतेनैव अग्नेयपुरो
डाशोपल - एताभावेपिकालोपल - एता
सिद्धेस्तयो यो शयाजानस्य न स्पदशमेव -
माणात्वाङ्गये - तेन सादनस्य प्रयोजनकत्वा
- कृत्वा संवय प्रयोजनकत्वमेवेतस्य वच
नस्य वस्तुतस्तु शिरोवायनद्यत्तस्येत्यादि
योर्णिमासीपुरोडाशतात्पर्यग्राहककवेरेत
वेपिशाखायो वैस्पवयामानवाक्यापलस्या
प्रेयसा - यान्तरोत्तमा मास्त्रनेनामावास्या
यामपुयां पुयाजनात्ययग्राहकस्य सत्वात्
- इति फलकत्वोपपत्तेर्नोक्तरीत्या फलसंब
धप्रयोजनक - पपत्तिः अतस्त्वावचूतामि
त्यस्यानेतरमेवोयां पुयाजमेत रायजतीत्य
सकस्यां विद्धास्तीयामास्त्रानादिति वार्तिक
दर्शनादेव परिहर्तव्येनैव तावतामिमस्य स
तंत्रविध्य - एकतागौरवात्तवाको भेदापत्ते
स्यः अपितउपी पुयाजमेत रायततात्पनेनैव
योर्णिमासीकालोपाश्रुत्वांतगतकालवि
शिष्टमयां पुयाजात्यं कर्मविधीयतानत्वेन

तावन्तहोतीतिप्रकृत्यदध्यातहोतीत्यादि तत्र
 किञ्चिद्विवाक्येदध्यादिषाकौश्व विहितानां
 कर्मणांसेत्तायुक्तवाक्येसमुदायानुवादकं त
 तयोरेवविहितयोःकर्मणोरितरेगुणविधयश्च
 निसंदेहःपूर्वाधिकरणेतव्यस्यश्रुत्याविधायक
 त्वादाकर्मभेदापेक्षेश्चयुक्तमर्थवादत्वेऽस्तत्त्व
 यापिदध्यादिवाक्यानांविधित्वांगीकाराल्लङ्घ
 नगुणविधयश्च—मागरीत्याश्रयसंभवेनविशि
 ष्टकर्मविधयवशंप्रभावायुक्तःसमुदायानुवाद
 इतिपूर्वपक्ष—स्योनादनंतरसंगतिःपूर्वपक्ष—
 गुण्यानादनंतरसंगतिःपूर्वपक्षेगुणादभ्या
 सादाकर्मभेदःसिद्धांतेनेतिपादाध्यायसंगति
 रपि तत्रविधेःप्रवर्तनारूपत्वानस्यास्यथात्वं
 र्णावशेषाद्विचित्रवृत्तिरूपभावताद्यतिरिक्तविष
 यत्वासंभवनेषुदुगुणविधानानुपपत्तेर्दध्या
 दिवाक्येविधानार्थावच्छिन्नाभावेनैवविहितस्य
 विधानेसंभवतीतिभेदसिद्धिः नचविहितस्य
 पिफलकालादिसंवंधवत्तदध्यादिसंवंधेनापि
 पुनर्विधानोपपत्तिः स्वतन्त्रस्यापिफलसं
 वंधेविनियोगाधिकारयोःकालसंवंधेप्रयोग
 ससंस्कार्यसंवंधेविनियोगमात्रस्यविधेयत्वे

कौ.
दि.
३४

नविभ्युपनावपिद्वयादिसंबंधेउत्पन्नेदेवाप्य
कलात्तस्याप्रामलेनविधानायोगाद्देहोपप
त्रेऽनश्चदध्यादिवाकेषुदेवतावाक्यैर्मंत्र
वाक्येषुहोमायवगुणादभ्यासादभि-
विधीयंतेतेषांचममुदायसिध्यधमनुवादोपि
हात्रेनहोतीत्यनेनक्रियतेननुकर्मांतरमभ्या
साद्विधीयतेरूपाभावात् समुदायसिध्यार्थाक
तेनानन्यपरत्वाभावाच्च नचसमुदायसिद्धिवै-
र्ष्यंअग्निहोत्रेजहोतीत्येतदभावेफलवाकोनि
मित्रवाकोवाग्निहोत्रनामावच्छिन्नजहोति
नाप्रसिद्धाग्निदेवताकस्यैवहोमस्यफलादिसं
बंधःस्याननुसृत्यदध्यादिहोमानां एतत्सत्येन
सर्वेषामेववैश्वदेवेनयज्ञेनेतिवदनुवादादग्नि
होत्रनामकलोपयज्ञैःफलादिसंबंधोपपत्तिः
रितिसार्थकोपयज्ञैः नवैवंदध्यादिहोमैस्व-
वाक्यतयावग्रग्रादिदेवताहोमेषुचा-प्येण
पत्किंचिद्व्योपयत्नावपिदध्यादिहोमेषुस्वा
वाकोदेवताभावाद्वाक्यांतरादेवतामात्रवि
धेयतवानिष्ठत्वादनेपेणदेवतायाप्रामे-
रूपापत्तिरिवाच्ये एकफलसाधनानामेषामे
कप्रयोगविधिपरिग्रहेणसा-पावत्सकृदनु

एतानोपपन्नैर्होमांतरेष्वप्यपो-तानोद्भवा
देवतादीनां प्रसंगेनोपकारकत्वाप्येतैः प
वेद्याचारस्तुलेपि-धत्वादिगुणानां यो
त्वर्णावच्छि-भावनाविधिमेतरेणविधा
नायोगात्तयोपिविधिप्रतीतेर्विहितविधा
नीनूमेदसिद्धिः तेषां वउर्धत्वादिगुणैर्दे
तादिविशिष्टाघाराणामवांतरप्रकरणज
पक्रमस्यात्वाद्वाच्यचारमारपतीत्येवमसुदा
यानवादेनतस्त्रौवरचारस्यापितस्याग्निमं
सार्गविधिनाद्यावद्विहितत्वात् तस्यायोजने
वेद्याघारेणसरूपयोगविध्यवगतयोग्य
यसिध्यातदीयैर्देवताकत्वसिद्धिद्वाराया
गरूपतासिद्धिर्योग्ययसिद्धिमात्रं वाच्यमय
हिकदाचिज्ज्वरकालीक्रेयमाणसमिधारेणा
पियोग्यवृत्तप्रसंगेन अतस्तथावृत्तिफल
कैर्देयागयोग्ययसिद्धिसमदायानुवादप्र
योजनेकेचिन्नतस्याद्यारमाद्योर्यस्यनेनप्रया
जार्थवत्तर्पणीतेसंस्कार्यसर्वेषांविनिपुज्य
मामानामाद्यारकर्मणामेकत्वसिद्धिः समदा
यानुवादप्रयोन्नतमित्याहुस्तत्सर्वमेवाद्यार

कौ.

डि.

३५

कर्मणोर्थकर्मत्वस्य तत्त्वत्वायितत्वात्संस्कार
कर्मत्वागीकारेपि वाराजसूयत्यायेन समुदा
याचवादे विनापितं - विधानावगतसमुदा
याभिप्रायेणैकत्वापपत्तेरूपे - तं यत्तत्र
मूले चारानि होत्रवाक्ययोः समुदायाचवा
दकाले साधकांतरमुक्तं उक्तं विवाके रूपत्त
नाभावा - विधानयोग्यतेति तस्यायमभिप्रा
यारूपवत्तत्त्वज्ञानस्य योग्यताज्ञानविधया वि
धेयताज्ञाने प्रतिकारणत्वं आश्रयेण दिवाके
विद्वद्वाके वा त्रयवातिरेकाभावात्कर्मनीरू
पस्य विधानायोग्यत्वात् आचारानि होत्र
वाक्ययोरुपाश्रवणा - तत्र कर्मणोर्विधा
नेन तदनुवादेनापि गुणविधानायोगा - वा
कांतरेण पिरूपवत्तत्त्वज्ञानमितितत्तदध्यादि
वाके कर्मविधित्वेऽपि देवताभावे तत्त्ववाके रू
पज्ञानाभावस्य तदवस्थत्वादयोग्यतानि अथ
भावमात्रेण वयोग्यताज्ञानाभावेऽपि श्रुतशब्दा
च्छाब्दवोच्यमाणं भविष्याद् रूपवत्तत्त्वज्ञानस्य का
रणत्वात्तत्त्वपत्तेस्तदभावेऽपि श्रुत रूपवत्तानिष्ठा
याभावमात्रेण विधेयत्वोपपत्तेः पश्चाच्च रूप

ज्ञाने सविश्वनुष्ठानोपपत्तेरूपवत्ताज्ञाने स्पेव
कारणात्कल्पनेपिवाकेपि द्वयसामान्यव
दनिर्यारितविशेषरूपसामान्यज्ञानमात्रेण
विधेयत्वापपत्तेरूपेसितं यदि न कथंचिदे
तत्र यमसनीयमित्याग्रहस्तदादधादिवाके
स्पचनुर्थातपदानुषंगेण स्ववाक्ये रूपत्वा
भोपपत्तेस्तदत्वे भवोद्यंयिरित्येतत्सिद्धमा
च्चारानि होत्रवाक्ये समुदाया नुवादके इति सू
त्रं निगदव्याख्याते संज्ञोपवधात्तरावंचाग्नि
होत्रमाधारमिति च द्वितीयांत संज्ञोत्थेयोपिवा
क्यविरहितानां कर्मणां अर्थात् न साध्यात्वेना
नुवादादपपत्तेरभवति इतरथा सतंत्रस्य वि
धेयत्वेन साकरणात्वाच्चृतीयाधिलक्षणस्यात्
अप्रकृतत्वात्वनैवमग्निहोत्रं न होतीत्यत्र वां
तरेण रूपानाभेपि सवाक्यपवतस्याख्यात्याया
भावेनाग्निहोत्रशब्दस्य गुणविधित्वापत्त्यारू
पलोभोपपत्तेरधादिवाक्यवद्विनिगमनाविर
हेण कर्मविध्यवसायात्फलं समुदाया नुवाद
त्वमिति चेत् न तस्याख्याधिकरणोक्तमोर्गणच
नुर्थासमासस्य व्याकरणालक्षणानुगतया

कौ.

दि.

३६

शुक्ले अकृततादेन नत्वारूपगुणविधित्वासां.
काचपपनेः अतएव समानि होचं न होतीत्यत्रा
नि होचपदस्य गुणविधित्वं अतएव युक्त्यानि.
राकर्षणं न तत्सत्त्वात्मायेन तत्सत्त्वाधिकरणे
न उक्तिस्तु अमुपेयवादेनैवेति इह व्यंजनश्चा
रूपत्वात्समुदायानुवादावेत्तौ चोदनावाश
द्वार्थस्याप्रयोगभूतत्वात्तन्निधेर्गुणार्थेन पु
न श्रुतिः अत्राना मविधि शक्तिकत्वादायारा
नि होचवाक्योः कर्मचोदनैव प्रत्येतव्या य
वंचानुष्टायकस्याविधेः स्वार्थभूतत्वात्तथ
वच्छिन्नभावनाविषयत्वात्तथ मविधि प्रकारं
गीकरणादजायव अतश्चानन्यपरपुनश्च वणा
दपि कर्मविधित्वनिश्चयः न च समुदायानुवाद
प्रयोजनकत्वेनात्मपरतादृश्यादिवाक्येषु पठं
मविधि प्रकारं ये यालाचवेन तृतीयविधि
प्रकारं गीकरणात्सैव स्यात्पत्वावगमेन क
र्मविध्यनवगतेः समुदायानुवादयोगात्
न च प्रवर्तनारूपस्य विधेर्यात्वर्थविशेषाव
च्छिन्नभावनारूपप्रवृत्तिविषयतीव्रतासिद्ध
रूपगुणविषयत्वात्तुपैर्न तृतीयप्रकारोपप

निरितिवाच्यं सिद्धरूपस्य सा—विधिविषय-
यत्तायोगेपिविधिविषयीभूतभावनाच्छेदक-
त्वेनपरंपरयाविधिविषयत्वोपपत्तेः यद्यपि
विधिगुणयोनीनेनसंसर्गाणाञ्चत्वयोऽप्युप-
स्तथापिगुणोभावनायांकारकतादिसंवयेन
प्रकरीभतिविधिश्चगुणविशिष्टताविदयत्क-
लतोऽगुणविषयः संययतेनचप्राप्तत्वाद्भाव-
नायाः पुनर्विधानेभेदाया—राकवारं क-
त्रेव्यत्वेनबुधायश्चपिगुणविशिष्टायाः पुनः
कर्तव्यत्वबोधोपपत्तेः तस्मच्चविशेष्येशो-
अज्ञातज्ञापनरूपविधिफलाभावेपिविशेष-
षाणेशेतत्फललाभेनसार्थव्योपपत्तिः वि-
शेषाणेशत्वसावबुवादप्यव अतएवसर्वत्रा-
तीतिकेविशिष्टभावनाविधानेसत्यपिफल-
विषयभेदादेवविधिप्रकाराउद्भिदधिकर-
णोस्माभिरूपपादितोदौर्बल्यं चैतरोचरेतेष-
सक्तं वार्तिककारेणावप्रातीतिकभावना-
विधिनैरप्येष्टेणाष्टौप्रतिप्रकारापरोज्ञाह-
यिताः विस्तरभयावृतइत्तनप्रपंच्यते अतो
विशेष्यो—स्यप्राप्तत्वेपिगुणविशिष्टत्वेनरू-
पेणपुनर्विधानात्फलतश्चगुणविधितोप

को.

दि.

३०

पतेस्तथायप्रकारोपपत्तिः तत्रापिचगुणकर
णिकायाभावनायाथात्वर्थस्यकर्मत्वेनेवान्वये
नतकरणत्वेनमन्त्रर्थत्व—एतापतेः उपपत्ति
तैचैतदप्युद्भिदधिकरणेनैवंप्राप्तयाअपिभा
वनायागुणविधानार्थेपुनर्विधुयगमेविद्वद्
क्यविहितभावनायाअपिआनेयोष्टाकपाल
इत्यत्रइत्येदेवताविशीष्टत्वेनरूपेणपुनर्विधि
नोपपत्तेर्वाक्यभेदानापत्तिः विधिविषयभा
वनायामनेकगुणैवशिष्टोपपत्तावपिविधि
कलस्यैकविषयत्वस्वाभावेनानेकविषय
त्वेषाहस्यवश्यंभवात् अतएवप्राप्तवैभाव
नाविधिस्तत्रविधिफलस्यविशेष्यपैवकस्मि
न्सत्त्वादार्थिकेनचविध्यतरेणविशेषणानां
विधाना—इतिरिक्तणोर्णामास्यधिकरणे
प्रकृतिउविधिफलस्यैकदध्यादिविषयत्वेना
वाक्यभेदाभावापुनस्तृतीयविधिप्रकारमिति
प्रकृतकर्मभावावाच्यमिहोत्रवाक्ययोः
समदायात्रवादकत्वे नवदध्यादिवाक्यवाक्य
भेदाभावेनकर्मविधायित्वाभावेपिपदग्रनये
वेतिवाक्याभ्याप्राप्तकर्मनवादनानेकगुण
विधानेवाक्यभेदापत्तेःकर्मविध्यवगमादिशे

षतश्रेयान्निवाकशिष्टदेवतासमुच्चयात्रो
येनाग्रेयवदेकैकस्मिन्वाकेकर्मद्वयविधा
वगतेष्वर्णाकर्मणामतिहोत्रंज्ञहोतीत्यपे
समुदायात्तुचादोभविष्यतीतिवाच्यं तस्य व्या
धिकरणोक्तमार्गेण तत्रापि प्रजापतिमात्रवि
धानेन सायं प्रातः कालीने देवतासमुच्चय
विशिष्टप्रजापतिमात्रविधानेन वा अग्निसूर्या
दीनामंत्रवर्गाभ्यः प्रातिमभ्युपगम्य तृतीयवि
धिप्रकारोपपत्तेः तस्मादग्निहोत्रं त्रहोतीत्य
पमेव कर्मविधिः नैवेव मनेकेषां गुणानामेक
र्थत्वादिकल्पापत्तिः सायं जहोति प्रातर्जहो
तीति वाक्याभ्यातावकालविधानेपि सर्वे सपे
च प्रातश्च त्रहोतीत्यनेन च तत्समुदायविधा ।
नाउत्स-शिष्टसमुच्चयात्रो येन सांगम्याह
तिरित्यवगतेः नवपौर्णमास्यमावास्याका
लीनयोर्दशहर्णमाससंज्ञयोर्कर्मयोगेर्भेदे
न तत्रांगाद्युपपत्तावपि अग्निहोत्रसंज्ञस्य
कर्मणः सायंप्रातः कालयोर्भेदेनानुष्टायम
नस्यापि स्वरूपेणैकत्वात्संज्ञतैरेवांगैरुपका
रसिद्धः प्रवारविप्रकर्षेपि सवनीये सकृदंग

कौ.

दि.

३८

उद्यानवदिरापितउपपत्तेः कथंसागस्यादिर
वृत्तिरितिवाच्यं उत्पत्तिवाक्येउत्पन्नस्याधिक
मणःसायंशतःकालवाक्याभ्याप्रयोगद्वय
विधानान्नस्यवसंगप्रधानविषयत्वात्पौर्ण
मास्यमावास्यायोरिवसंगस्याप्यावृत्तिसिद्धैः
वनीयेतउत्पत्तिवाक्यपवाश्विनग्रहणेत्रका
लश्रवणात्प्रयोगविधिप्रतीतेर्वपयाशतः स
वनेवरेतीत्यादौचसवनीयप्रयोगावयवभूता
नामेववयाप्रचारादीनांकालविधानत्वात्
पयोग्यविशिष्टानांप्रयोगविधानेपिसवनीय
प्रयोगविधिरिष्टहीतानांतदीयपरसापूर्वोप
योगप्रयाजादीनांउपमपूर्वोपयोगिनांचसाधा
णानांचयाप्रचारादिवाक्यापरिहृतीत्वेन
नावृत्तिरितिद्वेषम्पानचाश्विनग्रहंष्टहीतेत्य
स्यक्रमविधित्वात्कालविधित्वाभावेननसव
नीयप्रयोगविधित्वंक्रमस्यापाठादेवसुपप
त्तेरस्यकालविधित्वावसायात् आश्विनेश्रहं
ष्टहीताविहृताष्टपेपरिवीयेत्यनयोस्त्यातयो
नभयोरपिक्रियान्वययुत्पत्तेःपरस्परंचया
ठादेवक्रमोपपत्तेःपरिवीयेत्यनेनपरिव्याणां

तरविधायकेन व्यवहितस्य क्रमविधाय
कत्वा न पपत्तेः अविधिष्य चेदमेकादेशानि
रूपपिष्यते तस्माद्युक्तः कालात्रोयेना
संगस्याभासः एवमेकैकस्मिन् पिकाते
दशाङ्गतिपदे आहवेनीयेन होतिवत
स्त्रोगाहयमेव तस्त्रोचार्यपचने दशसं।
पयैते दशा - विराट्प एवं विद्यान् विरा
टसं प - मग्नि होत्रे तीत्यग्नि होत्रवाक्ये
तस्य होमस्य विराटसं पतिवाक्येनाप्राप्ति
बललङ्घविधि शक्तिकेन दशाधा आहूति
विधीयते तत्र हे आहूचनीय इति वाक्ये
नाभासद्वयस्याहवनायाधिकारणकत्वे
विहिते अवशिष्टाभासेषु तत्र द्वाकाभागा
रूपत्वात्वाहार्यपचनरूपाधिकरणमात्र
विधानात्समस्यादश्रुतत्वादिति त्रायेन
चैकस्मिन् र्गायत्याहार्यपचनरूपेधिक
रणे अभ्यासचतुष्टयप्राप्तेर्दशाधा अभ्या
ससिद्धिः न च पदाहवनीयेन होती सना
रसभायीतेनैवाभासद्वये आहवनी।
यप्राप्तेरभासीतरेषु वाधिकरणविधि

कौ.
दि.
३५

बलादेवतदाथापनेहृद्वाहवनीयत्वं
सवेयर्थापरितिवाच्यं एतद्विभ्यभावे
विराटसंयन्निवाकेविहितेपिदशाया
अभ्यासेर्गाहं पत्न्यादिवाक्येर्होमानुवा
देनाधिकरणमात्रविधानेसंज्ञादिति
न्यायेनैकैकस्मिन्पक्षेहोमाभ्यासापने
श्रुतः। पदानुवादानुवादायोगाच्चतुः सं
ख्याविशिष्टहोमोद्देशेनाधिकरणमात्र
विधौचवाक्यभेदापनेचतुःसंख्याद्देशे
नैवतद्विधौचाधिकरणचतुष्टयापने।
श्रुतःसंख्याकोद्देशेनाधिकरणविधौ
चातिप्रसंगापनेसंख्याधिकरणवि
शिष्टतावलकमांतरविधौवर्षंभावादष्ट
नामेतेषांश्रुतिहोत्रवाक्यविहितस्य
वदेवताभेदेनद्विराटस्यकर्मणोर्वि
राटसंयन्निवाकेलिङ्गसमवायेनानु
वादापनेः नचेषापत्रिः विराटसं
यन्निवाकेग्विहोत्रयदस्यगौणत्वे
गीकृतेपिफलादिवाक्यतदंगी
कावेषमाणभावेनाभावेना।

ग्रीहोक्तवाक्यविहितस्यैव फलारि संबंधात्तापराधिकाना
 मंगत्तापत्तेः अतः कविधयातेषामपि फलारि संबंधसिद्ध्यर्थं
 देवाहवनीयस्य सार्थकोपपत्तिं ननु तदुक्तरीत्या प्रयोज्य
 देवाहवनीयस्य तद्विहितविशिष्टहोमोद्देशेनाहवनीयविधौ वा
 क्यभेदापत्तेर्न तावत्सामान्यविधितः पूर्वमेवैतद्विधिप्रवृत्तमी
 करणायुक्तं न च त्रैलोक्यसंगीकृत्यापिलक्षणाया अभ्यासद्वयमि
 त्तेश्चाभ्यासेषु आहवनीयनिवृत्तिर्विधीयत इति युक्तं तथा सति
 तेषाहवनीयप्राप्तेर्वैधत्तेन न तोषणो करोतीति वदिकृत्यापत्तेः
 अतः कथं तदुक्तस्यापि सिद्धिरिति चेत् न अभ्यासद्वयमिनाभ्या
 सेषु आहवनीयमित्तं अधिकरां ऊर्यादिसेवर्षदासांगीकरणो
 न विकल्पनापत्तेः न च लक्षणापत्तिः न च तद्व्यङ्ग्यं तसंभवे
 नागत्यातस्याग्रेणाकारान्न हि आहवनीयमुद्दिश्य हि अभ्यास
 विनियोगविधिः संभवति आहवनीययोगत्वापत्तेः नाथाहवनी
 ये निमित्ते तद्विधिः तस्य नियतत्वेन निमित्तत्वात्तदपत्तेः यदित्यु
 गार्हपत्येजहोत्यतार्हपचनमुहोतीति वाक्यांतराभ्यांतस्या
 सिकतयानि मित्रतमुच्यते ततः प्राकराणिकत्वेन ताभ्यांतस्वा
 थारेव निमित्तत्वात्तदपत्तिः अतः युक्तो लक्षणायापि पर्वदात्त
 ययपि च न पर्यदा समावेतत्फलं तस्याधिकरांतरविधिवत्
 तारेव सिद्धेस्तथापि आपराधिकहोमानां फलारि संबंधसिद्ध
 रक्तविधया फलं भवत्येवेति न कश्चिद्दिशेयः पतत्रकौश्रित्या

को.
हिष्ठा.
६.

यस्योक्तपक्षात्तपवलनेनोक्तप्रकारेऽस्यसर्वीजमुक्तामु
धोक्तपक्षात्तरमुपपाद्यविधिरसायनहवगायप्रवृत्तयाहि
नतावद्देवाहवनायेतिपरिसंख्याफलकोऽपूर्वविधिः संभ
वति सामान्यविधेरपि प्रत्यक्षेण ततः पूर्वमेवमेतद्विधिप्र
वृत्तमुपपत्तेः द्विरभ्यासो देशेनाहवनीयविधौ सामान्यवि
धिनोपसंहारापत्तेस्तथापि प्राप्तपरिसंख्यात्रैदोषापत्तेः अन
श्रित्वपि वाकोऽसंख्येव विधीयते सावययपित्तोयानुवा
देन विधानेशक्यात्तथापि अधिकरणानां सर्वावृत्तिषु सोक
र्यापत्तेः संख्यानां समुच्चये संख्यांतरोपजननापत्तेः विक
ल्पे च नुः संख्याविधायिवाक्यरूपेणैव विधीयते तथापि गार्ह
पत्ये जुहोत्यत्ताहं यपवने जुहोतीति वचनांतरप्राप्ततदधिक
रणात्ताको देशेन विधीयते तासां च विकल्पे प्राप्ते तां च नुर्भि
रादत्त इति वदिराट् संयतिवाको न समुच्चयो विधीयते इति त
त्रैवं वक्तव्यं यस्तावदस्वरसः सपर्युदासी गीकारणादेव निर
स्तः पदपि च पक्षोत्तरं उक्तं तरपि गार्हपत्यात्वाहोर्पेपवनवा
काभ्यामनारभ्याधीताहवनीयवाधाराहवनीयाधिकरणं
कतापात्रप्राप्तेस्तु उद्देशेन द्वित्वविधानात् न पत्तेराहवनाया
धिराकतस्यापि च प्रतिप्रसवविधौ कर्मांतरतापत्तेस्तस्या
मिहोत्रपदवाक्यताभावेन फलसंबंधानापत्तेः परिहर्तव्यं किं
चदिराहत्यादीनां केन समुच्चयसिद्धिः विराट्वाक्येनेति चेत्

तत्र समुच्चयवाचकपराभावेन तद्विध्यनुपपत्तेः तावत्
भिरित्यत्र नूनं समुच्चयो विधीयते पितृसमुच्चयफलकच
तः संख्यैव विधीयत इत्युक्तं प्रकृते तदप्राप्तसंख्याविध्यं
गीकारे तत्तत्पदवद्विराहत्यादेः प्राप्तात्तद्विधिसंभवः न च
समुच्चयविध्यमावेपित्रयाणां मग्रीनां मर्यादार्थत्वेन स
मुच्चयान्न त्रिमित्रकानां मभासानां मपि समुच्चयापत्तिः
प्रत्येकस्य प्रत्येकादव्यापारे विनापि पूर्वाधारवियोगमात्रे
णोपपत्तेराहवनीयसंयोगस्यादृष्टार्थत्वे पिसममीकृ
त्या आधाजनतत्पददृष्टहोरे वा दृष्टार्थत्वावसायादृष्टा
वांतरकार्यार्थत्वेन विकल्पोपपत्तेः अतएव परादिना
आहवनीयारेर्वाधोपिसंगच्छते न चैव मग्रीनां दृष्टार्थत्वे
प्रतिनिध्यापत्तिः प्रतिनिधौ च दृष्टरूपाग्रिसादृश्यसत्तेः
माणाभावेन तदनापत्तेः अतएव काचित्कोव्याप्तिगया
रायादिविधिरभावे विधिरेव अतः प्रकारांतरेणापि न स
मुच्चयसिद्धिः तस्मादुक्तप्रकार एव श्रेयान् न चैव गार्हप
त्ये जुहोत्यन्तार्यपवने जुहोतीति वचनीतेरगौवसमस्या
दितित्याय सहकृतेनाभ्यासवजुष्टयेतदधिकं रणशान्ते
स्तस्यो गार्हपत्य इति वचनद्वयवर्ण्यं अनेनैव वा तत्प्राप्तौ
तद्वचनद्वयवैपर्ष्यमिति वाच्यं च तस्मै गार्हपत्यस्याज्ञेऽ
पसंस्तार्यत्वेन वचनचतुष्टयसार्थकोपपत्तेः अथवा

को.

४१

स्तद्देशाहवनीयस्तस्य शाब्दपर्यदासदृशपरिसंख्याविधे
रिदेवाकाद्वयशेषोविधेयस्तत्पर्यः सर्वशाब्दशाहवनाप
रस्यपराग्निकहोमानां फलादिसंबन्धस्थितमिति सि
द्धं तस्मादेकैकस्मिन्नपिकाले दशधा अभ्यासीत देवतामात्रा
दीनां सर्वेषामेव समावेशोपपत्तेर्न विकल्पः सर्वदेशाहव
नायेद्देशगर्ह्यते देशाहार्ययवनेत होतिषट्संयत इति शा
खांतस्ववनाच्छादयति यत्ते सत्यप्रतानि विंशतिश्च सवत्सरे
सायमाहुतयः सप्रवोयवेशातानि विंशतिश्च सवत्सरे प्रात
रहुतपरतिलिङ्गां नुमितविधिवत्तेन वाद्याडति यत्तेन ताव
देवतामात्रादीनां न विकल्पः न चैवं वाचनिकाभ्यामविधिव
शादेव प्रजापतेरग्न्यादिसमुच्चयसिद्धोऽनन्यदस्येवेत्यत्र
तद्विधानानुपपत्तिः लिङ्गानुमितविधिना इतराहुतीना
यातिकतप्रमायगोपि अस्मां शास्त्रापां ध्याद्भुतिसमुच्च
यस्य यदनेनैवाकाधीनतात् दध्यादिद्रव्याणां तत्पक
स्मिन्कर्मणि विकल्पो अगत्या इष्टयव तस्मात्तायारातिहो
त्रवाक्यं समुदायात्तु वाद इति सिद्धं प्रयोजनं अग्निहोत्रवाक्ये
पर्वयत्ते दध्यादिद्रव्याणि सानापावत्सं प्रतिपन्नदेवताक
त्तेन सहोपायाय सकृद्वगः सिद्धांते विकल्पेनेति न्यायसूत्रो
क्तमेव द्रष्टव्यं यत्तत्र केचित्पर्वयत्ते दध्यादिहोमेषु देवताप्रा
प्तिसुपपादयितुमशंकुर्वन्तस्तत्र तजुहोतेः प्रक्षेपमात्रेण

तकतेन पूर्वपक्षमुपयाग्न्यायपसधाकृतं वदन् भाषितेन द्र
व्यवर्तितत्प्रसंगादनुषंगतो वा प्राप्तेः पूर्वपक्षेऽप्युपयादितत्ता
जुहोतेः प्रत्येयमात्रलक्षणाय प्रमाणाभावेनोपेक्षणीय य
दितत्तथादिवाक्येण मात्रविधित्वांगीकारेऽपि पदत्रये वैति वाक्य
द्वये विहितकर्मणामेव समुदायोऽगिहोत्रवाक्यमिति पूर्वपक्षः
क्रियते तदा अत्रापि प्रयोजनमासागिहोत्रसायंप्रातः कर्म
णां मध्ये एकस्य सोर्ये द्वयोरेषयो नध्ये एकस्येव कस्य विदिक
त्वेन यस्मातिदेशात् सा मागिहोत्रे सायंप्रातर्वाविकत्वेन मा
सपर्यंतं कार्यं नवात्मंतसे योगवाविद्धितीयांत मासपरोप
दिष्टमातस्यानुरोधेनातिदेशिककालवाधात् सर्वदेवकर्तव्य
तायतिः आहारपिहाराद्यावश्चककार्यतुरेयनसात्स्यवा
द्यावश्चभावे जातेऽष्टित्यायेनातिदेशिककालानुरोधेनापित
त्संपादनस्य संकषेव समाणात्तात्त्वैवमपि उपसृजिष्यति
तित्वाप्रत्ययेनोपसदनेतरकर्तव्यता रूपकसविधानादातिदे
शिककालवाद्यावश्चभावः उपसृदिनोत्तरदिने च वापेपि
चातदिनेषु तदापस्तावश्चकगवेति वाच्यं व्यवहिता व्यवहि
तसाधारयेम पूर्वकालतामात्रवाचिनस्ता प्रत्ययस्यासति
प्रमाणांतरेऽप्यवहितस्वरूपकमपरत्वेऽपि सायंप्रातः का
लप्रापिबोदकसत्ते पूर्वकालतामात्रपरत्वांगीकारात् अतोऽ
क्तं प्रासानगिहोत्रे सायंप्रातर्वाविकत्वेनाउष्टानं पूर्वपक्षे सि
द्धं तेऽसुच्येनेति आचारवाक्येऽत एव पूर्वपक्ष ऊर्ध्वतारीनां

को.
४२

मथेयस्यैवैवैवारंतगयस्तुक्तस्यैवकर्मणाश्रुतिमिवा
तेतुगालोपविमितप्रयसितमात्रंनतप्रधानाहतिरिति
इष्टाव्यं नचपूर्वपक्षेपितारणादर्थस्यनिष्पन्नत्वाद्गता
लोपेपिताहतिरितिवाच्यं तारणाभावादिन्यत्रापिउभयै
काभिव्यंग्यजासवकिन्नस्यानिष्पत्तेः सूत्रंनिगदव्याख्यातं
इवसंयोगाच्चोदनापशुसोमयोः प्रकरणोऽनर्थकोइवसं
योगोनहितस्युगार्येन ॥ योरीतितोयदमीषोमीयंपशु
माततइतिप्रकृत्यएदयस्यामेववतिअथानिष्पत्त्याप्रथव
तसइत्यादिभुत तथासोमेनयजेतेतिप्रकृत्येउवायवंपशु
तिमैत्रावरुणांष्टुक्तातीति तत्रसंदेहः किमवरानवाकोषग्रह
णावाकोषवविहितानांकर्मणांयथायथपशुवाकोसोमवा
कोवसमरायसिथ्यर्थमनुवादोऽशवातयेरेवततद्गतावि
शिष्टयागविधितरेषुततरीयद्रव्योदेशेनावदानग्रहणादि
पसंस्कारविधिरिति पाराध्यायसंगतीपूर्ववत् अनंतरात
दधादिवाकोरग्निहोत्रवाकाविहितकर्मानुवादेनगतामा
त्रस्यविधातंशकतात्प्रकृतकर्माभावेनाग्निहोत्रवाकोसशु
रायानुवादतंनोगीकृतं प्रकृतेतुपशुसोमवाकाविहित
यागीपद्रव्योशेनएदयारिविषयकावरानादिहपसंस्का
रविध्ययोगादवश्यमवरानादिवाकोषकर्मविध्यवगतेः
प्रकृतकर्मसद्भावेनसमरायानुवादतोपपन्निरितिपूर्वप
क्षोत्थानात्प्रत्यक्षराराशा तत्रपशुवाकोतावययपिश्रा

॥५

प्रेयारिवाकावदेवद्वयदेवताविशिष्टयागविधिर्नानुपपन्नस्त
थापितउयागविधावत्यतिविशिष्टस्यपशोखदानेननाशा
पत्तेः श्रुतयागसाधनताविद्यातानावरानवाकोतद्वाकावि
हितयागोपद्वयसंस्कारविधिउपपद्यते नवोत्पत्तिशिष्टस्या
पिप्ररोडाशस्यामध्यपूर्वाधीवरानरूपसंस्कारवज्जडपत्तिः
मध्यपूर्वाधीवदानेपित्प्ररोडाशतज्जातेः प्रत्यभिज्ञायमानते
नानपापात्म्येपूर्वाधीदेरयानमात्रतयाश्रवणोनावदा
नेप्रतिप्रकथागदिर्हविषोवद्यतीनिकर्मवष्टीश्रवणाच्चप्र
रोडाशस्यसंस्कार्यनोपपशवपिहृदयस्त्रात्रैवद्यतीत्यारोः
तानिदिर्द्विष्यतीत्यारोवकर्मतेननिर्दिष्टानोर्हृदयारीना
मेवावरानसंस्कार्यज्ञश्रवणोनावदानस्योत्पत्ति वाकाशिष्ट
पञ्चसंस्कारकतायोगाच्च नवहृदयारिपदैर्लक्षणापापः
शोरेवसंस्कार्यतावगतिः तथोगीकारेपिवाकातरैवैयर्णा
पत्तेः नकास्तुहृदयारीवदिष्टेवावरानसंस्कारविधिःतेषां
भूतभाव्युपयोगाभावेनसंस्कारनहेत्वात् नवसंस्कारविः
पिवलादेवतकल्पते सक्तुचपितदापत्तेः दत्पत्तिशिष्टपञ्च
साधनताविरोधेनतत्साध्योयोगेतहृदयारीनामुपयोगा
संभवाच्चप्रतएवनातानिष्यन्नस्यापितोहितनिरसनारिव
दियंप्रतिपत्तिः पशोरेवसाधनतेनहृदयारीनामनुनिष्य
नताभावात् किंचहृदयारीनाउपयोगकल्पनेतेष्वतिदेशे
नैवावरानप्राप्तिसंभवात्तद्विधानानर्थक्यं तस्यादेववाक्यं

को
४३

हृदयायुदेशेनैवावदानाद्यसंस्कारविधिः सतीकोदेशेनेवा
भिष्टवविधिः तत्रचयद्यपिपृतीकेषुसोगाभिष्टवस्येवप्रत्य
भिज्ञापमानस्यपृतीकसंवेधितेनविधानात्तस्यचयागीय
द्रव्यसंस्कारकत्तदर्शनात्पृतीकानांयागीयत्वात्तुमानवत्सात्रा
यावदानस्यैवयागीयद्रव्यसंस्कारकत्वेनरसतेत्रमेवारीनद
दयायुदेशेनविधीयतेनचातिदेशेनतस्यप्रत्यभिज्ञाने त
स्यपागाविध्यधानत्वेनतदानीमसत्तात् अतःस्वतेत्रस्यैवा
वदानस्यप्राणिप्रभवद्रव्यकावरामत्तसामान्यात्सात्रायाव
दानप्रकृतितावगतेरतिदेशेनयागीयद्रव्यवृत्तितस्यापिप्रा
मेः प्रत्यवदानेअवदेयद्रव्याणांयागसाधनताकल्प्यमाना
प्रत्यवदानेयागभेदमातिथितिस्रतश्चपृतीकवदेवविवक्षितः
तगत्याहृदयादिद्रव्यकयागविधिसिध्यर्थमेवावदानवि
धिर्नतप्राकृतकार्यावरानप्राप्त्यर्थतस्ययागविध्युत्तरका
लमतिदेशेनापिप्राप्तिसंभवात् तांश्चसर्वानयागातीत
भतिनातत्तगायानस्याग्नीषोमौदेवताविधीयते नचैवं
पशुप्रकृतितस्यापिविधानेवाकभेदोदेवतादितस्यपशुप
दसामानाधिकरणानुपपत्तिश्चेतिवाच्यं व्यागस्यहविष
तिमंत्रवर्गीतदयारीनांव्यागप्रकृतिकत्तप्राप्तौयशुपदेनल
त्तागायाहृदयारीनामेवानुवादात् एवंचपशुवाकोविशिष्ट
विध्यनंगीकारासाच्चवमापि वस्तुतस्तयागीयद्रव्यवृत्तित
स्यप्रकृतौसात्रायावरानांगताभावेनेहानतिदेशादुक्तरी

त्यायागानुमानासंभवेऽपि हृदयादिवाक्यपववसक्तन्यायेन
वित्तियोगभंगप्रकल्पहृदयादिविशिष्टवदानविधानेकते।
आलभतिनालत्तगायातात्पर्यपूर्ववदेवताविधौकृतेदे
वतातन्निर्वादायैवाह्वयतिवडुत्यतिवाक्यस्योवचतिर्या
गपरोवधार्यते तत्रत्यविशेषोयदायामतावजहत्त्वा
र्थलत्तगायायागोपस्थितिस्त्वचतोऽतन्निर्वपतिवचहत्त्वा
र्थलत्तगोतिनतेनावतायागविधानैकसिद्धिशेषः अथ
वाहृदयादिवाक्येऽपि हृदयाद्युदेशेनावदानात्येवविधी
यन्तेषाचोपयोगापेक्षायांपशुवाक्येपशुपदेनलत्तगा
यातात्पर्यपूर्वदेवताविधीयन्ते आलभतिस्मास्मिन्पक्षे
अवदानातिसंशानुवादमात्रं हृदयारिसंवंधश्चदेव
तायापागंवितावपयज्ञरित्यावहृदयादियागाः कल्प
तेनचप्राजापत्याधिकराणांपूर्वपत्तन्यायेनैकपरोपादा
नात्सहितानां हृदयादीनामेकदेवतासंवंधोपपत्तेः क
थंमनेकयागकल्पनमितिवाच्ये तद्वदिहसाहित्यस्यानु
वायगतत्वेनविवत्तासंभवात् अतसिद्धेपशुवाक्यस्यआ
लभतिः पशुपदचसमुदायानुवादरिति एवंचहृदयस्या
नेवयतीत्यादिकमदर्शनेपकारशवेपशोसदानानीत्या
दिसमुच्चयदर्शनेवोपयत्नंभवति अन्यथापकस्मिन्
यागेहृदयानां विकल्पायतेकमसमुच्चयदर्शनंनोपप
द्यते तथासोमेनयजेतेत्यत्रापिनसोमविशिष्टयागवि
धिः तथातेनत्यन्निशिष्टस्यसोमावस्यलताद्रव्यस्याभि

को.
४४

सवादि संस्कारेर्विनाशप्रसंगेन तद्वाकोष्ठसक्तन्यायेन वि
नियोगभगापत्तेः पर्वरोद्वायवंष्टहातीत्यादावपि तद्वि
तस्य प्रकृतया गसमर्थद्वद्व्यवाचितेन लतोदेशेन श्र
हणात्संस्कारविध्ययोगाद्भवद्व्यस्यवभूतभाव्युप
योगाभावेन विनियोगभगापत्तिः पत्तेन सोमवाकोसो
मविशिष्टयागविधिरेव अभिषवादिवाक्यानि तर्कमा
णि ग्रहणावाकोष्ठहातिना यागलक्षणायान्यदेवतामा
त्रविधिरित्यपास्तं तद्वितस्यद्वद्व्यवाचितेन सोमपरत्वा
संभवात् दशैतानधुर्यः प्रातमः वलेग्रहानप्लुतातिश्रि
नोरशमोष्ट्यतेतत्तृतीयजहातीतिकमससच्चदर्शनस्य
देवतानामेकस्मिन्नागो विकल्पप्रसंगेनास्मिन्नपि पदे
पपत्तेः किंच भवन्मतेयेंद्रवायवायवंष्टहीतीत्यादौ किं
विधीयते न तावद्ग्रहणांतस्यापि प्राप्तत्वात् न हि तत्तम
दाधवनीयदोषाकलशेषविद्यमानः सोमरसोऽद्वयम
ससाधनेकेन होमेनाष्टहीता संस्कारुं शक्वाते अतो न ता
वाद्ग्रहणांतस्य चष्ट्यमाणा संस्कारार्थत्वमर्थसिद्धतादेव
न विधेयं नापि तदनुवादेन देवतारेंद्रवाद्यादिः तस्यादेव
तातेन ग्रहणोऽत्रत्यस्य वाधितात्वात् देवतांतरिह्यागकि
यानि रूपाणि मेव ननु किर्योतरतिरूपिते न च ग्रहणो देवता
तेनाच्चयानुपपत्तावपि संवेधसामान्येपेद्रवायवारित
दितमंगीकृत्य तत्तालीनारुण्योच्चारणविषयत्वसंवे
धेनैद्रवाद्यादिर्ग्रहणोऽत्रत्ययोपपत्तिरिवाचं एवमपि म

इततीपीदोद्यावाष्टिबीमइतदग्नीषोमवास्तोषाति
गृहमेधात्वेतिसूत्रेगादेवताधिकारपरितेनतेनदे
वतात्तमात्राभिधानावगतेर्मइततीयेष्टक्रातीत्यादे
देवतात्तसंबंधेग्रहणोत्पत्त्याशकतात्ततचदेवताया
यागातिरेकेषानिर्वापक्रियायामतंयवद्ग्रहणोत्पत्ति
तिवाच्यदेवतावस्यत्यागैकनिश्चिततेननिर्वापेपितृष्ट
पदोपातयागद्वारेवाचयस्यनवमेसमागतात् प्रकृते
तयागस्यसवाकोनुपारानात्ततद्वागग्रहणोत्पत्तिवै
षम्यं अतएवदेवताविशिष्टगृहणाविधिरितिसिद्धात्तमि
मतः पक्षेपितिरस्तः किंचसोमवाकोग्रहणावाकोचविशि
ष्टविध्यंगीकरायेत्तयावरमेकैवग्रहणावाकोविशिष्ट
विध्यंगीकराण्युक्तं अतश्चद्वयदेवताविशिष्टयागाय
वष्टक्रातिल्लतिताउगादिताविधीयंते तद्वितोक्तद्वय
विशेषतात्पर्यग्रहकस्मागावाधारयाष्टद्वी तीत्यादिवाको
नातद्वद्वयाधिकारः अत्रात्यर्थप्राप्तगृहणानुवादेनपा
रात्रात्रविधानेपिपारायाद्वैकविषयतात्तदधिकारसि
द्धिः पाराशर्यस्यचसंसंवधिकतात्तत्सातेसमकर्मकता
त्तसंसंवध्ययेत्तायांप्रकृतः पावनारिसंस्कृतः इतभृदा
थवनीयपात्रस्यः सोमरसएवतत्तेनसंवध्यतेः नचसंस्का
रविध्यनशानुपपत्त्याविनियोगकल्पनाकेगात्यावना
दिविधानामर्थकर्मतंशंकां अधुर्यंवाणीतश्चित्तसंस्का
रविध्यनशानुपपत्त्यापितत्तात्पत्तेवाधकाभावात् अतए

वोतन्निशिष्टसोमावरोधात्सकृषनतत्कल्पनमित्युक्तं
 समार्गधिकरणो अतः सोमप्रकृतिकत्तस्यापि प्रमा-
 गांतरेणासिद्धे सोमवाक्येपेदेवायवादियागापवपनि
 नाश्रुपतेनतुसोमविशिष्टकर्मांतरविधानेनूपात्ता-
 भात् तत्रयाज्याश्रोत्रवोश्रुतिंगप्रकरणाक्रमैरेदवापवा
 रियागेशेवनिशोयपतौप्रकरणाभावेणाश्रुतवैकल्पि
 कदेवताकल्पनानुपपत्तेश्चातोनुवादरावायंसोमपदे
 वतत्प्रत्ययायाज्ञेयानामधेयः सत्यपिवज्योतिष्टोमना
 मकतेत्यायाविशेषादस्यापिनामतेनानुपपत्तः नचा
 नुवादप्रयोजनाभावः नामतसिद्धिरेवप्रयोजनत्वात् प्र
 योजनातरं च अस्तुतशस्त्राणामपिसोमयागानां फला
 रिसंवंधसिद्धिः अन्यथाहिज्योतिष्टोमपदेनविहृदादीति।
 ज्योतीषिसोमायेषामितिव्युत्पत्त्यासंस्तुतशस्त्राणामेव
 यादानात्फलारिसंवंधापापत्तिर्नीत्येषां अस्मिन्समुदा
 यानुवादेतत्सतिनामधेयात्तरोधेतसोमद्रव्यकयागमा
 ननुवादतद्देयार्थपरिहारायैज्योतिष्टोमपदेनापिमोरा
 याहत्यासर्वेषामेवफलसंवंधोपपत्तिः नचैवंतर्हिसिद्धिं
 तेस्तोमसंवंधरहितसोमयागाभासानांफलसंवंधा-
 नापत्तिः स्तोमयुक्तयागाभासानामेवफलसंवंधेतदा
 कास्ययजेराभासलक्षणप्रसंगेनसोमयागतावक्तिन
 सेवफलसंवंधात् ज्योतिष्टोमपदेतसोमयागमावस्यस
 संवंधभासचरितसमुदायाश्रयपत्तिरसंवंधेतन्निह।

दादित्स्लोमसंथसत्तात्रानुपपत्ते तसिद्धंसनामथेयस्यापि
समुदायानुवारस्यसप्रयोजनत्वं अथवासोमवाकोयजि
नाद्वद्व्यकयागाननुयसोमस्तरीपद्व्यप्रकृतिनेनवि
धीयतेः सात्ताद्विधिसंतेसंस्कारविधन्यथानुपपत्त्यातक्त
त्यनस्यात्यायतात् सत्यपिप्रमाणांतरेणसंभवत्वातिक
तेवीत्यादिवरभुवदयशिरस्कृतकत्यनयापिसोमपदेने
वतहिधानस्याभुपगंतंत्यायताच्चपस्तत्रप्रदेयतेनेवल
ताविधिरितिपत्तोमलेउपत्यस्तः सउत्पत्तिशिष्टद्वद्व्या
वरोधारतिशयार्थइत्यपेत्तिनः एवंचात्रापियागानाम
दृष्टार्थतेनसमुच्चयादिभितरेवताकातांचक्रमापेत्तः
एणादाश्रिवोदशसोदृष्टतेतत्ततीयंजहोतिदशोतानथर्षः
प्रातःसवनेग्रहान्दृष्ट्वातीत्यादिकमसमुच्चयदर्शनमु
पपन्नंभवतितनुयागक्रमसमुच्चयोपपत्तावपिभवत्स
नेदृष्ट्वातितायागानामेवलत्तयायाविधानात्प्रहणा
विध्यप्रतीनेग्रहणाक्रमसमुच्चयदर्शनानुपपत्तिसर्व
स्येवेतिचेत् दृष्ट्वातिताग्रहणाविशिष्टयागलत्तयागी
कागदोषरतिकेचित् तत्रलक्ष्यतावच्छेदकेगौरवापत्तेः
अतएवंपरिहर्तव्यं दशमुष्टिपरिमितसोमरसः रुया
भिषवयावनष्टतभृदादिपात्राधारत्वादिसंस्कारसंस्तु
तस्तत्तायागागतेनविपुज्यतोतस्यत्रअत्यंजहोती
तिवाकोनचतश्वर्तादर्शनहोमविधिवदत्यमुदिश्य

होमावांसंस्कारविधानाहोमानुवादेनच ग्रहेर्जहोतिचम
 सैर्जहोतीत्यादिवाक्यैर्जहोतिवद्भवमसादिरूपपात्र
 विधानात्तत्तभूतभृदादियात्रस्यस्यचग्रहणामन्तरेण
 ग्रहादिपाप्रकरणाकहोमसंस्कार्यतातपपतेर्यावया
 गग्रहणाभेदोपपत्तिः तच्चसर्वयागांगभूतस्यदशमु
 ष्टिर्यारमितस्यसोमस्यसाधारणात्तात्सकदेवहोमोप
 पत्तेर्नग्रहणाभेदापत्तिः पूर्वपक्षेदशमुष्टिपरिमितस्य
 पिसोभरसस्यतत्रयागांगतावगतेः प्रतिप्रधानेपु
 रोजाणादिवदेवद्रव्यभेदाहोदोपपत्तेः अतोग्रहणाभ
 नामपिभेदात्तदंशेपिक्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिः तव
 तयागस्यैकताद्गुणाभूतग्रहणानुरोचेनाहस्यनुपप
 त्तेरनेकेषामपिचग्रहणानांरष्ट्रविधयायागीपश्व
 संस्कारार्थत्वेनैकार्थ्याहंधनार्थस्वादिरत्नपालाशत
 वदिकल्पापत्तेरुभयोरपिक्रमसमुच्चयदर्शनानुप
 पत्तिः नचग्रहणानांरष्ट्रार्थत्वेपितदंगभूतदेवतासं
 योगानामरष्ट्रार्थत्वाउभयोरपिसमुच्चयोपपत्तिः
 अंगिभूतानांग्रहणानांविकल्पेप्रमितेविजातीयग्रह
 णप्रयोगेविजातीयदेवतासंयोगसंवाट्टार्थस्याप्य
 नुष्ठानोपपत्तेः तस्मात्समुदायानुवादो सूत्रंतत्तदया
 दिवाक्यैरुक्तीतिवाक्यचकर्मचोदनाप्रत्येतया अमत्रां
 भवन्निवेशस्याह्यरसादिद्रव्यासंयोगात् तथाहि

पशुसोमवाक्योक्त्यतिवोदनात्वेतिप्रकरणासाधे
 लोवयतिश्रुतिवाक्येष्वसंयोगोत्तरपरमादिद्व
 यसंस्कारोविधीयमानोनयागांगतप्रपद्येतः उत्पत्ति
 शिष्टपशुसोमावरोधेनरूपपरमादीनांसाधनत्वात्तुपप
 न्नेः नहितस्योत्पत्तिशिष्टस्यद्वयस्यावरातग्रहणादिसंस्क
 रकंसंभवतिविनाशकत्वादितिवाक्येयं भाष्यकारेणात
 र्दसूत्रेसिद्धांतपरतेनैवव्याख्यातंपशुसोमद्वयपूर्वद्वय
 संयोगात्पशुसोमवाक्योरेवकर्मवोदनापतोद्वयसं
 योगः पशुशब्दः सोमशब्दश्चप्रकृतेरुदयादौ अनर्थकोत्त
 रणाप्रसंगात् नहिहृदयादिवाक्यविहितयागपवप्रदे
 यप्रकृतितेनपशुसोमविधिः संभवतिपशुवाकोप्राप्तक
 र्मानुवादेनदेवताविधिः प्रदेयप्रकृतिविधिश्चेतिवाक्यभे
 दात् सोमेतत्तत्ररसूत्रेवसामश्चि"प्रवोदकाश्चसंस्काराः ॥
 चषाहस्तर्थाः सनुपूर्वपक्षनिराकरणार्थः बहिस्पृष्टि
 समुच्चयार्थोवा तथाहि पशोतावत्पदेत्तरुदयादिलक्ष
 णौवदोषः ॥ नहिरुदयादितपेसांसेपशुशब्दप्रयोगोक्ति
 पशुत्वाभिव्यक्तिर्वान्वतर्दिचयापशुपदेरुदयादिप्रकृ
 तिद्वयविधायकमस्त तथात्वेदेवतायाग्रपिविधानेन
 वाक्यभेदापत्तेः अतोवर्षपशुवाकोतावद्व्यदेवतासंब
 धानुमितोयामस्तद्विशिष्टोविधेय किंचः अवयतिवा
 क्येषुयागोपस्यापकोनतावयततिशब्दोतापिदेवताश्च

को.
४७

वर्गां अवदानमात्रस्य त्वत्मात्वं भवन्नपागात्मापक
ते न च हृदया अवदानस्य मात्रापावदानप्रकृतिकत्वाद्
तिदेशेन यागीय इत्यहं तित्वाभावात्तीकवयागसाधन
त्वानुमानोपपत्तिः यागीय इत्यहं तित्वात्प्रकृतावने।
गतेनेराप्राप्तेः तद्विस्मृत्कारस्य फलं न च तस्यातिदेशोक्ति
नचौत्तरकातिकदेवतासंबंधवत्तादेवावयतेर्यागपर
तोवतारांशं क्व पशुपदे हृदयादिलक्षणया एवम
प्रातिवाराणां हृदयाशुदेशेनावदानमात्रविधिसंभवे
हृदयादिविष्टयागविधेः स्वयंतोयागलक्षणपाश्र्वाने
कादृष्टानुबन्धिना अयोगाव भवन्मते अनेकेषां नभिया
मानां संप्रतिपत्तिरेव ता कतेन सह प्रदानापत्तेरुदयस्या
मेव यतीत्यत्र यागक्रमेण शिष्टस्याप्यवशविधेयता।
औरकायत्तेः समतदानमात्रस्य विधेयत्वात्तस्य पादोदे
वक्रमसिद्धेर्न विधानं योपि च पशुवाक्यपवपावहृदयादि
द्वयं यागानुमानपक्ष उक्तः सोपि पशुपदे लक्षणायत्तेर
नेकादृष्टानुबन्धनेकयागकल्पनस्य वसत्वात्तावत्मा
यत्ता उपेतितः तस्मात्पशुवाक्यमेव यागविधायकत्वं
दयादिवाक्यानि त्वसंस्कारमात्रविधायकानां तेव युक्तं
नचोत्पत्तिशिष्टपशुसाधनया विशसनावदानादिसंस्क
रविधिविरोधः शंकाः पशुमिति द्वितीयपालतितस्य कर
णत्वस्य हृदयादिपरंपरया पशुपत्तेः दृष्टिपरंपरासंबंधे

पिकरणातेनो मयेनमचंतिव्रीहिसिमिर्यजेतेत्यादौः ।
अतएनाटशस्येनलतगापिसात्तात्परं परासाथा
रणेनकरणात्सैववर्तीयार्थत्वात् असतितपरंपरा
ग्राहकप्रमाणोसात्तादेवतदित्याश्रीयतेः अस्तित्वप्र
कृतेविशसनादिसंस्कारविधानमेवपरंपराग्राहकंप्र
माणं अतश्चपणोपरंपरयायागसाधनत्वमिवदेवतासं
वधिप्रमपिनैवानुपपन्ने अतश्चपणसंस्कारकविशस
नविधिरूपतात्पर्यग्राहकृतेनपणप्रवेनैवार्थाख्यदया
दीनांसाधनत्वावगतेस्तुडदेशेनावदानाख्यसंस्कार
विधिनपणपत्रपव अतएवव्रीह्यदेशेनावद्यातविधि
रूपतात्पर्यग्राहकसहकृतेनव्रीह्यपदेनैवार्थात्तंडला
दीनामपिसाधनत्वावगतेस्तुडदेशेनघणादिविधिरण्य
पत्रपवः तवैवंपणवयवानामपिप्रदेयत्वरूपयागसा
धनत्वतत्तगाहविषावगतेस्तत्संस्कारार्थसमर्थपृथीह
यादानकस्यावरानस्यातिदेशेनैवप्राप्तेस्तद्विधिवैपर्थ्यः ।
अतिदेशप्राप्तस्याप्यवदानस्याख्यदयादिसंस्कारार्थतेनप
नविधुपपन्नेः तत्प्रयोजनंचतिषांप्रत्येकंहविष्टसिद्धिः
एतद्विध्यभावेहियशोर्विशसनविधानादवपवद्वारासा
धनत्वावगतावप्यवयवानांनप्रत्येकंसाधनत्वावगम
अवयविनोव्यासज्यसर्वावयवनिष्ठतेनतत्साधनताय
यानुपपत्त्याअवयवानांमपिसमुदितानामेवसाधनता
वगतेः अतःसमुदितसैवावयवजातस्यहविषावगमा

कौ
दि.था
४८

समुदितसंस्कारार्थत्वेन सह देवमप्यर्वादीपादान
कमवदानं प्राकृपात् पतद्विधिसत्वेतप्राकृतावदान
सहविः संस्कारार्थत्वेन कृतस्यैवातिदेशे संनिधायित
सप्रत्येकं हृदयादि संस्कारार्थत्वेन विधानात् सूतीकानां
यागसाधनतमिव हृदयादीनामपि त्रयेकं हविष्ठावग
मात्प्रत्येकं मप्यर्वादीवदानसिद्धिः ततश्च हृदयायेका
दशावदानद्वयमात्रवृत्तिरुविष्टतात्पर्यया हकसहक
तः पशुशब्देऽपि तन्मात्रप्रकृतितयैव पशुं विधत्त इति
दितरेषामयवानामवदानपरिसंख्याफलिकायाग
साधनत्वरूपहविष्टपरिसंख्यापिरुदयस्यात्रैव यती
त्यादिवाक्यजातस्य फलमिति सिध्यति अतएव यद्यपि
तद्विधभावेऽप्यवयविसाधनत्वात्पशुपपत्त्या अवयवा
नामपि प्रत्येकमेव साधनत्वं भवगम्येतततश्च प्रत्येकमे
वावदानप्राकृपात्तथापि तदितएव यगतविसुपरिसंख्या
पतदाकृतातावफलमित्यप्यत्रमेवः यत्तन्मायसुधा
यामेकारशवेऽपशोरवदानितानि द्विर्द्विस्वयतीत्यस्याव
यवांतरपरिसंख्याफलकतमित्युक्तं तत्पंचावदानसंपाद
कदयिविरवदानवित्तवायेन तद्विधविधायकस्य तानी
त्यस्य विशेषसमर्पकत्वेनैकादशवैश्यस्य तदेकवाक्य
तोपपत्तोपरिसंख्याफलकतांगीकरणो न भि तवाकाते
प्रमाणाभावात्तस्यैव परिसंख्याफलकतांगीकारे वक्ष्ये
यस्यात्रैव यतीत्यादेवैषायापत्तेरुपेक्षितं नैवैवमेकारश

वाश्चेतदपेक्षितश्च विशेषसमर्थकत्वेनैव रुदयस्याग्ने
वचतीत्यादिवाक्यजातस्योपपत्तौ अवयवांतरपरिसंख्या
फलकत्वे प्रमाणाभावः तथा सति ह्यदयादिश्रवणमात्रे
णाविशेषसमर्थकसिद्धौ अवयवतिश्रवणस्यैव यथाप्य
नेः तस्मात्प्राकृतावदानस्यैव रुदयारिसंस्कारार्थत्वेन वि
हितस्योपपवपपरिसंख्याफलकत्वमेव युक्तमत्यश्या
मः एवं च यद्यपि चतुर्वितीयजमानः पंचावतीवयाकार्ये
त्वेन प्राकृतावदानानुवादेन पंचतविधानादुद्देश्यस्य
चावदानस्य अवयवाविशेषणसंभवात् रुदयाद्यवदानेपि
पंचतसिद्धिरजामदभ्यानामव्याहृतैव पंचतंप्रकारः परं
वयायां उपरुदणामिथाशादयं हि रायशकलद्वयं वेत्ते
वं वाचनिकः अतएव प्राकृतस्य पंचतप्रकारस्य बाधः तत्र
प्रप्रकरणालाभावरानानुवादेन पंचतप्रकारविशेषस्य
योद्देशेनैव विधानादव्याहणविवक्षायां कारणभावेन त
स्य प्रकारस्योपपत्तौ प्राप्तेर्बाधकाभावेन प्राकृतप्रकारप्राप्तौ
जातापेक्षविश्वदानक्रिते प्राप्ते तानि द्विर्द्विरित्यनेन प्रकारेण
लभ्यावदानमत्रैव रुदयाद्युद्देशेन हितविधानात् पंचतसं
पत्तिरभिधायानाहृद्वा संपादनीयाः वस्तुतस्तु पंचावतवाक्ये
वदानुवादेन पंचतविधाने एकप्रसरताभंगायत्तेरवदानांतर
मेव प्राकृतावदानकार्यापत्तेर्विधीयते तस्यैव च योद्देशेनै
व विधानादंगेयप्राप्तावपि ह्यदयस्याग्नेव चतीत्यादिवैरु
दयारिसंस्कारार्थत्वेन विधिर्न प्राकृतस्य तस्यादयादिवाक्या

कौ.
हि. प्या.
४५

भावेपंचावज्ञवाकविहितावदानोत्तरेणावाधितस्पातिदे
शोनाश्रमेः नचोत्पत्तिशिष्टसंस्कार्यावरोधात्संस्कार्यांतर
संबंधानुपपत्तेः कर्मांतरतापत्तिः। पंचावज्ञवाकोउत्पन्नस्य
वयोदेशेनविनियुक्तस्यचावदानस्यरुदयाशुद्धेशेनविनि
योगमात्रकणादिनियोगविधिभेदेपिउत्पत्तिभेदाभावेन
तत्रिवंधनकर्मांतरताप्रसक्तेः अतएवस्ववाकोपात्रफला
वरुहस्याप्युद्दिष्टादेविविदितावाकोनज्ञानाशुद्धेशेनविधि
रभ्यपगम्यतएव अतश्चययामिवरुदयादिष्वपिश्रवदान
एष्टभावेनपंचतप्राप्तेः पूर्ववदेवोभयत्रापितत्संपादनप्रका
रोद्गृह्यः पार्थसारथिस्तुपंचावज्ञवाकोवदानोत्तरस्तीकारे
पिवयाग्रहणासोपलक्षणागार्थित्ववदतोभिप्रायंनविप्रपा
चतेनतानिदिरित्यस्यवेयर्थ्यापत्तेर्वपापसंरुदयादीनाम
पिलक्षकमित्यपपत्तिरुक्तासाजामदग्ननिमित्तकंपंचा
वज्ञसंपादकहविस्त्रितवायेनापिद्वितविधुपपत्तेरुपेक्षणी
येत्यस्मउक्तप्रकारपवश्रेयात् विस्तेरणाचैतदशमेवस्याम
तस्मादवदानविधिवैयर्थ्याभावात्तत्रवाकपवयागविधि
रिसिद्धंरुदयादीनांवाचयविसाधनतात्पथानुपपत्त्याह
मुच्चितानामेवसाधनत्वावगतेः क्रमसमुच्चयदर्शनस्या
पितानुपपत्तिः प्रयोजनंएवंपत्तेसवनीयादेरुदयादि
यागानामथेअत्रातमविध्यातात्रैकारणावदानगणा
प्राप्तिः सिद्धातेतस्मैतिद्गृह्यसोमेपिचैंद्रवायवादेवाको
पदेवताविशिष्टश्रुतग्रहणाविधिसंभवेनाश्रुतयागक

लूनमुपपन्नियततथाहिः यद्यपितावदेवतातेयागाकि
यानिरुपतमेवतथापितदितोयात्रस्यइवाप्रनिष्टदेवतात
स्यग्रहाकातीनोच्चारणाकर्माभूतवृत्तिसंवेधेनग्रहगो
पिवैशिष्ट्यनविरुध्यतेअतश्चोक्तसंवेधनदेवताविशिष्टग्रह
गोष्टसमागसंस्कारार्थेविहितेदेवतातस्यत्यागेकचरितत्वा
यागापेक्षायांप्रकृतसोमवाकोपात्रयागसंवेधोपपत्तिः य
थेवदध्नादियकामस्येत्यादौतृतीयोपात्रकरणात्विशिष्ट
विशिष्टवाकरणात्करणात्संस्कारगोदियोद्देशेनविधी
यतेइतिप्रत्ययोक्तृतीयोपात्रकरणात्स्यनिरूपकरणाश्रया
पेक्षायांप्रकृतसोमावयवस्यशाश्वतीतिदृष्टव्यं यतश्चैकैश्चि
द्गणान्वयार्थमैवंवायवारिवाकोपयजिकल्पनांगीकारे
पितृत्रयागविधिरपिबुसोमवाकावयवग्रहावाकोत्कल्पि
तपत्तिपरमबुवादमात्रमित्युक्तंतच्चजित्यन्ताविनाशुक्तप्र
कारेणाग्रहात्तयोपपत्तौतत्कल्पनेप्रमाणाभावात्तदवयवस्य
उत्पत्त्यादत्ताच्चोपेक्षणीयंसदयिवभवदेवेनग्रहास्यागा
वयवत्तरेवतायास्तदवयोपपत्तेनवपचांतरापेक्षयैवप्रकृ
तयागसंवेधोपपत्तेर्नकिंविहायकमित्युक्तंतदपिशुहीत
स्यापियागोपपत्तेर्वात्तिकपवोक्तत्वात्ग्रहास्यागावयव
कल्पनानुपपत्तेःकल्पनेपिवाग्रहारूपावयवावयवस्युप
रपिउत्पत्त्यादत्ताच्चोपेक्षितं तस्मादुक्तप्रकारेणोवदेवदेवता
विशिष्टग्रहाविधिः अतएवदेवतायावाकोनग्रहांगत्वा
वसायांउभयाकांतालक्षणप्रकरणेनयागंप्रतिरूपिवदेव

को.
५-

ननकतमात्रावगमेप्यंगानवगमायागस्यावक्तव्यं
हि नवग्रहणेदेवाताचयोपपत्तावपितत्संस्कार्यस्यतद्वितोपा
नस्यद्रव्यस्यसन्निधानाद्वरूपतावसायातस्यचसोमवाकवि
हितेयोगेत्यतिशिष्टसोमावरोधेनविनियोगायोगात्संस्कार्य
ताउपपत्तिः उत्पत्तिवासेसोमस्यत्वात्परंपरासाधारणेनकरणा
त्तमात्रेवगतेसोमसंस्कारकाभिषवविधिद्वयतात्पर्यग्राहकव
लेनपरंपराकारणसोमीकारहृदयादिवद्रस्यपिप्रार्थात्साथ
नतावगतेस्तुद्वेष्टेनग्रहणात्संस्कारविध्यपपत्तेः अतएव
पशुवत्सोमस्यापिरसप्रकृतितेनविधिविष्टः ननुनसोमवाके
सोमविधिर्विशिष्टविधिगौरवायादकोयुक्तः सहिनतावत्प्र
देयतेनेष्टः संस्कारविधिर्वैयर्थ्यापत्तेः नापिप्रकृतितेनतस्य
संस्कारविध्यमथानुपपत्त्यापिशान्तिमिद्वेः तस्याहिग्रहणा
वाकेतावत्तद्वितोपा नस्यद्रव्यस्यग्रहणासंस्कृतस्यविनि
योगापेक्षायां देवतासंबंधानुपपत्त्यवग तंतत्तत्या
गाभ्यांशेषुप्रदेयतेनविनियोगकत्वात्तानुपपत्तेः सर्वनामा
र्थकस्यवत्तद्वितस्यद्रव्याविशेषतात्पर्यग्राहकापेक्षायां
सन्निधानाद्वारावाक्यप्रामित्द्रव्यद्रव्याविशेषसिद्धिः तत्रद्वित
तद्वाक्यप्राप्तग्रहणाविशेषानुवादेनधारमात्रस्यविधानेन
तउपात्तस्यापिवाक्यमेवापत्तेः अस्यपरिमाणेषुपात्रेषुसू
लयाग्रहणेकृतेपात्रादहिरण्यियातापत्तेरातस्यप्राप्तता
च्चधारयासप्रतिसंबन्धेपेक्षाज्ञातेसकर्मकाक्षता
उत्तरादीदिवत्सतंतजलादिप्रतिसंबन्धात्तेयकतानुपपत्तेः

प्रकृतसोमपावपतीत्यादिवाक्प्रमितसोमप्रकृतिक
इवश्चविषयत्वं पावनवाक्कोरिसोमशब्देनलतापरः
तस्यापावनसंस्कार्येताउपपत्ते अपितुललतायातद्वसपरः
अतश्चसोमप्रकृतितस्यापितत्तत्संस्कारविधिवलादेवावग
तिसिद्धेर्नसोमवाक्केतदिधानागीकाराण्युक्तं अतएवकया
मिषवादिवाक्यस्योपिसोमशब्दस्यत्रागाभासापूर्वसाध
नरसप्रकृतिभूतसोमपरपवः नवसंस्कारविध्यस्यानुपप
त्याविनियोगकल्पनेसक्यपितदायतेः सोमतद्वसयोर्विनि
योगाभावेकयादिवाक्यानामर्थकर्मविधापितमेवस्यादिति
वाच्यं अथपुंशुणातीत्याप्यायोप्येतद्वत्तादौदष्टविध्यासं
स्कारविध्यस्यानुपपत्तापिविनियोगस्यसहस्रप्रः स्त्री
कृततात् सक्तुपुत्रउत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरोधात्तत्कल्पनमित्यु
क्तमेव नचैवमपिप्रत्यक्षविधिसत्तेसंस्कारविध्यस्यानुपप
त्तात्कल्पेनानुपपत्तिः यथाकथंचिदपिसंभवत्प्राप्तिक
त्वेप्रत्यक्षस्यापिविधेरनंगीकारात् अतएवमात्रवर्णिकीम
पिप्राप्तिसंगीकृत्यसमिदादीनां नामधेयत्वमिष्टं नचैवंसंस्का
रविधामशानुपपत्त्याव्रीहीणामपिप्राप्तिसंभवाद्बिध्य
नायतिः तद्वाक्केविधेर्योतसभावेनागत्याभ्युरयाशिरस्कृत
सिध्यर्थतद्विध्यंगीकारात् प्रत्यक्षयवविध्यवरोधेनसंस्का
रवाक्यस्याव्रीहिपदस्ययवल्लकतापत्तेस्तेषामप्राप्तताच्च
सत्यामपिसंस्कारविध्यस्यानुपपत्त्याप्रकृतितासर्वधेयपु
रोडाशांगतयाव्रीहिप्राप्तौयोगांगतेनतद्विध्युपपत्तेश्चः त

को.

५१

तद्योजने च पुरोडाशांगत्वेन देगभूतानेकपरिमाणशेषका
यादिलोपप्रसंगेनेकव्रीहिसमाववापस्ययुक्ततादस्यसत्ते
नतउपादानमपितनीवारोपादानमेवयागंगत्वे संगणना
विरोधन्यायेन पुरोडाशांगभूतानामनेकेषामपिशेषकार्या
दीनालोपस्ययुक्ततादस्यव्रीहिसत्तेयागंगभूतव्रीह्युपासन
मेवेतिषष्ठोक्तंनचटकसोमविधेः प्रयोजनमस्तिः प्रतोनुवा
दस्तत्वाद्यन्यायेनवानामधेयंसोमपदमितिचेत् नरहापि
तत्रदस्याससाधनीभूतरसांगत्वेनप्राप्तिसंभवेपियागंगगतः
स्याप्राप्ततेनविधिसंभवात् तत्प्रयोजनेचतत्रदसांगत्वेप्रति
प्रयानावृत्तिन्यायेनतत्रदभ्यासापूर्वसाधनीभूतरसप्रकृति
तेनविहितस्यदशमुष्टिपरिमितस्यसोमस्यचतुर्मुष्टिपरि
मितव्रीहिभेदवज्जेदः प्राकृयातः नचक्रयस्यसत्तंत्रकांनाना
त्रदस्यसोमस्यपशुत्रयार्थदीप्ताकिन्नष्टपस्येवसर्वाभ्याः
सार्धेतंत्रतापतिः क्रयास्यदशमुष्टिपरिमितस्यसोमस्या
भिष्टतस्यष्टतस्याधवनीयादिस्यस्याधवनीयाहुक्रादीतया
दीनत्वेनप्रवगादेकाभ्यासापूर्वसाधनीभूतरसवक्तापादा
नस्यवाधवनीयस्यपयोद्वयकमथादिवदभ्यासांतराष्ट
र्वसाधनीभूतरसवक्तांतरापादानतानुपपत्तेरपेतरसव
क्तिभेदेनतरपादानभूताधवनीयस्यसोमरसभेदावगमा
त्रेदेनचतस्रकृतिभूतसोमभेदोपपत्तेः यागंगत्वेतया
गतपर्याप्तिकराणांकोदेशेनेकसोमविधानातादृश
सेववदशमुष्टिपरिमाणक्रयारिसंस्कारविधानात्समपित्त

तदभासा सर्वसाधनीभूतरसव्यक्तिर्भेदेतत्प्रकृतिभूत
सोमस्यतत्रतसिद्धि अतएवाधवनीयाङ्गजातीत्यपाद
नत्प्रकृतिरपि अवयववयविसाधारणेनोपपादनीया अ
तस्तत्रतया प्रदेयप्रकृतिभूतस्यसोमस्याप्राप्तताद्विधुपयति
प्रयोजनान्तरंचसोमवत्सक्तनामपि विकल्पेन विनियोगक
ल्पनप्रसक्तोत्थाहृतिः नचविसिष्टविधिगौरवभियाभे
देविकसंवांगीकृत्यापिनामधेयतृशंकं ज्योतिष्टोमनामा
ववुरुद्धस्यकर्मणोनामधेयान्तरवेयर्थापत्तेः प्रयोजनलि
प्त्यासृष्टीरुपस्थातीत्यत्रैवगौरवस्यायंगीकारात् अतो
युक्तं सोमवाक्ये सोमस्यविधेयत्वेपियागस्यापि कृतस्यवि
धेयत्वांगीकारात्सर्वेवचसर्वदेवतासंबंधोपपादकत्वोपप
त्तेर्नग्रहणावाकोतिरिक्त्यागान्तरकल्पनाशक्तेति नत्वेवंस
प्तदशप्राजापत्यात्पशूनालभेतप्राप्रियमष्टाकपालंतिर्व
येत्सोमंचरुमित्यारवपिवाजयेयवाक्यैश्चदेववाक्यवि
हितयागस्यैवोपपादकस्यसत्तात्प्राजापत्यारिवाक्येषुदेव
ताविशिष्टालेभतिर्वायमात्रविधानोपपत्तेर्नयौगान्तरक
ल्पनापत्तिरितिचेत् वाजयेयेतावदेवसतिनतीयसाक्ष्य
सादृश्येणायशुविधातापत्तेर्ब्रह्मसामादिरूपसोमधर्मप्रा
प्तभावात्तानब्रह्मसाम्यालभतरतिवाल्विध्यनुपपत्तेः वै
श्वदेवेपिद्रव्यसादृश्येनेष्टिकविध्यंतप्राप्तौनिर्वायस्यापिप्रा
प्तिसंभवात्तदनुवादेमात्रदेवताविधिर्वाच्यः तत्रचनिर्वायमा
त्रोद्देशेप्रत्यादिदेवतानामनियताष्टाकपालादिद्रव्यसंबंधः

को.

५२

धितिर्वापसंवंपापतेरात्रेयमष्टकपालमिति सामाधिक
राणावगतपरस्परनियमानुपपत्तिः अष्टकपालविशिः
इतिर्वायोदेशोत्वाकभेदः निर्वापात्वाकर्मांतरविधिकभे
दकप्रमाणाभावादेवासिद्धः तत्प्रकरणंतरमस्तिअति
देशेनोपस्थितत्वात् अतिदेशावधत्तेति निर्वायेसर्वासोदेव
तानामुत्पत्तीष्टताच्चनगलोपि अतस्तत्रकस्मिन्त्याग
विधिरेवागत्यासमाश्रितः प्रकृतेतुवत्प्रमाणीत्याग्रहणा
नामेवविधेयतादवियतेपिवातउद्देशेनदेवताभनामेववि
धेयतोपपत्तेर्नयागकल्पनेप्रमाणमस्तीतिवैद्यस्य सूत्रे
ग्रहणावरानवाक्यानिनयागस्यचोदकानिकल्पकानिसं
स्कारविधायितेनाप्युपपत्तेरिति व्याख्येयं ॥ तद्देवाकर्मलो
भासोद्वयपृथक्तादनर्थकं हि स्याद्वेदोद्वयगुणीभावात्
ननेवंसोमवाक्यविहितस्ययागस्येकताक्रमसमुच्चयद
शीनोपपत्तिः कथं तथा हि यागेकतेतावत्प्रदेयभूततद्व्य
मयेकमेव अतस्तुसर्वोपिसोमरसः सहदेवपुरोडाशव
त्प्रकृत्यः अल्पेनसोतीतिवरनाच्चतदैकदेशः सहदेव
द्यवदानववहोतव्यः एकदेशांतरस्यतु भक्षणादिप्रतिप
त्तिरितिप्रामोतिगणानुरोधेनप्रधानाहतेरन्यायतात् तत्र
द्याकाप्रमिततिरपेक्षसंस्कार्यतात्पथाउपपत्त्यानेरपेक्षे
तोवसाधनतप्रतीतेस्तु उत्पत्तिवाक्यादिप्रमितसमस्तसा
धनतात्प्रदेयद्रव्यापारानतयाप्युपपत्तेरितिनिविरोधः प
वेसत्यापिपदिग्रहणानोकेनचित्प्रमाणेनसमुच्चयोवथा

येततदादृहीतस्य प्रहारासंभवादविनिशुक्तसंस्कारा
यायोगेन च भवेद्वाप्यद्वयभेदेन यागावृत्तिः न तत्र दक्षिः
इत्यागाविकल्पेन तत्संस्काराणां प्रहारा नाम दृष्टार्थाना
मपि विकल्पस्यैवापत्तेः वस्तुतस्तु आधवनीयादिस्थसोम
रसस्य ग्रहादिपात्रकरणाकहोमसंस्कार्यतासंपत्त्यत्तात्
प्रहारास्य तादृष्टार्थत्वं अतएवार्थप्राप्ततात्रैद्वयाद्यवादि
वाक्येषु पितृस्य विधेयताः अतएव न तद्देशेऽपि सत्यपि इ
त्यागासमुच्चये प्रहारादृष्ट्यैव सर्वेषां संस्कार्यतोपपत्तेस्त
द्देशप्रमाणाभावात् देवतानामुत्पत्तिप्रतयाभेदकता
योगाच्च ऐद्वयाद्यवादिवाक्येषु च प्रहाराविध्यंगीकारेण क
त्रोत्पत्तस्यैव सवाक्योपात्तसंस्कार्यसंबन्धेन विनिशुक्तस्या
पि वाक्योत्तरे संस्कार्योत्तरे संबन्धेन विनियोगमात्रकरणा
उत्पत्तिविधिभेदाभावेनोद्दिष्टागस्यैव विविदिषावाक्यज्ञा
नाद्यर्थतवद्देशानुपपत्तेः न चैवमेकस्यैव प्रहारास्यानेक
संस्कार्यसंबन्धोपपत्तावपि उत्पत्तिशिष्टैकदेवतावरोधे देव
तात्तत्तु निवेष्टानुपपत्तेर्ग्राह्ये रापत्तिरिति वाच्यं प्रहारे दे
वतासंयोगानामदृष्टार्थत्वेनैककार्यत्वे प्रमाणाभावे
न गगानाया विषयतात् आमितायागस्य हि वाजिन
कार्ये आमित्येव जनिते तद्विषयेनिकायं तस्य वाजि
नाग्राहकता युक्ता वाजिनस्य भेदकता प्रहारात्मिका
वरुणादेवताकार्यस्यैव देवायुदेवतया अजननात्त्रैका
त्तानुपपत्तेर्न गगानाया विषयतामिति विशेषः अस्तु वा

के

को

५३

ग्रहणानां भेदस्य पिशाचद्वयाणां विकल्पेन यागसाध
नत्वाद्ग्रहणानामपि विकल्पाय तेस्तदंगभूतदेवतानामपि वा
दृष्टार्थानामपि कार्यविकल्पवलेन व्यवस्थोपपत्तेः समुच्च
ये प्रमाणाभावेन नादृष्टार्थदेवताया समुच्चयानुरोधेन ग्रह
णसमुच्चयो यागावृत्तिर्वायुक्ता समासपितं वस्तुतस्तु ग्रह
णोदेवतोदेशानामपि नादृष्टविधया संगता निर्वायश्च प
क्षमाणादेवतास्मरणार्थत्वेन अभ्यासांतरसाधनीभूतद्र
व्यावृत्तिपलकैतरभाससाधनीभूतद्रव्योपलक्षणार्थ
त्वेन नादृष्टद्वारेव ग्रहणोपि देवतोदेशोपपत्तेः न च तत्राग्रे
यादिवाक्ये यागो गतेन प्रमिताया देवताया युक्तो निर्वाये
दृष्टविधया संबंधः प्रकृते तु ग्रहणसंबंधोत्तरकालभावि
तायागसंबंधस्य कथं ग्रहणसंबंधवेलायां दृष्टार्थत्वक
ल्पेनेति वाच्यं उत्पत्तिवाक्ये इष्टसामान्यस्य भाव्यत्वावगम
वद्ग्रहणावाक्ये दृष्टादृष्टसाधारण्येन भाव्यत्वावगमे जा
ते यागसंबंधोत्तरकाले दृष्टार्थत्वनिर्वायोपपत्तेः अतश्चा
निर्वायश्च ग्रहणोपि देवतासंयोगो दृष्टार्थ एव तत्र तयं
विशेषो यत्तदेवताया यागयवांगतं न त्वनिर्वाये उपका
रकतामात्रेणैव तत्संबंधोपपत्तेः प्रकृते तु विपरीतमि
ति न ते तावता दृष्टार्थतापत्ति वस्तुतस्तु तत्र देव
तया न्यायशुरुगारि मंत्रास्त्रानायागेपि मंत्रवर्णिकदे
वता कल्पनस्य प्रथमत एव प्रतीतेर्ग्रहणसंयोगोपि देव
तानामुपकारकत्वेनैव अतएव यागस्य देवतांगकता

द्वयकृतमपि उर्वचं अतो ग्रहाणां वाको देवताविशिष्टग्रह
गाविधिस्थपकारकतासंबंधेनैव प्रत्येतव्यः वस्तुतस्तु
ह्यावाको ग्रहाणामसदृशेणाग्राह्यसंस्कारार्थेन वार्था
देवप्राप्ततात्त्वस्मिन् देवतानामुपयामदृशीतोमीर्द्वाभ्यां
ताचष्टकामीत्यादिमंत्रालिङ्गादेवनिर्वापश्च प्रातिसंभवा
दिधेयाभावेन तवमते तद्वाक्येयमपिः अतो द्वाभ्यां
तत्संस्कारकग्रहाणानोतरंगदेवतासंयोगानां च विकल्पा
पक्षेः क्रमसमुच्चयदर्शनात्तत्पपतिरिति चेत् अत्र केचि
त्यर्थसारथिमतावपापिनो लिङ्गदर्शनोपपत्तिमात्रमेव
माहुः ग्रहेर्न होतीत्युपादेयगतयात्रासाहित्यस्य विवर्तित
तात्तदुपरोधेन दृष्टार्थानामपि ग्रहाणानामपि समुच्चयाव
गतेर्यथा दृशीतानामेव च होमात्तदभ्यासप्रतीतिः क्रम
समुच्चयदर्शनोपपत्तिरिति तत्र ग्रहाणां च मसानां च नि
रपेक्षसाधनतत्प्रवणो न समुच्चयाप्रतीतिस्तद्वृत्तिग्रहाणा
नां तत्साध्यहोमाभ्यासानां च समुच्चयस्यैवमपि उच्यते
दत्तात् एकस्यैव ऋतुपात्रादेनेकदेवतग्रहाणां साधन
तत्प्रवणो न तादृशग्रहाणां विकल्पस्यैवमप्यनिवार्य
ताच्च अतएव परिहर्तव्यं अन्यतः संभवत्यातिक्रमेण
पिपेंद्रवायवादिवाको देवताविशिष्टग्रहाणविधिरेव विधेः
पूर्वप्रवृत्त्यंगीकारेणाप्रीयते तथा हि पिपेंद्रवायवमित्य
त्र तद्विधार्थद्वयभेदस्तावत्कृत्यर्थदेवताभेदाच्छांतर
त्यायेन ग्राह्यायेन वासप्रसिद्धयव अतस्तत्र वाको

को.

५४

तत्र तद्व्योदेशेन तत्र देवता विशिष्टतत्तत्प्रहाराविधिः त
त्प्रयोजनं च देवता शोता वत्स्यार्थं भेदसिद्धिर्ग्रहणाग
तसिद्धिद्वारायागस्याव्यक्ततसिद्धिश्च एतद्विधभावे हि
याज्याप्येष्टरुगारिमंज्रास्त्राचार्यागो गभूतानामेव देवतानां
निर्वापश्च ग्रहणोत्तमं च वर्णात् उपकारकतामात्रं स्यात्
सति तस्मिन् प्रत्यक्षविधौ ग्रहणागतप्रतीतेर्योगोऽपकार
कतामात्रावसाद्यायाज्यादिमंज्राणाममितरकल्पकत
यायागस्य व्यक्ततसिद्धिः एतद्वाकी हि ग्रहणाग्रविधिः
प्रयोजनाकांतः सत्प्रयोजनोत्तरासंभवाद्ग्रहणास्य प्र
याज्यादिवरागडपंकारकतां प्रकरणात्कल्पयति अ
तएव सत्यपि वाकीयेद्रव्यसंस्कारार्थेन ग्रहणानोप्रक
राणां प्राप्त्येवाकरेभिहितं अतएव विधिपुनश्चरति व
त्ताद्वाकीयस्यापि द्रव्यसंस्कारार्थं तस्यानुसंगीकता प्रा
करणीकस्यापि चादृष्टार्थं तस्याप्रयोजकतां गीकियते
अन्यथा अदृष्टार्थं तमात्रस्याप्रवृत्तिविशेषकरत्वेन वि
धिवैयर्थ्यता रक्ष्यता अतश्च प्रयोजकीभूता दृष्टाव
रोधेन ग्रहणानां तत्र देवतानां प्रयाजानुयाजवत्समु
च्चयावगतेस्तदनुरोधेन च ग्राह्यद्रव्याणामपि समुच्च
यप्रतीतेर्विभिन्नदेवताकद्रव्यभेदेन यागावृत्तिसि
द्धिः ॥ यद्यपि च प्रयोजनोत्तरमपि किंचिद्ग्रहणाविधेः
संभावेन तथापि कमसमुच्चयदर्शनरूपतात्पर्यग्रा
हकणावलाङ्कितप्रयोजनस्याप्यावश्यकता न कश्चि

हिरोयः नविदं प्रयोजने ग्रहणाविधिसत्त्वलावण
कतत्रैव तत्र प्रमाणाभावः पंद्रवायवारिवाकोर्यप्र
मग्रहणानुवारेनाव्यक्तफलकदेवतामात्रविधु
पयत्नेरिति चेत् उपाशुं गृह्णात्यंतर्यामं गृह्णातीत्या
दौ संज्ञायुक्तवाकोतावद्विधेयांतराभावेन ग्रहणस्यै
वविधेयता उक्तप्रयोजनोपपत्तेः पंद्रवायवारि
वाकोपि प्राप्तग्रहणानुवारेन देवताविधिसत्त्वला
यसंबंधमेति वाक्यभेदाय तेन ग्रहणाविध्यावश्यक
तात् ग्रहणमात्रानुवारेन देवताविधाने वेदिवहि
र्नायेन प्राकरणाकयत्किं विद्वद्यग्रहणपि ह्यस्य ते
अ यत्तस्मिन् यत्ते पंद्रवायवयदे एकप्रसरता भागा
यत्ते ग्रहणानुवारेन देवताविधिरेव युक्त इति केचि
उक्तं तदेतादृशस्य ले उद्देश्यद्वयस्य विधेयदेवतानि
रूपितत्वाभावेनैकप्रसरता भगस्यादौ यत्तात्सुष्टी
रूपदधातीत्यादौ च मंत्रविशिष्टोपधानस्येष्टकारं
स्कारार्थतेन विधेः स्वयमेव स्वीकृतता उपेक्षितं न
चैवं तर्हि विशिष्टविधिगोरवायते ग्रहणमात्रमेव वि
धीयतां पंद्रवायवारिपदे तु ग्रहणो मंत्रवर्गी प्राप्तानुवा
दावास्त्विति वाच्यं पंद्रवायवारिपदे वैषम्यं भवेन
विशिष्टविधेरप्यंगीकारात् तस्य योजनं त्वव्यक्ता

के

को

५५

सिद्धिरित्युक्तमेव. अतएव संज्ञायुक्तग्रहणोद्यमिदे
वतांगकनवीथकोविधिरनेष्टव्यः अतएव गणादे
वग्रहणभेदः प्राप्तग्रहणानुवारेन देवतासंस्कार्यो
भयसंबन्धकरणोवाकोभेदायने सरापादकस्येव
गास्यभेदकतान् उत्पत्तिशिष्टदेवताविरोधनिमित्त
कस्यापि गणस्य सत्ताच्च देवतानां दृष्टविधये वग्रह
णोगतांगीकाराच्चैकपदे देवतया ग्रहणस्यैव का
लमपि सुवचं यस्तु तस्तु गणान्यापने वतैरकांक्ष
प्रवेशोपि गणस्यानिविशमानतमात्रे. अस्ति चा
त्र देवतानामदृष्टविधया ग्रहणोगतांगीकारे पित
त. तथाहि. एकस्मिन् ग्रहणो अनेकासां देवतानाम
दृष्टार्थानां न तावद्विकल्पो युक्तः प्रयाजादिव देव
कार्येने प्रमाणाभावात् समुच्चयस्य एकस्मिन्
ग्रहणो किं सर्वेषां देवताप्रातिपरिकानामन्तेन तथी
समुच्चारणीयेत्येवंविधः किंवा प्रत्येकचतुर्थ्यतप
एत्युच्चार्यते ग्रहणमित्येवंविधः नायः. मित्रावरु
णादीनामप्यादकीभूतयागसंबन्धाभावे. प्रत्येकं
तद्विद्वत्प्रवणानुपपत्ते. अन्तेपि किं सकृद्यागकर
णो ग्रहणावत्. उत यागावृत्तिः नायः. न देवतानां
पपत्तेः नांयः प्रकृत्यर्थे देवताभेदेन प्रत्ययार्थभूतद

अभेदावगमादेनेकेषां दद्यात्सकृदनुष्ठीयमानग्रह
णसंस्कार्यतायोगात् नचैवमप्याहृत्यापि सर्वसंस्का
रोपपत्तेर्नग्रहाभेदावश्येभावः संख्यावद्गुणास्पापिस
संवधिभेदकतसंभवेतत्तवधभासभेदापादकतायो
गात् अन्यथावाजिनस्यापितरापत्तेः अतोऽतिविश्र
मानेनगुणोनग्रहाभेदावगमाद्युक्तस्तेषामुक्तविध
यासंमुख्यः नचास्तग्रहाणां समुच्चयस्तावद्गुहा
संस्कृतद्रव्यैस्तुगुणैर्देवयागसिद्धेर्नतदाहर्तौ प्रमाण
मस्तीतिवाच्यं समुच्चितानेकदेवताकतात्सकृदनुष्ठा
नानुपपत्तेः तद्विसर्वावुद्दिश्य सकृत्पागः संभवति ।
देवतोद्देशसमकालीनत्यागस्येययागपरार्थतया
सहव्यवहारसिद्धेर्न सर्वेषां देवतोद्देशानां त्यागसम
कालीनतानुपपत्तेः अतएव यत्र मंत्रवर्णनेनानेका
निदेवतापिष्ठानां चोत्तेतत्र देवता तस्य लाचवादेकस्यै
व कल्पनेनापिष्ठानोद्देशसमकालीनता संभवेति ।
देवतातोद्देशसमकालतानुपपत्ता अतएव तादृ
शस्थलेकाविकेषावित्येकचतुर्थ्यंतपरोच्चारणं
निर्बलमेव अतएव वसूक्तवाकारौ तत्र यागे अस्या
दीनां प्रत्येकदेवतातेपि उपयुक्तदेवतापरहृत्तिदेवता
तस्य एकस्यैव प्रस्तुतादियागे कल्पना त्यागसमकाल
ता उपपत्ता यत्र तत्र अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमिता

के

को
दि. था.
५६

दौहयोरपि अपिष्टान् देवता तयोर्भेदः सत्तैकवाको
पादानावगतसाहित्यवलात्समकालतावापेयिन
सतिः प्रकृतेतुप्रयोगविध्यवगतसाहित्यस्योत्तरका
लिकतेन उर्वलतात्रसमकालतवायकतेति विवेच
म्. प्रकृतेचयाज्यापुरोरुवांभेदात्सतयंसकृदनुष्ट
नानुपपत्तिः एष्यकृद्गीतानां इवाराणां विनावचनेमे
लनासंभवाच्च. अतएवयत्रैकस्मिन्नेवपात्रेवापवरे
इवायुभ्यांचग्रहाणांतत्रवचनात्तेलनेपितदोषः मे
लनासंभवेनैवचाग्रिष्टतिआग्नेय्यग्रहाभवंतीतिव
चनादग्निमात्रदेवत्वात्प्रकृतसर्वग्रहावतिसंप्रतिय
त्रेदेवताकल्केष्याहति सिद्धिः तस्माद्यागावृत्तेरपि
न्यायेसिद्धतायुक्तेकमसमुच्चयदर्शनेअथवास्तुता
दिधायकंतेनैवचाग्रिष्टत्याहति सिद्धिरिति ध्येयं प्रयो
जनं पूर्वपक्षे उत्पन्नोयागार्थतया देवताप्रवराभा
त्रोद्भिदादौ तद्विध्यंतेः पितृउपासुयाजीयः सिद्धं
तेतव्यक्तत्वात्त्रियमेनमौमिकविध्यंतः सर्वाभ्या
सुविध्यंतसमुच्चयाच्चयथाप्रकृतानुष्ठानमिति
इष्टव्यं. सत्तैतत्तत्रेदादेवतोदेशाभेदात्कर्मणा
ग्रहाभ्यामभ्यासोभेद ॥ ॥ ॥

इति यावत् न वार्यशोभे ग्रहणो सर्वेषां देवतासंयोगानां विधानोपपत्तेः कथं तावत्तावता भेदसिद्धिरत्राह द्रव्यपृथक्त्वात् प्रकृत्यर्थदेवताभेदादेव संस्कार्यद्रव्यपृथक्त्वात् तद्वगमानश्रुतश्रुतमग्रहणानुवादेनोभयविधाने वाक्यभेदापत्तेरुक्तो ग्रहणभेदश्चाशयः तेनैवमपि तेषां दृष्टार्थतया कथं समुच्चयः विधिवत्तेनादृष्टार्थतया श्रुतीकारात् श्रुत्या विधिजातमनर्थकमेव स्यात् अतो दृष्टार्थत्वात् समुच्चयः खादिगदिद्रव्याणोत्पत्तिर्यत् क्रियाप्रतिगुणभूतत्वादिकल्प इति ग्रहणक्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तौ व्याख्येयं होमक्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तौ तत्तद्देवात्समचित्तदेवतो देशभेदाकर्मणो यागस्याभ्यासश्रावृत्तिः संस्कार्यद्रव्यपृथक्त्वात् ग्रहणादचने विनामेलनात् उपपत्तौ अथैव श्रुत्या पृथक् ग्रहणमनर्थकं स्यात् तच्चैव यागभेदापत्तिरित्येव तावत्तद्व्यस्य ग्रहणप्रत्येव गुणसत्त्वेन स्ववाक्ये यागा कल्पकत्वात् अतो यागावृत्तिमात्रेणैव तावत्ता होमेपि क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिरिति व्याख्येयं दृष्टकालनिवेशात्तस्य यागकर्मभेदस्य

को
दि. था
५७

निस्रश्रुतीर्जहोतिहादशाद्दशानिजहोतिश्राज्
भागोमजतिपार्वणोजहोतीत्यादौकिंयावत्सं
ख्येधात्वर्थभेदोभावनाभेदश्चकिंवाएकपवथा
त्वर्थोभावनावेतिविचार्यतेअत्रपादाध्यायसे
गतिःस्पष्टाश्रम्यासायवादापवादत्वेचपूर्वा
धिकरणोस्यानात्तत्समास्यावृधिस्येभ्योसंश्रस
कद्रवाणाद्युक्ताभेदकता प्रकृतेतत्सकृच्चव।
णात्तभेदकत्वोपपत्तिरितिपूर्वपक्षोस्यानादा
भ्यासाधिकरणोनापिप्रत्युदाहरणरूपा तत्रत
तावत्संख्यायासादोदेवभावनाभेदबोधकत्वे
सत्यपिप्रथमतःसंख्यायाअपिविशेषाभूता
योभावनायामन्वयेधात्वर्थवाचाहुतिपद।
सामानाधिकरणपदशीतात्वाअयकरणाक
त्वसेवेयेततदाश्रयणात्संख्याश्रेकतातिरि।
तायास्वसमानाधिकत्वसेवेयेततदाश्रयणा
त्संख्याश्रेकतातिरिक्तायास्वसमानाधिक
राणांस्वाश्रयप्रतियोगिकभेदव्याप्तत्वरूपपृथ
कत्वनिवेशित्वस्वाभावात्सत्यपिस्वाधारवृ
त्तिभेदबोधकत्वेतदनाधारभावनाभेदबोधक
त्वानुपपत्तेःनापिधात्वर्थभेदबोधनद्वारासंख्या
याःपदोत्तरोपात्तत्वेनसमानपदप्रमितैकत्वसे

त्वावतुहेयात्तर्थासाक्षात्संबंधेनवृत्तितावपपत्तेः
यद्यपिजसेतीत्यात्मातोयातैकत्वेकर्तृगामित्वात्
यात्तर्थावृत्तित्वेनप्रमितेनतथापिप्रतवक्तिन्नस्या
तर्थाभावनात्तपित्वावपपत्तेरवच्छेदकीभूतसे
त्वापेक्षायाप्रथमातिरिक्तमेकाराणाभावादेकत्वे
स्थितयात्तर्थावृत्तित्वप्रमानात्तपपत्ताः अतश्चय
थैवैकादशप्रयाजात्पजतीत्यादौयात्तर्थासंबंधि
त्वेनश्रुतापिएकादशात्संख्यापेक्षतावरुद्धेधा।
तर्थासाक्षाद्वृत्तितयानिवेशमलभमानायात्तर्थाप्र
योगावृत्तित्वेनाश्रीयतरतिसत्यपिप्रयागरूपाभ्या
सभेदेसोमयागावदेवनकर्मभेदकतातथात्र।
पितयात्तर्थाभेदकतेतिदृष्ट्यं अतएवानंतरसंग।
तिरपि नैवैकत्वसंख्यायात्तमितत्वेनतसमानाधि
कराण्यप्रमितश्रुतसंख्यावृत्तिधात्तर्थातिष्ठत्वा
धिकतेतिवाच्यं एकत्वस्यात्वमितत्वेपिप्रथमात्
मितत्वेनप्रावल्यात् अतथाप्रयाजगतस्यपंच
त्वात्प्रत्येकैकत्वस्यवाप्रकृतावार्थि कत्वेनप्राव
ल्यात्तपपत्तेः अतएवतिस्रश्चाहुतीरितिसामाना
धिकराण्यमपिप्रयोगहारकमेवव्याख्येयः अस्त
वाथात्तर्थासावृत्तितोगीकारेणतद्भेदकतातथापि
भावनाभेदेप्रमाणाभावएवततावत्संख्यातस्या

को.
दि. था.
५८

सन्नेदकत्वात्पपतेरुक्तत्वात् नापि संख्यायाया
त्वर्थभेदसन्नेदेचशब्दोत्तरन्यायेनभावनाभेदरति
वाच्यं प्रकृतिभेदेहितदर्श्यात्ववहायाभावनाया
प्रकृत्यंतरार्थस्य निवेशायागाद्युक्तोभावनाभेदः
प्रकृतेतुश्रुतेकेषामपि यात्वर्थानामेकेनयात्
नोपादानात्सर्वेषामेकस्यामेवभावनायासा
मृहालेवनवनिवेशोपपतेर्नशब्दोत्तरन्यायवि
षयत्वं किंचभावनानेकत्वेविधेयानेकसंख्य
विशेषकत्वाद्वाक्यभेदोपि अतःसमिधोयज
तीतिवत्सत्यपिसंख्याश्रवणेनभेदरतिशामेभि
धीयते तिस्रश्चाङ्गतीरितिसामानाधिराणा
द्वात्वर्थवृत्तित्वप्रतीतेस्ततभेदकत्वमेवसंख्या
याः तच्चप्रयाजैकारुणात्वन्यायविषयत्वं या
कारुणात्वविधितः एवंप्रकृतौप्रयाजानांप्रत्येक
कत्वेनवाप्रचयशिष्टपंचत्वेनवातिर्हीतसंख्य
त्वात् प्रकृतेतवयावश्रायेनयात्वर्थसंख्यात्वमा
नमारभ्यतेतावत्प्रत्यक्षश्रुतयासंख्ययानि
राकांक्षीकृतेनानुमानप्रसरः समास्ति किंचः
कारिणाभावएवावत्त्वैकत्वकल्पकोन्यायः त
चात्रसास्तिवित्तश्रवणस्यैवकारणस्पृहात्
अतश्चप्रत्यक्षश्रुतसंख्यासत्वेधात्वर्थेनसपरि।

वेदार्थमेकतसेखातनुमानाफक्तलयाधातर्प
भेदः नचेवंपरापुत्यतिवाकेसंख्यातफ्रतावा
क्यातेरेचतस्याः अवगांतत्रापिफ्रतसेखासुते
तदासेपानवतारासेखायाकर्मभेदापत्तिः ।
तादृशस्यलेफ्रतसेखाबोधवाक्यप्रवृत्तेः पूर्व
मेवतदुपजीवेनोत्पत्तिवाकेनेकतस्यानु
मानातः तथाहिः सर्वत्रपदप्रवाणक्रमेणप्रथ
मतःपदार्थोपस्थितिपश्चाच्चसर्वेषोप्रत्यासूति
क्रमेणभावनात्वयः विशिष्टप्रतीत्यनुरक्ता
लेचतस्योविध्यत्वयः तदुत्तरंवापरिच्छिन्ना
नोक्रियान्वयायोगात्परिच्छेदकीभूतसेखा
नुमानमिति वस्तुस्थितिः यद्यत्रोत्पत्तिवा
क्येयवसेखाप्रवाणतत्रानुमानप्रवृत्तेः पूर्व
मेवसेखायाभावनात्वयातनिर्वाहार्थत
स्याथात्वर्थसंबंधावर्षेभावातयैवनिराकां
दत्वोपपत्तौनेयश्चात्सेखोतरानुमानप्रस
क्तिः यत्रतदुत्पत्तिवाकेसानफ्रतानुत
न्नवाक्यस्यचतदनसेखाविधायकत्वान्न
दुपजीवकत्वेनतीडतरप्रवृत्तिकृत्वेत
दोत्पत्तिवाकेसुवाक्यार्थाद्वारावेला ।

कौ.
दि. धा.
५५

योपरिच्छेदकीभूतसंख्यातमानेतावन्नकिंचि।
हायकमस्ति नचातुमितस्यापिउत्तरकालेऽकृते
नवाधः उर्वलस्योपिपूर्वप्रवृत्तस्यतउपजीविप्र
वृत्तेनोत्तरेणवाधयोगात् अतएवाप्रथमप्रती
तस्यापिउर्वलस्ययागगतकरणात्त्वस्योत्तर
कालिकेनऽकृतेनसोमकरणात्तेनवाधापत्तेः
तच्चोत्तरशिष्टस्यानर्थक्यं अभ्यासद्वारकतया
पुनरपत्तेः प्रकृतेतत्रऽकृतसंख्यातमानात्पूर्व
मेवऽकृतायासंख्यायाः भावनात्त्वयद्वारावि
ध्यत्वयप्रतीतेरौत्तरकालिकत्वाभावेनात
मानप्रतिबंधात्तयुक्ताभेदकतेतिवैषम्यं अत
एवयत्रसंख्यायाउत्तरतिवाक्यगतायाअपिसं
भवत्प्राप्तिकायाविसिष्टविधिगौरवापत्तेर्न
भावनात्त्वयद्वाराविध्यत्वयस्तत्रतस्यातमानप्र
तिबंधकत्वाभावात्त्रयात्त्वर्थभेदकता यथा
समिधोययजतीत्यत्रसमिधश्चितिवद्भवते
समिधोअग्रज्यस्यवैतितिसंवर्गोसमि
देवतागतत्वेनवद्भवत्यस्यप्राप्तत्वाद्वद्भवसंख्या
विशिष्टयागविधौचगौरवापत्तेः स्वाश्रयदे
वतयागवृत्तित्वसंबन्धेनेकत्वलक्षणार्थसत्

मित्यातिपदिकलक्षिततदेवत्ययामपवात्वेती
 तिशाकार्यस्यवद्भवस्यविषयतयाभावान्नयात्
 र्थभेदकता अतश्चोत्पद्यमानकर्मसमानाधिकरणा
 विधेयासंख्याकर्मभेदिकेति सिद्धं भवतिकर्मसमा
 नाधिकरणाभावादेव त्रिविदिप्रोक्षतीत्यादौ न क
 र्मभेदः त्रिरित्यस्य क्रियाभावावृत्तिगणतार्थकसत्त्वं
 प्रत्यर्थभेदः न चैवमपि भावनाभेदकाभावः शा।
 द्वांतरस्यैवतत्वात् यद्यपि च समानपदोपात्तया।
 स्वर्थायातत्वेनाभासवृत्तिसंख्याप्रतिपादकस्य
 कर्मसमानाधिकरणाभावात् अतः सिद्धः संख्या
 याथातर्थभेदः न चैवमपि भावनाभेदकाभावः
 शाद्वान्तरेणैवतत्वात् यद्यपि च समानपदोपात्तया
 तर्थावगोप्यपदोत्तरोपात्तया तर्थावगच्छेदकतायो
 गेश्चैवंविधोगुणत्वाय संकीर्णो मूलोक्तशाद्वान्तर।
 त्यायोनात्र भावनाभेदकत्वेन संभवीतथापि कार्य
 तावच्छेदकतत्तद्यागत्वादिभेदात्करणात्तावच्छेदक
 यत्पत्तेपिवैजात्यमित्येवंविधोऽस्मदक्तः शाद्वान्तर।
 त्यायस्तु प्रकृतेऽपि संभवत्येवेति न कश्चिद्विरोधः।
 सत्यपि च विधेयभावनातेकतैरेकपदोपादाना।
 द्युपपत्तीति तेनैवाक्यभेदः अतएव समाभिभिन्न
 प्रतीतिविषयानेकसंख्यविशेषादित्यमर्थकत्वं

कौ.
दि. था.
६

लक्षणसक्तं श्रयैकत्वाधिकरणोत्तमाद्युक्तः संख्या
या कर्मभेदः तच्च संख्यातस्वतंत्रमात्रेण एकस्मिन्क
र्मण्यतिविशमातत्वसाम्येन गुणपवांतर्भावादि
तिवाच्यं श्रतिविशमातत्वसाम्येपि उत्पत्तिगताया
संख्यायाः प्रमाणांतरसिद्धोत्पत्तिकस्यैव कर्मणो
नेकत्वमात्रबोधकत्वात् तिश्चाज्जतीत्यत्र हिण।
द्वोत्तरादिनैवोत्पत्तिपरत्वावधारणोत्तरसंख्याया
स्तत्र व्यापारोपितनेकत्वमात्रबोधेः गुणस्य तस्य।
त्यप्याग्रेयादौ उत्पत्तिवाक्यगतस्य भेदकत्वं उत्प
न्नवाक्यगतस्यापि श्रतिविशमातत्वेन स्वविशि
ष्टकर्मोत्पत्तिबोधतद्वारा भेदबोधकत्वमिति वैष
म्ये. एवं संज्ञातोपि संख्यायां वैलक्षण्ये दृष्टव्यं।
तस्मात्संख्यापि स्वतंत्रं प्रमाणं. प्रयोजने एतदंग
भूतो संज्ञो वेदिप्रोक्षणासंज्ञवत्सकदेवप्रयोज्य. पूर्व
पक्षो सिद्धो तेनैव वर्तनीय इति. तथेति कर्मोत्पत्ति
गुणः प्रत्यभ्यासंसायं प्रातर्गृह्यत होमाश्रितदधिव
दावर्तनीयः एवं पक्षः सिद्धो तेनैव श्रयापेक्षायां प्र
त्येकमेवाश्रयत्वं कल्पनादतियमेतयस्मिन्क।
श्रिद्धो मेव दृश्य इति। सूत्रं स्पष्टं॥ भाष्यकारेण त
कर्मसमाताधिकरणायाः संख्यायाः भेदकत्वस्य
स्फुटत्वात्तदनादृत्य समदशाया जापत्यात्तदभूतात्

भेदेतिद्वयसमानाधिकरणसंख्यायाः भेदकत्वं।
स्पष्टत्वात्तदनाह विचारितं किमत्रसप्तदशप
शुद्धकपकोयागोविधीयतेकिंवाएकैकपशुद्ध
वकाःसप्तदशयागारति तत्रपादाध्यायप्रकरण
संगतपपूर्ववेदेव अनेतरातुपूर्वाधिकरणोभिन्नवा
कोयातानामनेकेषामपिदेवतात्वानामेकेनया
गेनोपपत्तौउक्ताभ्यामेकवाकोपांतैकदेवतात्वस्य
सुतरामेकेनयागेनोपपत्तिरितिपूर्वपक्षोत्थाना
द्रष्टव्याः तत्राग्राजापत्यानितियदेप्रकृत्याग्राजाप
तिसूहितेनदेवतात्वविशिष्टद्वयंसन्निहितेपश्चा
त्येहितीययाकरणात्वेवचनेनवद्भवस्यचतुर्ति।
तावद्वक्तृस्थितियस्यपदेचद्वयविशेषतात्पर्यग्राह
कं तत्रपदद्वयेपिवद्भवस्यप्रथमतःकरणात्वेतात्वि
तस्यापिपार्ष्टिकःपश्यत्वेतद्वेद्योवात्वयःपञ्चेक
त्वाधिकरणवत्समागन्त्यायेतावगम्यतेः नतदे
वतात्वविशिष्टद्वेद्योनातचपश्यपदेतथात्वयेपिग्रा
ज्यापस्यपदेवद्भवस्यदेवतात्वविशिष्टद्वयेपवतद्वि
तार्थेअन्वयोयुक्तःप्रत्ययानांप्रकृत्यर्थात्वितस्वा।
र्थाभिधायकत्वलियमादितिवाच्यं संख्यास्यप्रत्य
यार्थस्यप्रकृत्यर्थविशेषात्तपितसुत्यनेः अत्र

को.
दि धा.
६१

याहोत्रयत्रयत्रहितादिविशिष्टे संख्यान्वये चतुर्णां।
नवांतां वा प्रतीत्यापत्तेः श्रुतविशेषान्वयवायेपि हि
कचिद्विशेषाणां स्यैव विशेष्यते लक्षणायां न्वयो य
थाद्येकयोर्द्विवचने कवचतश्चादौ न तत्कापिवि।
शिष्टे अन्वयो दृष्टचरः अतएव पंचपंचाशतस्तिष्ठतः
संवत्सराश्च पंचाशत्संख्यायामेव विशेष्यभूता।
पापंचत्वात् न्वयः संवत्सरसामानाधिकरण्येन संव
त्सरपदस्य संवत्सरवृत्तिमल्लक्षणायेति न विरोधः।
अतो देवतात्वविशिष्टे द्व्येव तद्विज्ञायेपि बहुत्वान्वयो
द्वयएवेति सिद्धे सचोभयथा संभवी द्व्येव देवतात्वा
योत्तरेततः पूर्ववा तत्र यदि उत्तरेततो देवता संबंध।
स्य प्रति संबंधेपि ति द्व्येव साहित्यात् न वगमात्प्रत्येकं
देवता संबंधे प्रतीतः स्यादनेकयागकल्पने पूर्वभा
वितिवत्संस्मृताहित्यावच्छिन्नस्यैव प्रति संबंधेपि।
त्वात्सत्यप्यपि घातभेदे प्रति संबंधेपि तात्पर्याप्यपि
करणात्तावच्छेदकस्यैकत्वेन द्व्येव देवता संबंधे कप्र
तीतेरेकयागकल्पने तदेव सुभयोपपत्तौ अनेक।
यागतदपूर्वकल्पनागौरवभियावहुत्वान्वयस्य श
र्वतमेवाश्रीयते यवेचमुपदश्वतद्वितेपि बहुत्वा
न्वयात्पूर्वपक्षोऽयः कियमाणो द्व्येव वा श्रितः

स्यात्तदेवतात्वे प्रजापतिरूपे च प्रकृत्यर्थेऽपि
त्यपिलाद्याव. एवं च यद्यपि कचिदुक्तं तस्य वि
शिष्टेऽप्यन्वयो दृष्टचरो भवेत् तथापि विशेष्यमात्रो
प्यन्वयदर्शनात् उभयथा व्युत्पत्तिस्तत्वेऽप्युक्तं।
विधयात्रोभयथाप्युपपत्तो च लाघवस्येव नि
यामकत्वाद्युक्तमेकयागकल्पनेन ननु अतिदे
शाशास्त्रस्य निया मकत्वं संभवेत् लाघवात्
न्यायस्य निया मकत्वाद्युक्ता सहि प्रकृतितोष
कपशु निष्पन्नैकादशावदानगणामेकं प्राप्य
यति प्रकृतौ हि पशुमालभेतेति हृदयादि प्रकृ
तिभूतपशुगतमेकत्वं विवक्षितं हृदयस्याग्रेव
द्योतीत्यादिष्वपि च संस्कारविध्यस्यानुपपत्त्या
विनियोगकल्पनदशायां अधुर्युगतैकत्ववद्
दयादिगतैकत्वस्य विवक्षितत्वादेकपवावदा
नगणो गे. अतश्च तस्य यागैकत्वे अतिदेशैक
त्वादेकस्यैव प्राप्तेः सप्तदशापशु प्रकृतिकत्वा
नुपपत्तिः यद्यपि चोपदेशिक्यापशुसंख्या
अतिदेशिक्या स्वस्य बाधः स्यात् तथापि हृदया
द्येकत्वस्य भिन्नविषयत्वाद्वाधकाभावेन तस्य स
प्तदशापशु प्रकृतिकत्वा नुपपत्तिस्तदवस्थैवः

कौ-
हि-या
६२

यागभेदेन प्रतियागमतिदेशभेदात्तावतांग
गातां प्राप्तेर्युक्ता तावत्प्रकृतिकतेति श्रुतो
तिदेशेनेव वाक्यशेषस्यातीयेन निर्णयोपप
त्ते देवतात्वात् तयोत्तरं द्रव्यमात्रेव ब्रह्मत्वात् तयो वि
शिष्टपववास इति श्रुतीकत्वे युक्तमिति चेत्
न श्रुतिदेशस्येभयथाप्युपपत्तावतिर्णायक
त्वात् तथा हि प्रकृतौ पशुणा स्वस्वविशेष
तादिरूपतात्पर्यग्राहकत्वेन सर्ववयववद्वा
रापशुसाधनता बोधकत्वे प्राप्ते हृदयादिना
स्वपरिसेवायामित्युक्ते स्यात्प्राप्तिश्च श्रुतः
पशुणा स्वमेवार्था हृदयादि साधनता विधा
यकं नावदानां स्वरूपं तत्र च पशुगौतैकत्वेन हृ
दयाद्येकत्वस्यार्थसिद्धत्वात् तदंशेऽपि विधिक
ल्पना- एवं च यद्यपि अवदानविधयस्तथा
प्यप्यैव हृदयादिविधिकल्पने तथाप्यर्थः।
सिधत्वात् नैकत्वविशिष्टस्य तस्य श्रुतस्य हृद
यादिगणस्य यागसाधनस्यापि यथैव प।
शुगौतैकत्वात् नरो येन प्रकृता वैकत्वेनैव वा
न्नतस्तत्समदशात्वात् नरो येन समदशात्वमिति
न कश्चिद्योगोक्तत्वेऽपि तस्य विरोधः श्रुतोऽद

यदेवतासंबंधस्यैकत्वेलाचवत्प्रायस्यैवनिया
मकत्वायुक्तंयोगैकत्वं. अस्तुवायथाकथंचि
त्संबंधभेदस्तथापिसर्वसंबंधोपयादकत्वेन।
सोमयागवत्लाचवेनैकस्यैवयागस्यकल्पनो
पपत्तेर्नानेकत्वेप्रमाणमस्ति. तेनयथैवसिद्धो
तेसकृदनुष्ठानेनैवानेकयागानिष्पत्तिस्तथास
न्यतेपि एकैतेवयागेनसर्वदेवतासंबंधोपपत्तिः
अतोतकर्मोत्तरे यत्तत्रत्यायंस्थधारुतातद्वितो
त्तरवद्भवचनमात्रालोचनेविशिष्टपवतद्विता
र्थवद्भवत्वान्वयापत्तेर्पूर्वपक्षान्वयात्प्रसंगात्
तस्मात्रालोचनेनात्रपूर्वपक्षः किंतुतद्वितस्य
सर्वनामार्थवृत्तितात्सर्वनामस्यसमिहितपशु
परामर्शित्वाद्भवचनोत्तपशुपदात्तरोपेतसर्व
नामस्यैवैकशेषकल्पनेत्यावद्भवत्संख्यावच्छि
न्नसर्वनामार्थपवतद्वितोत्पादानुत्तरवद्भवच
नस्यातएवात्तवादत्वाद्भवतोपपत्त्यामकदे
वतासंबंधेनकर्मैकत्वमित्यवपूर्वः पक्षइत्य
क्तंतद्वद्भवत्वान्वयस्यविशेषपवत्युत्पन्नतादश्च
तसर्वनामैकशेषकल्पनेप्रमाणभाष्योपेक्षी
ते अतःप्रागुक्तपक्षोयुक्तइतिप्रामेसिधी।

कौ.
हि. ध्या
६३

यतेः संप्रसंख्याविशेषात्त्वयपवसुत्रान्नात
थापितसमाताभिधानश्रुत्यासंख्यात्वया
त्सर्वमेवदेवतात्वेद्व्येतेतिपञ्चादेवपदश्रुत्या
संख्याश्रुतश्चदेवतात्वमप्रतिसेवेधितिद्व्येसा
हिम्यानवगमात्पशुत्वस्येवप्रतिसेवेधितावच्छे
दकत्वप्रतीतेरुत्तरकालेचवद्भुत्वात्वयेनप
शुत्वावच्छिन्नभेदेप्रतीतेः संवेधितापर्याप्त
धिकराणभेदेनदेवतासंवेधानामपियोग्य।
तावलेनभेदप्रतीतिः नचपशुत्वस्यपशुप
दार्थीनप्रतीतिकत्वात्तस्यचवद्भवचनोतत्वे।
तसामानाधिकराणसंवेधेनवद्भवविशिष्ट
स्येवतस्यप्रतिसेवेधितावच्छेदकत्वप्रतीति।
रितिवाच्यंपशुत्वविशेषावधारणस्योत्तरका
लमप्यपपत्तौतद्वितस्यपशुपदार्थीनप्रवृत्ति
कत्वेप्रमाणाभावात् चतात्पर्यग्राहकज्ञान
स्यतद्वितपदजन्यपदार्थीयस्थितावेवसह।
कारिकाकरणत्वाभ्युपगमात्कथेतद्वितपदस्य
अपदार्थीनप्रवृत्तिकत्वाभावइतिवाच्यं तात्पर्यग्रा
हकज्ञानाभावेपितद्वितपदमात्रप्रवणोतानिर्धार
तद्व्यविशेषवैवाथ्यकाभावात् अत्यथाति

हितमात्रश्रवणाद्व्यविशेषसंशयान्नपपत्तेः
अतोतिर्यारितेद्रव्यविशेषेबुद्धेपिविशेषांतस्या
वृत्तिमात्रफलकत्वेतात्पर्यग्राहकस्येतिदृष्टव्यं
अस्तुवाशानाधिकरागावार्तिकस्वारस्यातात्पर्य
ग्राहकस्यपदार्थोपास्थितावेवोपयोगस्तथापि
तत्त्वेनप्रतिपदिकस्यैवोपयोगोयोगत्वात्तत्
तवद्भवचनादेनपि वद्भवचनस्योभयप्राप्त्युप
पत्तेनतात्पर्यग्राहकत्वाभावाद. तथाहि. व
द्भवस्यपार्ष्टिकोद्वयसंबन्धोद्वयसंभावते.
करणात्वात्तातोवद्भवत्तैकत्वेनवा. तद्यत्रप्रमा
णांतराणांप्रत्येकवृत्तिकराणात्वसंवगतंयथाग्रे
यादिषुतत्तदुत्पत्तिवाक्येयथावातांचत्तर्भिर्गद
तेत्रिवृद्धिष्वमानमितादौतत्तत्संवृत्तिश्रयप्र
काशककराणांलोकस्युत्पत्तितत्तत्प्रत्येकक
राणाताश्रयाणामेवपार्ष्टिकोवद्भवत्वात्. एतत्
एवतत्रकराणांतोसमवृत्तयोतत्तत्समदितांतोकर
राणांमेकैः यत्रतत्रप्रमाणांतराणांतत्तद्देसवगमस्त
त्रलाघवेनकराणात्प्रत्येकस्यैवकल्पनादेककर
णाताश्रयएवपार्ष्टिकोवद्भवत्वात्तयः अतएव
तत्रसमदिताणामेकैकराणांत्वं. शक्यतेतत्ता
दृशस्त्वैलेपिप्राप्त्यमिककराणातात्वयवेला

कौ.
दि. था.
६४

योवद्भुजानवच्छिन्नमेव प्रातिपदिकार्थस्य कर
णान्वयप्रमापणानन्निर्वाहार्थपाष्टिकोव
द्भुजान्वयोपिकरणीभूतप्रातिपदिकार्थस्य
वप्रतीयतइतितत्रापिकरणात्तामेवसमस्यो
नतसमस्यतात्ताकरणात्वमिति वक्तुं श्रुतोया
अप्रमाणान्तेरौवैकाकरणात्ताप्रतीयतेतत्रैवस
मदितानांकरणात्वमिति द्रष्टव्यं तद्विदेहपशू।
तामपियागकरणात्वेयोग्यतयाप्रत्येकमेवा
वगते तद्विपशुसमसदोषेएकंस्वतंत्रप्रमाणभा
वात्तप्येष्टविनियोगादिरूपस्यस्वतंत्रकार्यस्यप्र
त्येकंदर्शनाच्चसमसदोषस्यस्वातंत्र्येणयथेष्टवि
नियोगानर्हत्वाच्च-अतःप्रत्येकंपशूनास्वताप्र
यत्तात्तधंसात्कूलव्यापाराख्ययागकरणात्तम
पिप्रत्येकमेवावगम्यते-अतएवात्रकरणात्तामे
वसमस्योनतसमसदितानांकरणात्-अतअप्र
त्येकमेवयागसाधनत्वाख्यहविष्टावगतेस्तद
र्थविहितेदेवतातद्वितेनापिप्रत्येकमेवदेवता
त्वसंबंधावगतिःअतएवकरणात्वविशिष्टप
शुवायकमेवशब्दस्यतात्पर्यग्राहकतानवद्भ
वचनस्यापि तदर्थस्यहविष्मानवच्छेदक।
त्वात् ॥ ॥ ॥ ॥

यद्यपि च पशुपदमात्रप्रवणेन यागसाधनत्वं
हविष्यंतप्रसीयते तथापि देवतातद्धितप्रवणा देवा
तात्संबंधात्सर्वतत्प्रीतिरप्यवश्यकी अतश्चासृक्त
हविषो विहितिरिति स्मृत्या तस्मिन् विषयात् उक्त
तापतेः अतो हविष्ये पशुनां प्रमिते देवता संबंधस्त
उत्तरं च यागस्य प्रमाणांतरेणा तवगमात्कल्प
तेत्यवधेयं यद्यपि च प्रदेयत्वात् तदुदयादीना
मेव हविष्यंतस्यापि प्रदेयप्रकृतित्वात् हविष्यं
शृतां देवता संबंधसिद्ध्यर्थमिहोक्तमिति तत्र
रेयः तच्चैवमपि हविष्यस्य स्वरूपसत एव तद्वि
तोत्पत्तादुपयोगात्तज्ज्ञात्वा येनेति वाच्यं तथा च
सर्वतां मांशं स्यापि स्वरूपसत एवोपयोगोपपत्तौ
देवतासमात्रस्य वाच्याता प्रसंगेन द्वयविशेषस्या
प्यवाच्यातापतेः अतश्च यथेव हविष्यं उक्तोऽस्य
शास्त्रार्थो वाच्यकोटिप्रविष्ट इति निराग्राधिक
रगो वक्ष्यते तथा भूष्य हविष्यं उक्तो हविषादिविशेषोऽपि

कौ.
दि. था.
६५

वाच्यकोटिप्रविष्टयेति तत्प्रतीतिरपि देवता
संबंधात्पूर्वमावश्यकं अतश्च यागसाधनतत्त्वो
पतावच्छेदकयशुतावच्छिन्नमेव बहुलातव।
किन्तु देवतासंबंधात्सच प्रति संबंधिता पर्या।
स्थिकराभाभेदेन भिन्नत्वात्तेदसिद्धिः अतएव
संतायकपिजलात्तात्स्यभेदात्प्रापि चतुर्था
तस्य तज्जमातद्रव्योद्देश्यतात्त्व्यस्य देवता तस्य त
ज्जमातद्रव्यत्वरूपरूपात्तात्तपपत्तेः कपिंजला
तां च प्रमेकमेव यागसाधनतात्त्व्यरूपकयोः
वात्पूर्ववदेवतासंबंधभेदोपपत्तिः अतएव पार्थसा
रथेस्तद्वयापितांचैकयशुतिष्ठमैकादशाव
दानरागैकताप्रापि चोदकादुरोयेतैव देवतासं
बंधभेदोपपादतं निर्मूलमेव किंचैवं सति सप्त
दशमारुतीस्त्रिबत्सा उपाकरोति सप्तदशष्टमी
रूपास्तात्पर्यमिह तात्त्व्यं जेति प्रेतस्य आत्मा
भेदात्तज्जमातद्रव्योपपत्तिरकारणां तां गरीति विधां

तदेकादशावदानप्राप्तभावेन कथं देवतासंबंधं
भेदसिद्धिः यद्यपि तत्रानेकसामान्यतया विधाया
याकरोत्यत्र संग्रहवैशेष्यार्थं उक्तं यद्यपि तेन कथाया
कल्पनेन शक्यते वक्तुं तथापि ईशानाद्यपरस्वतन्त्रा
लभत इत्यत्र भावात्पर्यन्ति करणं तां गरीति।
विधाते तच्चेकादशावदानप्राप्तभावाया
गामेदोऽरूपपादः तच्च तत्रास्त्ययोक्तं तद्
हि परस्वतो प्रत्येकं करणीभूतातां समुच्चयः सी
क्रियेत समुदितातां वा करणताः तावः ॥

तथा सति बहुत्वस्य करणता तत्र ह्येदकता देसम्।
उक्तप्रकारेण यागभेदस्यैवायमेः अतएव प्रा
जापतो राहुरणो यो गौ कृषिर्धर्मं पूर्वपदे समुच्चि
तातामेव करणत्वमुक्तं वार्जिककृतातां तः तथापि
प्रतिपरस्वतं श्रंजतो या करणादि संस्काराता यतेः
प्रकृतौ हियागसायतीभूते अष्टवसायनताय
यस्यधिकरणे संस्काराः कृता इहापितादृशे स

को.
दि. या.
६६

दये कर्तव्या तसमुदायाधिष्ठानेषु प्रत्येकं न
हि व्रीहिसंस्काराः प्रत्येकमिति क्रियन्ते अपितु सर्वसा
धनतापर्याप्तधिकरणोचतुर्मुखिपरिमिते समुदा
ये अतएव वार्तिके आग्नेयादीनां समुदाया
नां साधनत्वेन प्रत्येकमिति कर्तव्यतादयोपि
प्रत्येकसाधनत्वेति प्रसक्तत्वात् न तत्रैवं न
वमेदृशकाममुदायस्याग्निपदवाच्यतासंगी
कृत्यपि राण्यशकलप्रोक्षणास्य प्रसीदककर्तव्य
तादृशपदपदकरणत्वात् न पपत्तिः तत्र समुदाय
पदस्य सन्निवेशविशेषविशिष्टसंस्कारसमुदा
यि परत्वस्यैवांगीकारात् तस्मात् समुदायस्य सा
धनत्वे प्रत्येकसंस्कारात् न पपत्तेः परस्वहाक्ये
योगे कोक्तिर्यथैव किंचैवं संतवाक्येपि योगे
कंच किमिति जांमिक्रियेत एकादशावदातगा
णात् न पपत्तेः प्रकृतावेकत्वस्यार्थिकत्वेन परितः
वैशकात् अथास्तु भवतु प्रकृतौ वरसदा ॥

त्वेकर्मभेदस्ततोवसंतवाकोपिततएवभेदसिद्धेः किमव्या
 पकेतस्वदपासिद्धेतच्चैकादशावदातगणानुययतुपत्त्या
 सेत तस्मात्सिद्धः प्राजापत्यवाकोप्रत्येष्टयेवंजातीयके
 एकर्मभेदः अतएवैकयशुसाध्यतापतिदेशप्राप्तातुरहीता
 भवतिः अतश्चासाप्तदष्टेनतद्वाधायतेः अतएवसंवंधभेदो
 गीकारेपिअनेकसंवंधोयथादकैकयागकल्पतेवलाच
 वादलितयास्ते संवंधातासुभयथाप्येकातेकयागकल्प
 तयोपयतोलाचवीर्यात्पायायेक्षयायश्रैकताप्राप्यतिदेश
 शास्त्रसंवेनियामकेतौचित्यात् अतएवातेकयागकल्पता
 यांमौरवमपिशामागिकं एवंविशेषातादावपिद्वयैकता
 प्रापिबोदकएवतियामकः यत्तत्रमूलेष्ववदातगणौकता
 प्राप्तासि हांतकरांतदति शयार्थमितिद्वयं तस्मात्
 सिद्धेधातुर्धभेदस्तज्जेदाव्रभावताभेदः पूर्ववतः अपूर्वभेदस्त
 भाव्यभूतापूर्वभेदविनाभावताभेदानुययतेर्दृष्टव्यः प्रयो
 जनेष्टव्यद्वेसंवंधेकत्वपक्षेष्टवदानप्रकृतिभूतपशुग
 नस्तसुदायस्पदेवतासंवंधातस्पष्टैकत्वेतप्रकृतिप्रामदेव
 वेतासंवंधिहृतिप्रौढाणोपाकरणादियर्मजातंसहदेवका
 र्यं दृष्टार्थंनितियोजनविशसतादिप्रतिप्रशुप्रयोजतातुरो
 धेतकार्यं तथाप्यकस्यप्रोक्ताशेततच्चदिसुदायस्पता
 शेततद्वृत्तिसंस्काराणामपिताशादातीयमातयशुसहि
 तैतपशुसमुदायांतरेपुत्रयिसंस्कारकार्याः तत्पशुवि
 शसतोतरमेतत्पशुताशेतुयस्यांतगारायपुत्यादमीया

49

संज्ञाचोत्पत्तिर्न संयोगात् ज्योतिषो मंत्रप्रकृत्यप्युच्यते अथैष ज्यो
तिरथैष विष्णुर्ज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेते तस्य हस्तदक्षिणे
तय जेत यते तर्हि काभी पजेतेति तथा अथैष गौरथैष
आशु रितादि च तत्र किं ज्योतिषो मातृ कर्मंतरा एवेवं संज्ञा-
काति विधीयंते उत तस्यैवेता संज्ञा इति विचारः पादाध्याय
संगती स्पष्टे प्रतंतरा तु संख्यावत्संज्ञायाः स्वसमात्ताधिक
रिणां स्वाश्रयप्रतियोगिकभेदव्याप्तत्वरूपपृथक्त्वतिवे।
शिताभावात्तमेदकतेति पूर्वपक्षोत्थाता तत्प्रत्युदाहरणं
या तत्राथैष ज्योतिरित्यादीति तावद्धि भज्य मातृ सा कां
क्षताभावाच्चीति वाक्याति यते तत्पि अत्र तु यंगे प्रमा
णाभावात् सितसीदेति ब्रह्म तर्था मित्यविवादं तत्र वा
थैष ज्योतिरित्यादि वाक्येषु प्रथमां तत्वादस्तीत्येतत्
ध्याहीयते तेन च भेदकप्रमाणाभावात्प्रकृतपवया
गोत्तयते तथाहि तत्तावदशशब्दं तस्मिन् सितस्य भा
वता मातृभेदकत्वे तास्य तातोऽस्य भावता तत्पवयागो
॥ वक्ष्येदकत्वेताभावात् ॥ ॥ ॥ ॥

|| || || || || || || || || || || || || || || || || || || || ||

सिद्धेहियागांतरेतस्याप्राप्तत्वादिधिभावतावाक्येतच्च
तत्सिद्धिःशृङ्गांतरत्यायप्रमाणाकाःअतएवविधिप्रतप्र
वणाभावात्ताभ्यासोपिःसहस्रदक्षिणादिवाक्येतत्सत्वेपि
वातन्यपरत्वाभावात्ताभ्यासताम्र्याख्यफलसंबंधपरत्वं
स्यापिस्वरगवडुपपत्तेश्चतचरगाःज्योतिरदिशृङ्गातांता
मत्वस्माप्यितत्वात्ःगवादिशृङ्गातामपिदक्षिणातेतफल
तेतचरवादीतोप्राप्तत्वात्तत्वाख्यत्यायेनैवज्योतिस्त्वोमतामत्वा
त्तःनचगोस्तत्वेतप्राप्तावपिरुविधातोपपत्तेःप्रकृतेचकर्म
णिउत्पत्तिशिष्टसोमावरोधानिवेशात्तयपत्तेर्भेदावश्यंभा
वइतिवाच्यंःगगावाविपदस्यतामतेतापुयपत्तौअष्ट
र्वंतरकल्पतातुवंधिकर्मंतरकल्पकत्वेप्रमाणाभावात्तः
तचवाजितवत्कर्मणिप्रवृत्तितिसिताभावःगोसंबंधस्यप्रा
प्तत्वेकसमिदादिवत्प्रदायातामत्वोपपत्तेःअतोतत्वावा
ज्योतिरादिपदवाच्यसाम्यभेदकतंतापिसहस्रदक्षिणादेः
तस्योत्पत्तिशिष्टगगाविरोधित्वात्तेदकत्वात्तुपपत्तेःनापि
प्रकरणोतरंःअतुपादेयगगावात्तःसधिववाक्येतत्सत्वेपि
प्रकरणाष्टर्वपरामर्शेतत्कष्टयोगाज्योपस्थितिसत्वेतासति।
यभावाच्चतत्तुअधिकारार्थायशृङ्गाश्रमाकर्मंतरविषया
धिकारावगमात्सर्वकर्मप्रत्यभिज्ञावायेतप्रकरणव्यापारा
संभवादेतत्कष्टस्यचजद्यत्तेततज्यमर्दकत्वात्तुपपत्तेर्वस्तु
तस्तदादिसर्वतात्ताष्टर्वप्रकृतपरामर्शितेपितत्कष्टस्योभया
साधारण्येतसत्तिसितप्रत्यक्षप्रयोगात्तुसारेणशक्त्यवधार
णादयशृङ्गातुसेयेतवक्ष्यमाणपरामर्शितस्याप्यपत्तेर

को.
वि. था.
६८

संतिथिसत्वेतत्संस्तुतफलरूपातुपादेयगुणस्य
करांतरत्यायेतभेदकत्वोपपत्तिः नचात्राष्टाष्टस्याने
तर्थाप्यंतंशकतेशंकितुंतवमतेप्रातंतर्थाप्रतियोगि
तकर्मंतरस्यासत्वेतदर्थकत्वातुपपत्तेः कास्यातोक
माणांभित्तप्रयोगविधिपरिशुद्धेणकमासंभवाच्च ।
उत्तरकालतामासस्यतुप्राप्तत्वेताद्यष्टाष्टवेयव्यापिते
अ. अतएवपूर्वप्रकृतपेक्षपरत्वस्याप्यतुपपत्तिः ॥
तद्विसंस्तुतफलसाधनत्वादास्यादंगांभिभावादाप्रति
देशसिध्यर्थंवाताद्यो. तेरपेक्षेणफलसाधनत्वात्. तां
तः अष्टाष्टाष्टवितापितत्सिद्धेः अतएवपूर्वप्रकृतक
र्मापेक्षितपरत्वातंगीकारेपिअतुवादाप्यपूर्वप्रकृतज्योति
षोमविध्यपेक्षितपरत्वंभवीष्यतीत्यस्तां. तदभावेयितदभा
जुहोतीतिवत्तत्सिद्धे अतः परिशेषादष्टाष्टाष्टासत्तमि
तिवदधिकारार्थतावरामागुक्तमेवप्रकरांतरत्यायेतकर्म
तरत्वमितिचेत्. न. ज्योतिरोदिसंस्तकज्योतिषोमप्रयोगवि
शेषाधिकारार्थवेतापिअष्टाष्टस्यासार्थकोतप्रत्यभिज्ञावि
क्षेदातुपपत्तेः तथाहि. ज्योतिरादिसंस्तकत्वावेताः ज्योतिषोमस्ये
वप्रकरांतर. तत्रैववक्ष्यमाणरीत्याप्रवृत्तिमितिमित्रसत्ताच्च. तथा
चैतासांज्योतिषोमसंस्तयाविकल्पेतसंकल्पादातुल्लेखः अतश्चमे
तिरादिसंस्तोमेवपुक्तयागप्रयोगाधिकारार्थोपपत्तिः तत्रयो
जनेचज्योतिषोमसंस्तोमेवपुक्तयागप्रयोगप्रत्यभिज्ञातोक्षेदा
मत्रसंस्तदक्षिणादिव्याहृति यतदभावेहि सर्वप्रयोगोपेवतत्ता
प्रयात. सतिवस्मिन्सर्ववि कृतातामे ॥ ॥ ॥ ॥

वप्रयोगविशेषाणामेतेतेनयनयनमर्णात्सहस्रदक्षिणा
दिकमपितत्रैवेतिसिधतिः अतएवसत्तस्यहादशशतेता
सुदोषदुष्टोविकल्पः कर्मैकत्वपक्षेप्रसज्यतेसहस्रदक्षिणो
नयजेतेतेतावतैवचार्यसिद्धेर्वाक्यांतराणिपतहाकपातत्रै
तल्लेष्टेतर्थाकः स्यादित्यप्यास्तं तस्मादयथाप्रसज्यते
गविशेषप्रत्यभिज्ञोत्प्रेदकतेपिकर्मप्रत्यभिज्ञोत्प्रेदकत्वा
भावात्प्रकरणंतरायेनकर्मंतरत्वं अतएवावुपादेय
गुणाभावेपिप्रत्यक्षमात्रेणैवास्तुभेदइत्यप्यास्तं तवा
लमतंरीकृतभेदकप्रमाणायत्यासेतसंज्ञयैवतत्रभेदो
पपत्तेः कथं कर्मैकतितिकाचं संज्ञाहिसंख्यावत्प्रत्यक्ष
त्वतिवेशस्वाभावाद्भावेदिकान्तावत्पूर्वकर्मपतिवि
श्रमातत्वाद्भावात् संज्ञायास्तयापूर्वकर्मवद्विज्ञातभ्युप
गमेतशक्ततासंबंधेतापिपूर्वकर्मद्वितित्वाभावाद्यासम्भ
वुत्तित्वाभावाच्चस्वसमाताधिकारात्वाप्रयप्रतियोगिक
भेदव्याप्ततद्व्यष्ट्याकल्पनिवेशित्वासंभवात् तच्चोक्तवि
थष्ट्यक्तनिवेशित्वासंभवेपिद्वयोः संज्ञयोः परस्परप्रयभि
नतृत्तित्वात्तत्तद्व्यष्ट्यस्यसंभववटकलशादियथापेष्टद
योसंज्ञयोरेकाप्रयत्नस्यापिदर्शितात् तांताः तस्यात्वेगता
पवांतर्भावप्रसंगात् किंचातिविश्रयातत्वसपिकिसतेक
शक्तिकल्पतप्रसंगमियातत्रैवार्थप्रसंगोतः तायः ॥
अतेकशक्तिकल्पतस्यकर्मंतरत्वंयज्ञेपितृत्वात्प्रकृत
समप्राप्तभेदात्तदाचितशक्तिभेदेपिप्रार्थस्यैकत्वात्तद्विषय

को.
हि. पा.
६५

नैकत्वकल्पते लाचवं प्रत्यक्षकर्मतत्पर्वतरभावतांतरहा
चकविधिवाचकल्पताभावात् लाचवं ज्योतिरादिवाक्ये
हि प्रकृतं ज्योतिर्होममेतत्तदेतात्तयविदहाक्यवत्
हसदक्षिणादिव्यवस्थाफलकज्योतिरादिसंज्ञासात्रं
क्रियति तद्विधिभावतावाचकपदापेक्षा वस्तुतस्तु
ज्योतिर्होमपदेपि ज्योतिर्वास्तोमोयस्मिन्नित्यप्यप्यार्थ
स्य गगनस्य लक्षणात् सर्वज्योतिर्विषयज्योतिरप्ययोरपि
तथैव गगनस्य लक्षणीयता ज्योतिः पदेपि यथास्तस्य
भासेति वत्सार्थवाचकपदचटितपदगम्यत्वसंबंधोत्तव
संतेव संते ज्योतिषा पजेतेति वचा गगनस्य लक्षणीयता वरा
तेरप्यथा तत्रापि कर्मतिरत्वापत्तेर्द्विर्वारत्वादायुर्गोपद
योरपि च स्वशब्दसंबंधे तल्लक्षणादभातेर्तत्कापिशक्ति
कल्पताप्रसंगः तथैव परमुक्तशब्दसंबंधात्तां यागक
ल्पतातः पूर्वमप्रसिद्धत्वात् क्लिकल्पतेति गोचरे तां
सहसदक्षिणादिव्यवस्थाफलकत्वे तस्यार्थकस्योक्त
त्वात् किंच तव मते संज्ञातसिद्धावेव प्रमाणाभावः
ततावदुन्मिषायः दृढत्वे तत्त्ववृत्तिकत्वाभावात् ० त
वाक्यभेदो गगनं तत्तु पादात्तात् तत्प्रत्यक्षा यस्तु कर्म
तरसि स्थितकालं संभवमपि ततः पूर्वमतपस्थितेर्तत्ता
मथेयत्वकोपकउत्तिकथं तद्विधात्कर्मतिरत्ववोधतचक
र्मतिरेप्रवृत्तिरिति मित्तमस्ति उक्तप्रवृत्तिरिति मित्तस्य ॥
ज्योतिर्होमैकवि ॥

॥ सप्ततान् अतोपमिग्राहकप्रमाणेतसिद्धसंज्ञातस्य ज्योष्टोमे
 कविषयत्वावधारणात्संज्ञायामिभेदसिद्धि तेतसिद्धंभेदकप्रमा
 णाभावात्कर्मंतरमितिग्राह्येभिधीयतेभेदकांतराभावेपिसंज्ञाया
 एवभेदकत्वात्कर्मंतरत्वसिद्धिः तथाहिसंज्ञातमेवतावदेवंसिध्
 तिः ज्योतिरादिशब्दात्तावत्तज्ज्योतिष्टोमेऽगविषयः अतन्निशिष्ट
 सोमः वरोधादितातत्रगणवियातासंभवात् अतःकर्मंतरत्वापे
 क्षयालघुभूतंसंज्ञाततावदवधार्यतेः तत्रयद्यपिप्रकृतत्वात्प्र
 तिनितितावगमाच्चज्योतिष्टोमविषयकत्वेनैवावधारितंतथापिव
 द्यमाणरीत्यातद्विषयकत्ववापेयितसंज्ञातस्यापिवायः तहि
 ज्योतिष्टोमविषयकत्वाभावव्याप्तः संज्ञात्वाभावः अतर्विषयि
 संज्ञायाःसंभवात् अतश्चातर्विषयत्वसंभवतिश्रयाभावादशा
 यसंज्ञातंसर्वविषयित्ववाभावेतावतिष्ठमानंसर्वविषयासं
 भवाद्विषयान्तरसंगतयेकत्वयतीतिप्रकृतसंज्ञाप्रमाणकोभे
 दः तवकर्मंतरेप्रवृत्तिरितिमितातवगमपवात्तविषयत्वासंभव
 तिश्चायकसत्त्वमितिवायकः अमिहोत्रवत्पूर्वप्रवृत्तिरितिमिता
 तवगमेयिवद्व्यमाणीताकर्मंतरत्वोद्योतकालमवगमसं
 भवात् अतपवोत्पत्तिवाकोऽस्यसामात्यसेवपूर्वसामात्यतः
 किंचदस्यप्रवृत्तिमित्तंभविष्यतीत्यवधार्यसंज्ञातेतिगार्हितेभे
 दावधारणोत्तरंतद्विशेषतिश्रयेतैववायकंयस्यामः तवाव
 धारितेपिकर्मंतरेज्योतिरादियदातंतत्रगणविधितोय्यतोसं
 ज्ञातेप्रमाणाभावः अतश्चकर्मंतरत्वावधारणात्पूर्वतिश्रितम
 पिसंज्ञातंसंज्ञाकालेगणविधितोय्यतावाय्यतो अतश्चवाति
 तवत्तंतत्रगणदेवकर्मभेदश्चवधार्यतामितिवाच्यंविशिष्टवि
 विधितोरवभिषागणविधित्वाभावनिश्चयेतसंज्ञातेवायका

को.
दि. पा.
३.

भावात् एवं सत्यपि यदि सोमवाजितवद्वप्रवृत्तिति मितभावे
वधार्येतततो विशिष्टविधिगोस्वापादकमपि ग्राविधितमेव
तिष्ठितसंज्ञातवाप्येततवतवसिः प्रतोपसंज्ञातवद्वप्रमिते
उत्तरकाले सपिचतवाप्येतसंज्ञातमेदोत्तरवत्तग्रादिति विवेकः
किंप्रतरप्रवृत्तिति मितः तद्वद्यते ज्योतिः प्रादीतांतावद्योततोपुते
रिसिद्धादेश्च ज्योतिः प्रादिके मित प्रत्येकते प्रादिभूतस्य च तदकार
संज्ञादेश्च ज्योतिः प्राद्युत्तरवगतैः स्वफलसाधनतया योतन
द्वयसुत्तरार्थयोरोत्तैव ज्योतिः प्राद्युत्तरवृत्तिः समस्तफलसाधनता
मेतरपि द्रष्टव्याः यद्यपि चेदं प्रवृत्तिति मितमतिप्रसक्तं तथापि क
र्मतिरेतद्विकल्पनया प्राचीनप्रयोगस्य सहकारिकाणां कल्पन
यावातातिप्रसंगः गवादिप्राणानां तु प्रतिदेश्च प्राप्तेः संबंधेन वा
व्यांतरप्राप्ताः फलसंबंधेन च लाक्षणिकत्वात् प्रवृत्तिति मितो
पपत्तिः ज्योतिरादिपदेषु पिवा प्रतिदेशे तज्योतिः पदगम्यमि
ह्वादि समस्तसोमसंबंधात् लाक्षणिकत्वात् यपत्तिः अतः कर्म
त्रेपि प्रवृत्तिति मितस्य संज्ञातवत्तत्तिष्ठयोग्यपत्तेर्भूतं तत्प्रमाण
कंकर्मतिरतं तच्च संज्ञातसिद्धावपितस्या उक्तविधया ज्योतिषो
मविषयत्वस्यैवोपपत्तौ विषयांतरकल्पकत्वात् यपत्तिः प्रकृतसो
मयोगस्य ज्योतिषो मसंज्ञातवद्वहेतुसंज्ञांतरविषयत्वात् यपत्तेः
तथा हि संज्ञाकार्यस्य व्यवहारस्यैकेतेवोपपत्तौ संज्ञांतरस्य ताव
देवार्थमेव न च वितिगमता विरहाद्देकलि कीदृहियवादि
वहेतुता अथ शब्देन सोमयागाधिकारविच्छेदार्थकेन विति
गते शक्यत्वात् सोमयागाधिकारमथ विति नीहिसंज्ञातदि
षविणी तिणी च निष्प्रीयते न विक्षिप्ताधिकारकैतिकं विति
गमनातिरहः न चाप्यवाहेतुर्देवसंज्ञावक्षिन्नप्रयोगस्यैवा

धिकाविच्छेदात्तदुभयेतत्वेतत्कष्टसंज्ञाप्रयुक्तप्रयोग
परामर्शितावगतेस्तत्रसहस्रदक्षिणादिवर्षितसंज्ञा
तत्सार्थक्यमितिवाच्यकर्मण्यवप्रधानत्वेतत्प्रःकृतिक
स्याथशैतनाधिकारविकेदात्सर्वताम्रासुपस्थितार्थमा
त्रपरत्वेनैतत्कष्टस्यज्योतिरादिपदवाच्यकर्ममात्रपरामर्शि
तावगतेरव्युत्पत्तिसिद्धसंज्ञाप्रयुक्तकर्मपरामर्शितांगीकार
स्याप्रकृतत्वाच्चतद्विद्योत्पत्तिपतमवधारयेत्तादोक्तदंयदुक्त
सर्वताम्रापरामर्शःकचित्कष्टःअतःसहस्रदक्षिणादि
व्यवस्थाफलकत्वासंभवात्कर्मधिकारविकेदार्थकेतवा
यशश्चेतद्वसंज्ञातो ज्योतिरादिसंज्ञातां विलंबिततावधार
णात्तद्विद्योत्पत्तिवदिकल्पोपपत्तिःअतएवयत्रतर्कित्विनि
यासकंलभ्यतेतत्रविकल्पोत्तीक्रियत्यव्यवष्टावैष्वातरोज्योति
सोमःप्रायणीयसहस्रवर्तीत्यत्रैवैष्वातरप्रायणीयपदयोःअ
त्रहिवैष्वातरदेवस्यग्रहाणास्तात्वागोपिप्रसंगेनतदेवता
जत्योपकारलाभाद्देष्वातरपदवाच्यत्वेपपत्तैवैष्वातरपदंतत्
त्वात्प्रायेतनामपेयप्रायणीयपदमपिप्रायण्यग्रायोगेत
तयोऽविनिगमनाविरहेणहयोरपिपुष्कस्मिन्नेवकर्मगिति
वेशावगमादेकसंज्ञावरुद्धेसंज्ञातरस्यैवपर्यामितेवविधस्य
वसंज्ञाभेदकत्वात्प्रायस्याभावेतत्कर्मतिरयोपकात्तासंभवाद
गतात्रीशदिवत्संकल्पादावेकस्यउल्लेखरूपेवविकल्पव
ज्योतिषोमपदंतज्योतिषोमविध्यंतप्रतिप्रसवार्थसंज्ञासंज्ञातिदेश

कौ.
द्वि. भा.
७१

कंपतदभावे हि गायत सामात्याद्वा दृष्टाद् विधायं यवप्राप्तयात्
तज्जोतिषो मविधायंति विरोधे तस्यैव प्राप्त्यर्थं ज्योतिषो मयं
तेन यवपूर्वस्मिन् कर्मण्येक संज्ञावरुहेऽपि संज्ञांतरस्य कार्यं
रस्य कार्यं तत्कल्पतया साध्यं कं यत्र वातिगमना विरहेण हे
योरपि विकल्पस्तत्र संज्ञाया कमेदकत्वाभावेऽपि यवपूर्वकर्मण्ये
क संज्ञावरुहे संज्ञांतरस्य वैयर्थ्या प्रसंगस्तत्र तेन स्वविषयसिध्य
र्थं कर्मंतरकल्पना आवश्यक्येव अस्ति च प्रकृते ज्योतिषो म
संज्ञाया अत्र निश्चितत्वाभावेऽपि अविच्छिन्ने अधिकारे समाप्ता
तेन तथा शीघ्रमवरोधे ज्योतिरादीनां च विच्छिन्ने अधिकारे स
माप्ता तात्कार्यं तत्राभावाच्च वैयर्थ्या प्रसंगे तत्रैव तवरोधे अतएव
वसंते ज्योतिषाय जेते तत्र अविच्छिन्ने अधिकारे समाप्ता ता ज्योतिः
संज्ञायां प्रज्योतिषो मसंज्ञैकदेशात् तेन तदा तु गण्यते कर्मंतर
रत्वं तत्राप्येव ज्योतिरित्यस्यैव तिसितसंबंधोऽपि तज्ज्योतिषो
मस्यैव अतएव यत्तत्तदा तु गण्यं यज्योतिदादौ तत्र पूर्वसंज्ञा
वरुहे सोमयागेऽस्ति संज्ञाया कथमपि साध्यं वा संभवादस
त्यप्यधिकारविकेदे संज्ञाया केवल्यैव कर्मंतरतत्तिष्ठिः
तत्र तत्र हयोरपि संज्ञयोरुत्पत्तिश्चिह्नता विशेषादिकल्पो
वैयर्थ्यात्वा किं तस्यादिति वाच्यं ज्योतिषो मयदप्रवृत्तिनिमित्त
स्य प्रवृत्तादिलोमसंबंधस्य ग्रहं वा एहीतेति वचने तस्यैव
यागेऽपि चोत्पत्त्यात्वात् अतः कृमप्रवृत्तिनिमित्तकज्योति
षो मसंज्ञावरुहे सोमयागेऽस्ति संज्ञायाः ॥

सार्धकासंभवापुनस्तथाकर्मोत्तरत्वे न चैवं यथांतर्भावः
कतीयः संज्ञाया हि पूर्वस्य कर्मणो नित्यमेतत्तत्कार्ये तैराकां
द्यावगासे सते वसे वेपथ्यमियाभेदकत्वे सगोतु पूर्वकर्मणो
नैराकांक्षानित्यमसत्तादृशतत्र स्वस्यातिविशमाततसात्रेण
वभेदकत्वं तद्विवाक्यभेदापादकस्याभेदस्य लेख्यस्य विदवा
कविहितस्य कर्मणो तैरपेक्ष्य संभवतिः अतो नित्येणा संभ
वेतस्यास्य भेदः कता वै यथ्येतत्तु संज्ञाया रतिवैलक्ष्ण्यं
तस्मात् सिद्धः संज्ञाया कर्मभेदः पंचवत्तत्र हि जातीययागतप्र
कारकयागविशेषकस्याप्युक्तवद्विज्ञप्रतिवृत्तिमज्ञा संवधेत
तत्र तदवताज्ञानस्य कारणात् कल्पना न्यायं अत्राप्यकर्म
त्तरतात्तु यथा मातृ तदवताज्ञाताभावे यियदांतरवताज्ञातेत
तादृशकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नतत्ताद्याभिवारायतेः चटक
लवादिपर्यापवत्तत्र तदप्रवागाद्यवस्थितोत्तरतादृशशास्त्रा
वच्छिन्नप्रतिवृत्ततदवताज्ञानस्य कारणात् सति कल्पनातका
र्यतावच्छेदके गौरवायतेः अतो यैष मोतिरित्यादि त्रिषु वा कोषु त्री
णिकर्मणि तत्तत्संज्ञातिविधीयतेः तेषां च यथा रूपतं प्रवक्तु
त्वसादृशप्रमाणकान्तिदेशोत्तरभंगवाको यथा च वादादाति
र्णियतेः तातिचकर्मणि पतच्छेतादृशसहस्रदक्षिणादिभ्या
संफलवाको च तेषां फले विधातं यते ते ते कश्च तं च स सुदाया
मिप्रायेण राजसूयवद्धुत्तलक्षणार्थं सिद्धे नोतिरादिवाक्यो
चाद्यशास्त्रे तद्वर्वागाधिकारविच्छेदाणी पितृयागांतरोत्पत्ता
धिकारार्थं तथा पूर्वयागे फलकल्पनायतेः सर्वथा सिद्धो भेदः

को. प्रयोजनपूर्वपक्षे स ह स दक्षिणाया प्रकृतिभूतसोमयागां।
 वि. धा. गतादाद्यप्रयोगे पितृदत्तानं सिद्धाते तु विकृतिविशेषां
 तात्तेति द्रष्टव्यं. स ह स तापि भेदिका अत्र तावेव संज्ञां तरेण संयो
 गादिति व्याख्येयं. ८ गणम्भा पूर्वसंयोगे वाक्ययोः समतान्
 चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि वैश्वदेवा मिह वाजिभ्यो वाजित
 मिति प्राप्तं. तत्र मिह वाको तावत्प्राप्तकर्मन्तु वा देवतत्रयदेव
 तावृणते कस्य विधाता हा कमेदायते. योर्णमास्यधिक
 रणो प्रसंगाद्. तेन वाकमेदायादकेतुगोतैव कर्मविधित्
 मविवादं वाजितवाको तु किं पूर्वयागात्तु वा देवतासु तत्र विधि
 रुतकर्मंतरविधिरिति विचार्यते. यादाध्यायसंगती पूर्व
 वत् अतन्तरात् सप्तम्यसंभववैयर्थ्याभासं तां गणयोरवां
 भेदेन निविशामातसाम्भ्यात्संता विचारतं गणविचार
 तिसंगतिः. तत्र यद्यपि वाजियदसंश्लेषसिद्धं तथापि तेषां चतुर्ण
 यातदेवतातेता प्रसिद्धाद्याजियदस्यैवैकिकत्वात् गते वा
 जसं वियते पेषां तश्चिपुत्वा वाजिप्राप्त्या मिह वाजित
 यासंयोगे तत्पूर्वोपस्थितविश्वेदेव परत्वात् गतेस्तत्संबंधेनैव वा
 जितंद्रव्यं वीथीयते तत्पूर्वदेवतासंबंधेन तत्तद्वदेवतासंबंधा
 यागः कल्पमातोता पूर्वः कल्पते किंतु विश्वेदेव देवतया
 यमेव कल्पिते तपजियदेता त्वयत्तत्र वाजितं विधीयते. तत्र
 अविवक्षितगता वाजियदं कल्पितपजियदस्या मिह वा
 गतात्पर्यग्राहकमिते वंद्रष्टव्यं अतएव विश्वेदेव देव
 त्वया गो देशेन वाजितविधा ॥

तादृशिष्टादेशेवाकोभेदोपताशंकः पतिपदस्यवतात्पर्यग्रा
 हकात्तरोधेतविजातीयगणपरत्वांगीकारात् कल्पितयजि
 पदेनवाजिजातयंगीकारादेवचकारकसंबंधप्रसंगाच्चतर्प्य
 तवाजिर्देवतात्वयोपताशंकः तद्वतात्पर्यग्राहकस्यापिवाजि
 पदस्यवाजसंबंधविशेषेणप्रकृतेसर्वदेवतोयस्यायकतास्या
 पापतेवहुवचनस्याधिष्ठाताभिप्रायत्वांगीकारेयिचप्रकृ
 तेमरुदेवतोयस्यायकतस्यापापतेरामिदायागमात्रतामर्था
 ग्राहकतातुपपत्तिरितिवाच्यं वाजिशिष्टस्यसर्वतामार्थकतात्
 सवाचवहितपरामर्शकत्वसंभवेवावहितपरामर्शकत्वस्या
 युतत्तिसिद्धतादिसिद्धदेमात्रोपस्यायकत्वसंभवेतामिदायाग
 तात्पर्यग्राहकत्वोपपत्तेः तदेवंसत्यत्यतिशिष्टद्रव्याचरोधेता
 निवेशःशंकः साक्षाद्वचनेनैवतस्मिन्नागेवाजितविधातात्
 अतश्चयथैवतस्मिन्नेवयागेवाजितमितिवाक्येसत्तितोत्पत्तिशि
 ष्टप्रावृत्त्यसमुपगंतंशकंवचनस्यातिभावाभातयैवाशङ्कीति
 द्रष्टव्यं तेतामिदायापिसहवाजितेतसमुच्चयोविकल्पोवा
 पदितात्पर्यग्राहकेवाजियदेवाजिद्रव्यायाग्राभिदायाविशे
 षणत्वंततः समुच्चयः पृथुपलदागतंततोविकल्पश्चिद्रूप
 यं अथवास्तुवाजितपदमाभिदायागतामयेयंवाजित
 साभिदावतिष्णतयाशक्तलोहितादिवतचारसंबंधिते
 तप्राप्ततात् अतस्तस्याव्याप्यायेनवाजितपदेतामिदाया
 गमात्रमवचवाजिदेवतात्पन्नशिष्टापिवचनाद्विधीयते
 तच्चवाजिष्ठादार्थस्मृतदेवतातेताप्रसिद्धेरितिशंक्ये
 ततेताप्रसिद्धतामपिवसंतादिवदेवतात्वोपपत्तेः ॥

कौ.
दि. ध.
७३

एवं च वाजिपदस्य तद्वदार्थता गोपितव्यमिति चेद्यजि
कल्पमायावश्यकी वाजितपदेनैव तदुपस्थितेः तस्मा
द्देवकप्रमाणभावात्प्रकृतहीना प्रकृतया भावता ए
वं कल्पता विशिष्टविधिगोचरा च भावाच्च कर्मैक्यमेव पु
न किंचित् सत्यपुनश्च शिष्टैव यथा संख्यायाः पूर्वकर्मा
ण्यतिविशमाताया अपितस संगतये कर्मोत्पत्तिरिति
तन्मपितभासायादनेन तत्रैव निवेशस्तथा गणस्य चि
मभासायादनेन विकल्पसमुच्चयाभावात् तत्रैव निवेशो
पनेनैव संगतये कर्मोत्पत्तिरिति परंतु मप्यथा वातवापितदा
पनेनैव निष्पत्तेरभिधीयते स्ववाक्योपात्तयोर्द्रव्यदेवतयोर्वा
कांतरोपात्तद्रव्यदेवतायेदयाशीघ्रोपस्थितिकत्वेन ता
भासेव यागस्य तैराकांक्षप्रतीतेर्नैव वाकांतरोपात्तयोस्त
अतिवेशोपपन्नः तच्चोत्पत्तिवाक्ये वैशिष्ट्यप्रतीत्या तैराका
क्षावगमेऽपि विशेषमात्रस्यातुवादादाभिधानिक्याकं
क्षोपपत्तेर्वास्तविक्या अपि च तदनेन कल्पतादुपमशि
ष्टस्यापि निवेशोपपत्तिः क्लृप्ताकांक्षाहेतुकसंबन्धेन
कल्पाकांक्षाहेतुकसंबन्धस्य द्रव्यदेवतस्यैव मयि वा यो
पपत्तेः ० वाजितवाक्यस्य यजेरधिकारात्वात्प्रकरणा
त् सायेकस्य प्रकृतया गोपस्या एकता तदतपेदे
वोपस्या एकस्यामिदावाक्यस्य यजेर्द्रव्यदेवतय
दात्तये संतिकर्षाच्च किंच ३ मयत्रापि यजि
॥ कल्पकमाद्यपदेद्रव्ये ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

देवतासंबंधः सचामित्वायामेकपदोपादानात्प्रतीय
 तेवाजिनस्यतपदांतरोपानादिति विप्रकर्ष तथाहि
 वैश्वदेवीति तथितेतावद्विश्वेदेवाः प्रातिपदिकार्थः न
 धितार्थश्च देवतात्वविशिष्टो द्रव्यविशेषोपः प्रकृतः न
 दितस्य सास्यदेवतेति सर्वनामार्थस्मरणान्न सर्वनामो
 द्विबुद्धिस्त्यप्रकारावच्छिन्नबोधकत्वमनुभवसिद्धं अत
 अलाचवेनशक्तिकलनायोऽधिस्त्यप्रकारपवचन
 तादौ न द्यक्तितादौ वा शक्तिर्नतु तदवच्छिन्नेपितस्य
 व्यक्तिन्यायेन लाभोपपत्तेः अतएव ग्रामित्वापदस
 मातार्थकत्वं सर्वनामासुक्तं वार्तिककृता नचैवं बुद्धि
 स्यत्वलोपवत्ताच्च वाच्छक्तिरस्तस्य शाब्दबोधेभाना
 भावेनशक्तिविषयत्वानुपपत्तेः नचैवं तत्प्रकाराणां
 पुगपदनुपस्थितेशक्तिग्रहासंभवः शङ्कः । बुद्धिः ।
 स्यत्वस्यैवैकस्यशक्तिग्रहे उपलक्षणत्वात् शक्तिग्र
 होपलक्षणस्यैवशक्यतावच्छेदकत्वमित्यसर्गस्त
 भानभावादयोदितइति नकाश्चिद्विरोधः सर्वनामा
 र्थचदेवतासत्ताविशिष्टे तद्वितस्यशक्तिः तथाहित
 दितपदश्रवणेनरतावन्नदो धटस्यवश्यमंगीक
 र्त्तव्यं इतरथादेवतात्वमात्रबोधेग्रामित्वापदसामा
 नाधिकरणानुपपत्तेः अतश्च सर्वनामार्थबोधस्या
 प्यावश्यकत्वात्तावपिशक्तिः नचतस्य व्यक्तिन्याये

कौ.
हि. ५५
५४ व

नवोयसंभवः तथा त्वेसास्य देवतेति सर्वनामार्थक
तानुशासनवैयर्थ्यपत्तेः तदा हि संप्रदाने चतुर्थीतिव
देतायां तद्वित्तयेवानुशिष्येतपत्तेन देवतात्वस्य प्रकृ
तिप्रत्ययार्थसंसर्गवलादेव भानोपपत्तेः सर्वनामा
र्थपवतद्वित्तस्य शक्तिरंगीक्रियतामिति निरस्तं सं
सर्गविधया भासमानस्य पदार्थानुशासनप्रवृत्तौ
रनुशासनानुपपत्तेः । अतो देवतात्वविशिष्टसर्वना
मार्थपवतद्वित्तस्य शक्तिः सर्वनामार्थस्य देवतात्वं प्र
तिविशेष्यतायां च विभक्त्यर्थान्वयपवती ज्ञे विभेदे
वास्तुसेत्पनुशासनेनानुशिष्टा अपि न तद्वित्तार्थः प्र
कृतिपदार्थत्वात् तस्य चाधेयत्वं देवतात्वे संसर्गः दे
वतात्वस्य च निरूप्यत्वं सर्वनामार्थवैशिष्ट्यामिति प्रो
चः अस्तु वा देवतात्वस्यैव तत्वाच्चताः सर्वनामार्थ
सनुयक्तित्वायेन बोधः सर्वनामार्थपववा शक्ति
देवतात्वे तत्कृतं तत्त्वकृतौ निरूप्यत्वं लक्षणं अनुशास
नस्य प्रबोधसु दासमानफलत्वेन निरूप्यत्वं लक्षणं
ज्ञापकत्वेन बोधपत्तेः । इदं हि तादृशमप्यनुशासने
कर्मणि वृष्टीत्यादितेन सर्वथा द्रव्यविशेषप्रत्ययस्य
तद्वित्तपदादेव ज्ञायमानत्वादेकपदोपात्तत्वं द्रव्यदे
वतासंबन्धः न वैवसा मित्तापदवैयर्थ्याशङ्कतेनामि
त्तात्तानुपस्थितौ तद्वित्तस्य बुद्धिस्य प्रकारवाचिनः
साधवोयकतानुपपत्तेः ॥

तेनामिदापदं तात्पर्यं ग्राहकं सतदितपदार्थबोधेया
प्रीयत इति देवतायाः आमिदासंबंधोपितदितोतपदा
र्योपस्थितिवेलायामेवेति न तस्य वाक्यीयत्वं असुवा
तदितोतपदमात्रश्रवणे आमिदापदश्रवणेपि द्वय
विशेषसंशयोत्पादा तदितोतपदादेवानिर्हीरितद्रव्य
विशेषे प्रतीतिरामिदापदं च चेपश्चादेव तन्निर्हीरण
र्यमिति न तस्य तदितपदार्थोपस्थितौ व्यापार इति न
यापि आमिदापदशविशेषांतरव्याप्तिमात्रफल
कतेन अनिर्हीरितद्रव्यविशेषे देवतासंबंधस्य पदश्र
तिमात्रप्रमाणकत्वमव्याहं वाजिभ्य इति चतुर्थी
पंचमीसाधारणत्वाच्च द्रव्यवतावत्संदिग्धं कथं चि
च्चतुर्थीत्वेन निर्णयते चतुर्थ्यपि च संप्रदानत्वमात्र
वाचिनी प्रतिगृहीत्वा संभवादेव तालमेव तावन्न
दाण्यावदेत न तद्रव्यसंबंधं देवताहिस्रप्रतिसंबं
धितं द्रव्यं आक्षिपेदथापतिविधयानतश्चाह बोधे
तस्य भाने आक्षेपोपि च सर्वप्रमाणप्रत्यक्षपरोभ
वेत् अस्ति चात्र वाजिनपदसममित्याहारपवत्तत्र
प्रमाणं अतो वाजिभ्य इति पदात्तदिष्यणी आकां
क्षैव केवलं भवेत्तद्रव्यसंबंध इति तस्य पदोतरगम्य
तादामिदासंबंधापेक्षया वाजिनसंबंधसर्वप्रकृष्ट

कौ.
दि. थ्या.
७५

त्वं वाजिनपदस्य नामधेयत्वपक्षेऽपि च उपांशुपाज्ञा।
धिकरणोक्तप्रकारेण तद्विज्ञेयतादेवतात्वे विज्ञेयदेवे
खनुहेयागेव तस्युपातदेवतात्वात् वाजिनानि वेशा
योगोद्भूतः उत्पत्तिसनादिष्टादिवत्त्वावलंबसमस्य
वनचपदाद्युपोपितस्मितेव यागे वाजिनमिति वदन्
मिमांसायागानुवादाभावेऽनर्थकं कर्मांतरविधानेन
पिचारितार्थात् यच्चात्र संख्यावदभ्यासायापादनेन पू
र्वकर्मणिवेशा इत्युक्ततद्विज्ञादिसंख्यायाः पूर्वावधा
रितौ कत्वादिसंख्यासमानाधिकरणत्वसंभावतया
तथांगीकारेऽपि शोणितदभावान्न विवेशोपपत्तिः। कर्म
स्वरूपेऽप्येकत्वे सत्येवाभ्यस्ततस्मितेकादशांतं निविश
तेः वाजिनेन स्यत्वा मितासामानाधिकरणेऽपि न निवे।
शादभ्यस्तस्यापि पूर्वकर्माणस्तस्योत्पत्तौ न पायेनामिदा
यावरोधात् वाजिननिवेश इति वैषम्यं अतो द्रव्यदेतासंब
धकस्मितं यागांतरमेव सान्नायप्रकृतिकं ग्रामिदा।
नुनिष्ठानवावाजिनप्रतिपत्त्यतया ग्रामिदायागमा
शंगत्वेन विधीयते यागश्चात्र पूर्वकर्माण्यनिविशमानो
भेदेकः अनिवेशश्चैकविद्वाकभेदापत्त्या तदुदाहर
णं च प्रसंगात्पौर्णमास्यधिकरणपवदर्शितं क्वचि
चैकप्रसरताभंगादिना तत्र तत्र वक्ष्यते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रकृतेचसंतिकर्षविप्रकर्षादिभिः अतएवपार्यसा
 रयुक्तं द्वैविध्यमप्येकप्रसरताभंगादेरपिगणप
 वातर्भावात्तात्वादर्तव्यमित्युक्तं पौर्णमास्यधिः
 करणेयत्त्रमायसुधाभवदेवाभ्यामुत्पत्तिर्षिष्टैक
 हायसवरुद्धेपिकृपेवासमाक्रिणतीत्यादितावासः
 प्रभृतिद्रव्यांतरविधानेनहितत्रोत्पन्नशिष्टानोगुण
 नानिवेशेणसुसंभवीः आनतिरूपकार्यमेदात् नचा
 नतीतामेवैकसोमप्राप्तिजनकत्वेनविधिसंभवः हा
 रभूतस्यविक्रेतूमनःसमाधानस्यानैकैरपिजनने
 नाविरोधेसंभवात् अतएवतेषांहादशोसमुच्चयउ
 क्तः नचविनिगमनाविरहात्क्रियविधिः क्वागु
 णमात्रविधिरितिनिश्चयासंभवः एकहायनीवाके
 अनेकगुणोपादानसेवनिषामकत्वादिसक्तं तत्रः
 सोमचसमादिवैकृतदादिणावाधस्यतंत्रिदक्षिणापा
 दादिणाप्रसंसिद्धेऽशतशोनिरूपयिष्यमाणत्वेन
 विक्रेतानतिवशेनसमुच्चयस्यवक्तुमनुचितत्वात्
 अतएवविक्रेतापिरुद्रिग्वतादृदशाएवसंपायेन
 पराकमात्रद्रव्यानतः हादशोक्तस्तुसमुच्चयोदश
 भिंक्रिणतीतिवचनात्क्रयाणामेवसंपयतरति
 नविरोधः यदितरूपैकवश्यकंततोदशभिः क्रि॥

भाववत्त्वकतमंगीकृत्यानुयाजभिनेषितिपद्युदा
सांगीकरणंनयमेत अतोविकल्पानुरोधेनापिश्रुति
विशमानत्वोपपत्तेः पूर्वाधिकरणवदेवयुक्तोभेदश्च
तिप्राप्तेभिधीयते नान्तपूर्वकर्मनिवेशः गुणमात्र
विधानेनतदुपपत्तेः नचविकल्पप्रसंगस्तदाधकः न
स्यततदाकार्यपर्यालोचनकालेनदयेनफलसुख
तातन्नाशपाजेषित्यनतप्रतिषेधपक्षेनस्यप्राप्तिस्त
पेक्षतात्प्रापकप्रमाणप्रवृत्ततत्कालप्रवृत्तित्वाव
गतेस्तस्यचशास्त्रेनाप्येतवाधायोगादिकल्पस्य
वाकार्यवेलायामेवप्रतीतेर्धुक्तंतदनुरोधेनलक्षणा
श्रयणं । वस्तुतस्तुन्योन्याभाववत्त्वपितदमनहि
रुदतदभावेषुनत्रश्रुतिप्रसिद्धेर्नतः शक्तिरेवेतिश्रु
नूपाजपदंश्रुनूपाजभिनलक्षकंनजपदंततात्पर्य
ग्राहकंसप्तमर्थान्वयानुरोधेन अतएवप्रतिषेधा
पेक्षतापद्युदासोर्ध्वलक्षितिवक्ष्यतेप्रकृतेतदप्यारि
विधीमन्योत्पसंबंधानादरेणप्रधानविधिमात्रसं
बंधिनामेकवाकार्यबोधवेलायामितिरापेक्षताया
अभावादिकल्पस्योत्तरकालिकत्वमितिविशेषः
नचैवमपिपाठक्रमेणप्रधानविधेरेकसंबंधाव
गमोत्तरमन्यसंबंधायोगाहाजितमायेनभेदोप

कौः
दि. था.
७७

पतिः प्रधानविधेः पर्यायोऽङ्गग्राहकत्वस्यैकादेशे
निधेस्मानन्तेन पाठस्यापि नियामकत्वात् अतएव
तादृशस्थले अनुष्ठानवेलायामपि नियामकः पाठो
नांतरीयकत्वात् आराधनादावेवोपपन्न इति द्रष्टव्यं ॥
अतः सर्वेषां प्रापसंबन्धानवाजिनन्यायेनापि भेदक
त्वमिति प्रयोजनं पूर्वपक्षे दध्यादिहोमानां समुच्चयः
सिद्धांते दध्यादीनां विकल्प इति । अथ वेदं सूत्रं वाजिन
मायप्रसदाहरणार्थमेव न त्वधिकरणान्तरं सूत्रं स
स्पष्टं ॥ ॥ १० ॥ ॥ फलश्रुतेस्तु कर्मस्य फलस्य
कर्मयोगित्वात् ॥ ॥ अहिंसाहोत्रं प्रकृत्यदभेदिका
मस्य जुहुयात् इति श्रुतेः तत्र किं तस्यैव कर्मणो दधिवि
शिष्टस्य फले विधानं उक्तं कर्मंतरस्य दधिविधिषु स
तत्र दधेव फले विधानं होमस्य श्रावणेन प्रकरण
प्राप्तौ नूयत इति विचारः आद्यपक्षे भावनाभेदाभावा
दितरयोश्च गुणप्रमाणकस्य तस्य सत्त्वात् पादाभ्या
यसंगती स्पष्टे अनंतरानुपूर्वसूत्रस्य प्रसुदाहरणत्वे
क्षेप्यधिकरणकत्वात् कर्मभेदापादकगुणस्यापवा
दादृष्ट्या न च तस्योर्णमास्यधिकरणो निरूपितत्वा
त् न पूर्वधिकरणविषयत्वमिति वाच्यं गुणमात्रस्य पूर्वा
धिकरणविषयत्वेऽपि प्रसंगादस्य त्रिरूपेण बाधका
भावात् वाजिनवाक्येऽपि ॥

पूर्वयागानुवादेनोभयविधौ तस्य वक्तुं शक्यत्वाच्चः
अधिकरणान्तरत्वेऽपि च गुणस्तत्र प्रतीयेतेति पूर्व
वसूत्रोक्ताया गुणस्य पूर्वकर्मो गताया अपवाददृष्ट
व्याप्तत्रेन्द्रियकर्मिकायां भावनायां भावार्थाधिक
रणभ्यायेन होमस्यैव करणस्य लोपपत्तौ न ताव
दुणस्य करणलोपपत्तिर्नायिकर्मो तरे भेदकप्र
माणभावात्तथाहि प्रमाणानामध्ये गुणस्त्वया
भेदकत्वेन शोकोत्तप्रकरणान्तरं वा नायः कृत्यति
षीष्टगुणान्तराभावेन वाजिनम्यायेन तस्याभेद
कत्वात् ननु तथापि उत्पत्तिवाक्ये कर्मणः प्राप्तत्वा
त्तदनुवादेन फलसंबन्धस्य च विधौ वाक्यभेदकत्वा
त् ननु तथापि उत्पत्तिवाक्ये कर्मणः प्राप्तत्वात्तदनु
वादेन फलसंबन्धस्य गुणसंबन्धस्य च विधौ वाक्य
भेदापत्तेस्तदापादस्य गुणस्य भेदकत्वं भविष्यत्येव
न च गुणस्य दध्ना नृहोतीत्यनेनैव प्राप्तत्वात्तदा च
कपदस्य अनुवादकत्वेन नामधेयत्वेन वोपपत्तेः
केवलफलसंबन्धमात्रकरणनवाक्यभेदइति वा
च्यं अग्निहोत्रेऽव्यान्तराणामपि विहितत्वेनेन्द्रियका
मप्रयोगे दध्नी नियमेन प्राप्त्यभावात्पादिकात्
वादत्तनामधेयत्वयोरसंभवेन विधेयत्वापत्तेर्वा १
क्यभेदानि वारणान् गोदोहनीदीनोकदाचिदपि

कौ.
दि. था.
७८

शास्त्रभावेनैतत्स्यपरिहारमुपपत्तेप्रतिचेत् उत्पन्न
स्यापिकर्मणः फलोद्देशेनविधेयत्वात्तत्रगणवि
शिष्टस्यविधानोपपत्तेः अथशाराजराजसूपनेन
नशास्यपिराजसूपस्यराजकर्तृविशिष्टस्यफलो
विधानानुपपत्तेः नचतत्रराजपदस्यसाराज्यकाम
पदसमभिव्याहारादधिकारिविशेषणत्वमात्रांगी
कारात्रेदृशावाकार्यांगीकरमितिवाच्यं तथात्वेउद्दे
श्यविशेषत्वेनसाराज्यकामपदोपात्तपुंस्त्ववद्वाज
त्वस्याप्यविवक्षापत्तेः अतएवअचित्ताहितमिच्छादी
नपित्तत्समागप्रसिन्नामेवमिलित्वास्वातंत्र्येण
धिकारिविधिंकल्पयन्ति नतश्चयमाणेविधीविशे
षणतांप्रातिपद्यन्ते अतश्चराजत्वस्यकर्तृत्वेनैव
यागविशेषणत्वस्यवाच्यत्वात्कर्तृविशेषणस्यापि
चार्यादधिकारिविशेषणत्वेनकल्पनोपपत्तेः फ
लोद्देशेनविशिष्टयागविधानादेववाक्यभेदपरि
हारोवाच्यं ॥ नचराजत्वस्योपादेयकर्तृविशेषण
त्वेनसदोपात्तस्यसंस्वस्यापिविवक्षापत्तिः । प्रमा
णांतरेणस्त्रियाप्रपिअधिकारावगमेनवसंतैव्रा
ल्लोणाग्नीनादर्थितेतिवक्तव्यचिह्नित्वासाधुत्वा
त्तार्थवक्तव्यस्यावर्जनीयतायापुंस्त्वानुवादेनगौर
वायादकविधेयतांगीकारानुपपत्तेः । अतोयथैव

। राजत्वविशिष्टस्य प्राप्त्यापिराजसूयस्य फलोदेशे
शेतविधानात्रवाक्यमेदस्तथात्रापीति द्वष्टुमं श्रव
ष्टुं चायं प्रकारस्तिष्ठदग्निष्ठदग्निष्टोमश्चुत्पत्तिवाक्य
प्राप्ताग्निष्टुतस्तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम
कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो ज्योतेन यजेतेति फलवाक्ये अत्र
ग्निष्टोमवृत्तिवायव्यादिगुणविशिष्टस्य फलोदेशेन
विधानादंगीकर्तव्यं दर्शपूर्णमासवाक्ये च साहित्य
विशिष्टानां प्राप्तानामप्याग्नेयादीनां फले विधानात्
तस्मान्मेतावज्जुगलद्भेदः । अतएव फलरूपानुपादेयगु
णयोगादुपादेयस्य गुणविशिष्टस्य कर्मणो मासाग्नि
होत्रवध्यः । तदेह दभउत्पत्तावन्वययोग्यस्य विनिये
ग्यउत्सर्गतः प्राप्तस्य विधेयतस्यापवादकाभावात्प्रत्य
भिज्ञायाश्च प्राणयनादिमात्रविषये एषाभिन्नविषय
त्वेन गोदोहविशिष्टप्राणयनवृत्तिविधेयतापवादक
त्वायोगादथादावपि च दधिमात्रविशिष्टहोमवृत्तिवि
धेयतापादशब्दविशिष्टहोमविषयप्रत्यभिज्ञया
पवादायोगसमुत्पत्तादनुपादेयगुणसहकृतानु
पस्थितिरूपप्रकारांतरमेव मूलोक्तं भेदकं प्रत्य
क्तं राजसूयादिस्थले विशेष्यमात्रप्रत्यभिज्ञायान्न
प्रात्रवृत्त्यनतिविधिविषयतारूपविधेयताप्रतिबंध

कौ.
हि. ध्या.
७५

कालस्यैव प्रकृतेऽपि संभवात् तस्माद्भेदकप्रमाणमा
वेन कर्मांतरत्वायोगात्तदेव कर्मगुणविशिष्टं फलं
देशानविधीयत इत्येकः पक्षः अत्र च पूर्वसूत्रमपि योज
यितं शाकान्त इत्येवं योजनं अगुणोपि कर्मप्रापकेशाहे
सति तत्र फलसंबन्धकरणे गणेषु विशेषेण प्रतीये
तेति द्वितीयस्तु गुणपववाक्यभेदापादको भेदकः
तथा हि विधिस्तावच्चतुर्विधं नुसति विधिर्वितियो।
गविधिः प्रयोगविधिरधिकारविधिरित्यविवादं आ
गम्यपि च कानिचिद्वा देवतादीनि उत्पत्तौ कानिचित्सा
हित्यादीनि विनियोगो कानिचिच्चकारिदेशकालादी
नि प्रयोगे आत्मीयं ते तैश्चपि पकादेशो वक्षतेः अतए
व द्रव्यादीनां प्रधानमात्रेकर्त्तादीनां च सांगे प्रधानेति
वेशोलभ्यते अतएव यत्रैकस्मिन्नेव वाक्ये विधिद्वयं
वा तत्र पूर्वपूर्वविशिष्टापरविधिं गीकारेपि यथायोगे
संगानामन्वयोद्भूतः तदिह दभ्रउत्पत्तावन्ययोग्य
स्वविनियोगादावनन्त्यादिन्द्रियकामवाक्ये च तवम
ते विनियोगमात्रकरणेनोत्पत्त्यविधानाद्वैशिष्ट्यात्
भवेन प्राप्तोत्पत्त्यनुवादेन तद्विधिरिन्द्रियोदेशानच
होमविनियोगमात्रविधिरिति वाक्यभेदोऽत्र प्रकृतः द
शीदिवाक्ये तसाहित्यस्वविनियोगविधावन्ययोग्य
तेन फलोद्दे॥

शोनविधेयविनियोगविशेषणत्वोपपत्तेर्विशिष्टवि
धिसंभवात्रवाक्यभेदः । एवं राजवाप्यादिवाक्येषुपि
विधेयस्यविनियोगविशिष्टप्रयोगस्य कर्तृकालादि
रूपराजाचन्ययोग्यत्वादिशिष्टविधिसंभवेनवाक्य
भेदःपरिहर्तव्यः यथापिचानुमत्तादीनां प्रत्येकं दैर्घ्यक
कालिकप्रयोगादेशकालविधिप्रामास्यथापिप्र
प्राप्तकर्तृसंबन्धेनप्रयोगान्तरविधिः कालिकसंबन्धे
नप्रत्येकदर्शपूर्णमासप्रयोगे समवाक्ये दशसंबन्धे
नप्रयोगान्तरविधिवन्तानुपपन्नः अयंचैकः प्रयोगो
मुख्यकर्तृविषये प्रत्येकदक्षिणस्नानात्तत्कृतिकर्तृ
विषयाभिन्नाप्यप्रयोगाशतिदृष्ट्यं वायव्यवाक्येपि
चत्काप्रत्ययोपात्तस्य पूर्वकालत्वादेः प्रयोगविशेष
णत्वादवाक्यभेदश्चतस्रराधिकरणेनिरूपयिष्यामः
तस्मादधिवाक्ये वाक्यभेदापादकस्य गुणस्यैवभेदा
पादेकस्य सत्त्वात्कर्मोत्तरत्वोपपत्तिः नचरूपाभावा
दिधानायोगेत्वेनस्यपिदर्विहोमत्वेऽप्यकादावशेन
दधिद्रव्यकहेमत्वत्वात्प्रेषनवाग्निहोत्रधर्मोत्तिरा
शोपपत्तेः नहिदर्विमानामपूर्वत्वमिति राजाज्ञाः कृ
त्स्नविधानत्वात्प्रकृतिविशेषनिर्णयाभावाच्चतदिति
विशेषनिर्णयोहि वक्ष्यते नचात्रतद्वयमप्यस्ति प्रोक्तो
रूपसत्त्वात्कर्मोत्तरमेवप्रकृतं सूत्रं तत्फलेहोमविनियो
गस्यप्रवणतश्चदय्याचन्ययायोगेनकर्मोत्तरमेव

साकंप्रस्थाप्येनयत्तैतपशुकामरत्नादौसहत्वमात्रं
 फलापविधीयतेनतयागः प्रस्थानेवेतिवक्ष्यते तदि
 हधात्वर्थस्यान्यतः प्राप्तत्वादौहोनादेशगुणस्याप्राप्ते
 दध्यादेशनियमेनाप्राप्तेस्तस्यैवफलसंबंधः यद्यपि
 चदधिहोमयोरुभयोरपिसत्रूपेणशामिरिंद्रियसंबं
 धेनवाप्राप्तिस्तथातथापिरिंद्रियकामपदाभावेदा
 धिनियमंकर्तुमारभमाणस्यवियेदधिमाम्रविषय
 त्वप्रतीतेस्तस्यैवफलसंबंधात् । नचदधिनियमस्या
 यिदभानुहोतीत्यनेनैवप्राप्तत्वादेद्रवायवहात्वर्थः ।
 स्यैवफलसंबंधोयुक्त इतिवाच्यं तथात्वेदधिपदस्य
 पादिकानुवादवैषम्यायापतेदधिविशिष्टधात्वर्थ
 सफलसंबंधेगौरवापतेदधिमाम्रस्यैवफलसंबंधो ।
 गीकारात्पेद्रवायवाग्रतस्तत्प्रकाशत्वेनपादिका
 नुवादाचापज्ञावपिनफलसंबंधः तथात्वेकाम्य
 त्वेनहहत्सामत्वपक्षेपितदापत्यापदिरयंतसामेते
 तदाकावगतापारयंतरसामेतेतदाकावगतापार
 यंतरसामेतेतदाकावगतापारयंतरसामकत्वाभा
 वेपेद्रवापवाग्रत्वभावव्याप्तेर्भगापतेः । अतस्तात्पर्य
 ग्राहकानुरोधेनतत्रपादिकानुवादत्वमंगीकृत्या
 पिधात्वर्थस्यैवफलसंबंधोनतप्रकृते । अतोदधिप
 दवाच्यादधित्वादिजातिरेवतत्त्वतयक्तिर्यफलार्थ

कौ.

दि. था.
८१

विधीयते तस्याश्चायत्नेन प्रकरणप्राप्त्यवहेमा
नहोति नानूचते प्रत्यपसाधुताय तथा हि दध्यादे
स्तावत्सिद्धरूपत्वेन नयागादिव क्रियांतरानपेक्ष
सफलजनकत्वं तथात्वे विधिं विनापि फलकाम
नायां सत्त्वाकारणस्यासत्त्वेन फलोत्पत्त्यपत्तेः का
रणविधिर्वैयर्थ्यापत्तिः न हि कार्यकारणभावो वि
धितान्नस्यते अपि तदोद्यते न च तद्वैयर्थ्यस्य यागा
दां विवर्ति चिंत्य फलमस्ति तन्मन्त्रेणापि कारणसत्
त्वेन फलोपपत्तेः । अतएवेति कर्तव्यताविधयः
वपश्मपुष्पं तां न न तदधि रूपकरणविधिरपि ॥ ३ ॥
तो विधिसार्थक्यापहृष्टविधया कृतिसाध्यचात
र्यविशेषरूपाश्रयसंबंधितमवश्यमपेक्षणीयं ।
तत्र च पयपियोग्यतावलेन स्वात्पादनस्वसाध्यमे
जनहोमायनेकधा तर्थाविशेषसंबंधोऽनियमनेन
प्रसज्यते तथापि प्रकरणेनाधिकारात्वेन विधिः ।
कल्पनद्वारा होमस्यैवोपनयात्रेतरधा तर्थात्तामा
श्रयत्वं प्रसक्तिः । अतएव कस्मिन्तेनापि विधिताना
न दधि होमयोरंगानि भावोद्यते गौरवात्कृत्वा
प्रयोजनत्वाच्च अपि तत्त्वोक्तसिद्धकार्यकारणभा
वनियममात्रं दध्याहोमः कर्तव्य इति न दधिजन
महोमकर्तव्यताया अपि दध्याजुहो ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तीत्यनेनैवावगतिरिच्छेदधिविशिशुद्धोमानुष्ठाने
 नैवफलोपपत्तौ पुनरपीन्द्रियकामवाक्यवैयर्थ्या
 पत्तिः इन्द्रियकामनाया अधिकारिविशेषणत्व
 तापनफलकत्वेन सार्थकात्तरातहि धर्मावेहि
 दधिविशिशुद्धोमानुष्ठानस्य नैन्द्रियोद्देश्यकतासि
 ध्यतीति तत्तत्सिद्ध्यर्थमिन्द्रियकामविधिरथवानेव
 प्रकरणकलितविधिवत्त्वादेव चाश्रयलाभसिध्य
 नदभानुहोतीत्यादेराश्रयसमर्पकत्वमाशंकनीये अ
 तोनसलभ्यत्वातेन न कृत्यते ववोयत इति ध्येय
 श्रमसलभ्यत्वादेव चैन्द्रियकामवाक्यस्य नुहोति ना
 पि आश्रयतासंबन्धेन होमविशिशुद्धदधिविधानमे
 गीकृत्वा श्रयविधिरित्यपि निरस्तं यथा च प्रकाशं
 तरेण पि न वाकोनाश्रयविधिरुपाश्रिमाधिकर
 णेव दत्ते अंगतासंबन्धेन होमविशिशुद्धदधिविधि
 र्होमस्य प्रयोजनानां दत्तान्निराकर्तव्यः अतो
 दधिसात्रमेव फलोद्देशेन विधीयते होमस्तु आ
 श्रयतासंबन्धेन प्रकरणप्राप्तौ नुहोति नासाधुत्वा
 र्थमव्ययते अतएव भावनायादधिकरणिका

कौः
दि-या.
८२

याश्रवच्छेदकीभूतधातुविशेषापेक्षायां समान
पदश्रुतपातोहोमावच्छेदकतयाश्रुतितोपिनत।
दंशोपिविधियापारकल्पनाहोमावच्छेदसमहाप्र
करणनप्राणयनायवच्छेदस्यचावांतरप्रकरण
लाभोपपत्तेः अतएवकरणविधिवैयर्थ्यस्याश्रय
ननियामकत्वद्वावनायाश्रवच्छेदकापेक्षापित
नियामकेतिदृष्ट्यं किंचयत्रसंबंधिकपदपर्या
शप्राप्ततेनफलोद्देशेनविधीयतेतत्रतस्यसत्यपिया
गादिवत्तादात्म्यनिव्याप्यतेससंबंधिकत्वादेव
प्रतिसंबंधिरूपाश्रयलाभोतविहृत्यते यथाप
श्रुतामनुकथं गृहीदितादौ उक्त्यादिपदमि
धेयायाः संस्थायाः समापयतिधातवाच्यत्वेन
यागादिवत्तायोद्देशात्तत्कृतिसाधत्वेपिसंबं
धिकत्वादेवप्रतिसंबंधिभूतज्योतिष्टोपश्रुता
श्रयलाभः यदानुसौभराधिकरणोक्तत्वाय
सुधाकुडकरीत्या उक्त्यादिपदवाक्यस्यैव
सस्यदेवस्यरामस्यशक्तिस्तुष्ट्येणोवागाराणां

अग्रहयागाभ्यामापवफलेविधीयन्ते नरापिअभ्या
सस्पृष्टिसंवेधियागायेदोयेवज्योतिष्टोमस्याश्रय
त्वं यथाचापंयदोऽग्निष्टुस्तथासंस्थाधिकरतोव
द्यामः सर्वथाकृतिसाध्यथात्वर्यविशेषसंवेधितं
दृष्टविधयाफलार्थं विधीयमानसगुणस्त्वनि
ष्टकरणात्तासंवादकत्वेनापेक्षितं अतएव नविधी
यमानगुणजन्यत्वमेवाश्रयत्वंतदभावेपिमंष्य
ग्रानभिचरन्नित्यादोग्रहणानांमेषिग्रहाग्रत्वरूपगु
णाश्रयत्वदर्शनात् अपितुअदृष्टाद्वारकसंबंधेन
गुणविशेषावच्छिन्नत्वं। अदृष्टाद्वारकेतिपदक
त्वंतुवारवंतीपादेः अग्निष्टोमस्तोत्रजन्यादृष्टा
रायामेनसंबंधात्तस्याश्रयत्वव्यावृत्तिरित्युत्तराणि
करणेवक्ष्याते. तदेवंदध्यादौयागादिवत्फलनिवृ
त्तितैवकरणेनेतिपक्षमाश्रित्यकरणविधिर्वैयर्थ्या
दिनाश्राश्रयाकांक्षोपपादिताः पदानुदधेतिनृती
योयानेकरणात्वंनेन्द्रियानिरूपि करणनेतिपक्ष
माश्रित्यकरणविधिर्वैयर्थ्यादिनाश्राश्रयाकांक्षो
पपादिताः पदानुदधेतिनृतीयोयानेकरणात्वं
नेन्द्रितअपिनुरकरणतासंसर्गौवेन्द्रियत्वेति।
अतश्चकरणत्वविशिष्टस्वदधोदधिविशिष्टस्य

को.
दि. था.
६३

वाकरणात्त्वस्य वाकरणात्त्वस्य करणात्ता।
संसर्गे गोदिये समन्वयेन त्रयाणादिव
नृती यो यान्तस्य करणात्त्वस्य निवृत्त्यका
त्वासंसर्गे गोति यत्त आशी यते तदा तत्
यो यान्तस्य करणात्त्वस्य निवृत्त्यकायेत्ता
याप्रतिसंबंधि विधयेव प्राकरणीकाश्रय
लाभेन विवृध्यतेः परंतु निवृत्त्यकात्वासंस
र्गायेत्तया करणात्ता संसर्गस्य गुरुभूतत्वा
द्यागादिवैलक्षण्ये प्रमाणाभावाच्चायं प
क्षो नातीवा द्रीयतेः सर्वथा प्रकरणादाश्र
यलाभो यत्तोरत्नेन गुणमात्रं विधीयते
भावानापि च सैवः यात्वर्थवन्तस्याश्रयि
प्रतिभित्ताय मनत्वात् न च प्राप्तभावानुवाधेन
गुणसंबंधः फलसंबंधश्च विधीयतेति वाक्याभेद
यादकगुणादेव भेदः भावनायाः फलसंबंधस्य रा
गप्रमत्तेनाविधेयत्वादिति भवदेवः वस्तुतस्तु रं
द्रियाख्य फलस्य जन्यत्वेन त्यागात्मात्रजन्यत्वावग
मेपि लोकास्त्रिजातीयत्वं जन्यत्वानुवगमादिशेष
न आग्निहोत्रोत्तमानुकूलपत्तिस्त्वादिजनकत्वेन
वगते रंद्रियजनकत्वस्य प्रमाणांतराणां न वगते वाक्य

नैव वि

येयत्तायातादधिरूपद्रव्यस्यचोन्मत्तावन्वये
नराजसूयन्यायाविषयत्वाद्वाक्यभेदप्रपञ्चा
वेनगुणाद्देदएव. नस्यत्रयान्वर्ण्यविवक्षाव
द्भावनायाश्रय्यविवक्षायेगीकृत्यगुणफल
योरेवमिषोन्वयोवक्तुंयुक्तः । कारकान्वयस्या
व्युत्पन्नत्वात् अतोभावनाभिन्नैव. सकृदनुष्ठा
नेपिसात्रायादिवत्तत्तज्जात्यवच्छिन्नव्यक्तिद्व
योत्पत्त्यंगीकारात्त्रैकव्यक्तराश्रितजातिद्वयंगी
कारयन्ति। अस्तुवातज्जापिनसंकर्य। हो
मविधिविधेयत्वावच्छेदकजातेर्गुणविधिविधे
यत्तावच्छेदकजातिव्यतिरेकणसत्त्वापितस्यास्त
यतिरेकेणान्यत्रासत्वात्. व्यक्तिभेदपक्षे तु
यत्तद्वयस्याप्यवच्छेदकीतीतिव्यतिरेकणमू
तोथान्वर्थयकएवः प्रमाणवत्त्वनचैकस्थथा
त्वर्थस्यगुणपडत्ययमानयत्तद्वयजन्यतापिजाय
मानानविरुध्यते. तस्मादत्रदधिकरणकमिंद्रिय
कर्मकंभावनांतरमेवविधीयतइतिसिद्धं. अपूर्वं
तुदधियजन्यमेकमिंद्रियजनकं होमजन्यं च स्वर्गादि
जनकमपरं। अपूर्वस्यशक्तिरूपत्वेनशक्तिरूपत्वेनश
क्तिमद्देहेभेदस्यावश्यकत्वात्. आश्रयस्यप्रणयनादेर्द

कौ.

दि. धा.

८४

पृथिव्यासकार्योपयोगेन गुणजन्यमेव य
थादिजनकं ननु इन्द्रियाय नुकूलं होमजन्य
मयरं होमस्योत्तरक्षणाभावदधिनिष्करणा
तासं पादकत्वेनापूर्वाजनकत्वात्. यदि हि आ
श्रयत्वेनामावां तस्यापारतमुच्येत ततः क्षणि
कस्य होमस्येन्द्रियजनकत्वायोगात्तदनुकूल
मथ पूर्वकत्वेन ननु तत्वे प्रमाणमस्ति. करण
विधेस्तज्जन्यत्वमात्रेण पुण्यपत्तेस्तज्जन्यजन
कत्वस्यापि कल्पने गौरवान्. अतो गुणफलसं
बंधस्य ते भावनाभेदवद्गुणजन्यमथ पूर्वभि
न्नमेव. भावनां तस्यैवैतिकर्तृवितापेसाया
श्रयतो धर्मीति देशः तथा हि न तावदाश्रय
स्यैव प्रकरणादितिकर्तृव्यतावेनापि ग्रहणं
कंवाकेन स्वर्गादिसंयुक्तस्य होमस्य प्रकरणा
विषयत्वात्. न चांगत्वाभावेपि आश्रयस्य सतः
प्रसंगेनेतिकर्तृव्यताकांक्षान्निकर्तृकत्वोपप
त्तेर्नानिरिक्तेतिकर्तृव्यताकांक्षेति वाच्यं. आ
श्रयस्य करणत्वात्निर्वाहकत्वेन करणकोटावत
र्भावात्तदनुयाहकेतिकर्तृव्यतायाभेदेनैवापेक्षि
तत्वात्. आश्रयाकांक्षाकरणकांक्षातोभिर्वैतिमते
आश्र

यस्य करणकोटावर्तनर्भावेऽपि आश्रयसदृशविधया क
रणतासंघादकस्यादृष्टार्थाभावायाश्च दृष्टोपाया
चेत्तत्त्वात्र न ड प्रकारत्वं संभवतीति युक्तं तद्वनिरिक्तेति
कर्तव्यतापेक्षणां यद्यपि आश्रयान्तरकरो फलानुत्प
पपत्तेराश्रयनियमादृष्टस्याप्युत्पत्तेरावश्यकत्वात्
द्वारात्तत्रियमप्येतिकर्तव्यतात्त्वमाशङ्क्येत तथापि दृष्ट्या
दिगुणसंविपन्योपकारस्य कृपसंघादनादेन पेक्षित
त्वादाश्रयसमानविधानत्वस्य च संस्थाधिकरणानि पे
तस्य मानत्वाद्युक्तं आश्रयतोऽयमिति देशः । न चैवमपि
सादृश्याभावात्कथं कल्पितवचनानि देशः । सादृश्यका
यस्य प्रकृतिविशेषोपस्थानस्य प्रकरणो नैवेह सिद्धे
स्तनपेक्षणात् यद्यपि च ये प्रकृतौ आश्रयस्वरूप
सिध्यर्थ्यादेवतादयस्तेषामिह गुणत्वरूपसिध्यर्थ
तासंभवाद्वाथ एव प्राप्नोति तथापि तदन्येषामिति देशः
तेन आश्रयसिध्यर्थ्या क्रियमाणा अपि न गुणोऽय
कुर्वन्तिः न च येऽपि प्रकृतौ प्रधानद्वारात्तदपूर्वसा
धनीभूतद्रव्यसंस्कारार्थाश्रवज्ज्वलनादयस्ते
पिका ये प्राक्तनप्रणाडीरहिते गुणो प्राप्नुयुः । सत्य
मेवं न प्राप्नुवंति तथापि दृष्ट्यादौ कत्वर्थत्वस्यापि
सत्वाद्दोहनादेश्च नित्यच पुस्थानत्वात्स्थाना

कौ. हि.

धा.

८५

पतिरूपातिदेशेन प्रणयनानंगभूतेषु मणयनोपकार
के गोदोहनेनेथर्माः प्राप्नुवंत्येवः परंतुते प्रणयनादि
कार्यप्रयुक्ता एव ननु गुणपूर्वप्रयुक्ताः। गुणस्यापि त
पेक्षिताः केचित्संपादनपुत्तालनादयः प्रसंगादपकु
र्वन्ति। अन्ये त्वाराड्यकारका जयोपस्थानादयोगुण
भावनायामतिदेशेन प्राप्नुवंतिः तत्रापि न तजन्माड
प्रकारा एवातिदिष्टं ननु तज्जनकीभूताः पदार्था
अपि गुणस्य स्वर्गादिप्रयुक्ताश्च योपजीवित्वेन तज्ज
त्रमथ्ययातावगमात्प्रसंगेन तदर्पानुष्ठितांगजन्यो
पकारत्वाभ्योपपत्तेः स्वान्तरेण जनकानपेक्षत्वस्य हा
दशो वक्ष्यमाणत्वात्। अतएव गोदोहनादेर्दर्शपूर्णमा
सापूर्वप्रयुक्तप्रणयनाद्युपजीवित्वात्सोर्थादावनतिदे
शशतिवक्ष्यते। आश्रयाननुष्ठायकत्वं तु आश्रयस्यानेग
त्वात्कृत्वा अनुष्ठापकोत्तरयुक्तत्वाच्च सष्टमेवा तस्मात्
सिद्धं गुणादेव फलमिति। प्रयोजनं आश्रयपक्षे दध्यप
चारे प्रतिनिधुपादानं आरंभोत्तरंततः प्राकदध्यभा
वेशानारंभ एव। द्वितीयपक्षे यद्यपि विवाएतद्यज्ञादि
यतेपदन्यस्य तत्रैव प्रतते अन्यस्य तत्रैव प्रतायते इति
वचनादेकप्रयोगमप्येव परस्य काम्यस्य प्रयोगः सामा
न्यतो निषिद्धस्तथापि द्वयोरनयोः अग्निहोत्रकर्मत
रयोरैककालत्वात्तत्र प्रयोगपत्तेः संकल्पादोत्तरतत्फ

लार्थकर्मद्वयमपितेत्रेणकरिष्यद्व्यक्तैः
 प्रयोजनेनोदाहानोदाहरणेनप्रयोगादितिः प्र
 णयनानुष्ठानं यत्तुवार्तिकेप्रणयतीत्यस्य
 कर्मसाक्षात्त्वादयः प्रणयतीतिवाक्योतरश्च
 तद्वितीयोत्तापः यदानुष्ठेगावगतेरपंचोपयो
 गसत्त्वेनतत्संस्कारार्थस्यैवप्रणयनस्यफ
 लार्थत्वावगमात्परप्रयुक्तसंस्कार्योयजीवित्वे
 नपदेद्वयेपिक्तुप्रयोगमथ्यकरणोपप
 तेर्नानुष्ठानेभेदोत्पद्यतइत्युक्तंतदनुष्ठेगा
 प्यपदस्यसंस्कार्यपरत्वेउद्देश्यपानेकत्वकृत
 वाक्यभेदापत्तेः सकृन्प्रायनविनियोभगाव
 सायान्त्रैकिकायः साधनकप्रसायनस्यपञ्च
 र्थत्वावगतेरतिशयार्थः सिद्धातेतत्तत्पला
 र्थकेनगुणोनसहाश्रयस्वफलार्थकरिष्यद्व
 व्यक्तैः प्रयोजनेद्रव्यैः सूत्रेनुयागादिवा
 क्यस्यदध्यादिवाक्यस्यचभावाप्यधिकर
 णप्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यानुत्पत्त्याभावात्तस्या
 श्रयस्यसंबन्धिनिर्गुणोपवदध्यादिवाक्य
 स्वरूपप्रतीयेतेति योज्य ॥ १॥ २॥
 समेषुकर्मवृत्तस्याप्त ॥ ॥ ॥

कौ.
दि. ध्या.
८६

ज्योतिष्टोमप्रकृतिकोऽग्निष्टुत्यागः समाम्नातः
विष्टुदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्त्येकविंश
मग्निष्टोमसामहृत्वा ब्रह्मवर्चसकामोऽङ्गेन नय
जेतेति. अत्र च प्रथमां तत्र यस्य यजेतेत्यनेनान
न्यात्कर्तव्या यदा ध्याहोरात्राभिन्नावक्यं ताव
दावश्यकं तत्र च विष्टुत्यदं तावदाजिदेशिकच
तस्तेमन्त्रावृत्तिफलकतया सर्वस्तेषु त्रि
ष्टुतेमन्त्रविधायकं अग्निष्टुत्यदं अग्निष्टुतीषु स्ताव
त इति वचनादग्निदेवत्वमंत्रसाध्यास्तोत्रांगक
त्वात्तत्प्राप्त्यायेन नामधेयं. अग्निष्टोमसंपदं
चाग्निष्टोमसंस्थाकत्वं प्रतिप्रसवार्थं. यद्यपि
हि ज्योतिष्टोमान्नियतमेवाग्निष्टोमसंस्थानि
त्यवात्प्राप्यते तथापि पतत्पूर्वभावि यागस्य
कस्यासंस्थाकस्यानिकापितेनैतद्यागप्रकृति
त्वावसायात्तत उक्त्यसंस्थाया राव प्राप्यमाण
त्वेन प्रतिप्रसवत्वापयतिः राजन्यमिमित्तका
ग्निष्टोमसंस्थाविकारभूता अग्निष्टोमताया
वृत्तिफलको वायं सर्वसाधारणेनाग्निष्टोम
संस्थाविधिरिति द्रष्टव्यं. गुणाद्वयविशिष्टा
र्वकर्मविधानाच्च न वाक्यभेदः तस्येति वा

केतनगजसूयत्यायेनवायव्यमंत्रैकविंशस्तोमवि
शिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालतादिविशि
ष्टोयागप्रयोगः फलोद्देशेनविधीयते तत्रवाय।
यमंत्राणामतिः देशप्राप्तमंत्रवाधेनआग्नेयीमंत्रवा
धेनवानिवेशः यद्यपिवाग्निष्टोमसामपदसमि
वाहारादाधारतासंबंधेनसास्त्रिमंत्राणांविशेषण
त्वेप्रतीयतेतथापिप्रकृतकार्यकल्पनायत्नेनसा
मांगत्वेनमंत्रविधौमंत्रविधिः एवंएकविंशस्तो
मकताप्रतिप्रसवोपितत्रैव। प्रकृतितोहिअग्नि
ष्टोमस्तोत्रैकविंशस्तोमकत्वेप्राप्तेऽप्यदेशिके
नविद्वत्तामास्यविधिनानिवर्तमानेअयंप्रतिप्रस
वः अतश्चोभयविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तर
कालादिविशिष्टयागप्रयोगविधिरेवायं यद्यपि
वाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालतायत्तिदेशतः
संभवप्राप्तिकेतन्याप्येकवाक्यतसिद्ध्यर्थंविशिष्ट
विधिसंरूपस्यायेनवाअतिदेशप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्तंगी

कौ.
हि.या.
८३

कारेण वा तस्य विधिर्नानुपपन्नः यद्यपि चाग्निष्टो
मस्तोत्रस्य प्रकृतौ सर्वोत्पत्तयामगप्रयोगसू
र्वकालत्वं संभवति तथापि सर्वोत्पत्तयामनुष्ठान
सौकर्यार्थमादितोवधारणादग्निष्टोमस्तोत्रा
स्यापि तत्तद्विधेः प्रतीयति पूर्वकालत्वाभि
प्रायेण नदिति मूलानुपायिनः ॥ वस्तुतस्तु
एतादृशविषये मुख्ये व्यादाय स्वयतीति वत्तसम
कालत्वं मेव प्रयोगमथ वर्तिसरूपं लक्षयात्का
प्रत्ययार्थो विधीयते वाक्यभेदपरिहारार्थं अथ
वास्तु समानकर्तृकत्वमात्रमत्र तदर्थः यद्य
पि च ऋत्विर्कर्तृकत्वं यजमानकर्तृकत्वेत्या
गेन मुख्ये तथापि प्रयोजककर्तृकत्वाभिप्राये
ण तदुपपत्तेर्न विरोधः तस्य करणे च वारवंती
यमाग्निष्टोमसामकार्यमिति श्रुतेन वाक्येन प्रा
कृतयज्ञायनीयवाधेनाग्निष्टोम ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ज्ञात्रेवारवेतीर्यविहितं तदनेतरचैतस्येवरेवतीषुवारवं
तीयमग्निहोमसामस्तवायशुक्रामायतेनयजेतेतिश्रु
तं तत्रचपूर्ववदेवत्रैधासंदेहः। पादाध्यायसंगतीस्य
हे। आपवादिकीर्तनेतरा। तत्रप्रकृतप्रत्यभिज्ञानादे
तद्वन्दश्रुतेः प्रमाणाभावाच्चनतावत्कर्मांतरसिद्धांत
वदप्रमाणरीत्येवचाश्रयाभावाज्जायिगुणफलसंबन्धः
श्रुतोवायव्यवाक्यवदेवरेवतीमात्रविशिष्टाग्निहोम
होमस्तोत्रभावनोत्तरकालतादिविशिष्टोयागप्रयो
गः फलार्थविधीयते नह्यत्रदधित्यायेनगुणस्यो
त्पत्तावन्त्ययोग्यतं अपित्तकालादिरूपताद्राजसू
यत्यायेनप्रयोगविशेषणत्वमेव श्रुतोत्रगुणविशि
ष्टस्यातस्यैवकर्मणः फलोद्देशेनविधानमित्येकः प
क्षः द्वितीयस्तुनात्रराजसूयत्यायः। प्रयोगस्यवाय
व्यवायव्यवाक्येनैवप्राप्तत्वात् फलोत्तरश्रवणेपि
चविदिवावाक्यवदितियोगमात्रकारणेनप्रयोगो
त्तरस्याविधानोपपत्तेः। नचविनिगमनाविरहः प्रा
प्तत्वात् एवं सत्यपि यदि विशेषणीभूतस्यरेवतीमा
त्रविशिष्टाग्निहोमस्तोत्रभावनोत्तरकालतादेरप्रा
प्तिः स्यात्ततोवेष्टेर्यदिवाक्यलोपयजेतेत्यादौविधेय
कर्तृकालादिरूपानेकगुणवशादिवप्रयोगोत्तर
मापि विधीयते नतेतदस्ति तस्यापिवायव्यवाक्येनैव
प्राप्तत्वात् नयत्रततः पूर्वप्रवृत्तिः प्रावपतेवक्तुं प्राय
कस्यापिप्रत्यक्षत्वात् नवप्राप्तस्यापि विशिष्टविधि

कौ.
दि. था.
८८

संदृष्ट्यायेतवियेयतामायायप्रयोगभेदकत्वे। अत्रोत्था
प्रयापत्रः। सति हि प्रयोगविधौ विशिष्टविधिसंदृष्टतात
स्यांचसत्तावियेयताप्रयोगविधिरितिः अतः परिशि
षोदेवतीमात्रेणासाग्रिष्टोमस्तोत्रोत्पत्तनुवादेनविधे
यंफलोद्देशेनयागवितियोगश्चेतिवाक्यभेदव
द्वियन्यायेनात्रलाघवात्स एणफलसंबंधविधिरेव
तत्रापिरेवतीमात्रस्याप्राप्तताययपिविधिसूत्रात्र
यसंक्रमतेतथापिनात्रतासांफलसंबंधःतथाते
तासांविहिंगसंख्यात्वादेनकृत्तेनत्तीयांतेनफल
साधनतयोपादीतानुपपत्तेः किंतुप्राप्तस्यापिरेवती
विशिष्टसवारतीयस्यैव ययपिचात्राप्यल्लभका
र्यकल्पनायत्रेरेवतीतामग्रिष्टोमस्तीत्रयवांगत्वं
तथापिपार्ष्टिकात्वयलभाधारतासंबंधेनैवसा
मिरेवतीतांवैशिष्ट्यंतानुपपत्तेः अतएवेतच्छब्दे
पपत्तावपिनाग्रिष्टोमस्तोत्रस्यैवरेवतंगकस्यफ
लसंबंधः। अग्रिष्टोमसामयदस्यविशेषणप्रधान
तेलक्षणापत्तेः तचरेवतीवारवंतीययोः पृथक्
पदोपात्तकारकत्वेनकथंवेशिष्टोपपत्तिः फल
कर्मकभावतायावियेयतेततस्यासंभयोः प्रथ
मतः संबंधागीकरणेनसोमादिवत्पश्चात्परस्य
रवैशिष्ट्योपपत्तेः। कृताशब्दप्रवणेनरेवतीपुक्
तावारवंतीयंतेनफलंभावयेदित्यर्थावगमाद्वै
शिष्ट्योपपत्तेश्च अतोयुक्तेरेवतीविशिष्टसवा
रवंतीयस्यफलसंबंधः। तस्यचस्वरसमाहारात्म

कसोसोभरादिवत्तिदृष्टपतेनाश्रयापेक्षायां प्रकृत
स्य यागस्यैवाश्रयते नहि गायति यातवाच्यत्वात्साम्नाः
क्रियात्मकत्वाशङ्का। गडिवदनैकदेशरत्नादौ गेडा
दीनां यातवाच्यतेपिसिद्धरूपत्वात् सामशदृश्यसामा
योवायः कश्चिरेष्वस्वरद्विज्ज्ञानेः षड्वादिस्वरसमाहा
रवाचितात्स्वरशब्दस्य च मानतस्तरसिचरत्मेद्रंजन
यतिस्वरमित्यादिसंगीतशास्त्रे पर्यालोचनया
सिद्धरूपवायवीयसंयोगविभागे गजनितश्रुत्या
त्मकशब्दविशेषवाचितावगमे तद्वारवंतीपादेः सि
द्धरूपत्वप्रतीतेः। अतश्च तस्याश्रयापेक्षायां युक्तमेव
यागस्याश्रयतेश्चकोतेहि साम्नाः ऋगक्षराभिव्याप्ति
द्वारास्तोत्रमिव यागः साधयिते अतश्च सोभरसाम्ना
स्तोत्राश्रितत्वमिव वारवंतीयस्तोत्रियागश्रितत्वेन
दीपयाज्यादिमात्राधारतयोच्चैष्टादिवत्नविरुध्यतेरे
वतीनामपि चान्यवयाज्यादिकार्यतिवेशोपुत्रे
यः। कामेन च वारवंतीयादिना सामान्यविधिप्राप्त
स्य वानिदेशप्राप्तस्यैककृत्वादेर्वीथोपि सुयचप
कः यदि तत्र ग्रन्थिष्टोमसामेत्तानपयान्तिराशंको जततो
स्तु ग्रन्थिष्टोमस्तोत्रद्वारेव यागस्य जन्मत्वा परपर्या
यमाश्रयते रूपात्तयवद्विद्वीयादौ परंपरासंबंधेन
जन्मते प्राश्रयतेपि च सोभरादौ स्तोत्रादेः। अस्तु वा।
यागस्याग्रिष्टी मस्तोत्राजन्मत्वात्परंपरासंबंधेन ज
न्मत्वा परपर्यायाश्रयत्वायोगेपि श्रान्त्यर्थक्यतदेगा
त्यायेताग्रिष्टोमस्तोत्रेव तारः। रूपात्ते चोक्त्यादिस्तो

को.
दि. ध्या.
८६

अतिरूपितसमाभिप्रतियोगितदृष्ट्यात्रयतससादा
त्यहतेयागेसंभवेनतदीयेप्रयोगेवतारः पञ्चका
मउक्थंष्टहीपादित्पादोः तचस्तोत्रांतराणामपिप्र
कृतयागंगानादग्निष्टोमस्तोत्रवाचनारेप्रमाणा।
भावः। अग्निष्टोमस्तोत्रसवायववाक्यविहितत्वेनवा
रवंतीयवाकोभुवदेनवातिदेशिकस्तोत्रांतराये
क्षयाविशिष्टेपायस्थितत्वात्। शास्त्रस्यावाथयत्त
यातिस्वेनकाश्च। मसापिवारवंतीयसस्तोत्रांत
रेनिवेशेआतिदेशिकसामवाथायतेवीरवंतीयंग
काग्निष्टोमस्तोत्रमात्रनिवेशाक्यमात्रं यत्तेनयजि
ह्वानवार्तिकेसहस्रार्थवारवंतीयसकृतर्थनसहाभे
दाहाअग्निष्टोमस्तोत्रवृत्तित्वंभवेत् कृतर्थस्यतद्वृत्ति
तदर्शनेनात्राप्यनुमानादायतस्यतत्स्थानायत्र
नाहानाद्यः। एकस्यादेवदत्तस्ययुद्धभाजनादिका
र्यभेदेनैकस्यानानियमवदेवदेकस्थानत्वेप्रमाणा
भावात् नहिर्तीयः। सामान्यतोदृष्ट्याप्रयोजकत्वा
त् वारवंतीयतद्देतोराथानेनैकांतिकत्वाच्च अग्नि
ष्टोमस्तोत्रवृत्तित्वस्यचसाधनतापरपर्यायसाम
प्रयोजनत्वेनसामानेगतयाकार्यायत्ताप्यनतिदे
शान्नत्वेतीयोपि। अतोनाग्निष्टोमस्तोत्रमात्रवृत्तिता
संभवतीत्युक्तंतदपिपरास्तं अवायेनोपपन्नोवाथाया
गादिनित्पायेनैवतदुपपत्तेः। यस्तस्मिन्पक्षेरेववती
मिर्वायवावाथः सस्तोत्रांतरेप्यातिदेशिकऋगंत
रवाथातुल्यदत्तकिंचित्करः। अतोयुक्तयवानर्थका

नदंगत्यायेनाग्निष्टोमस्तोत्रमात्रेवतारः॥ अस्तवाग्निष्टोम
स्तोत्रस्यैवविशिलोपस्थित्यादिनाश्रयतेतस्यचयमि
ग्राहकप्रमाणेनाग्निष्टोमसंबन्धिनपवस्नाभायजिः
षष्ठांतेतत्कहः॥ताप्रत्ययश्चसर्वमन्त्रवादः॥ अथवावा
वारवंतीयममग्निष्टोमसामकार्यमितिप्राकरणिक
वाक्येनैवलाभवादाश्रयाश्रयिसंबन्धोविधीयतेनत
गागिसंबन्धोर्गौरवान् दध्यादिवाक्येभुतश्रयल
भवादाश्रयतस्यागत्यागौरवांगीकरणेनदेवंवार
वंतीयस्यैवफलसंबन्धइतिमूलोक्तः॥पक्षउपपादि
तः॥ अथवास्तरैवतीनामेवाप्राप्तवातास्त्वैवविधीसं।
क्रमणावगतेस्तासामेवफलसंबन्धः॥ सप्रमीचेयंय
श्रुतिस्तोत्रनिर्दिष्टंतामनिर्दिष्टमेववाधिकरण
तंवइतितथाप्येतच्छब्देनतृतीयांतेनरेवतीविशिष्ट
वारवंतीयस्यैवपूर्वपरिस्थितस्यपरामर्शोत्रचविशे
षास्प्राप्ततेनाविधेयत्वादप्राप्तेरेवतीरूपविशेषण
स्यैवहात्तायणयज्ञपदेआहुतेरेवफलसंबन्धोपपत्तिः
अतएवैतच्छब्दस्यविलिङ्गसंख्यात्वात्त्रेवतीपरामर्श
कत्वमित्यप्यास्ताविशिष्टपरामर्शकतेनाविरोधात्
नचैतस्मिन्पक्षेरेवतीनामग्निष्टोमस्तोत्रमात्रहृत्त
स्पष्टोक्तविधयापलाभास्कथंरूपफलसंबन्धोप
पत्तिः॥प्रकरणेनतदलाभेपिवाक्येनाश्रयलाभोपप
त्तिः॥तथाहि दध्यादावपिसंभवन्तेववाक्येनाश्रयवि
धिः॥ नचवाक्यभेदः॥होमविशिष्टदध्नःफलोद्देशेन।
विधानोपपत्तेः॥नचैवंहोमस्यदध्यगतापत्तिः॥होम

को.
दि. था.
५.

प्रयोजनमेनांगतासंबंधेन वैशिष्ट्यानेगीकारात् अ
पितयेत्तावशादाश्रयतासंबंधेनैव। अतश्चयथैवद
शुश्रूणमासाभ्यामिष्टुसोमेतयजेतेत्यादौनदर्शशु
र्णमासयोः सोमांगतसुत्रकालतांगतेवाश्रयित
तिरूपकतासंबंधेनैवोत्तरकालतायोवैशिष्ट्यतया
ग्राह्याश्रयतासंबंधेनतदंगीकारेनकश्चिद्विरोधः
सततत्रनाश्रितोत्पत्तरवलाभोपपत्तेः। प्रकृतेत
प्रकुरणोताश्रयप्राप्तेरसंभवेपिवाक्यनैवाग्निष्टुया
गृह्यग्निष्टोमस्तोत्रसायनीभूतरेवतीविधानाद्वा
क्यभेदेविनैवाश्रयलाभोपपत्तिः। अथवाग्निष्टोस्तस्तो
त्रस्यैवाश्रयतासंबंधेनवैशिष्ट्यतस्तत्प्रकरणेन
ण्यनादेरिवाग्निष्टुयागसंबंधितपदेवापस्थितेः वक्ष्यं
तैतक्कन्देयजिष्णुवारवंतीयपरवदत्तवादः। किंचा
स्मिन्नपक्षेयथैवसिद्धांतेरेवत्यादिविशिष्टस्तोत्रना
श्रनाविशिष्टयागभावनाविधानं कृताश्रयमहि
म्नानदुष्प्रतितथैवममापिश्राश्रयभावनाविशिष्ट
गुणभावनाविधानमिति सर्वथाश्रयप्राप्तेः सत्ता।
द्वुण्यफलसंबंधविधिरेव युक्तइतिप्राप्तेमिथीयते
नात्रगणान्तात्वं। आश्रयालाभात्तथाहि वास्वं
तीयस्यफलसंबंधितपदेनावत्राश्रयलाभः सहि
प्रकरणादभिप्रेतोवाक्याद्वा आद्यपि किंयागस्य
वाश्रयत्वेअग्निष्टोमस्तोत्रस्यवा। तत्रापि किंया
गस्यसाहोदादग्निष्टोमस्तोत्रद्वारावा. नायः। अग्ने
ष्टोमसोमेत्यस्यान्यवादान्नपत्तेः। नदितीयः

स्तोत्रस्यादृष्टविधयायागांगतात्तद्वारायागस्याश्र
 यत्तानपपन्नेः। दृष्टविधयादि कृति साध्यथा तर्थासं
 वंथितेगणस्यापेक्षितमित्युक्तं पूर्वोक्तिकरणे अ
 दृष्टद्वारादितदाश्रयणोगणस्याश्रयंविनापिफल
 करणतस्यादृष्टद्वारोपपन्नेः कृतमाश्रयाकांक्ष
 या नचैष्टापन्नेः। करणविधिष्वेव्यर्थापत्तेरुक्तता
 त नचैवमपिपूर्वकालतादिदृष्टसंबन्धेनैवअ
 ग्निष्टोमस्तोत्रस्यद्वारतोपपत्त्युक्तमिवपरंपरयाया
 गस्याश्रयतमितिवाच्यं पवमपियागस्येवतदी
 यकगाथारतेताश्रयतोपपन्नेस्तोत्रद्वारकपरंप
 रायामेवप्रमाणभावात् तचाग्निष्टोमसामेत्य
 नवाद्यनपपन्नेः प्रमाणः तथातेतस्यापितत्रतात्प
 र्यकल्पतेनवाक्यभेदस्यापरिहार्यत्वात् किंचा
 ल्कवायागस्यासाक्षात्सामाश्रयतयागपतंतथा
 प्याग्निष्टोमस्तोत्रस्येवद्वारतन्निवेशेकिंमानं तस्यो
 पदेशिकुपस्थितिरितिचेत् तस्याद्वारताभावसा
 यकत्वेनविरुद्धत्वात् नहिआतिदेशिकस्तोत्रवृत्ति
 ऋक्वाथसंभवेऽप्यपदेशिकस्तोत्रवृत्तौपदेशिक
 वायव्यवाथोरेवतीभिर्भुक्तः तस्मादौपदेशिकत्वं
 स्यद्वारतासाधकत्वादग्निष्टोमस्तोत्रस्येवतद्वारते
 प्रमाणमस्ति एतेनतस्येवविशिष्टोपस्थिते
 साक्षादाश्रयतेयागेऽनर्थक्येनवातत्रैवावतरा
 णंप्रत्युक्तं किंचनायमानर्थक्यतदेगत्यायसावि
 षयः। सर्वत्रादिश्रुतशास्त्रेणशास्त्रोक्तयोग्यता।

कौ.
हि. था.
१९१

ज्ञानाभावेऽपि अयोग्यताविश्वयाभावमात्रेण शाब्द-
बोधस्यानुभवि कताज्ञानिश्चयः प्रतिबोधकमात्रे-
अतस्तत्समदशालिर्वाजयेयस्येत्यादौ अतस्तद्व्या-
अयोग्यतानिश्चयाभावमात्रेण शाब्दबोधे जातेय-
स्यायोग्यतालोचनदशायां साक्षादसंभवेऽपि युक्तं
परंपराश्रयणे यत्र तत्कल्पितशब्देन शाब्दबोधस्त-
त्र शाब्दकल्पनायां योग्यताज्ञानस्यैव कारणत्वं।
अयोग्यतानिश्चयाभावसंज्ञेऽपि योग्यताज्ञानाभा-
वे शाब्दकल्पनात्तदयस्यानुभवि कताज्ञाने अतस्त-
यागगतयोग्यताज्ञानाभावेन तदज्ञानाश्रयतवो-
धकशब्दस्यैव प्रकरणेनाकल्पनात्कृतस्तदसं-
भवेऽप्युक्तं अवतारः यत्प्रकरणेनाश्रयत्वाभा-
वेऽपि वारवंतीयवाक्ये नैव तद्व्याप्यपत्तिरित्युक्तं
तत्र तद्यत्तेऽपि अयोग्यतागमात्रेण अयोग्यतामस्तौ
त्रस्यैवाश्रयत्वे प्रमाणभावात् तद्विअयोग्यतामप-
दस्याविशेषप्रवृत्तस्यानयेक्षते सति अधिकारा-
त्वाप्रकरणमात्रेण संकोचोक्तः। तत्प्रेषुनाधि-
धिकारः सादिति न्यायात् यद्यपि च प्रयुक्तिशक्ति-
कल्पनागौरवपरिहारायैव प्रयोगवृत्तिरिति मस्तौ
त्रस्यापक्षनेतृतापि क्रमेण तत्प्रयोगवृत्तिरस्यापि
संभवात्त्राधिकारेण संकोचः। ननु ते देवकुशाकाशा-
वलंबने युज्यते यणविधेः प्रयुक्ति कल्पनागौरव-
परिहारायैव हि प्रणयनादेरिव अयोग्यतामस्तौ त्रस्या-
पि प्रयोजकांतरापेक्षायां युज्यत एव प्रवृत्तकृत

धिकारस्य संकोचकत्वे. अतएव यदपि वार्तिके वारवं
तीयवाक्यस्य अणफलवाक्यस्य च द्वेयोरपि यागोत्पत्ति
वाक्येनैवात्वयात्परस्य रात्वयाभावेन न वारवंतीय।
वाक्यस्यापि अणफलवाक्ये कवाक्यं तथा अश्रयस
मर्थकत्वापपत्तेरकिंचित्त्वरं यदपि च प्राकरणिका
अश्रयपक्षे अग्निष्टोमस्तोत्रमात्रवृत्तित्वा संभवे कारणं
अपेक्षितकक्रगवाथायोगरूपमुक्तं तदपि स्तोत्रो
त्तरस्याश्रयत्वे ऋचासाम्नाश्च वाथापत्तेरुभयवा
धापेक्षया चैकस्यैवापेक्षितकस्यापि वाधौ चित्वा
कुशकाशावलंबनमिति कथं रेवत्याथारस्य वा
रवंतीयस्य आश्रयीत्वाभात्फलसंबंधान्नपपत्ति
रिति चेत्. सत्यं वारवंतीयस्य फलसंबंधान्नपपत्तौ
नाश्रयात् लाभः प्रयोजको अपि तत्र प्राप्तत्वेन ततो
विद्युत्तारणमेव यागादिभ्य इव. अतश्च परिशेषा
न्मूलानुक्तापि रेवतीमात्रफलसंबंधं यत्तराव
मत्त्वपूर्ववदत्तेन संभावनीयः। तस्य चाश्रयात्वा
भात्रिराकरणं युक्तमेवा तद्विहितदाप्रकरणादाश्र
यीत्वमप्येते ऋग्मात्रवाथस्यातिदेशिके श्वेव युक्त
तेनाग्निष्टोमस्तोत्रवृत्तित्वस्य वारवंतीयमात्राया
रत्नस्य वाश्रयत्वत्वादनुवादान्नपपत्तेः वारवंती
यवाक्यं सत्ताश्रयसमर्थकत्वमस्मिन्पक्षेनाशका
मेव न च प्रकारांतरेणाश्रयात्वाभेदपि वाक्येनैव
तत्त्वाभापपत्तिः तेनापि हि अग्निष्टोमस्तोत्रस्यैवा
श्रयत्वं विधीयते यागविशिष्टस्य वानोभयस्यापि

को.
दि.
५२

संभवति तथा हि सर्वत्रैकतावदध्यादौ न वा केना
अयविधानं युक्तं तदा त्वा अयस्य प्रथमतः पवता
वन्नगुणे वैशिष्ट्यं संभवति कारकत्वात् अतः सोऽ
मादिवदेव भावना संवेद्योत्र स्कालं पाष्टिकं त
दिन्या अयणीयं न च गुण भावनायाम अयस्या
त्वयः संभावपितृशक्यः सहितत्वावत्करणत्वे
न तथा त्वेभावा र्थाधिकरणत्वाय प्रवृत्त्या तस्यैव
फलसंबंधा पत्रेः करणत्वे तो परिश्रितस्य गुणसं
बंधा योग्यता च क्लृप्तप्रयोजनता क्लृप्तांगत्वाप
त्तेश्च तेति कर्तव्यता चेतन अतः परिशेषात् कर्मत्वे
नान्वयो वाच्यः तदापि यदीक्षितकर्मत्वरूपे
ण भाव्ये चेतनत उद्देशपतिकत्वाद्वा क्यभेदात्
एतस्या अयंगत्वापत्तिश्च यद्वितीक्षितक
र्मत्वेनान्वयस्तदापि फलस्य कर्मत्वेनान्वया
त्तस्यैव स्पष्टिकर्मकत्वापत्तिः तच्चेष्टापत्तिः क
रोति पर्यायेत तत्र तीक्ष्णसोर एवैककर्मक
त्वस्य संमार्गाधिकरणे स्थापितत्वात् तवदध्या
दावा अयस्य वा केना विधानेऽपि प्रकृतत्वात्
द्वाक्ता भावनायामन्वितस्याग्रिष्टो मस्तोत्रस्य सा
म्रावागुणे वैशिष्ट्योपपत्तेर्वा केन तद्विधातोप
त्तिरुक्ता शाक्ता भावना हि कर्तव्येव भावनात्
रेवागुणफलभावना वानाद्यः तस्यागुणभावना
संबंधाभावेन वैशिष्ट्यानुपपत्त्या सिद्धातिवदेकभा
वनाविशिष्टा पश्चात् भावना विधानानुपपत्तिः तद्वितीयः
तस्याः प्रयोजनोत्तराभावेन गुणभावना गत्वापत्तेश्च
स्थापितविधाने भावनायादिक

कतापत्तिस्त्वदवस्यै वत्ततीयस्तक्रियादयाभावोत्त
त्राप्रत्ययानुपपत्तिरनाशंक्यपवनस्तात्पर्यमपिआ
श्रयात्ताभाङ्गुणफलसंबंधानुपपत्तौ पूर्वकर्मण्य
निवशमातोदेवतीरूपाङ्गुणादेवकर्मांतरंतत्रचापू
र्वकर्मविधिनाहाक्यभेदेविनैवयद्यपिसर्वमेवशाक्य
विधानंतथापितवेदत्येनशिष्टादितिन्यायेनपदप्रा
मेतदेवविधीयतेइतरत्रप्राप्तमनूयतेइतिनातीवगो
रवंतचेवमपिफलोदेशेनयागविधिस्तत्रचातिदेशा
देवाग्निष्टोमस्तोत्रस्यातिकापितेनचपूर्वयागातिदेशा
हारवंतीयसास्त्रोवाप्राप्तत्वातउद्देशेभरेवतीविधिरे
तिवैशिष्ट्यासंभवाहाक्यभेदः सादेवेतिवाक्योवै
शिष्ट्यासंपन्नयेविशिष्टविधिसंस्पृत्यायेतवाअति
देशप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्तेगीकारेणवाअग्निष्टोमस्तो
त्रभावतोत्तरकालताविधेर्वीयववाक्यन्यायेनोगी
करणात्तः अतपत्तावतैवरेवतीविधिसिधेर्नवारवं
तीयस्यापिउक्तटीत्याविध्यगीकरणंतचवितिगमना
विरहः। अत्रकृतकार्यकल्पनाभियासामांगत्वासंभ
वेनस्तोत्रांगत्वसौवन्यायत्वात् अतएवाग्निष्टोमसा
मेत्यपिविशेषणप्रधानतयास्तोत्रपरमेवः वारवंती
यपदंतिकापितयामाप्तवारवंतीयानुवादः। रेवती
तांचस्तोत्रंप्रत्यपितदत्तकूलपदशान्तेपाथारतेनाग्नेयी
वस्तुवत्तइतिवदधिकरणतोयपत्तेः सममीयथाक
तेवकरणतलक्षणार्थावाः अतश्चरेवतीमात्रविशि
ष्टस्तोत्रभावताउत्तरकालतादिसंबंधेनयागभावता

को.
दि.
५३

विशेषणमिति तद्विशिष्टोपागः फलोद्देशेन वि
धीयद्वैतिसिद्धं न च भावनायाश्चकारकत्वात्कथं ।
भावनांतरविशेषणत्वे काप्रत्ययादिस्थले उत्तरका
लतादिसंवेधेनापि विशेषणत्वव्युत्पत्तेः अतएव स
र्वभावनायामुक्तविशेषणत्वाभावेऽपिरेवत्यादिका
रकाणामेतेरेवान्वयइति उक्तं भावनानिद्रूपणेः अ
तएव सैकत्वाधिकरणपूर्वपक्षस्यायं न मुख्यवि
शेषणभूतभावनाविशेषणविशेषणीभूता संरवती
षु विशेषणवियेकल्पनायोगात्तासा मविवृत्तेन ।
प्राप्ताशंको मुख्यविशेषणभूतभावनाविशेषणा
त्वाभावपि कृताशब्दात्तभावनाविशेषणत्वस्य सत्त्वे
नपेक्षेकत्वाधिकरणपूर्वपक्षस्यायाविषयत्वात्
अपि च यत्रलिंगसंवादे कारकान्वयद्वारा भावा
नान्वयो व्युत्पत्तिसिद्धस्तत्रतेषां तदनादरेण द्रव्यान्व
ये विशेषणविशेषणत्वात्रविधिकल्पनेति तद्विषयो
सौ न्यायः न त्वयत्रापि कारकातिरिक्तसंवेधेन समा
सादौ द्रव्यान्वयद्वारापि भावनान्वयव्युत्पत्तिर्यथा ।
लोहिततोत्सीषी इति जडमादौ तत्रविशेषणविशे
षणेऽपि विशेषणविधिकल्पनायां न किंचिद्विद्यथकम
स्तिः अतएव तादृशस्थले प्राप्ता मकमान्वादेनापि पर
स्परवैशिष्ट्यस्य पूर्वमेव प्रमितत्वादनेकविधानेऽपि तवा
क्यभेदः चित्रेयमादौ चलिंगस्य प्रातिपदिकार्थे अत्र
याश्च सत्तद्वैतिवैशिष्ट्यस्य पूर्वमप्रमितत्वात्प्राप्तक
मान्वादेनानेकविधानेऽप्युक्तावाक्यभेदः प्रकृतं तत्र
रवती नो भावनान्वयस्यापि सत्ता

ज्ञावनायाश्चोत्तरकालतादिसंवेधेन सखाभावनावि
 शेषणतोपपत्तेर्युक्तं विशिष्टविधाने तस्मात्कर्मांतर
 विधिरेवायं न त्वेवमपित कर्मांतरत्वे प्रमाणमास्ति
 यदि ब्राह्मणोपजेतेत्यादाववेष्टेरिवाग्निष्टुतावप्रयो
 गोत्तरोपपत्तेः। तद्युभयत्रापि वागितन्यायेन कर्मांतर
 ताशंका संभवति वाजिनस्य हि उत्पन्नान्वपितस्तादि
 धिभेदापादकस्य युक्तं कर्मांतरतापादकत्वं कर्तुं।
 कालादिदृश्यस्य गुणस्य प्रयोगविध्यन्वपितेनोत्प
 न्नान्वयात्रोत्पत्तिविधिभेदनिबन्धनकर्मभेदापाद
 कत्वं अतएव कालोपियः प्रयोजनविशेषार्थं उत्प
 तावेवात्वेति यथाप्येपादौ तत्रेष्टवत्तेनाप्यप्येक
 र्मभेदः। यदि ब्राह्मणोपजेतेत्यादौ तत्र ब्राह्मणादेः क
 र्मः प्रयोगान्वपितान्न त्रेदकतमेवांगीकरिष्यत इति त
 न्यायेन प्रकृतेषु उत्तरकालतादिदृश्यस्य गुणस्य प्रयो
 गभेदकतमेव पुनरात्रकर्मभेदकता युक्तेति चेत्।
 नः। क्वाप्रत्ययोपात्रस्य गुणस्यातिदेशादेव संभवत्प्रा
 प्तिकतया स्वदृशेण विशेषणविध्यविषयात्र भेद
 कताभावात् सर्वत्र हि सखावद्गुणोपिविधेय एव
 भेदको न तु विधेयः। यावज्जीवमित्यादावपि च तिमि
 त्तस्य स्वदृशेण विधेयस्यापि नैमित्तिकसंवेधितेना
 प्राप्ततया विधेयतादित्योगभेदकताविधातः।
 अतएव यदि ब्राह्मणोपजेतेत्यादौ ब्राह्मणादिकर्तृ
 कतस्याप्राप्ततायुक्ता भेदकता। प्रकृतेन तत्राप्रत्ययो
 पात्रस्याभिष्टोमस्तोत्रोत्तरकालतादेस्वदृशेण क

कौ.
दि. पा.
२५४

मसंक्षिप्तेन चानिदेशादेव प्राप्तान्नैवास्ति भेदकत्वं
अपि तरेव तीक्ष्णस्पृगणस्यैव तस्य चोत्पन्नान्वयिता
कर्मभेदकत्वं मेव न प्रयोगभेदकत्वं न चैवरेव तीक्ष्ण
यस्पृगणस्याग्निष्टोमस्तोत्रयवान्वयान्न भेदकत्वं मे
व स्यान्न कर्मभेदकत्वमिति वाच्यं तस्यापेक्षालादे
शेन यागप्रयोगांतरस्याप्यवशाविधेयत्वाय तैत्तिरी
यवेन कर्ममात्रभेदकत्वं सैवो गीकारात् अतएव
विवक्षितगत्यापरपरासंबंधेन रेव तीविशिष्टयाग
विधिरेवायं शाब्दवाये अन्वयनिर्वाहार्थं तसंभवत्वा
त्तिसकस्याप्यग्निष्टोमस्तोत्रादेर्विशिष्टविधिसं दृष्ट
त्वायादिना विधेयतां गीकरणेन वस्तुतः । अत
श्च विवक्षितगत्या रेव तीक्ष्णस्पृगणस्यायान्व
यिते येव विधेयतायुक्ता तत्स्वरूपभेदकता अतः
सिद्धं कर्मांतरमेवात्र फालादेशेन विधीयते इ
ति न चैवमपि षष्ठ्येतेन कन्देन पूर्वकर्मांतरा
येतद्विधिप्रतीतेः कथं फालादेशेनैव कर्मांत
रविधानमिति वाच्यं तस्यापेक्षानेकतया तवा
क्यभेदभियानिकापितया प्राप्तं पूर्वयागप्रसू
तित्वरूप संबन्धान्वादकत्वात् वाक्येन च फ
लादेशेन विधानात्प्रकरणत्वं यागांतं तनाशं
क्यमेव तस्मात्फलार्थं कर्मांतरमेव विधीयते तृतीयो
त्तेन कन्दस्तु अथैव ज्ञेयतिरिति वत्सलोप्यमाणकर्मवद
नरति न विरोधः प्रयोजनं स्पष्टं सूत्रेन प्राश्रयतया यदा
स्मरानन्वयात्समेष्टे पुवाकोषुकर्मयुक्तमेव फलं सादि

ति

त्वियं ॥ १२ ॥ सोभरेपुरुषप्रानेतिधा
 नेकामसंयोगः ॥ ज्योतिष्टोमेसोभराष्टिसामत्रेथा
 समास्त्रानेतिनैमिन्निकं काम्यं च तत्रोडशिसे-
 स्थावांतरप्रकरणेसोभरसुक्थानां ब्रह्मसामभवती
 त्पतीत्यनेन नित्यतया विहितं अत्रादिब्रह्माख्यसो-
 त्रोदेशेन समास्त्रायावगते सोभरं विधीयतेः प्रकर-
 णीच्चोडशिसेस्था पूर्वसाधनीभूततास्तोत्रे
 लभ्यते तस्य च स्तोत्रस्य वस्तुम उक्त्याख्यस्तोत्रा-
 त्रयमथ मत्तादुक्त्यानामित्यनुवादः नैमिन्निकत-
 यात् अतिरात्रसंस्थावांतरप्रकरणे यदि बृहत्सामा-
 तिरात्रः स्यात्सोभरसुक्थानां ब्रह्मसामकार्य-
 मित्यनेन विहितं अत्रापि अतिरात्रसंस्थायाम-
 तिदेशे प्राप्ते बृहत्सामकत्वे निमित्ते तदपूर्वसा-
 धनीभूतब्रह्मसामाख्यस्तोत्रोदेशेनैव सोभरं वि-
 धीयते तत्रैवातिदेशे प्राप्ते रथेन सामकत्वे निमि-
 ते निमित्ते तदतिरात्रं तरे सोभरसुक्थेषु कुयादि-
 त्यनेनातिरात्रसंस्था पूर्वसाधनीभूता कस्यस्य
 त्रयोदेशेन सोभरं विधीयते । उतश्च नित्यविधि-
 संविधौ यो ह्यष्टिकामो यो अत्राय कामो यः स्वर्ग-
 कामः स सोभरेण स्तुर्वीति त्पनेन फलत्रयार्थ-
 सोभरं विहितं अत्रोदेशेनैकत्वात् सोभरेण

को.
दि.
५५

स्त्वतीतेत्यस्यानुसंगो गीकारेण वाक्यत्रये द्रष्टव्यं
सौभरस्य च षडादिस्वरसमाहारात्मकस्य धृत्वा
त्मकशब्देन तसिद्धरूपस्य दध्यादिवदाश्रयापे-
क्षायां षोडशिसंस्थां गभृतत्रस्तारवस्तोत्रमेव
प्रकरणान्तरात्पत्तादिवदाश्रयत्वेन संवेधते
यत्र त्रपार्थसारथिना भवेदेवेन त्वसौभरस्य गी-
तिरूपक्रियावाचितादाश्रयापेक्षाभावेन स्त्व-
तीतेत्यनुपपत्तिमाशंक्यानुवादात्पश्यानुप-
पत्त्येव नृतीयांतेन सौभरपदेन करणवविशि-
ष्टस्यैव सौभरस्य करणत्वा संवेधेन फलोद्देशो-
नविधातादायुकरणत्वस्य तिरूपकापेक्षा-
यां प्रकरणान्तोत्रविशेषसंवेधोपपत्तिरि-
त्युपपादनायोपपत्तितङ्गीतेरपि षड्जादि-
स्वरसमाहारात्मकत्वं स्पष्टीयकरणे सा-
धितत्वाद्दुपेक्षिते त्वसौभरस्यापि क्र ॥

त्वर्थत्वेन प्राप्त उभय प्राप्तौ वै उच्यते वा.
नानि विवृता त्वर्थस्य स्तोत्रस्यैव फलो हे
शेन विधिरस्ति ति वाच्यं तथा सति स्तोत्रस्यै
व वहिः कृत प्रयोगाय तौ तत्र सौभरस्यार्थ
प्रत्नान्स्यापि विधाने विशिष्ट विशिष्ट वि
धिगौरवाय तेः सौभरस्यैव फलसंबन्धः।
गीकारात् अतः सिद्धं सौभरस्य काम्यत्वम
पि तस्य च समाम्नात कालेशास्वाभेदेन नि
यनाख्यातिमसामावयवाधारत्वेन ही-
जुर्कुंरुत्यादीनि स्तोभासराणि समाम्नाता
नि तदेवं विधेः सौभरं प्रकृतप्रयते हि विधि
वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् कर्गित्य-य
कामाय ऊरुतिस्वर्गकामायेति तत्र किं ही-
षादीनि स्तोभासराणि प्रकृतसौभराणि
तानि वृष्ट्या यथेन विधीयते उत वृष्ट्या य
थे सौभरयवानियमे मप्रामानिनियम्यं तत्र
तिविचारः वाक्यभेदायादकगुणप्रमाण-
कभावनाभेदाभेदविचारात्पादायाय संग
तीत्येष्टे इन्द्रियकामाधिकरणरेवत्यधिकर
णयोर्द्वयोरप्ययवादात्त्वेन तत्रातत्र वृष्टिका

को.
दि.
१६

मपदस्य तावत्स्वर्गकामाधिकारन्यायेन फल
परत्वात्तादर्थ्यं च तर्क्यात्तदर्थेन हीषादि-
कंदयादिवद्गुणसंज्ञातशक्तिकेन विधिना
विधीयते. अतएव निधनपदमाश्रयतया प्रा-
प्तनिधने संवंधानुवादः तथा हि हीषाद्य-
राणि तावत्सिद्धरूपाणि सामानाधिकरण्यात्
कृतेन योग्यत्वात्सकृतेन सौभनात्वं मैवाश्रय-
त्वेनावलंब्येतेः शुक्लं हितस्य स्वावयवद्वारा स्तो-
भा-राधारत्वाद्दृष्टविषया हीषादि संवधि-
त्वे. अतश्च यथैव स्तोत्रोदेः स्वसाधनीभूत-
श्रग-राभिवाक्यार्थकत्वेन सौभरादि साध्या-
त्वात्परंपरासंवंधेऽप्यश्रयत्वाविद्यातस्तथा सा-
मोपि स्वावयवद्वारा स्तोभा-रसाध्यत्वादाश्र-
यत्वोपपत्तिः न स्यात्तवारवंतीयादिवददृष्टं दृ-
शतयापविष्टं येनाश्रयत्वं विरुध्यते. न चैवमपि।
भवन्मते सामानाधिकरण्यात्सिद्धरूपत्वेनाश्रयत्वात्तदुपपत्तिः।
सिद्धरूपस्यापि उच्चारणक्रियाविष्टत्वेन कृतिर्मध्य-
त्वात्तद्व्यापिदिवदाश्रयत्वोपपत्तेः धर्मात्मकशब्दस्य
निमित्तानंगीकाराच्च न चैवमपि सौभरस्यानेकभागा-
त्तानिधनेऽप्येवाश्रयत्वे प्रमाणात्तवः निषेधनाथौरे

थारतयाहीषादिपादस्यैवलाघवेनाप्रयु
तानियामकत्वात् अमयाकत्वर्थनिधना
गतयाहीषादिविधौगौरवापत्तेः अस्तु
वातनयापिभागांतरेहीषादिनिवेशोक्तो
भांतरवाथापत्तेः कुविच्चप्रधानभूतमग
—रांतरस्यैववाथापत्तेरवाथप—यातिना
शास्त्रेणकृतसामान्यार्थनिधनाथारतया
वश्यप्रयोज्यस्यहीमादेस्तन्मात्राप्रयस्त्व
यत्तत्ताभेदानुपपन्नः अतश्चनिधनानुव
वोपपत्तेरेवत्वधिकरणान्यायेनहीषादि
विशिष्टनिधनान्तरविध्याशक्तानुपपत्ते
र्दध्यादिवद्गणसंज्ञातशक्तिविधिनारंदि
यकामाधिकरण्यायेनहीषादिकमेवतत्तत्
लोद्देशेनविधीयते नचरेवत्वधिरणान्या
यापे—यात्तद्युभूतैर्दियकामाधिकरणान्या
येनगणफलसंबंधविध्युपपन्नावपिगुण
फलसंबंधेअसर्वविध्यापत्तेस्ततोऽप्यतिल
युभूतनियमविध्यापादकतत्तत्फलकतोभ
वसंबंधिनिधनाथारतयाहीषादिविधिरि
तिय—तरमेवकिमितिनाप्रियतइतिवाच्यं

कौ.
दि.
६७

उक्तविधोद्देशप्रत्यायकाभावेन तादृशावच
नव्यक्तिप-स्यानुक्तिमरुवात् नथादि नि
धनपदं वोद्देशप्रसमर्पकं हृष्टिकामादिपदं
देवा नायः निधनमात्रोद्देशेन विधानस्याता
वतावतपाहप्राप्तिसंभवेनानुपपत्तेः हृष्टि
कामपदेन हृष्टिसाधनसौभरीयत्वविशेषणत
विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः सौभरीयत्वस्य हृष्टि
कामपरशक्त्याश्रयाभावाच्च- एतापि निश्च
यतपवनद्वितीयः नचैकं हृष्टिसाधनसौभ
रसंवधिनिधनत्वं- केश्यञ्चतामर्यशारक
मिति शक्यते वक्तुं विनिगमनाविरहात् ताम
र्यशारकस्यापि शाब्दबोधसामग्र्यंतर्गतत्वेन
वाक्यभेदानिवारणाच्च- अथ यादृक् विरुभय
त्वविद्य-यादृक् निवारत्वात् किंच हृष्ट्यादिसा
धनसौभरवृत्तिनियनोद्देशेनापि द्वीषादेः पाठ
तपवप्राप्तत्वा- विधिसंभवः पदितहृष्टिस
धनसौभरनिधनवत्तदसाधनसौभरनिध
नेपिकदाचिद्वीषः प्राप्तिसंभवान्न च तद्यावृत्ति
फलकनियमस्यैव फलत्वोपपत्तेर्विधिसंभव
इत्युच्यते ततो नित्यनैमित्तिकसौभरप्रयोगे

निधनाधारस्तोभा - राभावेनसायेदत्ता
पत्तिः अतो लघुभूतस्यापि नियमविधेरसं
भवाद्दृष्टिकामपदस्य शत्रुपस्यापि न फ
लार्थत्वसंभवेत् - एतद्दृष्टिसाधनसौ
भरद्वाजनिधनाधित्वकल्पने प्रमाणाभावा
च्चगुरुभूतोपि गणफलसंबंधय - एवाप्री
यते. एवं च कारणवैजात्येन कार्यवैजात्य
स्यावश्यकत्वात्सौभरजमहृष्यादिभ्यो हीषा
दिजन्महृष्यादीनि च कृतो जातितत्त्वभि -
नीत्यपि द्रष्टव्यं सूत्रं तसौभरसंबंधे निधना
धिते हीषादौ कामान्तरसंयोगाद्दृष्टिकाम
पदेन प्रमेतव्यः. अथाद्दृष्टिकामराहेन ह
ष्टिकामरूपयोक्तत्वेन हृष्टिसाधनसौभरद्वा
जनिधनकामपरत्वे लक्षणापत्तेरिति व्याख्ये
यं सर्वस्य वाक्तकामत्वात् तस्मिन् कामश्रुतिः
स्यातिथनार्था पुनश्च कृतिश्राश्रयात्ताभादेव.
तावत्तत्र गणफलसंबंधयुक्तः. न ह्यत्र सौभ
रमेनेकावयवात्मकं सिद्धं रूपं वैका - राश्रय
त्वेनान्वेतं योग्यं पृथपि निधनद्वारा निधनमे
व वाक्यं विद्योग्यं स्यात्तथापि तस्य विशेषत
उपस्थित्यभावात्ताश्रयत्वेन ह्यस्त्वेन वा संबंधः.

कौ.

हि.

२८

वस्तुतस्तु रास्यमावाथय - यातिवस्वा।
भायेननिधनस्यैवतउपपत्तेर्मूलोक्तकुशक
शावलंवेनेनाप्रयालाभापपादनासंभवा
त्रियमविधिलाघवाजरोथैनेवगणाविधि
प - निराकर्तव्यः तस्यास्तिफलत्रयार्थमपि
सौभरयोगसिध्याधिकरणमायेनमहउच्च
रितमेकस्मिन्प्रयोगेएकमेवफलमाथय
यतिनेतरतत्रचैकार्यत्वादकस्मितोभरेअनि
मेनहीषादीनिरीणपिनिधनानिप्राप्येव
ततश्चहृदिफलायेसौभरप्रयोगेयथाहीष
प्राप्येतेतथाप्रत्यामपिविकल्पेनप्राप्येत्
पदाचामानिप्राप्येतेतदाहीषोअप्राप्तैर्धुर्के
नियमः नियमोप्येवदृष्टार्थसौभरप्रयोगे
हीषेवेमेवेविधः शेषेस्यैवतत्रदृष्टार्थसौभ
रप्रयोगएवहीषहृत्वेवेविधः शेषिणः विधे
यशेषगतफलसंभवेउदरगतस्यतस्यामा
प्यत्वात् नह्येप्रामनियमोयेनहीषोविधे
यत्वमाशंकोतप्रत्य - स्यापिपादस्यविधिक
त्यनयामासमुत्तनचहृदिकामप्रयोगमुपा
रुहस्यमेशरप्रवृत्तिकतयाततः सर्वप्रहसंगी
कारेणात्रहीषरावविधेयत्वात् अतश्चतस्त

सेवनियमस्यफलत्वोपपत्तिः एवंचशेषि
 नियमाकरणा - नित्यनैमित्तिकसौभरप्र
 योगेहीषाद्यप्राप्तिः नचैवमपिप्रयत्नेनवाको
 नचतथीश्रुत्यावाहृष्यार्थसौभरप्रयोगविशे
 षांगतयाहीषादिविधौलिंगारिवदेवउर्वल
 स्यादस्यश्रुत्यकल्पकत्वात्कथंनित्यनैमित्तिक
 प्रयोगेहीषादिप्राप्तिः उर्वलस्यापिपाषाट।
 स्यात्संतवैयर्थ्यप्रसंगेनचमसिनाभ - समाख्य
 पादवर्णोणामासीत्सवेदिकरणादौप्रकरणप
 ठादेरिवचनित्यनैमित्तिकप्रयोगविषयेहीषा।
 दिविधिकल्पकत्वस्यैवांगीकारात् लिंगादेस्त
 गार्हपत्यादौल - शक्यसंबंधार्थमेवाप्यनेनै
 द्वादिविषयेतस्यश्रुतिकल्पकत्वं नत्वेवंपा।
 ठस्यापिहृष्याद्यर्थसौभरसंबंधिनिधनस्येप्र.
 योगपवनियनाराख्यद्वारसंबंधेनकृतार्थत्वा
 नित्यनैमित्तिकप्रयोगेश्रुतिकत्वापत्तिः नहिवि
 धिवाकोहृष्यसौर्धभर वोद्देश्यतासंभवतिये
 नपाठेचिनैवनिधनसंबंधोलभ्येत हृष्टिकाम
 पदेतत्तद्वृष्टिसंबंधिप्रकृतसौभरमात्रल - एपि
 निधनलक्षणायामेवप्रमाणाभावा - तद्वत्तस्यो
 द्देश्यत्वं अतपाठस्येवनिधनसंबंधप्रयोजनकत्वा

को.
दि.
५५

त्रित्यनैमित्तिकप्रयोगे हीषाद्यपामिस्तद्व
स्यैवेति चेत् त्र. वृष्टि संबंधि सौभरमात्रस्यैव
देशपक्षेपि हीषविधेर्लघुभूतनियमफलकत्वं
लाभायनियनस्यानकत्वं लाभोपपत्तेः यत्तद्वि.
ध्याभावे हि पादेन नियनपवच नियमेन हीषा
दिशोपेतततश्च विधिफलसामर्थ्यादेवात्र नि
यनस्यानकत्वं लाभो न तत्पाठान्न स्पष्टं ततो नि
त्यनैमित्तिकप्रयोगमात्रविषयत्वात्. अतए.
व पादेन सामान्यतो यत्त किं वित्तयोगवृत्तिसौ
भरीयनियन संबंधितं येन कल्पितापि श्रुतिवि
शेषविधिना वाधादाहवनीयादिशास्त्रवद्व्य
विषयातिरिक्तविषयावतिष्ठत इति पुनस्तस्य
नियनैमित्तिकप्रयोगमात्रविषयत्वं हीषादेश्च
विधिफलसामर्थ्यान्निधनस्यानकत्वं. नियम
फलकत्वादेव च वृष्टिपदेन ह्यप्यवच्छिन्नप्रवृ
त्तिसौभरल- एतापि नानीव दोषमाचरतिः उ
च्यते यवहि नियमविधिलाघवाद्यनुरोधेन वा
त्रैभीषोर्णमास्यामित्यादौ षोर्णमासीपदेन षो
र्णमासीप्रधान संबंध्यात्सभागल- एताप्रधान
शेषाभियारणादौ च द्वितीयाद्यधेन एता ह्यव
च्छिन्नसौभरत्वस्यैव चलन्यतावच्छेदकत्वात् त्रय

गहृतिहयविरोधो नापि विशिष्टो देशवाक्य
भेदवस्तुनस्तुनल-एणापि विधिफलसाम
र्थ्यात्रोयेन प्रकरणावगतसौभरांगत्वाव
रोयेन च ह्यर्थत्वस्यैव परंपरासंबंधेनाप्रय
णान् अतश्च यथैव वाशिष्ठानां नाराशंसो द्वि
तीयः प्रयाजस्तथा दो नाराशंसमंत्रस्य वाशिष्ठा
र्थत्वे प्रमाणान्तरावगतद्वितीयप्रयाजात्त्वनिर्वा
हायनत्रैव शाखोत्तरप्राप्ततन्तूनपान्मंत्रव्यावृ
त्तिफलकनियमलाभाय च वाशिष्ठाभिलषित
फलसाधनदर्शाद्येगद्वितीयप्रयाजद्वारेव समा
प्रपिष्यते तथा प्रकृते समपि चतुर्थीयोगे युक्ति
तौल्यात्परंपरासंबंधागीकरणेन दोषश्च निल-
एणाप्रवर्णेपि प्रमाणाभावः अतो ब्रह्मोद्गीषेद
परंपरासंबंधेन कर्तव्यमिति नियमफलकोयं वि
धिरिति सिद्धं अतएव परंपरासंबंधे प्रकृतसै
भरप्रवेशात् कारीर्यादिजन्महृष्टोदासभावेपि
न विद्यातः अतएव च परंपरासंबंधे यदुक्तत्वे
न विज्ञातीयसौभरविशेष एव विव-तेन त
सौभरत्वावच्छिन्नानि सर्वाणि शाखाभेदेन हि
सौभराणितमस्तीति विशेषाभि-त्येव समा
ज्ञातानिव-तेन तसौभरत्वावच्छि-निसर्वा

को.
दि.
१००

णि. शाखाभेदेन हि सोभराणितनहीति वि
शेषभि- नैव समास्नातानि कचित्समानाणि।
निकामपि प्रतरावगीतिभेदभि- पुनशा।
त्वांतराधिकरणमायप्रवृत्तिरिति तत्र सोभरा
णां भेद एव. अतश्च विज्ञातीयसोभरहीषः य
- यप्रामत्तानस्य हीषनियमविषयत्वायो.
गेन न तस्य परंपरासेवेयं चरकते तनश्च ह्यो ही
षेव विज्ञातीयसोभरद्वारा कुर्यादित्येतदाकार्य
फलितो भवति. एवं च ह्यर्थसोभरविधावपि
विज्ञातीयानोसोभराणां विकल्पेन ह्यर्थे प्रा
प्तातो हीषनियमकस्यैव सोभरविशेषस्य वृष्टि
साधनतानामेषामिस्यपि नियमः फलितो भव
ति. न ह्यन्यथा ह्यो हीषेवेति नियमः कथमपि
सेषादपि तं शक्यः नियमोतरयुक्तस्यापि सोभरा
तरस्य तदर्थं क्रियमाणत्वात्. अतो हीषनियम
विधेः समानज्ञातीयसोभराणां भरस्य लेशांता.
तरीयोर्गादिनिधनोतरव्याहृतिफलकत्वेपि ही
षभि- निधनयुक्तविज्ञातीयसोभरस्य लेतस्य
वृष्टेताव्याहृतिफलकत्वमपि कांस्पभोजिन्या
येन न विरुध्यते अतएव यत्र न कांस्पभोजिन्या
योयथाकारीयादौ तत्र न तस्य ह्यर्थताव्याहृते

ते ह्यर्थसोभरविद्येस्तृतीयनिधनकसौ
भरमात्रप्रणोनपुक्ताविजातीयसोभरव्या
वृत्तिफलकनियमफलकत्वेतिविशेषः अतः
सोभरांतरस्यापिनित्येनेमितिकप्रयोगविषय
त्वमेवनतकाम्यप्रयोगविषयत्वमित्यपिदृष्ट
व्यं तस्मान्नसिद्धेरीषादिविधौविधिलाघवा
वरोधेनैवनगुणफलसंबंधोनवातदर्थगुणा
द्भावनाभेदइति प्रयोजनं सर्वं ह्यर्थसं
भरावृत्तानेपिच - चाद्यर्थमूर्गादिनिधनान
दानं ह्यंत्यंतरार्थवाहीषयवान्नदानंसिद्धातेत
नेत्यादिस्पष्टं सूत्रं सर्वस्यसोभरस्योक्तका।
मत्वेनप्रत्यभिज्ञानानस्मिन्नुदाहरमतेसत्येव
हीषादेः कामकृतिः स्यात् नचैवंसोभरेहीषा
देः पाठादेवप्राप्तत्वादित्यानानर्थक्यं वृष्टिसा
धनीभूतविजातीयसोभरवृत्तिनिधनव्यव
स्यार्थत्वेनपुनः प्रतिसाधक्यादिमेवंव्याख्य
यं सीमासांख्यनिधिंप्रत्यसद्वैत्यायोच्येति
नैव कृताज्ञैमितिसूत्रमंदरममेवेदंतथावा
सकिः यदालाहलसंतमेवकलितंप्रयातरं
सज्जनैः श्रीकृष्णस्यतभूषणायसपरंयः
कौस्तुभाख्योमणिः श्रीरुद्रदेवसूनाः कृ

को.

हि.

११

तिरेषाखंडदेवसमीमासाकोस्तभाख्या
द्वितीयायद्वितीयोच्चैः इति श्रीमत्सर्वो
त्तरीमासापाशावाद्यारीणां श्रीरुद्रदेव
सूत्राखंडदेवसकृत्तौमीमासाकोस्तभ
द्वितीयायद्वितीयः पादः ॥

٢٠٢

遊記

[The page contains dense handwritten text in Devanagari script, which is mostly illegible due to extreme fading and blurring.]

कौ
दि
१

ॐ श्रीगणेशायनमः गुणस्तुत संयोगैक
र्मंतरंप्रयोजयेत्संयोगस्याशेषभूतत्वात् ज्योति
ष्टोमे यदि रंयंतरसामासोमः स्याद्वैवायवाग्रहान
गृहीयात् यदि दृहत्सामासुकाग्रामान् यदि जग
त्समाश्रययणाग्रानिति कृतं तत्र किमाद्ययोवाक्य
योरंयंतरसामले दृहत्सामतेच निमित्ते ज्योतिष्टो
मा पूर्वसाधनीभूतग्रहणानुवादेनैव वायवाग्र
तासुकाग्रतायथायोगं विधीयते अथवारंयंतरसा
मत्तैव वायवाग्रतायुभयविशिष्टकर्मंतरविधी
येत इति संदेहः अत्र कृतिसाध्यत्वेन अनिश्चितवि
धेयताक गुणप्रयोज्यभेदनिरूपणोपादार्थः पूर्व
पादे हि वाजिनादयो गुणाः पक्षद्वये निश्चितविधेय
ताकापवभेदकत्वेन विवक्षिताः अत्र चतुर्थतर
समत्वे गुणाः पूर्वपक्षे विधेयः सिद्धांतो विधेय
इति अनिश्चितविधेयताकः अतोऽस्ति पादसंगतिः
यथाचायं पादार्थः सर्वत्राप्यविरुद्धस्तथा तत्तदधि
करणेन निरूपयिष्यामः अथायं संगतिस्त्वष्ट्या अतः
तरात्तु एष्टेः सौभरसंवर्धितेन प्रमाणान्तराप्रसक्तार्क
वृत्तियमंप्रतिनिमित्तत्वं अत्र त्रैकैवल्यंतरसामक
लस्य समासार्थभूतस्य ज्योतिष्टोमेऽप्रप्राप्तत्वात्तत्र ग्रहा
ग्रतायां निमित्तलोपपत्तिरिति पूर्वपक्षोऽप्यनादृ
ष्ट्या तत्र यद्यपि यदि शब्दोपदिशजं संवैशंप्रकाश्या

जपेदित्यादौ निमित्ततत्परो दृष्टस्तथाप्यत्र विशेष
सासविशेष्यस्य विशिष्टस्य वा निमित्तता संभावा
त्र नैमिति को गुणः प्रकृतं तं गतया विधातं शक्नोते
तथा हि न तावत् विशेषणस्य रथं तरसामत्तादेर्नि
मित्तत्वं वद्वित्रीयं पदे प्रथमोपनिपतितस्य रथं त
रादिशब्दस्य न्यपदार्थोपसर्जनीभूता स्वार्यप्रति
पादकत्वेन तस्मिन्पदिशब्दोपात्तनिमित्तत्वान्नया
नुपपत्तेः अन्यथा कथं सतिष्ठेत्तस्य पिराज
सुरुषरतिपदोपात्तेरातिशयतयापत्तेः रथं तरमा
त्रस्य निमित्तत्वे अत्रापि विविच्यमानस्य निमित्तत्वाप
त्तेः नान्यपदार्थरूपस्य सहसोमयदसमभिव्य
हारात्सोमद्रव्यं भवेत्तस्य तत्त्वित्यतादेव यदि श
ब्दोपात्तकादाचिकतव्याप्य निमित्तत्वानुपपत्तिः
कथंचिन्निमित्तत्वांगीकारेपि वाप्येदं वायवायुत
शुक्राद्यतयोर्विकल्पापत्तिवाद्द्वितीयं तपदवैयर्थ्य
पत्तिश्च एतेन सोमशब्देन स्वसाध्यप्रकृत्या गलत्त
यित्वा तस्यैव निमित्तत्वांगीकारः प्रसक्तः नापि विशि
ष्टसहविरुभयत्वं वहासते दापतेः किंच वैशिष्ट्य
पदोपन्यदार्थविशेषणविशेष्यवा नाद्यः व्यत्य
त्रिभंगापत्तेः न च विग्रहवेलायामन्यदार्थस्य व्यर्थ
तत्त्वेन विशेषणतादृश्यं तरस्य प्रथमोपनिपतितविशेष्य
ताकृतविशिरथं तरोदयदिशब्दोपात्तनिमित्तता

कौ
२

नयोपपत्तिरिति वाच्यं विग्रहवाक्याणां वैदिकत्वे
नतउपात्तविशेषणविशेषभावेन निमित्तत्वात्
यानुपपत्तेः किंच यद्वा यत्तानि निमित्तभूते रथं तरे
नतावज्ज्योतिष्टोमाव्यक्तोः स्वायोग्याहृत्या
विशेषणत्वं प्रकरणादेव तत्तत्सिद्धेः नापि क
तंतरयोग्येत्ता उपदेशेन तस्याहतेः प्रमाणभा
वादेव सिद्धत्वात् अतिदेशेन तस्याहृतिस्तुत
वाप्यनिष्पेक्षवन्निर्दितीयः सामान्तराणां मपि ग
यत्रादीनां स्तोत्रांतरसंबंधितया ज्योतिष्टो
मे विशिष्य विहितत्वेन तस्याहृत्यारथं तरावे
विशेषणत्वात्तानुपपत्तेः यद्यपि च ससा
य एह स्तोत्रवैकल्यिक एषांतरसाधनवृद्ध
द्यावर्तकत्वं रथंतरस्य रथंतरस्यावर्तकत्वं वा
हृतः संभवति तथापि स मुचितस्तोत्रांतरसाध
नसामान्तराहृत्य संभवात्तत्सापेक्षस्य रथं त
रादेरन्यपदार्थविशेषणत्वे सामर्थ्यभंगप्रसंगे
न समासात्तानुपपत्तेर्वैशिष्ट्यात्तानुपपत्तिः अतए
वरथंतरस्य पादिकत्वादयं ताविशेषनिमित्त
भूते कृतौ स्वायोग्याहृत्या विशेषणत्वं मि
त्यपास्तं शास्त्रः पांडुरपवेत्यादौ पांडुरत्वादेर्विशे
षे अत्र केदकावकेदेन स्वायोग्याहृत्या विशेषण
त्वं दर्शनेन प्रकृतं तदसंभवात्तद्विज्ञायकसामान्तर

कार्यावच्छिन्नेकनौशक्योरथंतरायोगोवावर्त
यिते नचैकदेशेपितयावृत्त्याविशेषणस्यवहा
रः अथाप्यहन्निनीलवतिनीलोच्चदरतिव्यवहा
रादर्शनात् अतश्चरथंतरमेवास्पसामेनिसमा
सार्थावगमात्तस्यचप्रकरणोअप्राप्त्यतेननिमित्त
त्वात्तुपपन्नैवियेयत्तावगमात्प्रकृतेचज्योतिष्टो
मेकेवलरथंतरसामकत्वादेर्विधातेपेन्द्रवाय
वाग्रत्वादेरपिवियेयत्तादात्म्यभेदापत्तेर्वाक्यभे
दांगीकारेपिचकेवलरथंतरसामेज्योतिष्टो
मेसाक्षादनन्वयेनस्तोत्रसाधनीभूतमेवहा
रेवनिवेशस्यवाच्यत्वात्तेषुचतत्रत्सामांतरस्य
विशिष्टाप्रान्तसिद्धेतेनविषमशिष्टविकपा
योगादनिविष्टमानस्यरथंतरमात्रसामक
त्वादेर्गुणस्यभेदकत्वावगमनेर्गुणह्यविशि
ष्टकमांतरविधिरेवाप्यतत्राव्यक्तत्वादतिदे
शप्राप्तसर्वस्तोत्रेषुरथंतरसामेनिवेशः नचो
क्त्येवैरूपसामेत्यादाविवष्टस्तोत्रएवनिवेशः
शंकाः एतदधिकरणपूर्वपक्षवादिनाराकदेशसं
योगानंगीकरेणवैवृत्तादीनामपिसर्वस्तोत्रनिवे
शस्यवाच्यत्वात् अतएवैतदधिकरणसिद्धांते
एकदेशसंयोगेस्थितेवज्ज्वीयंततसादृश्येनैवैरूप

कौ
३

पादीनां एष्टोत्र एक निवेशो दशमेव दत्ते तेन व
विधायकस्य सादितादेर्यदि शब्दोपहतविधिः
कृत्वा कर्मंतरविधिः कृत्वा कर्मंतरविधायक
तानुपपत्ति यदि शब्दस्य प्राप्तियोक्तकमात्रेण
प्रमाणं तरेण प्राप्तं संभवे यदाग्रे यस्यादिवद
विवक्षितार्थतात् अथवा यदि शब्दपरित्यागाद्
रे अथाहारः तेन यागानुक्रमप्रवृत्तिजनकी
भूता या रूपाया विधिना आदिना या यदि शब्दोपा
तनिमित्ततानुपपत्ति वाचकी भूत रुचि पातथाहा
रः क्रियते अतश्च कर्मंतरस्य प्रकरणज्योतिष्टो
मस्य सोमवाक्यविहितयागसमप्रधानस्य वा
पादिकतसिध्यर्थरुचेर्निमित्ततकल्पनमिति
नैवेयर्थमपि अथवा आहारादपि तिपातोपस
र्गाणामनेकार्थता यदि शब्दस्य यदि वेदाः प्रमा
णमिति वदेव कारयित्वा परिकल्प्ये नैव भवदेवोक्तं
मुक्ता समाश्रयितुं अतश्च प्रयाजादिवत् कर्मंत
रस्यापि नियमेनैव प्रयोगविधिना संग्रह्यदिश
ब्दोपावश्यकतानुवादः वस्तुनस्तु पदत्रयम
पि आख्यातद्वयस्य भिन्नत्वापत्तेस्तदंगीकारेपि च
केवलरयंतरसामकृतस्य उत्पत्तिश्च सामांत
स्वरोपाभावेन प्रकृतपवज्योतिष्टोमे निवेशे

शक्ततया कर्मतरनापादकत्वापत्तेरशुक्तं / नच।
सामान्तराणां विशिष्टास्मात्तत्वेन बलवत्त्वं एत
स्यापि प्रधानाश्रितस्य विशिष्टाया विशेषेण ततो
पि बलत्वात् अतएव परिहर्तव्यं कामप्रवेदने क
चिदिति स्मृत्या कश्चित्पदप्रयोगे कामशब्दामिधेयार्थ
इच्छाया अपि लिङ्गलक्षणात् स्यान्नृणां सनाहृहीयादि
तिलिङ्गा इच्छां वगमनपदिशब्दस्य च तत्र व्यवहिता
नयंकत्वापदिपेदत्वापवायात् नृणां नृत्तरीति
हेतुदाकेवलस्य तत्सामान्यं कृते कृतीति वाक्यार्थ
प्रतीतेरेकवाक्यत्वोपपत्तिः अस्मिन् हि पक्षे स्यादिति
लिङ्गे त्वगुणद्वयविशिष्टपागविधानं गृहीयादिति
लिङ्गात् यदि शब्दात्पर्यग्राहकसहकृतेनेच्छामात्रो
पादानमिति न वाक्यभेदः तत्प्रयोजनं चैकवाक्यता
पादनद्वारा स्ववाक्योपातकर्मतरप्रशुक्तत्वसूचन
मुत्तेन तदंगत्वबोधनात् प्रकरणात् कज्योतिष्टोमो ग
त्वय्य इति भिन्नवाक्यत्वे गृह्यप्रताया कर्मतरांगत्वे
प्रमाणभावेन प्रकरणाज्योतिष्टोमो गत्वमेव स्या
त् न च यदि रथं तरसामासौ मः स्यात्सौ भरेण स्तुवी
तेति रथं तरसामकया गपुरस्करिण्येपि गुणवि
धानादवांतरप्रकरणात् कर्मतरांगत्वोपपत्तिरिति
न्यायस्तु ये कंशं कंशं सौभरविधेर्गृहसामककर्मत
रादिविधिव्यवहितेनातिरात्रसंख्यावांतरप्रकरणा

कौ
५

स्थितेन च संदशाभिव्यंजकत्वाभावात् अतो पुन एव
साहचर्यस्य विधायकत्वेऽपि यदि शब्दसंयोगे दं काम
प्रवेदने कश्चिदिति सूत्रस्येच्छायां लिङि तर्था कत्वं भ
वेत् तस्य तु कामप्रवेदने प्रकारात्तरेण गम्यमाने
सर्वलकारापवादत्वेन लिङो विधानमिति एव परतया
काशिकारेण व्याख्यानात् कामो मेकं जीन भवानित्य
दाहरेण स्यात्कत्वा कथं लिङपदेच्छा कर्म कत्वं इति चे
त् कामप्रवेदने कर्तव्ये लिङ् इत्येवमेव सूत्रादयं
योपपत्तौ प्रकारानादरेणोत्पत्त्या व्याहारेणैव वात्
इच्छार्थेषु लिङोऽपि वितिसूत्रे महाभाष्यकारेण का
मप्रवेदने चेद्विच्छार्थेभ्य उपपदेभ्यो गम्यमानजन्य
व्याख्यातत्वेन विवक्षितार्थस्य तेनैव सिद्धौ कामजा
वेदन इति सूत्रस्यैव व्याख्यापत्तेश्च अतः काशिका
पूर्वकालीनैः शबरदिभिर्व्याख्यात त्वदिच्छाया मेव लि
ङि तिसूत्रार्थः यदपि पदमंजरीयादौ योनिरुक्तं परि तं
यत्रार्थप्रकारणादिना फि कामप्रवेदनं गम्यते तत्तु
काप्रवेदभरतिषसूत्रं यत्र तु तदा च कथासुता
योगः सत्वेच्छार्थेषु ररायस्य सार्थक्यलौक्य
कत्वेन वनतलोऽवलिङ्गे वा यो मा भूदिति लिङ्
फक्त इति तदप्यसं शबरदिश दशितिव्याख्याने
योनिरुक्तस्यैवा प्रसक्तौ उक्तविधितरुपरि हाराभा
सस्यानुक्ति सरतात् तस्यादिच्छाया मपि लिङि स

तिफक्तवोक्तविधयायदिशब्दः अथवाच्यवहि
तातयस्याप्यस्यात्वाद्देतहेतुमंतोर्लिङ् इ
तिस्रज्याप्रयोजकापरपर्यायेहेतौप्रयोज्याप
रपर्यायेहेतुमतिचलितोविधानाद्यदिशब्दस्य
चतुर्थतात्पर्यग्राहकत्वेनस्यादितिहेतौलिङ्
गृहीयादितिविधौतेनकर्मांतरहेतुकोग्रहागु
ताविशेषः कर्तव्यइतिवाक्यार्थः अस्मिंश्चपक्षे
आर्थिकः कर्मांतरविधिः हेतुताभिधानस्यवर्ज
तिष्टोमंगताद्याहृतिफलककर्मांतरंगत्वसि
द्धिरेवसर्ववफलं अं विशेषकवोचस्यस्या
प्यत्वाद्गृहीयादितिवाहेतुमतिलिङ् स्यादितिवि
धौ तदाचग्रहागुताकरंरथंतरसामानंजुर्वीते
तिवाक्यार्थः हेतुमत्तभिधानस्यचपूर्ववदेवप्र
योजनं अस्मिंश्चपक्षेयदिशब्दोयथास्थानस्थित
एवैकस्यात्वात्तस्यविधायकतामपरसहेतुम
दर्शकतां सूचयतीतिनव्यवहितकल्पनापि वि
शेषावगमोत्तरंविशेषणावगमरूपावमएवि
धेयांशतातुपटोस्तिशुक्लइतिव दोषायः तस्या
द्यदिशब्दस्ययदिवाह्येणपजेतेति वदितिशक्ति
विधातकत्वाभावात्कर्मांतरविधित्वाविधातः सू
त्रंअनपदार्थरूपकउसंयोगेयोगुणः केवलर
थंतरसामत्वादिरूपः सकर्मांतरंप्रयोजयेत् वि
शेषणसंयोगस्यविशेषावहेदेनवृत्तित्वाभावा
दितिव्याख्येयं ॥ एकस्मिन्नुल्लिख्यभेदात्प्रयोजनार्थ

कौ
५

मुच्येतेकलिंगावाक्यात् ॥ न तावद्यदिश
होपांतनिमित्तं रथंतरविशिष्टस्य क्तोरुच्य
मानमपि समासं भिनति बृहदर्थंतरसाथ एष्ट
योर्जोतिष्टोमैवैकल्यिकत्वेन स्वायोगाच्चाहसा
पिविशेषणतसंभवादे कार्यभावलक्षणसामर्थ्य
विद्यातामुपपत्तेः न च विशेषावच्छेदेनैव विशेष
षणेन स्वायोगाच्चावर्तेनीय इत्यपि नियमेति-दे
जीपुरुष इत्यादौ व्यभिचारात् किंच ० स्वांतरका
र्यहारा सर्वेणापिविशेषणेन विशेष्यमवच्छेत्तये
यतएव व्याप्य ह्यतिताप्यवंतरकार्य एव दृष्ट्या
अस्ति च बृहदर्थंतरयोः एष्टस्यावंतरकार्यसा
अस्तहारा कतावपि अवच्छेदकावच्छेदेन सा
अव्याह नैवानहिकर्मांतरतवादिनापि प्रोक्षणा
वद्यातादि व्ययोगाच्चावर्तेनीयोपि तत्सोत्रादि
इत्यावतरकार्य एक तत्र च प्रोक्षणादीनामिव सोत्रां
तराणामपि बृहदर्थंतरकार्यताभावात्तेव योगाच्चा
वदेपि न सति अतएष्टसोत्रावच्छेदेनायोगाच्चा
वृत्तेः सत्त्वाद्याप्य ह्यतिताप्यविरोधताविरोधः किं
वानयेवदिशापरस्परव्यावर्तकत्वादययोगाच्चावृ
त्तापिविशेषणतोपपत्तिः किंचैवं यद्यपि बृहदर्थ
तरयोः समुच्चयो भवेत्तथापि सांज्ञातत्राहो निरपेक्ष
साधनत्वावगमेन समुच्चयेपि सासम्यह्यति साधनताभा
वान्तायेद्यं पीतावि दसामर्थ्यामित्येकेनापिविशेष
णोपपत्तिः इष्टतएव हि दित्युपपत्त्यमातर्यपिरित्य

सातेतिप्रयोगोअनेककंदस्केपिवप्रातःसवने
गायत्रछंदसश्चिप्रयोगःअतएवरयंरसामेति
यपदेष्टोपपत्तावपियदिशब्दोपात्रनिमित्तत्वात्
पार्थवृहदयंतरयोर्वैकल्पिकतोपन्यासइतिद्व
हयंतेनसिद्धंरयंतरविशिष्टसकृत्तोर्निमित्तत्व
मितिबलतस्तविशिष्टोद्देशवाक्यभेदापत्तेर्नक
तुविशिष्टरयंतरवदेवरयंतरविशिष्टकृतोविह
निमित्तत्वंनचहविराजिंसायेनोद्देशंनतर्गतं
कारात्रवाक्यभेदोपपत्तिरितिभवदेवोक्तंशंकां
व
सामाग्रीत्यारयंतरसैवनिमित्तत्वर्यवसातोपप
त्तौकृतोरपितदेतर्भावंसोभयतवदप्रणिकत्वात्
किंचकृतोरयंतरर्भावेप्रकृतताज्जोतिष्टोमपवा
तर्भावेततस्त्वस्योतिष्ठेनेनिमित्तेप्रकृताएवसाध
तीभूतग्रहणांगत्वेनायताविधीयेतततश्च
विकृतौतदपूर्वस्यप्रकृतत्वात्पूर्वस्थानापत्रत्वाद
गितावच्छेदकसंज्ञावैपिनिमित्ताभावाद्देदेनरहि
तायाविकृतौतदोमवत्त्रैवायताविशेषःप्राप्ये
तानहिनितिनिमित्तपदःएवंसाधनतत्साधनानिनिमि
तस्यानापत्तिवावैकृतकृतोरस्तिथनतत्रैवनि
मित्तान्तर्भावःशंकोतअतोविशिष्टकृतमात्रस्य
वानिमित्ततायोगादयंतरसैवनिमित्ततेयद्य
पिचपरोपसर्जनीभूतेपदार्थवयोःसुत्यवस्त
यापिशाह्वयोविशिष्टएवअतितस्यापिनि
मित्तत्वस्यविशिष्टेविशिष्टेवाकादिचित्त

कौ
६

ताभावादिनावाधात्तद्विशेषणविधिनिषेधोविशेष
षणोविधिनिषेधोविशेषणोसंक्रामतेः सतिविशेष
वोधइतिन्यायेनस्वर्गायस्तोलोहितोष्णीषाज्ज्यादि
वद्विशेषणीभूतेष्वन्तरसामतेसंक्रमणवानुपप
त्रे इष्यत वचोदृश्यस्यलेपिसर्गकामयदेविशेष
णीभूतेष्वन्तरसामतेसंक्रमणं अस्तुवागतादृ
शविषयेतद्वदेवसमस्तपदेनरन्तरविशेषत
लक्षणं तथापिउपक्रमस्ययदिशब्दतागायपे
सयासाग्रदोषपवन्तोरन्तरेभवनिमित्तं अ
न्यपदार्थविशेषणं तावत्प्रकरणलभ्यतादनुवादः
तत्प्रयोजनेनचैवैवपसामेतादौवहुवीत्येवहीत्त
सादृश्येनएवस्तोत्रमात्रसाधनत्वलाभेननुस
र्वस्तोत्रसाधनत्वंकौत्सादिवहायवमानमात्रसा
धनत्वंरन्तरमात्रस्यनिमित्तत्वेपिचपदिशब्दो
पात्रस्यनिमित्तत्वस्यकादाचित्तत्वाप्यतात्कादा
चित्तस्यचहृदइत्यन्तरयोरन्योन्यविरोधप्रस
क्तत्वाहृदद्विशेषिणोरन्तरस्वरन्तरविरोधि
नोवाचहृदोनिमित्तताप्रतएवात्योन्यविरोधि
तस्यनिमित्तसंभावबलवत्तात्तद्विवक्षाकृ
तोवाकामेदापि विरोधिताकविहैकल्लिकत्वा
त्कविहायकत्वाच्च अतएवोभयत्रैवरन्तरस
निमित्तता यथाप्रकृतौवैकल्लिकत्वादिकृता
वपियत्रनैकतरतियमः यत्रतन्त्रियमस्तत्र
वायकत्वादिविरोधिता यत्रतद्विवधिविरोधिता

भावस्तत्रस्यपिरयंतरादौनतस्यनिमित्तं अत
एवंसंस्वादीहृदयंतरयोःसमुच्चयेनसत्तेपिवि
रोधित्वाभावाज्जनिमित्रता यत्रवाविश्वजिदादौय
वसातेरयंतराभिवेद्यहृदिपादिवचनात्सोत्रांतरे
अपूर्वविधानेनप्रापकप्रमाणाभावादेवेतरवाथ
कत्वात्रुपपत्तेर्नविरोधितातत्रापिननिमित्तं तस्मा
हृदिरोधिरयंतरसामत्वेरयंतरविरोधिहृत्सा
मत्तेवानिमित्तेपेन्द्रवायवाग्रतमुक्ताग्रतयोः प्र
कृतापूर्वसाधनीभूतग्रहोद्देशेनविधानमितिस्ति
उं निमित्तफलोच्चविजातीयोद्देश्यताकत्वाद्याव
जीवादिकावडुद्देश्यनेकत्वनिमित्तोपिनवाकाभे
दः अतश्चेतहाकावडुयस्यपिनिमित्तार्थतेनापिने
मितिकविधायकत्वोपपन्नभेदकप्रमाणाभावाद्दि
शिष्टविधिगौरवापादककर्मंतरविधायकत्वम
न्यायमेवतच्चहृत्सामकत्वेनिमित्तेअप्राप्तमुक्ताग्र
ताविधानोपपत्तावपिरयंतरसामकत्वेपाराग्रहेभ्यः
एवंमैन्द्रवायवायाः पाठादेवप्राप्तत्वादपाराग्रहेभ्यः
एवंमैन्द्रवायवाग्रताविधेयद्वयमेनिवेत्समानत्वा
नहाकोविधेयाभावेनकर्मंतरविधायकत्वोपपत्ति
रितिवाच्यं पाठेनसंभवत्यात्रिकायाअपिसैन्द्रवा
ग्रतायानिमित्रसंबंधेनविधानोपपत्तेः तत्तयोजनं
चपाटस्यक्रमनियामकताप्रतिवधनिमित्तं हिस्वस
त्तेनैमित्तिकावश्यकतयातावोपयति सावयदि
प्रमाणांतरेणप्राप्ताभावेतदासाभावेनैमित्तिका

कौ
७

भावे बोधयतीति पुत्रः। कमनियामकता प्रतिबंधः।
तत्फलमपि च एष्टोऽवृत्तिवैरूपसामवति क्र
तौरथंतराभावात्कुमानियमः प्रकृतावपियथा
शक्त्यवंधेन रथंतरादि हिते सः तस्मिन् देवाका
दयेपि निमित्तार्थश्रवणमिति अथ यथा यत्तावा
कमपि प्रकृतौ विस्तृतौ वा जगत्संज्ञकसामाभावा
द्यत्र विषुवति जगत्सामचिउत्पन्नमहादिवाकीर्त्य
सामतत्रवाकेन प्रकरणं वाधित्वा अथ यथा
यत्ताविधानपरमिति दशमेव त्पमाणत्वात् कर्म
तरविधानपरं येन तत्साहचर्यं दनयोरपि कर्म
तरविधानमाशंकोत अतएव तत्रत्योपदिष्टा
पि जगत्साम्पादिकताभावेन निमित्तपरत्वा
संभवाद्येति तर्कः सन्तु कर्षपरपवयत्र जगत्सा
मातत्रा यथा यानिति वक्तुं स्यात्तं च विषुव
लोककमिति तविष्टो देशे वाक्यभेदः अथ चान्य
पदार्थस्यावच्छेदकांतराभावात् जगत्सामत्वमेव ग्रह
त्वव देशतावच्छेदकत्वेन विवक्षितं पूर्ववाक्यो
स्तु प्रकृतपरा मर्षिसोमपदेन ज्योतिषो मतस्यै
वान्यपदार्थवच्छेदकत्वप्रतीतेरथंतरसामत्वा
स्यापि निमित्तविशेषागतेषु को वाक्यभेदः वस्तुत
स्तर्ह्येदं शास्त्रं लेख्यमभिधानीमिति वदितुं एष
युतत्र तादात्म्यभेदाभावेपि विशेषणमिति तातर्क
तार्थकाप्रयोजनाभावादेव निराकर्तव्या तस्मादथ
तरादि निमित्तकं ग्रहायता विशेषः ॥

पवज्ज्योतिष्टोमो गत्वेन विधीयत इति सिद्धं प्रयोज
नं पूर्वपदे कर्मोत्तरस्य सोमयागो गस्य तत्समप्रथा
नस्य कारयन्तरमात्रस्य सकस्य पूर्वयागेन सहप्र
ताया विशेषाभावेन नञावृत्त्यानेपिरयन्तरमात्रसा
मकत्वात्तोत्राणावर्तनीयानिष्ट हत्तामकस्य
तत्रहाप्रतायामपि विशेषसेत्वनृत्त्यान्तरस्यैवा
वृत्त्याने सिद्धेतेनेतिस्य संसृजं त्रराकस्यैव ज्यो
तिष्टोमस्य रयन्तरादितत्तदंगरूपलिंगभेदेन प्र
हाप्रताविधिप्रयोजनार्थमुच्चारणं क्रियेतः यतः
पूर्वकर्मनिवेशिगुणवाक्यत्वादेतयोः कर्मोत्तर
विधयित्वा नुपनेरेकत्वे ज्योतिष्टोमाभेदपवात्रप्रती
यत इति व्याख्येयं २ अवेष्टोयसंयोगाकृतप्र
धानमुच्यते राजसूये अवेष्टिनामकानि पंचक
र्मणि समास्यति अग्रेयोष्णकपालो हिरण्यं द
क्षिणा ऐंद्रमेकादशकां च अषभो दक्षिणा वैश्वेद
वं च उषि शोभीयष्टोसी दक्षिणा मैत्रावरुणी मामि
त्रावरुणा दक्षिणा वारुणं च उषि मिष्टो दक्षिणे तौ
नैर्वीर्यौः अत्र च गुणवाक्ये एकावेष्टि संज्ञायोगे
पिसाकमेव वज्रत्पति वाक्ये प्रत्येकदक्षिणा
स्नानादक्षिणायाश्च कर्त्रीतत्पर्यत्वात्तज्ज्ञेदेन क
र्त्तृभेदप्रतीतेस्तज्ज्ञेदेन च प्रयोगभेदावगतरे
कैकं कर्मप्रवाधानादिवासाणात्तर्पणं तोंग
विशिष्टं भेदेनावसेयमित्येकादशैव समाणा
त्वादविवादे तदन्तरप्रकरणे च यदिवाह्या

कौ

८

लोपजेतवाहस्यत्वं मये निधाया इति मा इति कृ
त्वा तमभिधारयेत् यदि राजमशे इत्यदि वैशेष्ये
वैश्वदेवं रत्नेवं समास्त्राते तत्रापि किं पूर्ववदे
व ब्राह्मणादिग्रहणनिमित्तार्थं नु तद्विधाना
र्थमिति संशयः ब्राह्मणत्वादेर्गुणस्यानिश्चित
विधेव ता कत्वा कृतिमाप्यत्वाभावाच्च तस्य योज
भेदनिवृत्त्येन न पादाध्यायसंगतिः सप्तगुणा
दीनां च विध्यापादनद्वारा भेदकत्वात् कृतीदीनां
वर्गुणानां भावनोत्पत्तावनन्वपितेन तद्विध्यापाद
नद्वारा तद्वेदकत्वाभावेऽपि प्रयोगान्त्वपित्वा तद्वि
ध्यापादनद्वारा भावना प्रयोगभेदकत्वनिरू
पणञ्चाध्यायसंगतिः अनेतरात्वापवादिकी
तत्र पूर्ववदेव यदि शब्दसंयोगाद्विशिष्टविधि
गौरवाभावाच्च ब्राह्मणत्वादिकर्तृत्वा संबंधेन
निमित्तं न च द्वित्रियमात्रकर्तृकराजसूर्यकर्तृ
त्वावेष्टौ ब्राह्मणवैश्वयोस्तेन संबंधेन प्राप्त्यभा
वात्तद्वित्रियस्य च नित्यप्राप्तत्वेन निमित्तत्वानुप
पत्तेः कथं पूर्वाधिकरणान्मायविषयत्वमिति वा
च्यं राजसूपाधिकारत्वाकस्य राजपदस्य द्वित्रिय
मात्रवाचित्वाभावेन तस्य तन्मात्रकर्तृकत्वासिद्धेः
तथा हि शर्मावर्जानां वर्तसाधारण्येनाविगी
तसाविलौकिकप्रसिध्दिराजशब्दः मनुष्यमा
त्रवृत्तिग्रन्थाप्रेरितप्रजापालनकर्तृत्वेशक्तः
चोरादिशब्दा इव परस्मादहणकर्तृत्वेऽत्र चात्र

ककेराजशङ्खप्रयोगाभावादन्नाप्रेरितविशेषणं
नचसर्वज्ञेयपेशकात्तवच्छेदकतकल्पनेगौरवा
पतेइतिज्ञानामपालयत्पिदात्रियेवाजशङ्खप्रयो
गाज्ञानिवाचितमेवलाचवाककर्ममितिवाच्यं ३
विज्ञानाप्रत्यतदेशनिवासितेनमेच्छदेशस्यज्ञान
त्वसिद्धेरायवर्तसकलजनप्रसिद्धितोदौर्बल्येन
पीलशङ्खइवराजशङ्खेपिशक्तिग्राहकत्वानुपपत्तेः
नहिशक्तिग्राहकप्रमाणगतेश्चावत्पपवनिर्णीय
केसतिलाचवस्यशक्तिनिर्णीयकतंशकातेवक्तु
लाचवस्यप्रमाणानुग्राहकतेनतत्संदेहपवनिर्णी
यकत्वात् अथवाश्ववालशङ्खस्यकवयवशात्तौव
विशिष्टार्थबोधकतौपपत्तौप्रबलस्यापिशक्तिग्रा
हत्वानुपपत्तेः अतश्चनवहिराज्यादिशङ्खतत्त्व
तज्जातिविहायकचिदप्यप्रयोगेणलाचवस्यनिर्या
मकतौपपत्तेः प्रकृतेज्जातिव्यभिचारेणप्रबल
प्रमाणमितेनोपाधिव्यभिचारस्यदुर्बलप्रमाणप्र
मित्यस्यवाधानुत्तस्यजातिवाचित्वनिर्णीयकतौप
पत्तिः ननुसह्येणदुर्बलस्यापिवाकरणादिस्मृ
तुपपन्नत्वेनप्रावल्ग्येपपत्तिः तथाहितस्यकर्मस्य
थराजशङ्खात्तत्रह्यणादिगणपठितानुषर्जप्रत्य
यंपुरोहितादिगणपठिताहायकप्रत्ययंपत्यंत
पुरोहितादिभ्योयगिसूचेणस्मरंतिगणित्याद
यततश्चराजःकर्मराज्यमित्येवंप्राजापालनेराज
कर्मणिराजशङ्खमुपपत्तेः राजशङ्खस्यवव्रह्मणादि

कौ
दि
१५

शहूवत्प्रजापालनकारिविवाच्यते। सिद्धवन्नि
देशेनजातिवाचितावसीवयतेनयाराजमशह
सत्तवियमात्रवचनतेननिःसंदिग्धस्यराजमश
रायदिसूत्रेणतस्यापत्यमित्यस्मिन्नर्थेयत्पत्यति
धानेनराजशहप्रकृतिकत्वात्प्राप्त्यानादपिहा
त्रस्यापत्यंदात्रियवद्वज्रशहस्यापिजातिवाचि
तमवसीयते तस्यामन्वादयोपिदात्रियस्यैवप्रजा
पालनेपरमो धर्मः राजासर्वश्रेष्ठेवाह्येणवर्ज
मित्याकपदिशंतेराजपुरस्कारेणप्रजापालनवि
धानाद्वाजशहस्यपूर्वप्रसिध्यपेक्षयादात्रियमात्र
पुरस्कारेणतद्विधानाद्वाजशहस्यदात्रियमात्रवा
चितामनुमन्यते अतःस्मृत्यपहस्यसुखेवलस्यापि
प्रमाणस्यशक्तिग्राहकत्वोपपत्तिरितिचेत्तत्र प्र
वलस्यापिप्रमाणस्यनराज्ञःप्रतिगृहीयादराजन
प्रसूतिनःनशूद्रराज्येनिवसेदित्यादिस्मृत्यपत्तावि
शेषेणशक्तिग्राहकत्वोपपत्तेःकिंचनव्याकरणादि
स्मृतिःशक्तिग्रहप्रमाणसाधुतादिकथनमात्रपर
त्वात् अथापिप्रमाणस्यानयापिनतपापालनका
रिवाचित्वेव्यावर्तितत्वेपिराजशहस्यतत्कर्मवा
चित्वोपपत्तेःनचैतावताराजशहस्युत्पत्तिग्रहसापे
क्षानराजशहस्युत्पत्तिग्रहसापेक्षानराजशहस्युत्पत्ति
ग्रहस्यतदभौवपिपालनतेननुदस्यैवतस्यकर्तृता
वहेदकत्वोपपत्तेःराजशहस्यपवपरमवयवार्थप्रत्य
यभिज्ञानाद्यैराजशहस्यवल्यालनत्वावेकिंप्रपाल
नकारिकर्मणिप्राप्तिकोऽहोवानतेतावता

इतेरेतराश्रयतं राजन्यशब्दान्याख्यानैवकात्याय
ननेवरशोपत्येजातिग्रहणमितिपरिसंख्यानान्ना
जन्यशब्दस्यसामान्यतःपालनकार्यपयवाचिते
नप्रसक्तस्यपंकजादिशब्दवत्तद्विषयत्वसमाना
धिकरणस्यैवतस्यवाच्यतनियमरतोनशुद्धराज
पदस्यपालनकारिवाचित्वाभ्युत्तानादिपरीत
साधनतंनचजातिपदस्यमनुष्यत्वादितानिमात्रे
णाप्युपपत्तेःप्रविष्यत्वग्रहणएवप्रमाणभावावि
धानसामर्थ्यादेवमनुष्यत्वप्रोक्तमनुष्यत्वग्रहण
संभवेनराजशब्दस्यतद्विषयमात्रप्रयोगेणचतद्विषय
त्वग्रहणोपपत्तेःमन्नादिसूतेस्तुतद्विषयमोजादेशे
नपालनावश्यकताविधायकतेपिरागदिनाच्चाह
णादावपिपालयितृत्वसंभवाजोपसंभक्तान
द्विविहितपालनकारित्वराजपदशब्दात्तावच्छेद
कंगौरवापत्तेःप्रमाणभावाच्चःकिंचाचार्यवते
प्रयोगएवपरंपदिच्चाहणोपजेतेत्यादिवाक्यत्र
पस्यपदिशब्देननिमित्तत्ववाचिनापार्त्तिकप्राप्ति
मपेक्षमाणेनतद्विषयमात्रवचनेतदनुपत्तेराज
शब्दस्यपालयितृत्ववाचित्वमातिपतोपपद्यः
अथैराजशब्दस्यतद्विषयमात्रवचनताभावा
दपालयितृत्वाहतिमात्रफलस्यपालयित्रि
कारमात्रपरत्वावगतेराहित्यादिरूपधिका
रिविशेषणोनशुद्धादित्याहतावपिब्रह्म

को
टि
१०

सादित्यावृत्तौ प्रमाणभावाद्वा जस्य स्यपालपित
त्रैवर्णिकाधिकारिकत्वावगते स्तदतर्गताया सय
वेष्टे ब्राह्मणादेः प्राप्ता त्रिमित्तोपपत्तिः तत्रैमि
तिकश्च वार्हस्पत्यादिमध्ये निधानपूर्वकप्रत्याक्षय
भियारणविशिष्टः प्रयोगः ननु भियारणमात्रं म
ध्ये निधानविशिष्टाभियारणस्य पंचद्विकैकेष्टिप्र
योगविनानुपपद्यमानस्यैकैकद्विवैकेष्टिप्रयोगे
सुनिवेशात् अतएव भियारणस्य कर्मोत्पत्त
यिनेपि न कर्मोत्पत्तौ पक्षे कतंतथा ते तस्य दर्शपूर्ण
मासप्रवृत्तिकत्वाय सा प्रवृत्तहविर्मध्यनिधान
रूपविशेषणानुपपत्तेः अतो मध्ये निधानरूप
विशेषणसामर्थ्यादभियारणस्यापि अवेष्टिप्रयो
गात्तराक्षेपकत्वमेव न चैवं पूर्वपक्षसिद्धौ तपो
रुभयोरपि प्रयोगात्तराक्षेपकत्वं भेदाभेदविताभावात्
क्षणासंगतिः ब्राह्मणादिभूषणस्य वाक्यभे
दापादनविधया भेदकत्वविचारेण संगत्युपपत्तेः
तस्य योजने च राजसूयादहिरपि ब्राह्मणादिकर्तृ
त्वावेष्टिमात्रप्रयोगसिद्धिः ब्राह्मणादिश्रवणस्य
निमित्तार्थे तद्विराजसूयात्तर्गतोपि नैमित्तिकः पंच
द्विकैकेष्टिप्रयोगः स्यात् प्रायकत्वपक्षे तु वद्वि
वेत्यस्ति प्रयोजनं अतएव पंचवेष्टिप्रयोगाप्रतिवार्ह
दिरादिवदनुलोमादिविषयत्वेन स्थापनीयाः अत
एव राजसूयात्तर्गततत्त्वयोगाणामाजसूयाधिका

वि
ज
११

रविधिनासाराज्यफलकतावगमेपि एतपाता
वकासंयजयेदिति अधिकारान्तरविधिनानि
नतेमिदिकानामवेष्टिमात्रप्रयोगाणामत्रायत्र
पफलसंबंधस्याप्यवगमाभ्रगयत्ययोगेचयोगसि
धधिकन्यायेनानेकफलजननायोगाद्वाजसूपाह
द्विरपिततत्रयोगाणामत्राचार्यमनुष्ठानवेदितव्यं
नतेतावताप्रवाद्यवाक्येपिप्रयोगान्तरविधिः तस्यैव
चेवेनफलसंबंधमात्रपरतोपपत्तौप्रयोगान्तरवि
धायितेप्रमाणाभावात् अतएवतसैवप्रयोगस्य
वहिर्यक्तिभेदमात्रनतवैजात्यं तस्मात्त्राह्यण
नादिनिमित्तेस्वाराज्यार्थप्रवायार्थवामप्येनिधा
नपूर्वकाभिधारणविशिष्टावेष्टिप्रयोगएवतत्र
हाकेविधीयतइतिसिद्धं ब्राह्मणप्रवणस्यनिमि
तार्थत्वादभेदकत्वमितिप्रामेभिधीयतोनैतानि
मित्तार्थानि अत्राप्रत्वाद्वाजसूयेब्राह्मणदीनोत
यादि नराजशब्दः प्रजापालनक्रियाकर्तृवाचीद
विजानासपालपत्यपिद्वित्रियेराजशब्दप्रयोगे
राजपालनस्यवहिरादिशब्देषुसंस्कारस्यैवव्यभि
चारात् नचार्थवर्तसकलजनानांपालपितरिब्रा
ह्मणादावपिप्रयोगेणवलीयसाजातेरपिव्यभि
चारावगमात्पालनवाचित्वनिप्रयः वलीयसो
मिवलवत्प्रमाणानुगृहीतेनइविउप्रयोगेणवा
धात् अस्ततावत्स्मृतेरनुग्राहकतंफ्रतिरवसक
लेप्रमाणमूर्धन्यानुग्राहिकासमस्ति अभिषेको

को
दि
११

हिपालनाधिकारसंपत्तयेक्षत्रियपुरस्कारणस
मास्मातः तद्विधौ च राजानभिषेकयेदित्यत्र राज्ञो
देशेनाभिषेको विधीयते उद्देश्यस्य सर्वप्रसि
द्धिमापेक्षतात्रपालनकर्तव्यचित्ते सा संभवति
न हि अभिषेकात् पूर्वपालपितृत्वं मस्ति अभिषे
कस्यपालनाधिकारसंपादकत्वेनैव विधेयतात्
न चाभिषेकात् पूर्वपालपितृत्वं संभवेपितृयोग्य
तमादायेव राजशब्दप्रसिद्धुपपत्तिः तत्किं योग्य
तमात्रे तत्र तस्य राजपदस्य लक्षणाशक्तिर्विनाशः
मनुष्यमात्रस्य प्रजापालनयोग्यत्वेन पालन
योग्यस्य पालनाधिकारसंपादकभिषेकविधि
सामर्थ्यलभ्यत्वेन वराजपदस्यैव यथापत्तेः अ
तएव न हि तीयोऽपि राजसूयाधिकारवाक्यस्य
राजपदस्यापि व्यावर्त्तीभावेनास्मिन्नेवैव यथा
पत्तेः न च कौर्यशौर्यतिशयवत्स्य पालनयोग्यता
वर्कदकतांगीकारात् न हि तद्व्याख्यापिराजपदस्य
श्रेयोपपत्तिरिति वाच्यं कौर्यशौर्यतिशयवत्तिपाल
नयोगे ज्ञात्वाणदौ राजपदप्रयोगाभावे मत्तादृ
शयोग्यतावच्छेदकावच्छिन्ने राजपदशक्त्यांगीकारे
शक्तिशब्दकप्रमाणभावात् अतो योग्यतामादाय
पालनमादाय च राजपदस्याभिषेकविधिस्तस्य
सर्वप्रसिद्धुपपत्तेर्देविदप्रयोगोऽतीतदत्रियवा
चित्तमेवाभिषेकविधिरनुमनते एतेन सर्वप्र
सिद्धाभावेपि एषं चिन्तनीतिवदभिषेकजत्यादृ
ष्टवत्तस्यैव राजपदशक्त्यावच्छेदकस्य तद्विधि

प्रवृत्तत्वात्कालेनहलेनैववोधोपपत्तेर्नद्विउप्र
योगोत्रीतद्विषयवाचितसंभवद्वयस्यसं व्रीहि
नवहंतीत्यादिवक्तव्यविदपिपूर्वप्रसिद्धिसंभवे
अभिषेकपरस्यविधेःशुरुभूतशक्यतावच्छेदक
विषयशक्त्यादकत्वकल्पनेगौरवायतेःअभिषे
कस्यब्राह्मणादावविहितत्वेनकृतेष्वभिषेकेतज
न्यादृष्टवत्तेप्रमाणभावाद्ब्राह्मणादेराजसूपाधि
काराभावप्रसंगेनभवदिष्टसिद्धिभावाच्च अतए
वनराजेत्येतानभिषिक्तावाच्यतदस्यादिलिङ्गा
त्यप्यभिषेकजन्यादृष्टवत्तेराजपदस्यशक्तिरित्ये
वंपराणि शक्यतावच्छेदकेगौरवात् अपिनु
निशुद्धलक्षणपरान्तिनस्ययोजनंचराजसूयप्र
जापालनादिविधौअभिषिक्तद्विषयपरत्वसिद्धिः
अतएवाभिषिक्तद्विषयलक्षकराजप्रातिपदिक
वदितराजस्यपदस्यापितल्लक्षकत्वप्रसक्तौपरिसं
ख्याकार्यराज्ञोयमेजातिग्रहणमितिवार्तिकं ते
नराजस्यपदस्याभिषिक्तेनिशुद्धिलक्षणोत्पत्ति
ध्याति अतःशक्त्युपपत्तद्विउप्रयोगोणवलाचव
तर्कसहकृतेनद्विषयवाचितसिद्धिः अर्थवर्तप्र
योगस्वराजर्कस्यपालनकारित्वज्ञेयः एवंचव्या
करणादिस्मृतिरपिनचौर्यादिशब्दव्यात्मनका
विकर्मणिराज्यशब्दःशक्तिरेवंपरत्वेनव्याख्येय
पित्तद्विषयकर्मणीत्येवंपरत्वेनैवेतिदृष्टव्यं यदि
शब्दस्त्वनिपातत्वात्पूर्वाधिकरणोक्तरीत्यालिङ्गे

को
हि
र

हेतुहेतुसङ्गावदिपरवतात्पर्यशङ्ककमपापिवा
त्यायमानोननुष्यतीतिब्रह्मणादीनां राजस्येष्टा
स्य भावनिमित्तार्थतानुपपत्तेर्गुणैवविधेयब्रा
ह्मणादिभूपगुणवशात्प्रयोगभेदसिद्धिः यथैवहि
मथेनियानविशिष्टाभिधारणस्य सर्वप्रयोगेषु
वैयर्थ्यकरीत्या अनिविण्मानत्वात्प्रयोगभेदक
त्वेनैव ब्राह्मणात्वादेर्निर्णीतत्वप्रियमात्रकर्तृ
कावेष्टिप्रयोगेष्वनिवेशाद्वाकपादकत्वाच्चप्र
योगभेदकत्वं युक्तमेव अतो ब्राह्मणादिसकल
विशेषणविशिष्ट एकप्रयोगो विधीयते वार्तिक
कर्मांतरविधिपक्षस्तु वागिनादिवडुत्पत्त्ययिगु
णभावात्प्रोदिमात्रं योपि अभिधारणलक्षणे
गुणः सोपि मथेनियानरूपविशेषणसामर्थ्यात्
योगाक्षेपक एव कर्मांतरविधितेहितस्य दर्शय
त्तिसामविकारत्वापेक्षः कुशं चिदाप्रकृतहविर्वि
कारतेपि एकविकारत्वापत्तेरस्य हविः प्राप्तिभावे
न मथेनियानानुपपत्ति अतः प्रयोगांतरमेव
विधीयते तस्य च धर्मिग्राहकप्रमाणेनैव राजसू
यवहिभावसिद्धिः अतएव ब्राह्मणादिश्रवणानुव
ह्वितश्रवणप्रयोगापवराजसूयमहाप्रयोगा
नर्गता इति वेदितव्यं अतएव वहिरनुष्ठीयमान
पंचहविकैकेष्टिप्रयोगस्य फलापेक्षाया मपेदि
तविधानस्यापेन एतया शक्यतां जपेदित्यनेन
फलसंबन्धः क्रियत इत्येकैकहविः प्रयोगभ्यो

नात्राद्योत्पत्तिः अपि नुराजस्य महाप्रयोगोत्तरीतेभ्य
स्तेभ्यः साराज्योत्पत्तिरेव अतएव च प्रकृतयोराम
र्येतच्छब्दनिर्दिष्टावेष्टिमात्रपुरस्कारेणात्राद्याम्ना
नात्रिरवकाशाद्यावरुडावेष्टिर्निराकांक्षत्वात्र
तद्यतिरिक्तविषयेपि सावकाशं साराज्यं रज्जातीत्य
पास्तं अत्राद्यस्यापि ब्राह्मणादिकर्तृकप्रयोगे सावर्क
शत्वात् अतश्च राजस्य प्रकरणपाठसार्थव्यार्थे ए
कैकहविष्टेष्टिप्रयोगाः साराज्यफलकारावनववि
निगमनाविरहश्रावणादिसंवंधस्यैव साराज्यप्र
योगे असंवयमानसंनियामकत्वात् किंचायद्यप्य
त्रप्रयोगे भेदेन स्यान्नशानिरकांशेनपि फलेना
वरुडावेष्टिः सावकाशेनपि फलेन मृस्येतेवान
चवाजिनोपांशुत्वादित्यायः तत्र हि वाजिनोपांशुत्वा
देर्गुणभूतत्वात्तन्मितायागदीक्षाणीयादेरुत्पत्ति
शिष्टनिरवकाशगुणावरुडेकांक्षोत्पापनासंभ
वाद्युक्तोपाधप्रकृतेस्तु सावकाशस्यापि प्रधानत्वा
त्फलस्याकांक्षोत्पापकत्वापपत्तेर्न बाधोयुक्तः अ
तएवोत्पत्तिशिष्टनिरवकाशपशुत्यफलावरुड
स्यापुद्भिदादेर्विविदिषाफलेन त्र्यांकांक्षोत्पाप
नेनैवं प्रत्यागार्हयत्यागतेन प्रमितस्यापि संवत्सा
कांक्षोत्पापनेन लिंगादिद्वंगतापत्तिः लिंगो जीतश्रु
तेः कल्पतेन तत्र सारसिकाकांक्षाया एव कारणा
त्वात् अस्तवानिरवकाशेनपि शेषिणा सावकाश
स्यापिशेषीणोपाधः तथापि पूर्वोक्तविधया अत्राद्य

कौ
हि
१३

एषा पितृवका रातात्सारा ज्ञतत्पते अतएव इत्युप
षदिशोनूतदितोयंदिशोनूतवस्यापयंतिदिशाम
वेष्टयोभवंतीतिराजसूयंगतयाविहितदिग्बवस्या
पननिमिजोन्मादपरिहारसाधनतेनावेष्टीनांस्तु
तिरपिराजसूयप्रयोगांतःपाताउपपद्यतेएतेनै
कैकहविष्टेष्टिपंचकस्यराजसूयप्रयोगांतःपाते
पिहिविधस्यापिप्रयोगस्यात्राथफलकत्वमेतच्छब्दे
नपरामर्शाविशेषादित्यप्यपास्ते सन्निधानाविशे
षेपिआकांक्षितसंबंधसम्पाद्यतेनब्राह्मणादि
कर्तृकप्रयोगस्यैवात्राद्यफलकत्वौचित्यात्ते
नसिद्धंराजसूयादृहिरनुष्ठेयानिप्रयोगांतराण्य
वात्राद्यफलकानिविधीयंते ब्रह्मणादिवाक्ये
रितितवब्राह्मणवैश्ववाक्येनहिधानेपिराजसू
वाक्येराजसूयराजसूयेप्राप्त्यतेनाविधेयत्वाभि
त्यप्राप्त्यतेनवनिमित्तत्वायोगेपिपदिशब्दस्यत्रा
ह्मणवैश्ववाक्ययोरिवपरित्यागादिनाराजसू
स्यानुवादमात्रत्वोपपत्तेर्मध्येनिधानसंप्रवेष्टि
प्रयोगेष्टिविशेषेनप्रयोगांतरविधायकत्वेपितस्य
साराज्यफलार्थराजसूयप्रयोगांतःपातेनैवलि
कल्पेनसमुच्चयेनवाकरणोपपत्तेर्नप्रयोगवद्विर्भा
वोपपत्तिरितिवाच्यं राजसूयपदस्यानुवादमात्र
त्वेवैयर्थ्यापेक्षस्यचाभिविज्ञानभिविज्ञसा
धारणत्वाप्रियमात्रवाचित्वेनानभिविज्ञत्वा
प्रियस्यराजसूयेप्राप्तस्यानुवादः ॥

वि
३
७

योगादाजन्मदस्यक्षत्रियविधापित्वावर्गोत्तमोत्तराणां
दिवाक्यन्यायेनाभिषक्तानभिषिक्तक्षत्रियधारण्ये
नराजस्यप्रयोगवदिभूतप्रयोगोत्तरविधापिसूत्रे
वावसायत अतः सिद्धं ब्राह्मणगुणस्य भेदकत्वेन
चैतेषु प्रयोगेषु दक्षिणाभावग्रीत्यति कीदृशणया
एकैकहविष्कप्रयोग एवावतुदत्तादिति वाच्यं ब्रह्माः
प्रयोगादेष कतेपिसंगप्रधानांगत्वेनेहापि निवृद्ध
पञ्चादौ माहावेदिवत् पयोः अतयेव दिशा एव पदे
पिनैमित्तिकप्रयोगो दक्षिणाप्राप्तिनुपपादनीया प्र
योजनप्रसंगात् पूर्वमेवोक्तं सूत्रेन अवेष्ट्य वातरप्र
करणस्येषु ब्राह्मणादिवाक्येषु ब्राह्मणादिरूपप्रव
णं कृतप्रधानं अवेष्टिप्रयोगभेदनिर्णयकं राज
सूत्रेयदेक्षत्रियसैवयोगेन ब्राह्मणादीनामप्राप्ता
त्वात् विधेयत्वात् इति व्याख्येयं २ । आधाने सर्व
शेषत्वात् ॥ अनारभ्य प्रतेव संते ब्राह्मणो ग्रीना
दधात ग्रीको राजस्य शरदि वैश्य इति तथा वसे
ते ब्राह्मणस्य पतयीत ग्रीको राजस्य शरदि वैश्य इत्या
दि तत्र पूर्ववदेव ब्राह्मणादिप्रवणानि । कालवि
धौ ब्राह्मणादिविधौ कालप्रवणानि निमित्तार्थानि
उत्तमस्त्ववाक्ये आधानविधिवोधनद्वारा जेदवायकानी
ति संशयः यादाध्यायसंगती सर्ववत् अंतरात् पूर्व
वराजस्य पण्यत्तत्रियमात्रकर्तृकत्वाद्वा ब्राह्मणादीनां
कथमप्यप्राप्तेर्लुक् विधेयत्वेन भेदकता प्रकृतेत्वा
धानस्योपनयस्य वा आलोपादेव सर्वकालकर्तृकः

सं

कौ
दि
१४

लोपपत्तेः प्राज्ञानां ब्राह्मणादीनां निमित्तलोपपत्ति
रिति पूर्वपक्षोत्पत्त्या द्रष्टव्या तत्र नित्यकाम्यसाधा
रणेन सर्वेषां कृतत्वात् प्रविद्यासाधेयत्वादिति
ययोश्च सजनकीभूता धानाध्यायनापेक्षत्वादप्य
यनस्य चोपनयसाधत्वात् कृतविधानासाधनो
पनयनादेष कृतमवगम्यते न चाधानोपनयनयोः
परंपरया कृतजनकत्वेऽपि संगताशङ्ककत्तप्रमा
णाभावेन कृतनैगत्वात् कृतप्रयोगविधिविषय
त्वाभावेन कथं तत्प्रयुक्तमिति वाच्यं नूनं गस्या
पि अधिकमस्यादिवदन्यथानुपपत्तिमात्रेण प्रथ
मविधिप्रयुक्तलोपपत्तेः अथ तत्र प्रयोजनविधिरे
व प्रयोजक इत्युच्येत ततोऽपि अग्निरथायनं च
संगताभावपि जनकत्वादाधानोपनयनयोः प्र
योजकमित्यपि शङ्कं वर्तुं शक्यं न तस्य वक्ष्यमाण
रीत्या विहितत्वापि सत्त्वेनासंगतोपपत्तेः अस्य
तः कृतविधिप्रयुक्तयोराधानोपनयनयोस्तत्कर्तृ
कत्वेन निर्णीतत्वात् कृतनैव सर्वगकामत्वाविशे
षण ब्राह्मणादिकर्तृकत्वात् तदादि साधनोपन
योरपि ब्राह्मणादिकर्तृत्वप्राप्त्येव ब्राह्मणश्रवणस्य
निमित्तार्थलोपपत्तिः न चात्र परिशद्वाद्यभावात् त्रि
मित्तत्वा नुपपत्तिः यदि शब्दस्यापि प्राप्तिश्चेत्तत्त
मात्रेणैव प्रयुक्ते तदभावपि प्राप्तिमात्रेण निमित्तत्वा
पपत्तेः तत्रैव निमित्तक अवसंतादिकालाधिकरण
तानियमः अतएव कालसंस्थावदनादिविनिमि

प्राचीनानुष्ठानविषयत्वरूपनैमित्तिकत्वासंभवे
पिनिमित्तावयवतिरेकानुविधायधिकरणत्वाक
त्वेमेवतदितिदृष्ट्य आधानोपनयनयोश्चवत्स
मागरीत्यावाकांतरादंशप्रामोदोसितत्वाख्यो
देश्यतेपिविज्ञातीयानेकोदेश्यकत्वात्रवाक्यभेदः
कालस्यचानुणदेयतेनोद्देश्यतेपिस्थितेयत्वादपिन
सः अतश्चकर्तृतासंबंधेनब्राह्मणत्वादौनिमित्ते
आधानाद्युद्देशेनवसंतादिः कालोविधीयतेतेन
ब्राह्मणदेः कालांतरनिवृत्तिर्ब्राह्मणयतिरिक्तस्य
चसूत्रादेरनियतकालकृतंसिद्धंभवति अथक
तुविधिभिः सर्ववर्णासाधारणेनाधानोपनयनादे
पवत्सर्वकालसाधारणेनापिसक्रियते नहि
तुविधिभिराक्षेपपक्षेपिप्रयोजादिवत्प्रयोगांतः
पातीसश्लिष्यतेः अग्नीनामंतेप्रतिपत्तिविधा
नेनतत्साधनस्यआधानस्यपात्रवत्साधारणत्वा
पत्याप्रयोगात्तद्विरेवानियतकालकर्तृत्वप्राप्तेः
उपनयनस्यतत्पयनार्थेनसामर्थ्यादेवप्रयोग
वरिर्भावः अतश्चाग्निहोत्रादिप्रयोगएवभावितया
अनियतकालेप्रसक्तयोरआधानोपनयनयोर्वसं
तादिकालकृतेनिमित्तेब्राह्मणादिकर्तृकतंवि
धीयते एवंचपहतयोगः प्रायश्चित्त्याद्युद्देश्यल
क्षान्निमित्त्यायाहसंतादिकालस्यनिमित्तताप्राय
स्यादुपयग्राभवति नत्फलंववसंतातिरिक्तहेमंता
दिकालकसाधानस्यब्राह्मणयनियतकर्तृकत्व

कौ
हि
१५

सिद्धिः सर्वेयानोभयविशिष्टाधानोपनयनविधिर्नो
विवादतः संभवत्याग्निकत्वाच्च न नृपनयनस्य सा
मर्थादध्ययनजनकत्वेपिनियमेनानादोषाद्विधिवि
षयतोपपत्तिः आधानस्य तदष्टरूपाहवनीयादि
जनकत्वेनविधिविनापक्षेणवगतमितिकथ्येनत
द्विषयत्वं किंचाधानविधभावेग्राहवनीयादिपद
र्थएवानवगतः तत्तसौलोकप्रसिद्धः एणादिवदाधा
नजन्यादष्टविशेषस्तुविधिविनाप्रसिद्धपव अत
ग्राहवनीयादिपदार्थसौवाप्रसिद्धौ आधानजन्यतस्य
स्वतन्त्रमप्रसिद्धेः कथं कामश्रुतिभिस्तदाक्षेप इति चे
त्त नः पक्षप्राप्त्येवोपनयनेगुणसंज्ञातशक्तिना
विधिनानैमित्तिकविधानोपपत्तेः आधानप्राप्तौ तु य
त्तेते तत्रपार्थसारधिसत्तावत् नक्तं गार्हपत्यमाद
धातिदिवाहवनीयमित्यादिवाक्येषु आधानानुवा
देननक्तादिरूपगुणविधायकेषु ग्राहवनीयादिज
नकत्वेनाधानानुवादात्तत्प्राप्तिः इत्येतेचानुवादतो
पिपदार्थप्राप्तिः नगिरागिरेतिज्ञादितिनिषेधात्
वादवलेनइरायदस्यगिरापदकार्यकारितप्राप्तेरे
मीकारात् अवश्यंचवसेतादिवाक्येचाधानविधिव
दिनापित्वाह वनीयादिपदश्रवणात्जनकत्व
माधानस्यश्रिपदस्यवातस्यपीयत्वेनक्तादिवाक्ये
षुनुवादतएवावगतं तत्तस्ममापिततएव
प्राप्त्युपपत्तेर्मिमित्तार्थ श्रवण मिति

तत्र अनुवादतो विशेषप्राम्पणीकारे विशिष्टवि
धिमात्रोद्देश्यतेः इतरापदस्य लेखविकारार्थत
द्वितेनानियतानेकपदविकारतापमा अनियता
नेककार्यकारित्वप्रसक्तौ अनुवादवलेन नियम
मात्रेन त्वपूर्वावगतिरिति वैषम्यं सिद्धं तेपि च परं
तरसामानाधिकरण्यादिवदनुवादोपि उत्पत्तिवा
क्यगताप्रिपदस्याहवनीयादितात्पर्यग्राहकत
यानविरुध्यते भवदेवस्तु ग्राहितोपिराहवनी
यइत्याद्यर्थवादवशादाहवनीयादेराधानजस्यत्वा
वागतिरित्याहतदपि वक्ष्यमाणरीत्या प्रत्यक्षविधि
सज्जावेत्यर्थवादो जीतविधिकल्पनस्याप्यायत्वा।
उपेक्षाणीये अतएव परिहर्तव्यं यद्यपि विशिष्ट
विधिगौरवमिषानान्यो विधिराधानप्रायकतया
संभवीतयापि कुलीकोक्तरीत्या संभारेष्वपि ना
दधातीत्यपेक्षनत्यादिप्रशक्तित्वादाधानविधा
यकसंभवत्येव न सत्रसंभारविधिः तेषां वार्त्तण
शिवान्तावाकांतरप्रमितत्वात् नापि तेषामाधा
नाधिकरण्यात्ताविधिः तस्या अपि सामर्थ्यात्तसिं
त्रापीयतामित्यादिमंत्रवर्णचप्राप्तत्वात् एते वा
धिकरण्यात्ताविशिष्टाधानविधिरित्यप्यमुधा
कुतुक्प्रकारोपि प्रतिवृत्तायतेः प्रमुक्तः तदा
हितक्तादिवाक्यमादाय प्रतिवृत्तीदीप्तादेव। अ
तो ज्ञाधानमात्रं विधीयते तस्य च प्रयोगः प्रयोज्यादि
वत्प्रधानविधिरेव प्रयोगस्याप्यतः संभवत्यासि

कौ
हि
१६

कस्यविधानेगौरवात् प्रयोगविधिविहसकाल
वर्तीदेवभावाच्च अतएववर्तीहिप्रोक्ततीतिवडत्यति
विनियोगश्चानेनक्रियते अत्रत्याग्रिपदेचगुणवाक्का
मुसारदाहितोप्रिगहवनीयइत्याद्यर्थवादवशा
जोत्रीताहिताग्रिपर्यायाहवनीपादिपरं अनोऽन
न्यादित्यविधिशक्तिकसंभावरवाकोनेवाधानस्यो
त्पन्नस्यविनिमुक्तस्यचकतविधिभिः सर्वसाधारणे
नप्रयोगविधानाद्वाह्यणादिप्रवर्णानिमित्तार्थमेव
नचैवसंभारवाकोपरस्यपदनिर्देशादनाधातारं
त्याहवनीयताभानवगतरेत्येताहि तानामपिकप
णानामस्याहवनीयसंभवेनतद्याहतिफलकर्त्त
भात्तमात्रसंबंधितवृणात्मनेपदार्थस्यापिबसंता
दिवाकोविधानाहाकाभेदापतिः उद्गातारः स्तवत
इत्यादौअकर्तयपिक्रियाफलदर्शनेनकर्त्तमात्र
हतिफलकर्तस्यआत्मनेपदार्थताभावात् अतएव
सरितजितः कर्त्तृभिश्चयेक्रियाफलइत्यादिसृतिर
पिप्रयोगविरोधादुपलक्षणात्तेनइष्टया अथवात
हिअस्वात्मनेपदमुक्तमेवानन्यादि शक्तिकंयए
वैविहानप्रिमाथतइत्याधानोपतिविनियोगपरंवा
क्यतेनवाधात्तमात्रसंबंधितस्यप्राप्तताहसंतादिवा
कोनवाकाभेदइतिसर्वथानिमित्तार्थतात्राह्यणादि
श्रवणस्येतिप्रामेभिधीयते नैतदपिनिमित्तार्थक
तुविधिरूपनयनस्यतावतिपमेनानादेषात् तेहि
ज्ञानस्यपद्यपिनियमेनाहोपकास्तथापितत्साधन

साध्ययनसन्तनियमेनादेयकाः उपासन्तरेणापितत्सं
 भवात् अथयनमपिचोपनयनसन्तनियमेनादे
 यकं अनुपनीतसापितत्संभवात् अतः परत्वेसंभ
 वदशान्निकस्योपनयस्यवसंतवार्त्तासंभवत्तवविधिः
 नचगुणसंज्ञातशक्तिनाविधिनाप्राप्तमेवोपनयने
 भावतयोद्दिश्यनैमित्तिकगुणविधिसंभवेविशिष्ट
 विधेरन्यापत्तमित्तिवाच्यं उपनयनविधेरथयनवि
 धेस्तनितवद्भवणावगतनित्यवहाकौकवाक्यता
 भंगेनविशिष्टविधेरप्यंगीकारात्किंचब्राह्मणका
 लयोः कस्यनिमित्तत्वंकस्यविधेयतेत्यत्रविनिगम
 नाविरहादुभयविशिष्टोपनयनविधिः नचप्राथम्यं
 नियामकं तस्योद्देशतातोपकतवत्सप्रमा उपप
 दविभक्तिप्रसंगेनविधेयतातोपकतस्यापिसंभ
 वेनानियामकतात् अनेनैवव्यापानवाकोपिवि
 शीष्टविधिदृष्ट्याः किंचसंभारवाकोव्यापानोत्पत्तं
 गीकारेव्यात्मनेपदार्थस्याप्राप्तत्वाहसंतादिकाकोष
 वाक्यभेदसुसंगः नचोद्गातारस्तवतइतिप्रयोगात्क
 र्त्तमात्रवृत्तिफलकतस्यनात्मनेपदार्थत्वेस्मृतिविरो
 धेनकाविकप्रयोगस्मार्थविवक्षयासाधुत्वमात्रार्थ
 नेनस्तोत्रक्रियाजन्यदत्तिणालाभरूपफललाभिप्राये
 णवोपपन्नतात् विद्वद्वाक्यस्यव्यापानोपादकत्वं
 वर्तमानापदेवात्ताद्यशब्दोपवधाद्विध्यंतरार्थवाद
 तास्यापुक्तमेवः ईदृहियेवंसंपन्नंभ्रातृमवर्तिसह
 तद्रूपवादसहितमपिअपउपसृजतीत्यादिवि

कौ
टि
१७

ऐषविधिविहितानामुदकादिसंभारणामयसं
भारसंभरतीति यः सामान्यतः स्थापनविधिस्त
स्यशेषः यो विद्वानेवमुदकादिस्थापनपूर्वमग्निमा
यते सस्थापनरूपंगसामर्थ्यात् सहायसंपन्नमपि
वैरिणं वर्तनरहितं कुरुतरत्तयं वा देनस्थापनप्र
शंसा अतोऽप्राधानप्रापकाभावाद्दसंतादिवाक्ये
अप्राधानसंबन्धित्यपि विशिष्टविधितमेव सोऽपि च
नोत्पत्तिवित्तियोगयोरिवः कर्तृकादिस्वप्राणायु
णानामनन्तयप्रसंगेन प्रयोगस्यापि अतएवा
थानोपनययोस्तविधिप्रयुक्तयोरेवलाभाकृतु
विधयोपितयोस्तकार्ययोश्चानप्रयोजकाः तद
धिकारिणमेव च वैवर्णिका नामधिकारिणान्
भात्रशूद्रस्याप्यधिकारित्वकल्पनं अथ अग्नि
वि पापाक्षेपरतादिलाञ्चवमपि नचाग्निविद्य
योस्तसविधिप्रयुक्ततेपिनित्यता चेदकप्रमाण
भावेन नियमेन करणनापतेस्तदानीतैकनु
विधिभिस्तदाक्षेपोष्णावशकपदेति वाच्यं नित्या
नामपि कृतविधीनां लाञ्छनेन परप्रयुक्तानि
विद्योपजीविते प्रमिते सविधिसिद्धाग्निविद्या
वतस्तदकरणोपपत्त्या योऽपि तावपि तदहितस्य
तदुत्पत्तौ प्रमाणभावेनाग्निविद्याक्षेपकत्वात्
यपतेः एतेन कृतविधीनां नित्यता दाधानादि
विधीनामपि फलतो नित्यत्वमिति पार्थसारथ्य
क्तिरयास्तवस्तु तस्य अनधीयानात्रात्मा भवेति

स्यात्पर्यंभारहारः किलायमपीत्यवेदं न विजा।
 नाति योयं ब्रह्मक्षत्रविशोकालश्रोपनापनिकप
 रः अतर्कं पतत्येतत्त्यादिना अथ यनज्ञानोपत
 यनातां मानाहितामित्रीयेनेत्यादिश्रुत्याचाधान
 स्पष्टरूपेणोवनिसतमिसं नहीयं श्रुतिरनाहिता।
 श्रिमरणस्य तत्सुत्रकर्तव्यप्रायश्चित्ताधिकारपरम्
 अल्पादिदेशप्रायश्चित्तवदिति वाच्यं तत्सुत्रकर्तव्य
 प्रायश्चित्तस्य विशिष्टानां ज्ञातत्वात् तथा ते अनाहिता।
 श्रिताया उपपातकेषु पादास्तु पयते तत्तद्वैकवा
 कातयेयमपि श्रुतिराधानावणकत्तयेरेव अत
 आधानोपतयनयोर्निसत्तात्रनिसत्कर्तृतादौ हे
 पकतप्रसक्तिरितिलाजवं अतः कर्तकालविशि
 ष्टउपतिविनियोगपूर्वकः प्रयोगयौववसंतादि
 वाकौ विधीयते न च वसंतादिवाकौषु आधानप्रयोग
 विधिसंभवेऽपि उपतिविनियोगयोः संभारविधिवले
 नापि प्राप्ति संभवादविधानमिति वाच्यं तथा ते आ।
 तनेपदार्थस्याधातव्येति फलकतरूपस्योक्तौ वि
 नियोगे वा अन्तययोगस्य प्राप्तौ तस्या यन्नुवादेन वि
 धिश्चाह्मणादिविशिष्टप्रयोगविधिश्चेति वैशिष्ट्या
 संभवाद्वाक्यभेदापत्तेः संभारवाक्ये अग्निमादधाती
 त्येतावतयोस्ततिविनियोगपरतसिद्धौ संभारेषु रस
 स्पष्टैवार्थापत्तेः अतएव तत्र तस्मिन्नाधीयतामय
 मिति मंत्रवर्णितं संभवत्यामिकाया अपि संभाराधि
 करणात्ताया अभ्युदयशिरस्कृतार्थविधि अतश्च त्रि

मात्र

को
दि
१८

अपि ब्राह्मणादिवाक्येषु प्रयोगवदुत्पत्तिविनियोग
योरपि करणत्वे योगभेदवदुत्पत्तिविनियोगभेदः
अस्तु वाप्यस्याद्वाह्यावाक्ये तत्तिविनियोगवि
शिष्टयोगविधिः राज्ञ्यादिवाक्येषु प्रयोगान्वयि
कर्तृकालरूपगुणयोगात्प्रयोगभेदमात्रं अतएव
तत्र कर्तृकालविशिष्टः प्रयोगपदविधीयते आत्म
नेपदार्थस्तु उत्पत्तिवाक्यान्मोः नृस्यते सर्वथा ब्राह्म
णादिश्रवणाननिमित्तार्थानि न त्वेवं संभारवाक्यादि
नोत्पत्तिविनियोगप्रयोगाणां प्राप्ताभावेऽपि जातपुत्रः
हृष्याकेशो ग्रीवादधीतेति वाक्येन वयोवस्थाविशे
षायत्र कर्तृविशिष्टाया न विधि त्रयमस्तु अनेक
विशेषा विशिष्टविधिपेक्षया एकविशिष्टवि
ध्यंगीकारसंन्यायत्वात् सूत्रादिसाधारणोक्तप्र
योगविधिसंभवे ब्राह्मणादित्रयस्य प्रत्येकप्रयोग
विध्यंगीकारो नोचितः अतः अनेने वशात् प्राणा
ब्राह्मणादीनां निमित्तार्थं श्रवणमिति चेत् एवम
पि कर्तृकालोऽयं कस्य निमित्तं तेन कस्य विधेयं तेन
उत्पत्तिनिगमनाविरहानिवारणत्वात् अतः सिद्धं ब्राह्म
णादिगुणस्य विधेयत्वाद्देदकत्वमिति प्रयोजनं
स्य संसृज्य आधाने तत्प्रत्ययत्वात् उपनयेन च ब्रा
ह्मणादिश्रवणं कृतप्रधानं आधानादिप्रयो
गभेदनियामकमित्यनुसज्यते आधानादेः स
र्वपुरुषशेषत्वेनाश्रयत्वात् इति प्रकारप्रश्नेष
णव्याख्येयं ॥ ३ ॥

अपनेषु चोदनांतरं संज्ञोपवेधात् दर्शपूर्णमास
 योर्दाक्षायणयज्ञेन यजेत प्रजा कामः साकं प्रस्था
 ष्ये न यजेत पशुकामः संक्रमयज्ञेन यजेताच्चाद्य
 काम इति इति श्रुते तत्र किं एवं संज्ञाकर्मोत्तर
 विधिरुज्जदर्शपूर्णमासाश्रिते गुणे दाक्षायणादि
 पदाभिधेयः फलार्थविधीयत इति संदेहः पूर्वपक्षे
 गुणस्याप्रसिद्धत्वादिना अविधेयत्वाद निश्चितवि
 धेयता कस्य सिद्धांते गुणफलसंबंधांगीकारेपि
 भावनाभेदकतोपपादनात्सादसंगतिः अनेन
 रात्रिब्राह्मणत्वादेर्गुणस्याप्राप्तत्वेन विधेयताद्यु
 क्ताभेदकता प्रकृते तु गुणस्याप्रसिद्धत्वात्कथं वि
 त्सिद्धस्य वक्ष्यमाणशत्याप्राप्तत्वात् भावनाभेद
 कताश्रुतायदि परं भेद एवाप्रसदा संज्ञादिभिरे
 व सश्रुत इति पूर्वपक्षोत्थानात्तद्व्याख्याया
 संगतिसंस्पृष्टे वरं द्रियकामाधिकरणसिद्धस्यैव
 गुणफलसंबंधस्यादोषसमाधानाच्चनतेनैव नरु
 ज्ञातत्र दाक्षायणयज्ञादिपदानां समुदायप्रसिद्धि
 अवयवप्रसिध्वावागुणविशेषलोके वैदेवाप्रसि
 ध्यभावात्प्रसिद्धयजिसामानाधिकरणेन यागनाम
 धेयतंतावन्निरपवाधं अतएव ययसाप्रवर्ग्येण चर
 तिपयसा दाक्षायणयज्ञेनेत्यादिप्रसिद्धकर्मनामधे
 यप्रवर्ग्यपदसामाधिकरणमपि संगच्छते अन्यर्थ
 दाक्षायणपदवाच्यायाः प्रयोगावृत्तेर्देवानपेक्षत्वेनप
 योविधानानुपपत्तेः अतश्चोद्दिष्टादिसंज्ञावदेवात्र

कि
 ३
 ५

को
दि
१५

तथा कर्मांतरवोदने वयुक्ताश्रय एव दाता यणादि
पदानां कर्मांतरे अवयवशक्तं संभवे पिरुदिकल्प
नया विजातीययागतस्यैव शक्यता वक्षेदकतंक
स्यत इति न दोषः सूत्रे स्पष्टं अगुणतकर्मवोदना
ननु ते दानासंभवे दाता यणादिपदार्थसंगुण
स्यलोके अप्रसिद्धस्यापि वेदात्प्रसिद्धपपत्तेः त
थाहि दत्तस्य यजमानस्यैव दाता अतिजलेषां
कर्तृभूतानामयने प्रयोगादृत्तिर्यत्रेति दाता य
ण इत्येवमवयववयुक्तस्य नुसारेण वगते कियती
आवृत्तिरिति विशेषोपेक्षायां हेतौ न मासौ हेतु
मावास्त्येव जेतैति वाक्यांतराद्विरावृत्तिर्दाता य
णपदाभिधेयेत्यवगम्यते तथा साकं प्रस्थाप्य
पदेनापि साकं सह प्रस्थानं यत्रेति युक्त्या सह
प्रस्थानेव गते केन सहेत्यपेक्षायां सहकुंभी र
भिक्षा मेदिति वाक्यां कुंभी साहित्यमित्यवगम्यते
एवं संक्रमपदेनापि संक्रमणे उक्ते केत्यपेक्षायां
भवदेवोक्तविधया ग्राहवनीयरूपहेतुमदेश इत्य
वगम्यते अतश्च लोकाप्रसिद्धतेऽपि वैदिकप्रति
दिमात्रेण दाता यणादिपदानां गुणवाचित्वो
पपत्तेर्दद्यादिवद्गुणफलसंबन्धोपुक्त एवेति चे
त् न हेतौ न मासादित्यादिसाकानां प्रकरणात्क
तेन तया हित्वादि रूपगुणविधायिनां दाता यणा
दिपदार्थतात्पर्येणाह कत्वानुपपत्तेः अत्र यादृश
कृतेतीत्यापि आश्रयतामात्रपरत्वोपपत्तौ कतं

गताबोधकतावुपपत्तिः अथ तत्तेन कृत्यार्थतयैव
द्वित्वविधावपि अयनपदवाच्याया आद्यनेः प्रमा
णाभावादेवाधिकायाः प्रसक्ताभावादित्यवपर्यव
सानोपपत्तेः फले विधानमित्युच्येत ततो गुणधातुर्थ
यो रुभयोरपि नित्यवत्प्रामो ऐदवायवाग्रजगद्भीया
यथा एवं प्रजाः कल्पे रवितित्वज्ञावार्थाधिकरणान्याये
न धातुर्थस्यैव फलसंबन्धोपपत्तेर्न गुणफलसंबन्धो
पपत्तिः दृष्ट्यादौ नित्यवदनुवादायोगात्तथागीकार उति
वैषम्यं किंचेदप्यौर्णमासावित्यनेनापि पौर्णमासादि
पदवाच्यप्रधानत्रयमात्रानुवादेनैव द्वित्वविधानात्यक
रणेन च तस्यैवाश्रयत्वावगतेर्न सांख्यप्रयोगादुतिः फ
ले विधातुं शक्नोते विवक्षितगुणस्य च दाता यणादि
पदेनैव वक्तुं शक्नोताद्यत्र पदवैयर्थ्यापत्तिः साकं प्र
स्थाप्येत्तत्प्रस्थानस्यात्यक्रमणविधिर्नैव प्रामादप्रा
प्तं साहित्यमेव प्रस्थानाश्रितं विधेयं न च प्रस्थानस्य
प्रणयनादिवदन्तरप्रकरणमस्ति साक्षात्प्राप्त्यनु
त्तत्सत्वेपि साक्षादयोग्यतमिति नाश्रयते संक्रमस्य
नुशास्वनीयाधिकरणकहोमविधिर्नैवार्थादेषा
उभयप्रामोभावार्थाधिकरणान्यायेन धातुदेव फलो
पपत्तेर्न गुणफलसंबन्धविशुपपत्तिः एवं च गुणचो
दनासंभवेन विधेयगुणसंज्ञातशक्तिकताभावाद्वात्त
र्थभावनयोरेव चोदनाप्रतीतेरभ्यासादपि भेदसि
द्धिरित्युक्त्यर्थः ननु फलसंबन्धपरत्वं संभवेनाभ्यास
सदृशभावात्तथैव भेदसिद्धिरित्युक्त्याह ॥ समासं च फले

को
दि
२०

कं सर्वभोदर्शपूर्णमासावितनेन फलसंबंधस्यापि
प्राप्तादनन्तरपरतया हतमेव अतोभ्यासादपि क
र्मभेदसिद्धिः अथवा फलस्यानुपादेयस्य सत्तात्त्विक
रणांतरस्याप्येतापि भेदसिद्धिः नवसाविधानादुपसि
त्तिः संज्ञाविच्छेदोपपत्तेः संज्ञादिकर्मोत्तरबुद्धिजन
नयत्यपि एवं बुद्धिविच्छेदमपि तावज्जनपत्ति अतस्त
दंशे अनुपादेयसहायेन प्रकरणान्तरस्याप्युपपत्तिः
अतोवरं संज्ञाभ्यासप्रकरणान्तरेः कर्मोत्तरमेव न
नुगुणफलसंबंधः एवं च फलप्राप्तेः क्रियैकजन्यत्व
समावोऽनुगृहीतो भवति अतो नावगुणसमाव
नाभेदकत्वं विकारोवाप्रकरणात् नेदं कर्मोत्तर
विधानं भेदप्रमाणस्यैवासिद्धेः न तावदभ्यासः प्र
कृतस्यैव कर्मणः फले विनियोगसंभवेनोपपदा
भावेऽपि अभ्यासासंभवात् न च साविकाम्यवाको न
तस्यासिद्धिः तेन तत्संभवेऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यासोक्तं
मोपपत्तेरिव दम्भुदपश्चिरस्कृतार्थमनेनैव तद्विधिसं
भवात् नापि प्रकरणान्तरं भ्यासंज्ञाप्रकृतस्यैव क
र्मणः सन्निहितत्वेन तदभावात् न च संज्ञापूर्वबु
द्धिविच्छेदः सादीनां सशक्यतावच्छेदकवियेयता
वच्छेदकमात्रालोपकत्वेन कर्मोत्तरबुद्धिजनकत्वे
पि पूर्वकर्मबुद्धिविच्छेदकत्वाभावात् न हितेषां भे
दादुपजीवि पूर्वकर्मोपस्था
पकप्रमाणाभा
वः ॥

प्रकरणान्तरस्वत्वं संप्रसहकारिकारणं वा तथा तेन
नूतनादिप्रागेतराप्रानाभिक्रमणस्य समिधारा
गत्वानापत्तेः अपि नुप्रकरणान्तरस्यैव सः अतएव न
अनाम्यप्रातिदेशं सर्वकर्मोपस्थापकत्वाद्देदानु
पजीवीतिविशेषणं अतश्च प्रकृतेर्पूर्वबुद्धिविच्छेद
काभावात्प्रकरणस्य च पूर्वोपस्थापकस्य सत्ताप्र
करणान्तरमायेतभेदः अतएवोद्दिष्टापजेतेत्यादौ
संज्ञेयैवभेदोवर्तिकेउक्तोननुप्रकरणान्तरात् प्रकृ
तेन संज्ञायाभेदकत्वसुतरसूत्रेनिराकरिष्यामः
अतोऽस्य सामान्यीत्यादादायणादिपदवाच्यसाह
चर्यादेर्गुणसंबन्धित्यगुणविकारतया फलार्थत्वेन वि
धाने सर्ववाच्यत्वेन प्रकृतकत्वतया कथं भावाका
क्षालक्षणाप्रकरणानुग्रहाभावेऽपि अधिकारात्मक
प्रकरणानुग्रहो भवति इतरथा तद्वाधायति ॥ लिं
गदर्शनाच्च ॥ त्रिशद्वर्षाणि जीर्णोदरार्थमासा
भ्यां यजेत यदि दादायणया जीर्णोदरार्थं पिपेचदशै
ववर्षाणि यजेतात्रैव शेषासंपद्यते देहिपौर्णमास्यो
द्देशमावासेऽजतरत्तत्र यावज्जीवपदानुकल्पतया
त्रिशद्वर्षपक्षमुत्कृते दनुकल्पते नापि दादायणाया
जिनः पंचदशवर्षपक्षमुपदिश्यत इत्येवादेतावन्ते
व त्रिशद्वर्षसाध्यप्रयोगातिरुच्यमाना आहृतेः फला
र्थतपवमुज्यते तदा हि गुणवाकोपौर्णमासादिपद
वाच्यप्रधानमात्रसंबन्धित्वेन प्रकृतापि हि राहृतिः फल
वाकोदत्तयजमानसंबन्धित्वेन प्रकृतिकसंबन्धित्वेन अथ

कौ
हि
२१

एतददर्शपूर्णमासप्रयोगाश्रितेति विज्ञापते अ
तत्र फलार्थमपि सततफलकं कं कामेन ताली
पन्नायेन पंचदशवर्षपर्यंतं हि राहृतदर्शपूर्णमा
सप्रयोगानुष्ठाने तावतेव त्रिंशद्वर्षसाध्यप्रयोग
संख्या संपत्तेः पंचदशवर्षप्रदस्तुतिरूपं पञ्चभ
वति कर्मांतरत्वेन सायकत्वेन ज्योतिष्टोमविकार
त्वाददर्शपूर्णमासविकारतेऽपि वा पंचदशवर्षयं
तमाहुतावेव प्रमाणाभावः न चातिदेशेन पंच
दशवर्षकालीनाहुतिप्रधि पंचदशादिवाक्ये
पुनरावजीववाक्यवैमिक्तिकप्रयोगस्यैव पुरुषा
द्यस्य विधेयत्वेन तस्य तद्वदेव विकृतावनतिदेशा
त् तत्त्वेन पंचदशवर्षकालस्यैव पूर्णमासमावा
सावच्छिन्नस्य जीवनवन्निमित्तत्वापत्तिः अतश्च
यथैव पूर्णमासाद्यवच्छिन्नस्य संतस्य निमित्तत्वे तस्यै
कत्वादेकस्मिन्नसंज्ञेन देवज्योतिष्टोमकरणं नि
मिज्जाहृत्त्रोचाहुतिः तथा पंचदशवर्षकालसाधियै
र्णमासाद्यवच्छिन्नस्यैकत्वादेकवारमेव दर्शपूर्ण
मासप्रयोगस्तदौ हृतौ च पुनराहुतिरिति प्राप्नुयात्
जीवनानुप्रतिपदेभिन्नं युक्ताप्रयोगाहुतिरि
तिवैषम्यं अतोऽप्यवजीवधिकरणपूर्वपक्षमाये
न तावतेकाले दर्शपूर्णमासाहुतिरेव कर्मागत्वे
न विधीयत इति कर्मांतरेऽपि तस्या अतिदेशो युक्त
एवेति चेत् । न । अथात्राद्यवहितोत्तरकालीनं पं
चदशवर्षत्वादेर्निमित्तत्वेऽपि निमित्तपरत्वात् संतस्यो

गवाचिहितीपयासाततनुष्टायकत्वरूपनिमित्त
तावगतेवसेतवैषम्यात् अतएवनिमित्तप्रत्यासा
तत्यानुष्ठानेप्रसक्तैआहारविहारादिवशेनत
हाथाजातेहिमासाग्रिहोत्रायेनपौर्णमास्याचनुग्रहे
पिसाततस्यात्तवाथायोगात् पुनःपुनरनुष्ठानोप
पत्तिःप्रमाणान्तरावगताथानाद्यावहितोत्तरत्वंले
नचनपंचदशवर्षोत्तरंपुनःकरणापत्ति अतश्चया
वजीवाधिकरणसिद्धातन्यायेननिमित्तपरत्वेसैवो
पपत्तौतादृशैःकर्मगतैरतिविधिरितिपुरुषार्थस्य
नैमित्तिकप्रयोगस्यविहृतावनतिदेशाच्चकर्मांत
रस्यपंचदशवर्षपर्यंतमाहतिःनचभवन्मतइव
फलार्थस्यपिकर्मांतरस्यकाकतालीपन्यायेनपंच
दशवर्षपर्यंतमाहृतुमपत्तिःतथात्रेपिद्विराह
त्रौप्रमाणभावेनविशलेपपत्त्यनुपत्तेःयदिनुपूर्व
पक्षेकतर्थात्तेतद्विराहतिविधेरिष्टत्वात्कर्मांतरे
पिद्विराहतेःप्रतिविधेयतज्जदाविंशद्वर्षपक्षस्यपि।
द्विराहत्रैवानुष्ठानापत्तेःसुतरांस्त्वमनुपत्तिः अस्त
वाकर्मांतरस्यविंशद्वर्षसाध्यप्रयोगसंख्यकप्रयोग
खलेकथंतावदर्शपूर्णमासगतपंचदशपक्षस्त
तिर्यधिकरणत्वात् अतोऽङ्गदर्शनादप्याहतिरे
वफलार्थविधीयते गुणात्सत्त्वोपबंध यस्तथा
संज्ञोपबंधोभेदहेतुतेनोक्तसगुणविधित्वादा
त्तापणादिपदातामसिद्धिः यद्यपिचगुणोनलो
केप्रसिद्धस्तथाप्युक्त्यासाक्षादिवहात्मांतरप्र

को
हि
२२

सिद्धपददादायणादिपदवाचनेन श्रुतः समाश्र
यितवस्तु तस्तु पूर्वोक्तविधया लौकिकावयवप्र
सिधेवदादायणादिपदनामावृत्त्यादिवाचितं
अतएवदादायणावाकोऽस्तिकसंबंधानीत्याहु
तिरेवफलार्थविधीयतेः तस्याप्राश्रयापेक्षायां विधे
यसामर्थ्यसद्वृत्तप्रक रो नर्णामासप्रयोगपवा
श्रयतेन संबंध्यते गुणाश्रययोश्च नासंतेदयादिव
द्भेद इति सूचनार्थमेव यत्तशब्दः समासेव तत्तु पु
र्वपदानां स्यामरादयेनेन गकारवर्जितपूर्वपदनि
मित्तकेण तं संज्ञायामेव विदधता संज्ञात्वाभावेणात
स्यैवानायेते पंचपि संज्ञात्वमावश्यकतयापि अव
यवार्थप्रतीत्या योगावृत्त्यंगीकारात् संज्ञातेपि आहु
तिविधौ न किंविहायकं एवं च सूत्रमप्यंजोस्य तं सं
गच्छतेः आहुतिश्च कियतीति विशेषापेक्षायां योर्ण
मास्याविति वाको न हितविधिः अतएवापेक्षितविधा
नाहितमपि न कृतकसंभावेन गृह्यते साकंप्रस्थाप्य
वाकोपि अवपद्युतया विशेषणीभूतप्राप्तसद्वृत्तमे
व फलोद्देशेन विधीयते ननु प्रस्थानमपि तस्य नित्य
प्रयोगे विद्वांसामर्थप्राप्ततेन कृतवदविधेयत्वात् स
हत्वस्य चाश्रयापेक्षायां वाक्यतरेण आज्ञाभागाभ्यां
प्रचर्याग्नेयेन च पुरोडाशेनाग्नीधेस्कचौप्रदाय सह
कुंभीभिरभिकामेदित्यनेनाभिक्रमणं साक्षात्पदे
मांगभूतमाश्रयतेन समर्प्यते अत्र हि प्रकरणादि
धेयसामर्थ्याच्च साक्षात्पदे मांगभूताया क्रमणापर

पर्यायाभिक्रमणानुवादेन कुंभीसाहिममेवाग्रपि
तासंबंधेन विधीयते प्रकरणवृत्तिवाक्यवद्वा
मानुवादेन दधिनिघातोपसर्गाणां वपरस्परात्तय
स्युत्पत्तत्वात्तत्वात्तुंभीतत्साहित्येनेकविधा
नकृतवाक्यभेदोपि कुंभाभिरिति वक्तव्यं न प्रकर
णान्तरांस्तयो भवतीत्येवं हि तल्लक्षणार्थसदनुवा
दः कुंभीनां च सात्रायां गत्वादभिक्रमणमपि तद्वैम
साधनमित्येव विधेयसामर्थ्यादवगम्यते अतएव पु
रोडाशप्रचारोत्तरकालत्वाद्यनुवादः सूचामपोधा
रणस्य चेशवदानावधिनिषिद्धत्वाद्योग्यतयैवाय
मेवमेव प्रामेयकर्मकरत्वादाग्नीधेयानमन्यते अ
तश्च प्रस्थानस्य प्रणयनादिवदन्तरप्रकरणा
भावेऽपि वाक्येनैवाग्रयत्नानुपपन्नं सहस्रस्य वाधि
करणापेक्षायां कुंभोवपितेनैव लभ्यते इति न किंचि
दनुपपन्नं एवं संक्रमवाक्येऽपि लोकप्रसिद्धौ वसंक्रम
मलोपलक्षणं विहिते किमर्थं केतुपेक्षायां भवदेवलि
त्वनाजीतवचनं चरोन होमार्थमाहवनीयदेश उत
वगम्यते न च तस्मिन्निवत्प्रामत्वात्तैरेव वायवाग्रान
ग्रहादगृहीयायः कामोपेतयथा पूर्वप्रजाः कल्पे
निति वदुभयप्रामेयिकीमाफलसंबंधपवप्रकृत्यतिश
कां तत्र हि उभयोः स्वश्रेण्यानिवत्प्रामत्वात्तैरेव वायवाग्रान
ग्रहादगृहीयायः कामोपेतयथा पूर्वप्रजाः कल्पे
निति वदुभयप्रामेयिकीमाफलसंबंधपवप्रकृत्यतिश
कां तत्र हि उभयोः स्वश्रेण्यानिवत्प्रामत्वात्तैरेव वायवाग्रान
ग्रहादगृहीयायः कामोपेतयथा पूर्वप्रजाः कल्पे
निति वदुभयप्रामेयिकीमाफलसंबंधपवप्रकृत्यतिश

कौ
हि
२३

एवमिदं विनियोग एव विधि संक्रमण युक्त इदं यि कमाधि
करणात्मा येन गुण फल संबंध इति न संज्ञोपपत्तयः
भेदात्तं समाप्तिरविशिष्टा ॥ यजि क्रियातरावफल
प्राप्तिर्देष्टुं न गुणादि सुकृतं तद्गुणादपि दध्यादेः फ
लप्राप्तिरविशिष्टैव दृष्टेति न किंचिदनुपपन्नं तस्मि
द्गुण फलस्यैव युक्त लाघाव्यं गुणभावना भेदक
त्वे प्रायोजने स्पष्टं ५ संस्काराश्चाप्रकरणे कर्मशब्द
त्वात् अनुारभ्य श्रुतं वा यद्यं सेतमालभेत भूतिकामः
सौंर्यवरुनिवायेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति तथा दर्शपूर्ण
मासयोरीषामालभेत वत्तये मुष्टी त्रिवेदेति तत्र
किं दर्शपूर्णमासिके चाले भवतु मुष्टिनिर्वाणानुवा
देन सेतवर्चदिगुणा विधीयते उत्तमाव इति आत्म
भनिर्वाणरूपे कर्मांतरे गुण फल युक्ते उत्तमाव इति
इति संदेहः अनिश्चितविधौ यत्ता कस्य देवतादेर्गुण
स्य भेदकत्वं विचारान्मादायाय संगतिः पातयि सत्
यगुणमात्रविधानस्यैव अधिकरणोक्तस्यापवाद
दनेतरसंगतिः तत्र गुणमात्रविधि संभवे विशिष्टवि
धिगौरवसा श्रुतयोगा कल्पनस्य चात्यापत्तात्तु तत्र
र्चदिगुणस्योपादेयते न ह्यस्यालंभात्तु वा देनापि
यदा हवनीये जुहोती वत्तविधानं शक्यतात्सर्वीधि
करणात्मा येन न पिगुणमात्रविधानं न च फलसा
नुपादेयस्य सकर्मांतरतोपपत्तिः अनुपादेयान्वयस्य
विधेयस्यैव वक्ष्यमाणरीत्या प्रकरणोतरस्याप्योपयोगि
तेन प्रकृते तदभावेना भेदकत्वात् प्राप्त्यावदर्शपूर्ण

लीमासिकयोगालंभनिर्वाययोः सार्वकाम्यवाक्येन
प्रयोजकताद्योभूत्यादिफलसंबन्धः श्रुतोभूतिः।
कामादियदमनुवादोपातोर्लक्षणपालंभनिर्वा
यविशेषपरत्वात्पर्यग्राहकः श्रुतएवहोमस्यवि
हितत्वचदितेदेवैकसाध्यत्वेनलोकेअभावाकर्म
तदनुवादेनाहवनीयविधानंशालंभादेस्तुलोके
पिसत्वेनहिरण्यधारणवदार्थपूर्णमासिकस्यैवा
नुपस्थितेनतदनुवादेनगुणविधिरित्ययास्तया
वतोप्राप्त्यतिगृहीयादित्यत्रविधिरूपतात्पर्यग्राह
कानुरोधेनपातोर्वैधनलक्षत्ववत्प्रकृतेपिफ
लपदतात्पर्यग्राहकानुरोधेनवैधालंभादिलक्ष
कत्वोपपत्तिः नचैवमप्यनेकगुणप्रवणानुगुणक
र्मंतरत्वापत्तिः एकस्यैवगुणस्यविधेयत्वेनविधेय
गुणभावेनतदनापत्तेः शालंभानुवादेनहिरण्य
यास्यैतगुणमात्रंकर्तव्यतयाविधीयते वायस्य
पदंनुसर्ववनस्पतीनांअर्थवादतोवायुदेवता
कत्वसंस्तवादीषाश्चापरत्वेनानुवादः निर्वाण
नुवादेनचचरुमितिपदेनलक्षणापास्थालीप्र
धिकरणत्वेनविधीयतेप्रकरणिकश्रौतसूर्याव
रोधाहावरुणानिपदिकेनस्थालीपरिमितेनलक्ष
णायाविधीयते पंचशरावमोदनमितिचक्षुष्या
लीपरिमितत्रीहिजातस्यैवचतुर्मिमुष्टिभिर्निर्वायो
पपत्तिः सौर्यमितिचाग्नेयस्यैवइत्यस्यतेजोदेवत्वात्
सामान्यादनुवादः अथवाशालंभाचनुवादेनवा

कौ
दि
श

यादिदेवताविधिरेव ग्रहणादेवेदवायादेः सेतचनु
वाशाद्यौतजचमैप्रायिकत्वाच्चरुसाधनकत्वाच्चा
नुवादे अथवावाचादिदेवतासंबंधस्योत्पत्तिशिष्टा
प्राचरुद्राग्नेयादियागोपयायत्वानुपपत्तेः फल
पदस्त्वारस्यानुरोधेनचफलोदेशेनसेतचनुगुणो
विधीयेत वायस्यादिपदसंबंधपदार्थानां सूर्यवा
पुसंबंधादनुवादः फलार्थप्राप्तिरित्यभोजन
मिवशालंभादिरागग्राममपिश्राश्रयत्वेनसंबंधते
सर्वपानकर्मोत्तरे सूत्रेनुप्रकरणेयोगुणः सो
पितकर्मभेदकण्यकगुणसंज्ञातशक्तिज्ञेनविधेः क
र्मशब्दलाभावात् कर्मोत्तरत्वे अविनिष्टकद्रव्यक
त्वेनलोकप्रसिद्धसंस्कारत्वानुपपत्तेश्चेतिवाच्ये
यं यावदुक्तंवाकर्मणाः प्रकृतिसूत्रत्वात् नाशालं
भाद्यनुवादेनगुणविधिः तथात्वेफलपदस्यस्वार्थ
स्वाक्यान्वयाभावेनविवक्षितार्थतापत्तेः अथप्र
तिग्रहेष्टौनुवाक्यभेदापत्तेस्तथांगीकरणाप्रदेशः
एवंचालंभादेर्लौकिकस्यापिसत्त्वादार्शिकस्यै
वानुवादेप्रमाणाभावः नचाप्रतिग्रहउ
वविधिरपितज्ञात्ययग्राहकरतिशङ्कं तथा
गीकारेपिविधायकाभावेनगुणविधाना
नुपपत्तेः अतोदार्शिकस्यैवालंभादेर्विशेषतउ
पस्थितभावान्तदनुवादेनगुणविधिः नापि
गुणफलसंबंधः ॥

अलंभादेः प्रकरणाभावेनाश्रयत्वात्तुपपत्तेः भोज
नस्यतु पूर्वोत्तरभाविनिषेधविषयत्वेनोपस्थितत्वा
दाश्रयत्वेनोपपत्तिरित्युक्तं वाकरणाधिकरणे अतो
गुणफलरूपानेकगुणोपादानात्प्रकरणेतराच्च
कर्मांतरमेवालंभनिर्वापरूपगुणविशिष्टफलो
देशेनविधीयते वासुसूर्यावपिवास्मित्यदोतत्कालो
च्चार्यसंवेधेनक्रियात्वं प्रतियोग्येते उच्चार्यत्वापर
पर्यायमुद्देश्यतमेव देवतात्वं न तज्यमानद्वयोद्देश्य
त्वं गौरवात् अतो देवतात्वस्यागादोपकृताभावा
यागकल्पनेपि प्रमाणाभावः अतो यावदुक्तं विधान
मेवेदं न तद्गुणमात्रस्य पंचद्विकर्मणोपात्तर्यस्य पद
श्रुतिमूलकं विधानमाहृतं भवति इति सूत्रार्थः य
जुतिस्तु द्वयफलभोक्तृसंयोगादेतेषां कर्मसंवेधान
नेदं श्रौतपात्रार्थविधानं तथा ते उपक्रमस्य देवता
त्वावितर्हि तानुपपत्तेः न चोद्देश्यतमेव देवतात्व
सक्तभाजो हविर्भाजश्च देवता इत्यादिसत्या वैदिक
व्यवहाराच्च श्रुतिभाक्तरूपदेवतात्ववत्यज्यमानह
विरुद्देश्यतस्य तमेव देवतात्वात् अतएव ब्राह्मणे
देशेन पक्षेण नेतु देशेनात्यक्ते देवतात्वा प्रसिद्धिः
अतएव द्रव्यरूपहविः संयोगादविभाक्तरूपमेव दे
वतात्वमत्र तद्वितार्थः तस्य च यागैकचटितत्वाया
गापेक्षायां प्रमाणांतरात् न स्यात् प्राप्तत्वादेते नैव वा
कोनविधेयतया प्रामाण्यं यथा हारापेक्षया लक्षणया ल
घुताहानायागो लक्ष्यते शास्त्रार्थस्तु प्रमाणांतर

त्रापवादिकोऽनुत्तरसंगतिः तत्र वेदप्रयुक्तालभते
रोषामालभतेत्यादौ स्पर्शमात्रवाचितेऽपि देहादि
वाक्येषु प्राणीसंयोगे यागवाचित्वावगमान्नार्थ
प्राप्त्यालम्भविधिर्मुक्तः इत्यनेन पातूनामनेका
र्थत्वात् गमनार्थकस्यापि गमेः स्त्रीसंयोगेभ्यो
नार्थकत्वं श्रुतो यागार्थकस्यालभतेः प्रकृतहो
माननुवादवैपि प्रकृतिभूता ग्रीष्मोमीययागानु
वादकत्वात् तदनुवादेन विनियोगभंगकल्पनयापि
वत्सविधिः श्रुतश्च वाक्याय वत्तज्जात्यामात्रवर्णिक
ह्यगजानिवाचेन विक्ल्पनवावत्सविधिरिति प्रेष्ट
मः यत्तः द्वितीयस्तु नालभतिर्यागवाची स्पर्शवा
चकस्यैव तादिवाक्ये देवतापदसमभिव्याहारेण
यागलक्षकत्वांगीकारात् श्रुतश्च वत्समालभतेत्य
त्रापि सूषासीति वत्समुपावसृजतीति विनियुक्त
मंत्रवर्णिकल्पदेवतावलेनाह्वारवयागकल्पनो
पपत्तेरप्युपयागलक्षकत्वमेव श्रुतहि नोपावस
जने मंत्रविधिः तथा तेन स्यापि मंत्रवर्णिकदेव
ताकल्पनयाया इत्युपापत्तेः श्रुतो विशिष्टविधि
गौरवपरिहारार्थं वत्समालभतेत्यत्र विहितस्यै
व ताकल्पननफलकमंत्रमात्रविध्युपगमादुपा
वसृजतिरपि यागलक्षणार्थ इत्यवगम्यते श्रुत
श्च वत्सद्रव्यकपूषदेवताको ग्रीष्मोमीयप्रकृति
को यागोऽग्निहोत्रांगत्वेन विधीयत इति सिद्धं
तस्तस्य सूषासीत्यस्य उष्टिगुणयोगेनोदतकत्वे
न वापुरोयायितवत्सपरामर्शकत्वापत्तेः श
क्तोपावसृजनांगत्वेनैव मंत्रविध्यवसायान्नया

को
हि ध्या
२६

गकल्पकतोपपत्तिः अतश्च द्वितीयया वत्समुदि
शेषोपावसर्जनविधिः दालंभाख्यसंस्कारविधि
रेवायंपदेव संस्कारविधिः प्रायपादोऽप्युपनोभ
वति न चोपावसर्जने नैव स्यात्प्रायपादोऽप्युपनोभ
स्य प्राप्त्या तत्र विध्युपपत्तिरिति वाच्यं येन विद्यो
गाख्योपावसर्जने न धेनुसमीपधारणाफलका
धर्मुक्तं कस्य शिष्यनियमेन प्राप्तभावात् अत
एव तत् अतो वत्ससंस्कारार्थं पमालंभविधिर्द
ष्टार्थतोऽप्रतिपद्यते गोप्रसूवहेतुत्वात् न चैव दोह
नानुपपत्तिः तस्यास्य कर्तृकृतेन बाधकाभावा
त् तेनालंभविधिरेवायं सूत्रविशेषे संशये सं
स्कारप्रायपाददर्शनात् त्रिणिघश्रुतिव्याख्येयं अ
थ बाधोपपत्तेश्च वत्सनि कातादिपशव इति श्रुत्य
वादेऽप्यनं वत्सप्रियत्वात् समीपधारणाफलस्य
शीलात् प्रसूवनं जायत इति स्मृतिरालंभविधिर्न
सत्युपपद्यते न यागपरत्वे प्रयोजनं स्पष्टं अत्र
वसिहंते दर्शयामीमांसिकेषालंभादयमालंभः
संस्कार्यरूपा नुपादेयगुणयोगात्प्रकरणान्तरस्या
येन कर्मांतरं सिध्यति तत्तत्त्वत्वाख्यगणस्याति
श्चितविधेयता कस्य भेदप्रयोजकत्वात्पादसंग
तिः अथ्यायसंगतिश्च ६ संयुक्तसर्षपाहेन त
दर्शकृत्तिसंयोगात् अत्रोनेवारश्चनुर्भवति ह
हस्यतेवीयतदत्रयन्त्रीवारा इत्युक्ता चरुमुपद
धातीति स्मृतं तत्र किंच नुर्द्वयं हस्यति देवता
वभावना धातुर्थयोर्भेदिका उतनेति संशयः
तत्र पूर्वपदेनेवारवाक्ये चतसृष्यद्रव्यसम्प्रा

श्रीवादिवास्तुहस्यतिदेवतायारात्रिसत्रन्याये
नविधेयतास्तिहान्तेवाविधेयत्वारनिश्चितविधे
यताकस्यद्रव्यदेवतात्वस्यप्रणामभेदकत्तनि
रूपणात्पादाध्यायसंगतिः अनेतराष्ट्रवासीत्य
स्यद्रव्यपरत्वेनैवोपपत्तेर्नमात्रं वार्तिकदेवताक
ल्पनद्वारायागपरत्तनिश्चापकत्तंप्रकृतेतत्र
शेवादस्यहस्यतेरन्यरत्तासंभवादाद्यिवारिक
देवताकल्पनावशंभावेनयागकल्पनोपयते
धुक्ताभेदकतेतिपूर्वयदौम्यानाद्रष्टव्या तत्र
नैवारवाक्येतावदवस्थादिमायांनैरकरणाका
याभावनायामप्राप्तिवत्तद्विधिनाविहितायां
वरोः प्रयोजनाकांतताभवावनायाश्चावच्छेद
धातर्थापत्तायकिंचिद्वानर्थकल्पनमावश्य
कं नचोपधानमेवसुरतिशंकं उपधानंप्रति
चरोर्द्वितीययासंस्कार्यतावगमेनकरणात्तासं
भवात् अतएवउपधानभावनाताभिन्नैवेयंच
उद्रव्यकयागकरणाकाभावनानेवैवमपिदेव
ताभायागत्तत्पापकाभावः अर्थवादस्तहस्यते
वस्थानीवारसंवंधावगमात्संवंधांतरासंभवे
नदेवतासंसेवावगतेस्त्वस्यचयागंविनाउपय
तेयीगत्तप्रत्ययात् तेतरीयशाखायांनुबार्ह
स्यसोभवतीत्येवंतद्विहतांतरावार्थवादः अ
तस्तिदेवतात्तावगतिस्तेवैवः अतोद्रव्यदेता
संवंधाउमितोयागयवाग्रेयप्रकृतिकोविधी

को
द्विधा
२७

यत्नेवरुमुपस्थातीति नृसिद्धकृदादिप्रतिवा
येनप्रतियत्यंतरविधिरिति प्राप्तेः भिधीयते स
र्वत्रविध्यपेक्षितपदार्थार्थवादोन्नीतविधिना
विधीयतेनतनयेदितरुतिस्पष्टं यणातादौ प्रकृ
तेवनेवारवाकोयद्यपिनेवारचनुविशिष्टभा
वनाविधिः स्नातथायितस्याः प्रयोजनायाका
दायामुपधानस्यैवकृतस्मृततेनात्ययोपयते
नार्थवादोदेवतादिकल्पनायेप्रभवति तदेवं
चरोहितीयांतनानापत्तिः उपस्थातेः सकर्म
तेनचनुमितिहितीयायाग्रनोसितकर्मतेनाप्यु
पयतेः वस्तुतस्तूपतादराविषये सक्तसिवक
रातलताणायाग्रावश्यकतादाकादयेपिवि
धिगौरवापतेः श्रुतेवारवाकोपिनीवारमात्रमे
वप्रकृतितसंबंधेनचनुकर्मकभावनातुवा
देनविधायते उपधानवाकेतुचनुसंस्कारक
तेनविहितमप्युतधानंसंस्कारविध्यमप्यानुप
पत्याग्रधर्मुदृणीतरुतिवच्चरोः सामर्थ्यात्क
र्मोपयोगिस्थलानिष्पद्यतेनोपयोगंकल्प
यति अतस्सामर्थ्यकाल्पितेनविधिनाचरु
भावनायाः प्राप्ततातदनुवादेननोवारमात्र
विधिर्नानुपपन्नः नचस्थलानिष्पत्तेः श्रुतेष्ट
कावनुदद्यतेनकाल्पितेचनुसाध्यतानुपय
तेरर्थकमेवेदमुपधानंचयनप्रदेशाविधीय
तरुतिक्वेषाविडक्तंयुक्तं चरोर्मवदेवोक्तविध

याश्चकासंयिष्टरणांर्यतयाविधेयत्वेनेष्टका
विरोधिताभावात् अन्यथाग्र्यकर्मत्वयोपि
आनुयंगिकाः स्थलनिष्पत्तेरावश्यकत्वेनेष्टका
विरोधस्यऽऽपरिहरत्वात् अतश्चश्रोतकर्मत्वसा
गेप्रमाणाभावेनचतुर्वित्तियोगविधिकल्पनान्न
दनुवादेननीवरमात्रविधिरेवयुक्तः अतश्चविधे
र्देवतानांकादतान्त्रार्थवादतत्सत्त्वं अतए
वयत्रापेक्षातत्रैवतत्कल्पनमिष्टंयथाश्रुणां
तिविधिवाक्यशेषेअत्रयथापतमात्मनोजनय
तेयदग्रिमितिवाक्यशेषादग्नेः प्रकृतेस्तनयेक्ष
वान्नतत्कल्पकत्वमिति विशेषः अतश्चसमुत्पन्न
ब्राह्मणसोक्तमित्यादिस्थितिर्यलोचनयाह
स्यतेब्राह्मणसमुत्पन्नभूतानीवाराअत्रमिति
अर्थवादोपपत्त्यः तैत्तरीयशाखास्यार्थवादग
ततद्विज्ञेयिअनेनैवसंबन्धेनव्याख्यायोननुदेव
तात्पर्यः देवतात्स्यप्यमानश्चोद्देश्यतेसति
विहितत्वपर्यंतसहृदव्यवहारसिद्धतयाविधि
समभिव्याहाराभावेप्रतीतेः नचयद्वाप्रेया
दिवाक्यैवाविधिकल्पनोविध्यंतरेकवाक्यता
भंगभयेनतदनुपपत्तेः अतो ननैवारवाक्येया
गोनवातकरणकंभावनांतरमिति सिद्धं प्रयोज
नं स्पष्टं सूत्रेण स्थलनिष्पत्तिरूपार्थोन्नायकेनश
ब्देन उपरधातिनासंयुक्तश्चउत्तरार्थरावस्थलनि
ष्पत्त्यर्थपवताटशप्रयोजनोन्नायकशब्दसंयो

कौ.
दिष्वा.
२८

रास्यश्रोतवादिति व्याख्येयं ० यात्रीवदेतत्पूर्वं
तादवच्छेद तादृशयात्रीवतमालभतेत्यनेन यागां वि
धायाम्नायते पर्याग्निकृतं पालीवतगुह्यजतीति
तत्र किं कर्मांतरविधिरुत पूर्वस्मिन्नेव यागे गुण
मात्रविधिरिति विंशतेः पालीवदेवतालला
स्य गुणस्य निश्चितविधेयता कस्यैव भेदकतवि
चारात्पादाध्यायसंगतिः पूर्वत्राद्यवादस्य तदि
तस्य देवतापरत्वेनिरस्तेविधिस्य सत्तर्हि निःसं
देहं देवतापरत्वापपत्तेर्यागानुमायकत्वापप
त्तिरिति पूर्वपक्षोत्पन्नानादनेतराच्च तत्र यद्यपि
पूर्वयोगोपस्थापकं प्रकरणमास्ति तथापि त
स्य पालीवदेवत्यत्वा संभवात्कर्मांतरत्वं तथादि
न तावत्पत्तीदेवत्यता नृपतेः पूर्वयागस्य तु
ह्यपत्तीवदेवत्यत्वेन शुद्धपत्तीवदेवत्यता प्राप्तेः
अतश्च यथेवाग्रेयं चतुर्धा करोतीत्यत्र तद्वितसा
मर्थ्यभंगप्रसंगभयेन नाग्रीधाम्नीयादेशग्रहणं
तथा प्रकृतेऽपि न च पत्तीवतं ग्रहं गृह्णातीत्यत्र
तीत्यत्र मंत्रवर्णीपाताग्रिपरत्वं स्यैव पत्तीवच्छ
दस्य यौगिकत्वादिशेषापेक्षा यामुत्पत्तिवा
कावगततद्वाक्याविशेषपरत्वापपत्तेरविरोधे
नानुवादोपपत्तिरिति वाच्यं पत्तीवच्छदस्यासि
वाजिशब्दस्यैव देवताविशेषेरुद्धत्वेन विशेषा
नपेक्षत्वात् पालीवतं गृह्णातीत्यादौ तत्र न स्य
गतिकं मंत्रवर्णानुशेषेन यौगिकता गीकार

गोप्रकृतेतवाजिनमिति वक्तुर्मीतरत्वेनाप्य
तपतेस्नात्यर्थग्राहकाभावेनरूदित्यागेनकि
चित्कारणमस्ति अतो न तावत्सन्नीवदेवता
नृपते नापि पूर्वत्रैवयागेविधीयते उत्पत्ति
रीष्टवरोधात् अतो वाजिनवदेवगुणा
देवतादिविष्टयागोतरविधानां किंच यागोत
रविधानाभावे किंच याविधेयं न तावत्सयवया
गः प्राप्तात् नपितत्र देवतांतरं उत्पत्तिविशि
ष्टवरोधात् नापि पर्यग्निकरणोत्पत्ति
देशप्राप्तात् नापि पर्यग्निकरणोत्तरकाल
तोत्सर्गेतस्य अतिदेशेनैवलाभात् नापि पर्य
ग्निकरणस्य बहितोत्तरकालतात्यागाव्यु
त्सर्गेनेष्टा संतककप्रत्ययस्य बहितोत्तर
वहितसाधारण्येन भूतकालमात्रवित्तेपि
उत्तरकालतायापवात्रलक्ष्यमापते अतिदेशा
त्रोद्देशेन च कथं विषयबहितोत्तरकालतातो
पि अथ बहितोत्तरकालतालक्षणयो प्रमाणा
भावात् न वै तद्वाक्यार्थकं कर्मांतरविधा
यितेन पपतेः पतेन प्राजापत्ये पुतात्यर्थ
प्रिकृता उक्तं जंति ब्रह्मसाख्यालभत इति व
दानं तर्पलक्षणमयंगीकृत्य पर्यग्निकरणो
त्तरकालीनानासंगानामुत्सर्जतिना आनंत
र्यनिषेधः किंच तद्व्यप्यालं तत्र हि देवता
भावेन कर्मांतरविधाना नुपपतेर्ब्रह्मसामा

को
दिध्या.
२५

दिकालविधानाच्च सर्वथांगप्रतिषेधानुपपन्ने
युक्तः पर्याप्तिकरणानेतर्पप्रतिषेधः प्रकृतैत
कर्मांतरविधायितेनोपेतौतलक्षणोंगाकारेप्र
माणमस्तौतिवेधस्येनचैवमपिग्रहमेधीया
ज्यभागन्यायेनापूर्वताज्ञापनद्वाराश्तरांगय
रिसंख्याफलकः पर्याप्तिकरणमात्रविधिसं
दंतांगकलापविधिर्वास्तुतिवाच्यं ग्राज्यभा
गोपजतोत्पन्नेनहिअनुष्ठेयतेनप्रतीतयोस्त
योः प्रमाणान्तरमंतरैरौग्रद्वारहमेधायांग
तावगतेयुक्तंनैराकांक्ष्यापादनमुदेनेतरांग
प्रायकप्रमाणपरिलोपक प्रकृतैतनिष्ठा
योगेनर्याप्तिकरणस्यप्रमाणान्तरैरानिष्पत्तां
गभावप्रतीतेरतिदेशव्यतिरेकेणावात्रप्रमा
णान्तरमायातत्परिलोपकतानुपपत्तिः तदे
तांगकलापस्यतवाचकपदाभादिधिईरुयाम
एवतस्माद्व्यदेवतासंबंधकल्पितयागांतर
विधिरेवायं पर्याप्तिकृतशब्दस्तुग्राप्रेयंसव
नीयंपशुमित्यत्रयशुशब्दस्येवानुवादः प्रकृत
तिप्राप्ततात् अतोयागांतरमेवेदताष्टप्रकृति
तयाअग्नीषोमीयपशुप्रकृतितयादर्शपूर्ण
मासप्रकृतिषेववाविधीयतइतिग्रासेभिधाय
तेनात्रकर्मांतरविधिः पूर्वस्यैवप्रकरणेन
प्रत्यभिज्ञातात् नचपत्नीवदेवतानुवादानु
पपत्तिः सत्यपुतिवाकोतष्टपत्नीवतोऽग्नीषो

खोमादिबद्यासज्यहतिदेवतातेमनोतास्यागिष्ठा
दृष्टेवपत्नीवत्तदस्यापिलक्षणायादेवतापरत्वे
पपत्तेः आग्नेयं वत्तुर्धीकरोतीत्यत्रापि यदि प्रक
रणो केवलौ गिर्न स्यात्ततो ग्रीषोमौ लक्ष्ये देवके
वलाग्रेयस्य सत्तात् न लक्षणोति स्पष्टं तदधिक
रणो वस्तुतस्तु पत्नीवत्तदस्य यौगिकत्वादि शेष
विशेषा ये तायां यात्रीवत्तद्ग्रहे मंत्रवर्णोपाताग्रे
रिवात्रोत्पत्तिवाक्यावगतत्तद्वृत्तिग्रहणोपपत्ते
र्न लक्षणाः नवाग्निवाजिपाहानामिव पत्नीव
त्तद्वेदानयौगिकः रूढिकल्प प्रामाण्यभावत्
किमुत यदा उत्पत्तिवाक्यवदप्युक्तहितप्र
वाणादग्नये शुचय इति वत्सत्यप्यधिष्ठानैको
देवतात्तभेदात्तभेदावगतेः पत्नीवतोपि पृथगा
स्त्वयदेवतात्तदा पत्नीवत्तद्देन तन्मात्रानुवादेन
तन्मात्रानुवादेन कश्चिद्विशेषः न चैवं देवताभेदे
सकार्थत्वादिकल्पायतिः द्वयोरप्येकवाक्योपा
दानादग्नये शुचय इति वदेव पार्ष्टिकान्वयावग
तेः पत्नीवत्तदस्य विशेष्यसापेक्षत्वेन वसमुच्चप्र
यप्रतीतेः अतश्च तत्प्रापिसमुच्चयेऽप्युचित्यमा
तर्क्यप्रामाण्यतत्प्रत्येकहतिज्ञातुडित्यमातेति
प्रयोगवत्समुचितो भयदेवत्येपि पत्नीवत्तद
व्ययदेशोपपत्तिः अतश्च भेदकप्रामाण्यभावात्सू
र्वयागानुवादेनैवात्र गणमात्रविधिर्लाभ्यवात्
गुणोपि वनात्र पर्याप्तिकरणमात्रं प्रपित्तकप्रत्य

कौ
द्विधा.
३-

याततात्पशुगतं हतपर्यग्निकराणां तंतस्य च पूर्व
गेषु कृतेषु संभवात्तात्यादिष्वंतर्गतिकलतः
पर्यग्निकराणां तांगकलायो विधीयते तस्य च भे
दकप्रमाणाभावेन प्राकृतस्यैव विधेयत्वादिति
देशेन संभवत्याप्तिकत्वेऽपि कृतोपकारत्वेन ततः
पूर्वमेव गृहमेधीयाज्यभागन्यायेन विधानाव
गते स्यादंतैव कृतप्रयोगविधेयत्वात् तां व्यादने
नातिदेशप्रतिबंधादुत्तरांगव्याहृतिफलकत्वाप
त्तिः न चाज्यभागयोरनुष्ठेयतया प्रतीतयोः
प्रमाणांतरं विनापि गृहमेधीयांगतप्रतीतेरिति
देशप्रतिबंधकत्वापत्तावपि पर्यग्निकराणां त
त्स्य कृतप्रत्ययेन प्रमाणांतरविहितत्वावगतेरिति
देशोपजीवितेन तत्प्रतिबंधत्वात् उपपत्तिरिति वा
च्यं प्रोदिताभ्यामूलखलमुपसलाभ्यामित्यादौ
प्रमाणांतरमंतरेणापि विधानदर्शनात् तन्निष्प
न्नप्रतीतिस्तूपतद्विधिविधानोत्तरकालीनाव
स्थाभिप्रायेण विस्तरेण चैतन्नवमेपर्यग्निकृता
नारायानुत्तरं जंतीत्यत्र निरूपयिष्यते न चैवंपो
न्ननुत्तापत्तिः तत्र पर्यग्निकृता उवादेव ते देशाति
रये दोषा न स्यात् तांगविधेराशंकितस्य देवतासं
भवेन निरासात् तस्मात्ताष्टयागमेवोत्तरं जतिना
रयपर्यग्निकराणां तांगीति विधीयते पातीयतया
हस्तनित्यानुवादः प्रयोजने पूर्वपक्षे ताष्टयाग
संब्राल्लणतर्पणांतमनुष्ठाने पात्रीयतयागस्य

चदर्शपूर्णमासस्याग्नेयप्रकृतितया सिद्धांतत्वाद्
 स्यैव ययं गिर्यकरणं तमिति सूत्रं तया लीयते पूर्व
 स्यैव वा एष प्रत्यभिज्ञानान्न त्रतदंतांगकलापवि
 धानेन फलतो वक्ष्येदप्योतरांगानामिति व्याख्ये
 यं ८ अद्रव्यत्वात्केवलेकर्मशेषः स्यात् अना
 रभ्यश्रयते एष वेदविषयं जते यो दाभ्यं गृहीता सो
 मापय जते तथा परावाय तस्यागुः प्राणपतियोश्च
 गृह्णातीति तत्र किं ज्योतिष्टोमोद्देशेन यागांतरवि
 धानमिदं उत ग्रहणांतरविधानमिति पूर्वययं गिर्य
 कृतवाको यागानुवादेन गुणविधिगीकासयागं
 नरविधौ निरस्ते तत्प्रसंगादिहापितान्निराकरणाद
 वसरसंगतिः तत्र न तावदत्र ग्रहणमात्रविधिः प्रा
 क्यते कर्तुं सहि अंशदाभ्यपदयोर्नामधेयतमंगीकृ
 त्वागुणपरतमंगीकृत्यवानाद्यः ग्रहणस्य संस्कार
 र्कर्मणः संस्कार्यवक्ष्येदेनैव व्यवक्ष्येदसिद्धेर्नाम
 धेयानेपेक्षणात् गृह्णाते संकर्मकत्वान्नित्यं
 कर्मसाक्षात्त्वेन तदभावे ग्रहणविधानानुपपत्ते
 अग्रदाभ्यशहस्यसिद्धिं साख्यदेधानर्हद्रव्यवाचकत्वा
 देषु शहस्यवनिर्यासशक्तत्वेन नाम तानुपपत्तेश्च
 नात्यः अयमभिचरितकृतसंबंधाभावेन इवमात्रो
 द्देशेन संस्कारविधानानुपपत्तेः अदाभ्यवाको या
 गविशिष्टरव्योद्देशे वाक्यभेदापत्तेश्च ज्योतिष्टोमे
 सोमस्य देवतात्वेनाप्राप्तत्वात् तस्याग्रहणस्यैव विधा

कौ
दिशा
३।

नेवाकभेदायनेश्च देवताविशिष्टग्रहणाविधानेत्काप्र
त्ययांतयदोतरास्मातायाः पूर्वाच्येविधौसमासपुन
रातत्वरूपदोषायनेश्च नचपतेसोमादाभ्यन्त्रामजा
रद्वितेसैतइत्यादिमंत्रवर्णादेवसोमदेवतायाः ग्र
हणोप्राप्ततादिधिस्यसोमयदस्यानुवादतेनसमाम
पुनरातत्वरूपदोषइतिवाच्यं ग्रंथोऽपयामगरदोषो
सिप्रजापतयेताज्जहंरह्नामीतिमंत्रवर्णानग्रहोदे
वतायाः प्राप्तोपिग्रहस्येयतेसोमतिमंत्रस्यसाहा
कारातस्यहोमलिंगकतेनग्रहलिंगकताभावात्
त्रदेवताप्राप्त्यनुषयनेः होमपवमात्रविर्णीकदेवता
प्राप्तिमंगीकृत्यसोमायेत्यस्यानुवादाभ्युपगमेज्यो
तिष्टोमस्यव्यकृतापतेश्च अस्तुवाऽभयत्राविग्रहो
देवताप्राप्तिसंस्थापितइयपादकसैदवाद्यंवाहक
तीत्यत्रेवप्रकृतस्ययागस्याभावान्नग्रहोदेवतावि
धिः संभवतीतिनात्रग्रहणाविधिर्भूतः अतएवदे
वतारूपस्यगुणस्यग्रहणोऽसंभवान्निवेशस्यागा
तरबोधकत्वात्पादाध्यायसंगतिः देवतारूपस्यगु
णस्यसिद्धांतेग्रहोविधेयतापूर्वपक्षेययागेविधे
यतात्संदिग्धविधेयताकले अतश्चात्रासदाभ्य
वकोयागपवग्रह्नातिनाविधीयतेग्रंशदाभ्यना
मकोवा तत्रतद्व्यक्तपक्षेतावददाभ्यवाक्यग्रदा
भ्यपदेनहिंसानर्हद्वयमात्रप्रतीतावपिहविर्धुत
इत्यर्थवादादेवताभिन्नसोमप्रतीतिः अतश्चसक्त

आयेन विनियोगभंगप्रकल्पसोमद्रव्यकोया
गोमंत्रवर्णिकदेवतासंबंधकस्यो गृह्णातिना
लक्षयिताय जल्पभिदितज्योतिष्टोमंगत्तेन वि
धीयते सोमद्रव्यकत्सादृश्येन ज्योतिष्टोमध
र्मातिदेशाद्वाग्रहपासप्राप्तत्वेनानुवादोपपत्ते
र्यजतिनैव च यागांतरं ज्योतिष्टोमंगत्तेन वि
धीयते ज्योतिष्टोमशेषत्वे प्रचप्रमायां तैत्तिरी
यशाखास्वंप्राकरणीकं वाकं यवमंशुवाक्ये
यिप्रजापतये साहेति मंत्रवर्णप्राप्तदेवताकोशे
शुद्रव्यकोयागो ज्योतिष्टोमो देशेन विधीयते
नामयेयतयक्षिपिचदेवतासंबंधवलादेवया
गे कल्पिते प्रतिदेशासुरोडाशादिद्रव्यलाभः
ग्रहं वा शुवाक्ये प्रमाणांतरेण देवतायाः प्रमा
निः तथापि ग्रहो नाम्नोः न त्वया देसु संज्ञक
मनिर्धारितधातुर्विशेषावच्छिन्नं कर्म कु
र्यादित्युक्ते श्रव्यत्वेनातिदेशतो द्रव्यदेवतला
भेसुतियागतसिद्धिः ग्रहो यागांतरविधाने
वेतदिति प्राप्तेभिधीयते नेदं यागांतरविधानं
गृह्णातौ लक्षणायां प्रमाणाभावात् भेदकप्र
माणाभावेन यागांतरत्वे प्रमाणाभावाच्च न च
देवतासंयोगलक्षणो गुणः सः देवतासंयोग
लक्षणस्य गुणस्य औत्तेपि ग्रहयो विनिवेशसंभ
वेन यागाभेदकत्वात् न चैन्द्रवयवादि वयागप्र

कौ
हिष्मा.
३२

करणाभावादिनिवेशः प्रकरणाभावेऽपि तेतिरी
यशास्त्राख्यवाक्येन न ज्ञातिष्टोमस्यांगिताबोध
वउपपादकताबोधस्याप्युपतौग्रहयोदेवतासं
योपपत्तेः अतस्त्विदं तावन्मंत्रवर्णिकादेव
ताभ्याः ग्रहणांगतंसुकरमेवमंत्रस्याङ्गिनेनग्र
हणांगतावगमात्तयस्तद्दोममंत्रः सउत्तरभा
वियागोपकारतासंबन्धेनपेन्द्रवायवाभ्यास
संबन्धियान्पार्थम्यमंत्रवयागीयदेवतांप्रकाश
कत्वेपिनदेवतायायागांगतापरः नचतददि
हग्रहणांगताबोधकवाक्याभावादिनिगम
नाविरहः ग्रहयाप्रकरणस्येवतियामकत्वा
त् अराभवाक्येपिययपिमंत्राणिद्रुहणांगत
यानदेवताप्राप्तिरसितथापि विधिवाक्यपव
लक्षणाभियाविनियोगमंगातिदेशकल्पना
दिदोषाभियावसमाप्त्युनराततमेवैकं व्यव
हितकल्पनावदंगीकृत्यग्रासंक्रांतशक्तिना
विधिनादेवताविशिष्टं ग्रहणमेवयागोदेशे
नविधीयते नचलक्षणादिदोषाभियाग्रहणा
विध्यंगीकारेपिदेवतायामंत्रवर्णेनैवप्राप्ति
संभवान्नतद्वैशिष्ट्यस्यापि विधेयत्वमिति वाच्यं
मंत्रवर्णिसहिज्यातिष्टोमयागांगतयादेवता
प्रायकत्वमभ्युपगम्यतेग्राहणांगतयादानाद्यः
सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणभावेनमंत्रस्य

तरंगते प्रमाणाभावात् नांशः मंत्रस्य साहाकार
लिंगतेन संनिधिसात्रेण ग्रहणं गतानुपपत्तेः
अक्रंते शुक्रेण गृह्यमीति मंत्रेण लिंगविनियुक्ते
न संनिधेर्वाधाच्च अतएव तद्विध्यभावे देवताया
नेरभावादिधिनेयदेवताविधेया सायिन पूर्वया
नेयाभांतरे वा वाक्ये भेदविनियोगभंगादेर्विना
कारणानिष्प्रमाणकत्वात् देवतामात्रविधाने
पि अदाभारहीते तस्य नान्यकप्रसंगाच्च अत
समात्य पुनरातत्तत्तूरूपं दोषमंगीकृत्य देवतावि
शिष्टं ग्रहणमेव यागोद्देशेन विधीयते अतो न
ताव एव भेदकः नापि आदाभवात् उतरकाल
तारूपानुपादेयगुणप्रवणायागंतरमे अनुपा
देयगुणस्य हि सत्त्वतिविध्युत्तराणामुपेयकारिणो
ष्या तथैव तत्त्वो धनद्वारा भेदोपयोगित्वं वक्ष्य
ते प्रकृते तत्त्वसंतौ विध्युत्तराणोपि विधेर्ग्रहणसंक्रां
ततया पारिशेष्याभावेन प्रकरणांतरस्याप्यविष
यत्वात् न च संज्ञाया भेदः संज्ञाया यागसामाना
धिकरण्याभावेन तदभेदकत्वात् अतएव ग्रह
णसामानाधिकरण्यात् तदेकतमुपास्यंतर्था
मायपेक्षया इष्टमेव येंद्रवाय वायपेक्षया त्वेभ
दो देवतारूपगुणादधिगंतव्यः सत्तात्त्वग्रहण
स्य ग्राह्यसंस्कारतत्प्रसिद्धेर्ज्योतिष्टोमांगतावलेन
तदीयसोमसंस्काराद्यतत्प्रतीतेः शक्यार्थस्य प्रा
प्रतातत्प्रत्ययायेन अतश्च सुवाक्योपातकमी

को
दिधा
३३

भावीयग्रथादोरेणतदवयोपपत्तेर्ग्रहासंज्ञा
तंत्रं सदाभ्यपदयोर्नानुपपन्नमिति मूलानुयायि
नः वक्तव्यं तत्तद्विधया सोमाद्यद्रव्यपरत्वेने
वोपपत्तौ कर्मकारकाध्याहारद्वितीयो भेदादो
प्रमाणभावाय ते सोमादाभ्यं नाम जारहीवीति
मंत्राददाभ्यं शब्दसोमपरत्वं प्रतीतेः सद्रव्यसंज्ञे
वेयमिति न्यायसुधोक्तः पंध्यापुत्र इत्युत्तरया
मः प्रयोजनं पूर्य पत्तेयं यथाशक्त्यपबंधविषयत
मंगत्वात्सिद्धांते प्रथानत्वात्तेति ध्येयं सूत्रं नुद्रव्य
पदलक्षितदेवतायागांगत्वाभावात्केवलेश्च
नारभ्याधीतेत्यास्मिन् ग्रहाणमेव कर्मेशः स्या
त्तद्वत्स्यापियागस्य देवतासंबन्धोपयादकत्तो
पपत्तेरित्याख्येयं ४५ अग्निस्फुल्लिगदशीनाकृत
शब्दः प्रतीयेत अनारभ्येव श्रुतं पपबंधविधान
मिंचिनुत इति तथा अथातोऽग्निमग्निष्टोमे नानु
पजंति तमुवधेन तमर्तिरात्रेण तं वोऽग्निना तं हि
रात्रेणोत्पारिपकादशरात्रात् तत्र विनोति तं
गाभ्यायागां तत्र विधाय कोशवाचयनविधाय
क इति विचार्यते तत्राग्निपदवाच्यः शुद्धाग्नि
तावच्चयनेनोत्पाद्यत इति न तज्जनकत्वेन चय
नविधिर्युक्तः चयनसंस्कृतलौकिकान्ते अभ
तभाष्यपयोगाभावान्न चयनसंस्कार्यतां न वा
ग्निशब्दस्य निरुद्धलक्षणाया आहवनीयादिय
रतमंगीकृत्य तदुद्देशेन चयनविधिः आहव

नीयस्याधानैकजन्यत्वेनचयनजन्यतस्यता
वदसंभवात्अथवाचपनवाक्यस्याग्रिशब्दे
नाहवनीयादोनिरूढलक्षणायामपिप्रमा
णाभावात्आधानप्रकरणोपवादिअग्रियद
स्यग्राहवनीयादिपदसमभिध्याहारान्निरू
ढलक्षणासमाश्रिताअतश्चधर्मिग्राहकप्र
माणानाहवनीयादेराधानैकजन्यतान्नच
यनजन्यतसंभवःनापिचयनसंपादितस्यो
डिलाधारतसंबंधेनसंस्कार्यत्वंतथासंभवेपि
चयनस्येष्टकाभिरगिंचित्तुतश्चिवचनेनप्रा
प्तस्याविधेयतात्तयद्यपिचतत्रगुणमात्रवि
धानसंगीकृत्येहचयनोत्पत्तिरिष्येततथापि
उत्तरवाक्येष्वनुपजनप्रतियोगित्वरूपस्यगुण
स्ययागसंतरेणानुपपद्यमानस्यप्रवणान्तरनु
रोधेनविनोतेरपिलक्षणायायागपरत्तनिश्च
यःतथाहिअथातोअगिमित्यत्राग्रिमितिदिती
यानकर्मकारकपराअपित्तुलक्षणाशित्सूत्रा
कलक्षणाथस्यानोःकर्मप्रवचनीयसंज्ञात्त
योगतिमित्ताअतश्चाग्रिष्टोमादिहअनुपजन
प्रतियोगित्वंतत्पूर्वभावितलक्षणोद्वितीयार्थः
तत्सर्वदेवदत्तमनुगच्छतियत्तदतश्चादौतत्प
रूपक्रियावृत्तिताविनाभावादग्रियदस्ययाग
परत्तमवगम्यतेअसिवाहवनीयप्राप्त्यातत्प
रित्यायःएवचविंशेष्टविधिगोखपरिहार

को
द्विधा
३४

यमग्निसंज्ञकयागप्राप्त्यालोचनेक्रियमाणोवि
द्वहाकामेवानन्यादिप्रशक्तितायामविधाय
तेननिश्चीयते अतएवतत्रत्यग्निनोतिरिष्टका
वाकप्राप्तवयनानुवादः सन्त्यागलक्षकः
तस्यचफलापेक्षायांपुरस्तादुपसदांप्रवर्षिणा
प्रवृणक्तीतिवक्तृत्वविधियेराणापिश्रुयात
इतिवाकेनार्थाकृतंगतसिद्धेः अभोत्येवेति
फलश्रवणामर्थवादः श्रुगापेक्षायांवाक्यत
त्सोमातिदेशकस्यने अतश्चसिद्धेवाकांतरो
पातात्तत्रनुयजनप्रतियोगितरूपाद्गुणागां
तरत्वं अतएवयादाध्यायसंगतिरेपि अनुयज
नप्रतियोगितस्यवक्ष्यमाणरीत्यासित्यासि
द्धौतिश्रुविधेयतात्मादिगविधेयत्वं अनेतरा
नुवाकांतरोपात्तोदेवतारूपोऽग्नोप्रदोपि
संभवत्तमेदकोयागस्य अयंतवयनेअग्नि
विशमानताभेदकपदेतिपूर्वपक्षोत्थानाद
ष्ट्या यतवार्तिकेअग्निशष्टस्याप्यातरत्या
दिवाकेअग्नियजतीतियागसामानाधिका
रायायागनामधेयतावगमादुपतिवाका
पिविनोतेर्यागपरत्वं अथातरत्यादिवाकेषु
ततयागानुवादेनअग्निष्टोमदिसंस्थादिरात्रा
दिकालाश्चैकालिकाविधीयन्ते तत्रत्यानुश
हस्यपववावप्रथमायतोपज्ञानमित्यनेन
प्राप्त्येतिष्टोमोतरकालतानुवादः उक्त्या

देवाकोष्ठवयज्रतिपदसेवानुषंगो नानुशादस्य
यागस्य च अहिः फलं रात्रि सत्रवदिति पक्षोत्तरमु
क्तं तदुक्तं कभेदाभावेनासंगतिप्रसंगादग्रिपद
स्य रूढस्य सामानाधिकरण्यमात्रेण नामधेय
तायोगान्तामानाधिकरण्यस्य वाग्रिशब्देन शा
ब्दयोगतिमिति द्वितीयांतत्वेन इत्युपपादत्तादस्य
धानुशादस्य सायेदतापतेरूपेदितं तस्मान्पूर्वो
क्तविधये वयागविधिः पंचवाग्रे स्रोत्रं अग्रेः श
खंचिपस्य षड्यसदो भवन्तीत्यादिलिंगदर्शनम
भुपपत्रं भवति अथवा वयनस्यापूर्वत्वेन स्रोत्रा
यभावात्त्रिगदर्शिनानुपपत्तिः सूत्रं स्पष्टं इ
त्येवास्याद्यौ दनायासदर्शनात् अग्रिशब्दस्य
निरूढलक्षणया ग्राहवनीया ग्राहवनीयादि
परत्वात् संस्कारकत्वेनैव स्तुतिव्यायस्यंडिताधा
तसंबंधेन यथाश्रुतचयनविधुपपत्तौ उभयो
रप्यश्रुतयागपरत्वं कल्पनरूपकावाक्यस्य च
विशिष्टविधिपरत्वं कल्पने प्रमाणाभावः नचा
नुपजनप्रतियोगितस्य यागपरत्वं विनानुपप
त्तिः याकामनुभुक्तरत्यादौ विजातीयक्रियास्य
लपितदर्शनात् देवतमनुगच्छतीत्यादौ तक्रिया
तरानुपादानादुपाधितत्वाद्गमनस्यैव प्रतीतेः
प्रकृतेतचयनक्रियाया एव प्रकृतत्वात्तामादा
येवानुशादोपपत्तिः अतएव वयनोत्पत्तिवाको
ग्राहवनीयदेः संस्कार्यत्वावगमेयि धानवदनु

कौ.
दिधा.
३५

न्यायतेन सरूपे ग्रानर्थकादायिं समाष्टीति वडया
योगायेतायां प्रकरणाभावे पिश्रयांतरत्यादिवा
कौरग्रिष्टोमसंस्था कज्योतिष्टोमायंगनेन चयन
विधीयते अतएव तत्र चयनस्य शास्त्रसिध्यर्थ
तत्रत्याग्रिपदेन चयनसंस्कृताग्रिलक्षणाचय
नमात्रलक्षणावाभ्युपगम्यते इत्यतिवाक्येनोप
योक्ष्यमाणो हवनीयायाधारभूतस्य निष्पादक
त्वावगमानस्य च पूर्वकालत्वं विना नुपपत्तेरुप
सदिनत्वस्य प्रमाणांतरसिद्धत्वाच्चानुशादोऽनुवा
दः अग्रिष्टोमशास्त्रस्य वजातिशक्तिन्यायेन संस्था
वाचकस्यापि शक्तिन्यायेन संसंबंधि यस्याप
कृतात्प्रकृतौ वादिनुक्ततादिति न्यायाः ज्यो
तिष्टोमतस्यैव चाग्रिष्टोमपदशक्त्यावच्छेदक
स्योदेष्यतावच्छेदकत्वात् न ज्योतिष्टोमतस्यैव
विशेषणाविवक्षालात्वेन ज्योतिष्टोमतस्यैव
ववा देश्यतावच्छेदकत्वकल्पनात् दविवक्षा
यामपि न दोषः पजतिश्च साधुत्वाय प्रनुवादः
अथातः शब्दोऽपि प्रामाद्यत्वात् केवलज्योति
ष्टोमोदेषो न चयनमात्रममेष्टांतरस्य त्रायेन
वाक्येन विधीयतेः अत्र च ज्योतिष्टोमप्रयोग
संबलितत्वाच्चपनप्रयोस्यानुष्ठानसोदेष्या
ज्योतिष्टोमागतप्रसक्तावपियशुकामश्विवा
तेत्यादिवाक्येन चयनस्य काव्यत्वावगमान्न तदं
गते चयनस्य हि पशुर्धत्तेति यावत्तेनाश्रया

येपि विनोते सकर्मता उत्पत्तिवाक्यावगताग्रिक
र्मकत्वागते राहवनीयसंस्कारकस्यैव वयनस्य
पञ्चार्थतावगमात्तस्योपयोगायेतायोपेष्टा
हवनीयस्योपदेशिकी श्रोतव्ये देशिकप्रक्षेपदा
रिका प्राप्तिस्तस्य योगांतः पातावगमे संस्कृ
ता हवनीयस्यापि ज्योतिष्टोमप्रयोगसंबन्धि
तत्वावयनप्रयोगस्य तस्य योगांतः पानः स
लभरावः तत्र वा प्राप्तां गतसिध्यर्थमर्थविधि
रर्थवानेव अतएव नैज्ञानप्रयोजनत्वात्काला
र्थयवायसंयोग इत्यप्यपारं कालस्य प्राप्तौ
नाविधेयत्वात् न च ज्योतिष्टोमस्य प्राकराणि को
तरवेयवरोधादेतस्य वचनस्य विकृतमग्निष्टोमा
भिप्रायतं शंकां अग्निष्टोमपदस्य प्रचुरप्रयोगे
ण ज्योतिष्टोमरावशात्तया यतस्यापि निरव
काशतात्सातरवेदिकेष्टुक्तत्वाविनीतोत
रेयां त्वाग्निः श्रीयत इति वचनेनाग्न्यंतरवे समु
च्चयविधानेनाविरोधात् इदं हि वचनं च यननि
व्यायस्य लाधारत्वेनानेव काशता सिद्धवन्निर्दे
शान्यथानुपपत्तिकल्पितेन विधिना तोवेदिं वि
दचेत्समुच्चयं फलति दाशमिकी अग्निर्विकल्पो
क्ति नोतरवेदिप्रतियोगितविषयिणी अपित
साभावप्रतियोगितविषयिणी तत्प्रमाणं च
सत्रे सव्यारोपकालविधिपरे वा केपयग्रिंचेष्य
माणं भवतीति सिद्धवत्प्राप्तिकत्वात्तु वा २३
तितत्रैव वदते न चैवं च यनमात्रमिवोतरवे

कौ.
दिधा.
३६

दिमात्रमपि ज्योष्टेमेकदापि न स्यादिति वाच्यः उत
रवेद्याप्रतिनिदधातीति वचनेनोत्तरवेदेः संयो
गपृथक्कृत्यायेन साक्षादग्निधारणार्थत्वेनापि
विनियोगात् इदं हि वचनं न परंपरसंबंधेना
धारविधानपरं वचनाधारतविधिवत्तेनैव त
त्सिद्धेः अपित वचनाभावपक्षे साक्षादाह
वनीयाधारविधिपरं यद्यपि तद्विधिविषये
स साक्षादधारतसंप्राकरणीकत्वात्तदवरो
धे वयननिष्ठा यस्य दित्वा निवेश इति शक्यते
वक्तुं तथाप्यग्निष्टोमपदस्य ज्योतिरिति श्लोमस्य
वशात्तथापि निरवकाशात्तत्रैकोपि विरोधः
अतएव बोधायनकस्यादौ अग्निष्टोमेन पक्षमा
णो भवति संतिष्ठतोः अग्निष्टोम इत्युपक्रमोपसं
हराभ्यां दीक्षाणीयायंगमात्मानं संगच्छते अन्य
थाप्यग्निष्टोमशब्दस्य प्रकृतिविकृतिसाधा
रणाग्निष्टोमसंस्थकृतमात्रपरत्वे दीक्षाणीया
दीनामपि प्रकृतिविकृतिसाधारणायतेरिति
देशविधेस्तदीयस्यानुपपत्तेः अतोऽग्निष्टोमा
दिपदानां पार्थक्यपदस्यैवार्जने ज्योतिष्टोमपदप्र
चुरप्रयोगात् तत्परतया निवकाशसंनैव मये
रुत्तरवेद्यासमुच्चये भिन्नकार्यत्वापत्तेरुत्तरप
वेदिकार्याय ज्ञातरीयधर्मप्राप्तिः संकषेव
त्वमाणा विरूप्येतेति वाच्यं उतरवेदेः संयो
गपृथक्कृत्यायेन कार्यद्वयावगमात्तदमीणाम
पि कार्यद्वयकृतावगते स्य न निष्ठादितस्य

इलस्यत्तसात्तादग्निधारणारूपकार्यार्थत्वेन तदं
शोऽतवेदिकार्योपन्नत्वात्तद्धर्मप्राप्त्युपपत्तेः अ
तएव कार्योत्तरं शोऽसमुच्चयमानोत्तरवेद्याम
पि धर्मात्तरवेदिधर्माभवंत्येव तत्राविदेवतं
त्राविहृदेषु ताहतिरित्यन्यदेतत् सर्वथाज्यो
तिष्टोमोद्देशेन वयनविनियोगविधिरिति सि
द्धं अतएवात्रुशब्दोक्तकालयोगेपि वयनसंज्ञा
तत्तादिधेरदाभ्यवाकावदेवनज्योतिष्टोमोत्तर
ताशंकाज्योतिष्टोमातिदेशेनैव सर्वविकृति
वयनप्राप्तिसिद्धावपितेषु पुनर्वचनं वयना
श्रितगुणकामानां श्येनचित्तिं विक्षीतसर्गका
वयनस्याप्रयत्नत्वात्पृथगर्थवयनेऽपूर्वापत्तपिव
त्तावश्यंभावेज्योतिष्टोमप्रकरणाभावेपि अथा
तइतिवाक्येनज्योतिष्टोमस्यैवोपाद्धितत्वात्तद
पूर्वसाधनीभूतवयनस्यैवाप्रयत्नापत्तेर्विस्त
तोप्राप्त्यभावाज्ज्योतिष्टोमतत्त्वोपाद्धितिसंया
दनदानात्तदपूर्वसाधनीभूतवयनस्यतत्तादि
कृतिरस्यपिकासुचितत्वात्प्रार्थवयनपुनर्विधा
नंयुज्यते अतएवातिरात्रादिपदानां प्रचुरप्रयो
गात्तत्संस्थाकज्योतिष्टोमवाचिनामपिज्योति
ष्टोमेववनस्यपूर्ववाक्यादेवासिद्धेस्तदाश्रितफ
लार्थसंस्थापितवयनोपदेशस्यैवचित्पादि
गुणकामानां संस्थाप्रयत्नभूतज्योतिष्टोमसंबन्धि
वयनोपदेशेनैवप्राप्तिसंभवेन अर्थत्वादगत्यात्

तत्संस्थकविकृतिलक्षकसंनानुपपन्नं पदं शुभा-
कामप्राप्तिरूपप्रयोजनसंज्ञेऽपि प्रकृतावग्रे उक्त-
लिंगवशेनाग्निः सोमांगं चेद्धतामिति ज्योतिष्टो-
मप्रकरणाच्च कात्यायनवचनेन च यादिकत्वाव-
गमात्सर्वविकृतिष्वपि तथैव प्राप्तेर्यदमयश्च रु-
र्भवति उत्तरे हंदि रात्रि स्याद्यत इत्यादिव उ दिवि
कृतिषु कासु चित्सु न प्रवृत्तांतन्नियमफलमि-
ति प्रयोजनान्तरमपि तेयं न च ययनप्रकरणा-
च्च प्राणाकामप्राप्तिफलकत्वे संभवति दूरच्छतत-
द्विकृतिविधेः कदा कदा तापनातिदेशप्रमाण-
काग्नियान्तिकलोपास्तितिसायेद्यनियमफल-
कतकल्पनानुपपत्तेरिति वाच्यं तत्तद्विकृतिता-
वच्छेदकावच्छेदकावच्छेदे नाग्निविधोनियमस्या-
र्थसिद्धत्वे कल्पनीयत्वात् अतिदेशोपास्तितिं
विना अग्निविधिगतैवेत्यर्थं प्रति संधानाभावे
न प्राणाकामप्राप्तेरपि प्रयोजनत्वाकल्पनाच्च
अतिदेशोपास्तितौ च सृष्टितितद्वो धितया दीक-
तस्यैवोपास्तितौ नियमस्यैव फलतौ चित्वाच्च न
चैवं कुरुप्रोपकाराग्निपुनप्रवणाद्देहमेधीयाज्य-
भागस्यायेनांगान्तरपरिसंख्याफलकतस्याप्याप-
त्तिः तद्वदिह अतिदेशाधीनप्राप्तिकादवनीयप्रा-
प्त्यपजीवकत्वेनातिदेशलोपकत्वात् संभवेयि उक्त-
उपपत्तेः हिरात्रादिषु अतिदेशप्राप्तांगविषयलिं-
गसम्भवाच्च अतः परिसंख्याफलकता संभवेपि

उक्तृषोभयफलकतेनकाचिदनुपपत्तिः तंत्र
 त्नादौतनियमफलकतानेगीकारेवीजंनपण्या
 मः नचेकस्यफलदयसंकरोदोषाय उतरेदुदि
 रात्रस्पष्टयतेमध्यमेहंवित्रात्रस्पष्टतर्षेचमर्थह
 न्नहोनस्येत्यादौवदुपसुधाट्टपत्तात् तथाहिः
 ज्योतिष्टोमप्रकरणेपरावविद्वान्वोडाशिनेगद्व्या
 तीत्यनेनवोडाशिसंज्ञकंग्रहणमात्रातेज्योतिष्टो
 मांगः तस्यमात्रवर्गीकदेवताबलादेयेंद्रयापवा
 दिवदेवयागाभ्यासोप्यर्थसिद्धः एकविंशोभव
 तिप्रतिष्टित्येत्यनेनचतुर्दशतेनसोत्रंविहितं
 दत्रवोडप्यादिशब्दायथाग्रहणोप्रयुज्यंतेतथा
 सोत्रेपिपकविंशः वीडशीअग्निष्टोमसामेत्यारि
 प्रयोगात् संस्थावचनतेवेवोश्रुतिस्यतिकल्प
 सूत्रादिप्रयोगात्सप्तमेवासंस्थासंसर्गक
 स्यतिष्ठतेः संमाप्तिवाचिताततसोत्रैः क्रतोः स
 माप्तयउच्यते यद्यपिचततः परमयंगानिप्रधा
 नाभ्यासाश्चकेचित्संवेतथापिनसोत्राणिवा
 निविदितिसंस्थाताविधातः अत्रचवोडप्यादिश
 ब्दानांप्रचुरतरप्रयोगात्संस्थासंवशाक्तिर्नतग्रह
 णादोः यद्यपितसंस्थाकज्योतिष्टोमेपिप्रचुरप्र
 योगोत्येवतथापिनागृहीतविशेषाणाम्यायात्प्र
 चुरतरप्रयोगाच्चसंस्थायामेवशक्तिर्ज्योतिष्टोमे
 तनिरुद्धलक्षणाप्रचुरप्रयोगात्क्रतेतरेतसांप्र
 तिकीकाचित्प्रयोगात् तत्रचयोरुक्तिर्वीचनि

कौ
दिपा.
२८

कीअग्निष्टोमसे - योनामिष्टोमस्तोत्रोत्तरं उक्त्यादि
कंवित उक्तसे - योततउत्तरमुक्त्यस्तोसाणिनत
तस्यापुत्ररंषोडश्यादि. षोडशिसं - योततउत्तर
षोडशिसोत्रंनततस्यापुत्ररंअतिराशदि अतिरा
शसे - योततेनैवसमप्रितितत्रचषोडशिसं -
याःप्रकरणाच्चतस्रःसोमसे - इतिवचनाच्चज्योति
ष्टोमोगतप्रत्यक्तोशोडशिनारीयकामस्तुवीतेति
वचनेनज्योतिष्टोमाश्रितायास्तस्याफलोदेशेनवि
धिरुक्त्यातिरात्रयोरिवपशुकामउक्त्यागृहीया
तिरात्रेणाप्रजाकामंयाजयेदिति वचनाभ्यामनतप्रि
ष्टोमसे - वक्तृत्वेगत्वं. अत्रचसर्वत्रसे - रावफला
देशेनविधीयंतेनतस्तोत्रादिततसे - कयागादि
वा. तत्रशोडश्यादिशशानामशक्तत्वात्. लक्ष
णयोप्रमाणाभावाच्च अतएवात्रस्तुवातेत्यादिधा
तुर्निवपतिवदनुवादराव. अतश्चषोडशितः का
प्यतेपिकृत्तंगतासिधर्थेअप्याग्निष्टोमेराजन्यस्य
गृहीयादपुष्पेइत्येतद्वयंनवितथाते. अत्रहि
नाग्निष्टोमादिसंस्वांगत्वेनषोडशिसंस्त्वाविधिः
विरोधेनसंस्त्रायो. संस्त्रपातासंभवान्. अपित
प्रतिप्रसवार्थकापिशस्त्रारस्यास्त्रकरणच्चज्यो
तिष्टोमोगतयेवअतरावतत्रत्यमाग्निष्टोमादिप
दंलक्षणयातद्गृहपत्यभ्यासपरं. सममीयसति
सममीयानंतर्पादिरूपकालपराततश्चराजन्य
कार्तृकत्वेनितितेयोतिष्टोमोगतयाअग्निष्टोमा

भासोतरकालविशिष्टबोडशि संस्त्राप्रयोगो
विधीयते अथी चतस्रस्ततस्त्रानिहतिः अत
अतिप्राप्यग्रीष्टोमसंस्त्राकायाचो संस्त्राव्रा
ह्मणवेष्ययोरेव कायातवोडशि संस्त्रासर्व
वामेवेति विवेकः रातस्त्रेवयाग्रीष्टोमसोत्रो
तरकालीनस्यबोडशिनोः त्याग्रीष्टोमइति सं
ज्ञा अत्यग्रीष्टोमेराजस्यस्यगृहीयादिति शाखा
तवचनात्तयत अतिरात्रेब्राह्मणस्यगृहीयादि
तिवचनंतत्रब्राह्मणकर्तृकत्वेनिमित्ते अतिरा
त्रसंस्त्राकज्योतिष्टोमोद्देशेनबोडशिग्रहणावि
धायकः ननुअतिरात्रसंस्त्रोद्देशेनतस्याः प्रा
कृतांगैरेवनिराकांतत्वं नाप्यग्रीष्टोमइति
वदितिः अपिशब्दाभावात् अनुवंगोगीकारे
उक्तावाक्ये तत्पाठेवेप्यर्थात् अतोयथाकपव
वाक्यार्थः तस्यवनिम्यवत्प्राप्तौ नातिरात्रेबोड
शिनंगृह्णातीत्यनेनपादिकतसिद्ध्यर्थनिषेधो
पिनानुपपत्तः तेनब्राह्मणस्यविकल्पोऽप्येवं
तर्नेवेति सिद्धे यततिरात्रेबोडशिनंगृह्णाती
ति कविशिल्पतेवचनंतइतिरात्रेब्राह्मणस्येव
तदेवब्राह्मणपदपरित्यागेनेतिवेदितव्यं भित्त
त्रेपिवाब्राह्मणवाक्येचोपसंहारइत्यवधेयं अ
तश्चेतरेहान्नित्यादिवाक्ये सुदिरात्रोत्तराहस्या
तिरात्रसंस्त्राकतादतिदेशतोविकल्पेनप्राप्तवो
डशिग्रहणस्यनियमः ब्राह्मणानिमित्तकत्वेन

को.
दिपा.
३५

प्राप्तस्यानेमिनि कतसि विद्वारा राजस्यैव श्यो
रवितस्य प्राप्तिश्च पार्थसारथ्युक्ता फलं. अहीना
दीनामहरंतेरेषु अतिरात्रसंख्याकेषु योऽंशे प्र
हपरिसंख्याच फलं. अतएव यक हीनस्यैक
मेव चतुर्थी तत्र अहीनांतरमादायेति दशमे
वक्ष्यते उक्त्याग्निष्टोमसंख्याकाहरंतेरेषु राजस्य
राजस्यादिनिमित्तक योऽंशे परि संख्याये च अ
त्र च दिरात्रादिवाकोषु दिरात्रापुरेणो न उतराह
रायाधिकरणक योऽंशे विधानात् फलव्या
यातः तेन सर्वत्रैव फलसंकर्य स्पष्टता तमुक्ते
नेत्यादावपि तत्सं करो न दोषायेति सिद्धं तिसं
योभाकृतसुदात्म्यात्तेन धर्मविधानाति य
तलिंगदर्शनेन अग्निशब्दस्य यागपरत्वेऽप्यप्य
सं अग्नेः शास्त्रमित्यादितत्रत्याग्निशब्दस्य लक्षण
यावयनसं पादितस्य लस्यापिताग्नि सं पादित
यागपरत्वेनाप्युपयतेर किंचित्तरां अतएव च
यनप्रकरणे अग्निशब्द उत्पत्तिवाक्यस्य ग्राह्य
नीयपरः विंति योगवाक्यस्य अपनपरः हिरण्य
शकलैराग्निं प्रोक्षतीत्यादिवाकोषु अग्निस्यापन
प्रागभावि यदार्थविधायकेषु स्यात्परः अत्र
स्त्रोत्रमित्यादिषु तयागपर इति धर्मविधानात् य
पातिः प्रयोजनं सूत्रं वस्य १० प्रकरणांतरं प्र
योजनात्यंतं तदेव गुणप्रमाणकं भेदेत्यापवा
दं प्रसाध्याधुना क्रमप्राप्तः प्रकरणांतराभेदो

निरूप्यते कौंडपायिनामयने श्रूयते उपसद्विष्णु
रितामासमग्निहोत्रं तद्धुतिमासं दर्शपूर्णमासा
भ्यां यजते मासं ये स्य देवेन मासं वरुणा प्रयासे
मी संसाक मेधेन मासं शुना सीरीयेणैतितत्र
किं मे शुप्रसिद्धानि होत्रा यत्र वा देन मासादिगुण
विधिरुत मासादि विशिष्ट कर्मांतरविधिरिति वा
र्यते अत्र च मासादेरनुपादेयस्य गुणस्य पूर्वपक्षो
सिद्धांते विधेयत्वेनाश्रिते पिकृति साध्यत रूपो
पादेयत्वेनानिश्चपाताट्टकगुणप्रयोज्यभेदनि
रूपणोपादाध्यायसंगतिः दूरस्थास्यापि च यत्र
स्याग्निष्टोमपदलक्ष्योतिष्टोमांगंतेभिहिते
सुतरामग्निहोत्रपदवाच्यपूर्वकर्मांगं तं मासा
देर्गुणस्य संभवतीति पूर्वपक्षोत्पानादनंगरसं
गतिः तत्रधातोः पूर्वविहिताविहितसाधारणा
वाचकस्यापि पूर्वविहितमात्रवाचकेन नाम्ना
समभिवाहारात् पूर्वविहितकर्मापस्यापकत्वो
पपत्तेर्न तावद्दूरस्थमात्रेण कर्मांतरविधायि
ताशंका नवैवमभ्यासाभ्येदोपपत्तिर्मात्यादिवि
धानार्थत्वेनाप्यपरत्वात् न च मासादेर्विधाना
योग्यं कर्त्रादिवत्कृतिसाध्यत्वेन रूपेणात
दसंभवे पिकृत्यधिकरातादिना तत्संभवात्
अथवा कालादेर्विधिसंस्पर्शाभावेनाविचक्षा
प्रसंगात् न चैवमपि प्राकराणिकसाधमादिका
त्तावरोधेन मासादिगुणस्य निवेशा उपपत्तेर्गु

कौ
दिवा.
५

आभेदोपपत्तिः सायं प्रातः कालस्य तावदमावा
स्यापरा वद्याप्य बापकभावेनोपपत्तेर्विरोधाभा
वात् नवग्रहसंयोगवाचिद्वितीयांतमास्यदो
यदिष्टसातत्येनविरोधः आहारविहाराद्यावश्य
ककार्यानुरोधेनसातत्यवाधावश्यंभावेजातेष्टि
त्यायेनप्राकरणीककालोपसंग्रहस्यापिसिद्धा
तश्चोपपत्तेः नवजीवनाख्यनिमित्तेनास्यविरोधः
सायमादिकालेनेवनिमित्तस्यमासेनास्यवच्छेदो
पपत्तेः अतश्चमासावच्छिन्नसायंप्रातःकालीन
जीवनस्यैवनिमित्तत्वात्तावभिः प्रयोगैरेकः प्र
त्यवायुपरिहारश्चिसिध्यति काम्यप्रयोगेवा
मासादिविधानान्नकास्त्रिद्विरोधः वस्तुतस्तस्य
त्यपि विरोधेमासस्याविशिष्येवविहितत्वेननिव
काशनादस्युत्तरवेद्योः साक्षादग्राधारतायामिव
विकल्पोपपत्तिः अतएवदृष्टीपूर्णामासादौषोर्णी
मासादिकालेनविरोधपरिहारासंभवेपिनदोषः
अस्तुवामासादेर्जरामरणादिरूपनित्यप्रयोगा
वधिवदनुकूलतयावधितेनविधिः अथवाकौ
उपापिनामयनपवदीक्षितत्वेनपशुदस्यस्यनि
विहस्यवाग्निहोत्रादेर्मासप्रतिप्रसव अथवाअ
ग्निहोत्राप्रदेशेनमासकालेविहितेपिउदेष्यते
नप्रकरणेउपास्थितानामग्निहोत्रादीनांनिराका
नाणामपिसचप्रयोगवचनेनकालेविधानान्ति
त्यप्रयोगेणाविरोधः नचैवंहादशादीनस्यत्या

दावपिग्रहीनसोदेष्यतेऽनोपस्थितताज्जोतिष्टो
 मप्रयोगविधिनाफलेग्रंगतयावाग्रहणापन्निः
 संवत्सरपरिमितसत्रप्रयोगस्य रामासपरिमि
 तसोमयोगैरपरिहराणां कांतावशेन सूतोनि
 राकांताणामपिग्रहीहोत्रादीनां फले विधानेपि
 ग्रहीनादौ तदप्रसंगात् अतो मासादिरूपस्य गु
 णस्य कालांतरावरोधेपि निवेशोपयते नैगुणा
 हिदः नवप्राप्तकर्माववादेनोपसदांतदुत्तरका
 लतस्य च विधौ वाक्यभेदापत्तेस्तदापादकस्य गुण
 स्य गुणभिदकतोपपत्तिः कालविधेः प्रयोगवि
 धितेन पौर्णमास्यायजेतेत्यादौ कालत्रिकसा
 हित्यरूपानेकगुणविधिवद्वाक्यभेदान् मा
 संदर्शयौर्णमासाभ्यामित्यत्रोपसदुत्तरकालत
 स्यात्प्रततेनाविधेयता च नवोपसद्विरहितेत्य
 स्यानुसंगसंभवः उभयोरप्यनयेत्तत्तेन तदसंभवा
 त् अतो नाकर्मांतरविधिरिति प्राप्तेभिधीयते स
 त्संनप्रमाणांतरम भेदकं तथापि तन्ननुपादेय
 गुणयुक्तानुपास्थितिरूपं प्रकरणंतरं समस्येव
 भेदकं तथाहि विधिस्रावदप्रवृत्तप्रवर्तनसु
 भावः प्रमाणात्वात्ताततापनफल इत्यविवा
 दं अतो विधेरत्ताततापनविषयतापरपर्यायं
 विधेयतं पुरुषप्रवृत्तिविषयतापरपर्यायं वा पा
 देयतं ह्यमपि ज्ञायं तदपि सामानाधिकरण्ये
 तेत्युत्सर्गः तच्च पदश्रुत्या धातुर्थापवेत्यापि उत्स

को
दिष्वा
५८

गपव. योग्योपपदसम्भवेततदर्थं ह्यतिशयपवा
दः अतएव यदाहवनीयेजहोतीत्यादिशिष्टविधि
भिर्गोत्रभिषाघदक्रसुपातधातर्थस्यभ्यस्तस्य
याचोपादेयतंविधेयतंसामानाधिक पेनाह
वनीयपवबोध्यते. संभवतिचतस्यवाजपेयाधि
कराणोक्तरीत्याप्रणयनप्राडक्षरणादिरूपवि
शिष्टत्वेनोपादेयताविधेयताच अतएव तानिर्वा
हार्थं कर्मणः प्राप्सलोचनायां प्रायकविधुप
स्रापकप्रमाणंतराभावेपिजहोतिर्नेवकथंविज
डुपस्रापनाडुदृश्यताविधातः यत्रतनयोग्यमु
पपदयथासासमिमादौकालादेकीजपेयाधिक
राणोक्तरीत्येवोपादेयताविषयतात् तत्रोपादेय
तस्यपारिशेषेणधीतर्थमात्रह्यतिहासामाना
धिकराणार्थविधेयत्वमपितद्वतमेवविधिरवबो
धयति एवंसत्यपिचदिसांयंजहोतीत्यादिवत्
त्यभिज्ञापकंप्रमाणंसंनिध्यादिप्रभविष्यतज्ञ
तोः गत्याकालादौविधेयतंकर्मणीवोपादेयत
मित्येवंवैयधिकराण्यप्याप्रीयेतः संभवतिहि
कालादौ कर्तव्याप्यतरूपोपादेयतासंभवेपिह
त्यधिकराणादिनाश्रुतातत्तापनविषयतां
विधेय तं अतएवचविधिसंस्पर्शादिवत्ताग्रगतं
व. नततदस्मि अतः सामानाधिकराण्यलाभाधी
विधेयत्वस्यापिधातर्थह्यतिर्तमेवबोधनादिहि
ताविधातायोगोभेदसिद्धिः अत्रचधातर्थउपादे

यत्तु सामानाधिकरण्यात् न विधेयत बोधने प्रकरणा
तर व्यापारः तत्रापि अनुपादेयगुणात् तदस्य सत्त्वं
अनुपादेयता यन्नुपादापरिशेषात् प्रमाणात्
रुक्तस्य धातुर्धत्तस्य अनुपादेयतायादने व्यापारः
प्रत्यभिज्ञापकप्रमाणात् सच सन्निधादेरुपादे
यत विधेयत सामानाधिकरण्यात् प्रतिबंधकत
स्य तद्व्यमाणात् तस्य तापकप्रमाणाभावस्या
सन्निधेरुक्तविधोयादेयत सामानाधिकररो
यन्विधेयत बोधने व्यापारः पतएव भवदेवा
दियं प्रयोगोतिरशब्दाभ्यामभिप्रेतेः अत्र चो
पादेयगुणाभावपवप्रयोजको न तनुपादेयान्न
यएवं गुणा सामान्याभावेऽपि परिशेषेण धातु
र्धत्तस्य अनुपादेयता पादनोपपत्तेः अत्रावदशमि
रदमेधेऽपि प्राज्ञभागे यजतीत्यत्र कर्मोत्तरत्वं
वपत्ते प्रकाशान्तरप्रमाणोपन्यासोऽप्युच्यते न
चैवं तन्न यजतीत्यादावपितदायतेः कृत
मभ्यासेनेति वाच्यं सत्यप्युपधेयसाकर्षणाय स
रूप्यात्मा कर्षीत् अभ्यासेऽनुपादेयतायतं त्रीक
त्परिशेषेण धातुर्धत्तस्य विधेयतायादनेमेव व्या
पारः अत्रावतत्र सन्निधिः प्रतिबध्यो न तत्र प्रक
रणांतरश्च प्रतिबंधकः प्रकरणांतरस्य लेतनपा
रिशेषेण विधेयता पादनं व्यापारः विशिष्टवि
धेयांतरेऽपि पादितोपादेयता सामानाधिकरण्य
लाभा र्धधातुर्धत्तस्य विधेयतायादने अतो न्यायश

कौ
दिया
४२

पिरसासंकीर्तितायुक्तः प्रकरणांतराभेदः ननु प्र
करणापेक्षयापि प्रबलस्य नाम्न एव सन्निधा
यप्रमाणस्य सत्तात्मानाधिकरण्यप्रतिबंध
कतोपपत्तेः कथं मान्यमग्निहोत्रं जहोतीत्यत्रा
पि भेदसिद्धिरिति चेत् न नाम्नः खंडवाकार्य
बोधदशायां लिंगसंख्याप्रकारकस्यार्थबोधक
त्वेन तदप्रकारकधातुपदबोध्यधनार्थत्वमिति वि
धेयतस्य समानप्रकारकताभावेन नाम्ना प्रति
बहुमशकात्तात्पर्यसिद्धिः धनार्थत्वमिति
विधेयताप्रतिबंधकतयदातोः सविषयरपर
तप्रमायकतया तो हि सन्निधिविषयीभूतस्य
यकर्मपरत्वे प्रमापिते विधेयार्थकतं प्रतिबध्य
ते अतश्च सन्निधिना अग्निहोत्रं जहोतीत्येतदा
कागतजहोतिपदबोध्यस्य लिंगसंख्यातत्वात् नपि
नरावहोमविशेषतमात्रप्रकारकतयापस्यापि
तस्य सायं जहोतीत्येतदाकागतजहोतिर्न
तदाकागतजहोतिबोध्यतत्प्रमायणा युक्तात्
स्य तदाकागतजहोतिर्न विधेयार्थकतप्रति
बंधकताः प्रकृते तल्लिंगसंख्यात्वापि होमविशे
षतत्प्रकारकतया नाम्नापस्यापितस्य होमस्य
मासमग्निहोत्रं जहोतीत्येतदाकागतजहोति
नाबोधयितव्यशक्यमेव न नाम्नः तद्विधेय
यार्थकतप्रतिबंधकतोपपत्तिः वस्तुतस्तु न
नाम्ना विजातीयहोमतत्प्रकारकबोधजनकता

पि. तथा ते जज्ञे होति पर्याय तेन सह प्रयोगानां य-
तेः अपि तत्र अग्निदेवता कर्तुं मते नैव. अनतिप्रसं-
गस्य प्राचीनप्रयोगाभावेनैवोभिराधिकरणोर-
स्थापितेन योगश्चेदरूपेण न गीकरात्. अन्यथा
मत्तर्था लक्षणादिभिर्या अतिप्रसंगभंगार्थमपि
इयं गीकारे सोमादावपि तदापत्तेः. अतः समान-
प्रकारताभावान्न नाम्नो धात्वर्थवृत्तिविधेयत्वप्र-
तिबंधकता अग्निदेवता कर्तव्या पूर्वयागेऽवाधि-
तत्वेन साधनत्वात्. अस्तु वा विजातीयहोमत-
प्रकारकबोधजनकतानाम्नः. तथापि तज्जस्यो-
पास्थितेर्नामातिदेशविधया भेदात्तदुपपत्तेना-
मुपपद्यमानत्वात् तद्वोधप्रतिबंधकताः. अत-
रावयत्रनाख्यातेन भेदबोधसूत्रनाम्नः. पूर्वकर्मे-
पस्थापकत्वेनाख्याता समानाधिकरणात्तादिष्ट-
मेव. अतएव यत्र कृतायां अनुमितायां वा भाव-
नाया विधेयधात्वर्थप्रवणभावेन नामार्थस्यैव
करणात्तेनात्रयसूत्रनाम्नः. पूर्वकर्मेयस्यापक-
तात्तस्यैव वैयर्थ्याधिकरणमाश्रित्य फलादि संबंध-
धविधिः. यथा यत्तेन दानेन तयसा नाशकेन वि-
विदिशीति सर्वभोज्योतिष्टोमशतिय अत्रादिति
प्रत्ययोपातानां ततयसादिकरणत्रकभावनात्
मेव ज्ञानाद्येन विविदिषाद्येन बाफलेन संबंधो-
ननु यत्तांतरस्य भावनांतरस्य वा यत्तादिपदेः
संबन्धेः. सतथागादीनामुपास्थितत्वात् ननु यत्ता

को.
दिष्वा.
४३

रिपदस्यसंबन्धेपिमासंजहोतीतिवत्पूर्वविहि-
तसाधारण्येनयत्तमात्रवाविलान्नियमेनपूर्वक-
मीत्युपस्थितेः कर्मांतरतोपपत्तिः नवरूपाभावः
अव्यक्तत्वादिसादृश्येनज्योतिष्टोमादिविधिं तो-
पपत्तेरितिचेत् विविदिषादिफलापेक्षितचित्त-
शुद्धिरूपतद्धारसमर्थकेसहवाग्रात्मयाजीयोवे-
देदमेतेनांगसंस्क्रियते३३मनेनांगमुपधीयतर-
तिवत्तनेरातत्त्वहेनपूर्वविहितयज्ञादिपराम-
र्शीतदनुरोधेनहारिसमर्थकेविविदिषावाक्ये-
पियज्ञादिपदेनपूर्वविहितयज्ञादिपरामर्शीय-
यतेः नवाद्येषज्योतिरिति वदेतत्त्वद्वयापिपूर्व-
विहिताविहितसाधारण्यस्यदेवयज्ञेतिपूर्व-
वाक्येपक्षदोषवंधेनयस्याप्युनेतिवयजिना-
पूर्वविहितकर्ममात्रपरामर्शीतदनुरोधेनेतत्त्व-
द्वयापिपूर्वविहित कर्ममात्रपरामर्शकतोप-
पत्तेः अतश्चतात्पर्यग्राहकत्वत्वाद्युज्ञादिपदस्य
पूर्वकर्माप्यप्यपकत्वोपपत्तेर्नकर्मांतरतोपपत्तिः
नवयज्ञाद्युभेदेपिभावनोपस्थापकाभावाद्देवोप-
पत्तिः सर्वभ्योदर्शपूर्णमासादित्यादिवयज्ञादेरे-
वसुसंवध्यव्यभिचारितभावनोपस्थापतोपपत्तेः
नवफलभेदाभावनानांभेदः प्रमाणाभावात् अ-
तएवाभियंतेभावनामात्रमित्यादिवार्तिकोक्तिः प्रो-
ढिमात्रमेव नचैवमनेकासाभावनानांविधाना-
दाकाभेदांशका राकप्रत्ययोपादानेनदर्शपूर्ण

मासाभांस्वर्गकाद्योपजेतेतिवत्तदनायतेः तासां
 वततद्यत्तादिकरणकत्वं प्राप्तमेवेति यत्तादिपद
 मनुवादोभावनांतरत्वं प्रतिबंधार्थविविदिषादि
 फलसंबन्धेन विनियोगमात्रकरणांश्चैकपदोपा
 दानपि पश्येति वन्नैकप्रयोगतातदेवमुक्तप्रका
 रणौकवाक्यसंभवे विविदिषंतीत्यस्यानुषंगे
 ण वाक्यभेदांगीकरणं शुद्धमंतर्वेदिनोतीति व
 द्वाकर्म सामान्यलक्षणमंगीकृत्यैकवाक्यत्वोप
 पादनं पितामहानामभ्युपेत्य वादमात्रं रावं सर्व
 भ्योज्योतिष्टोमश्च त्रापि भवरेवोक्तविधया अना
 रभ्योधीतवैपिनान्नः पूर्वकर्मोपस्थापकत्वोपप
 तेर्न तावदागभेदः तेनैव च साम्यमिचरितभाव
 नोपस्थितिसंभवान्न तद्भेदोपि श्रुतवाक्यार्थनि
 र्वाहार्थं तत्र श्रुतकर्तृव्यपदाध्याहार इति विशेषः
 वस्तुतस्तु प्राकाणिकत्वादेव सूत्रोक्तादकर्मंतरंत
 त् रावं यत्र गवामयनादौ च तारो गिलकाः षडहः
 दृष्ट्यः षडह इत्यादिव च नैर्यागानुविधाय युनः
 प्रकाराणां तरेतादृशैरेव च नैः श्रूयंते तत्र सत्यपि
 अग्रात्पोषादेयगुणाभावसहकृतासंनिधौ ना
 मेव पूर्वयागानां तैश्च भावनानां उपासितत्वात्
 कर्मंतरत्वे न चैवमभ्यासाभेदः शोकः यैकर्म
 कामयते तमेतेनाश्रवंतीति संनिधियदितवा
 क्यंतरप्रामितफलसंबन्धार्थं तेनानन्यपरत्वाभावा
 त् अतश्च तस्यैव कर्मणो गवामनयनप्रकरणपा

किं
 ४५

कौ
दि
दि
५४

राजदीयफलसंबंधः प्रकरणांतरपादाद्वफलांत
रसंबंध इति वेदितव्यं यदितनामातिदेशादिव्यवह
रासिध्दर्थभेदावश्यकता ततः कौत्पतिपरतंक
वाफलसंबंधार्थपुनः प्रवणामिति विनिगमना
विरह रूपादभ्यासादेवोभयत्राभ्युत्पत्तिपरतमंगी
कृत्यभेदः प्रसाध्यः रावदादशाहप्रकरणो शेषा
याणीपोतिरात्र इति वचने विहितस्यातिरात्रसंस्था
कयायाणीयस्य गवामयनप्रकरणस्येन वैश्वातरा
ज्योतिष्टोमः प्रायाणीयमहर्भवतीति वाक्येन वि
धेयगुणाभावात्तस्मिन्नपि वाक्ये कर्मांतरमेव विधे
यं वैश्वातरयदं हि वाक्यांतरैर्वैश्वातरदेवत्यस्य प्रा
प्तत्वात्तामये यमेव ज्योतिष्टोमपदस्य च द्वादशा
हे ज्योतिष्टोमधर्मकतस्य चोदनालिंगातिदेशेने
व प्राप्तत्वादप्रिधेयार्थकत्वं अतश्च विधेयोंतराभा
वाकर्मांतरविधिरेवायं न वै तदाभ्यविहितकर्मा
नुवादेन द्वादशाहिकवाक्ये अतिरात्रसंस्थामात्र
विधानोपपत्तेः कथं कर्मांतरतमिति वाक्ये गवाम
यनप्रकरणोपि प्रथमेह नि अतिरात्रसंस्थाविधेः
पार्थक्येन सत्तादतोत्रापि विनिगमनाविरहो देव
कर्मांतरतमेभाष्यकारीया प्रकरणांतरस्यायेन
भेदोक्तिस्तु अप्राप्तोपादेयगुणाभावविशिष्टा सं
न्निधिमात्रेण व्याख्येयारावदारूपा निष्कासेन
तवैश्वावभृथं यंतीत्यत्रापि प्रकरणांतराभेदोक्तिः
संनिधिविरहमात्रेणोवनतवस्तुतः प्रकरणांत

भेदोक्तिः सन्निधिविरहमात्रेणैव न तु वस्तुतः
प्रकरणांतरन्यायोपल्लिख्यते उपादेयगुणाभावाभावा
त् अथ भयपदेनाख्यातासमानाधिकरणेन
सोमिकावभयस्यैवोपस्थितत्वाच्च भेदस्तु
अप्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणाविधेर्नैवावभे
दापत्तेर्गुणादेव यद्यपि वात्र निष्कासस्य करणा
त्वेन श्रुतस्यापि प्रधानशेषवत्संस्कार्यत्वे कल्पे
त तथापि प्राप्तकर्मानुवादेन तथाप्यद्वयसंब
धसंस्कार्यसंबधश्चेति श्रुत्येव कामाधिकारो
क्तरीत्या वाक्यभेदप्रसंगात् कर्मांतरत्वं अत्र हि
निष्कासस्य प्रधानशेषवत्संस्कार्यत्वेऽपि न तु
वाणां प्रकृतपुरोडाशानुनिष्पन्नानामपि संस्का
र्यत्वेन्यायसु धोक्तं पुक्तं तथात्वे कर्मांतरविधाने
पि उद्देश्यानेकतन्निमित्तवाक्यभेदस्यापरिहार्य
त्वात् न चोभयोरपि उपयोगिताविशेषे विनिग
मना विरहः त्वयपदस्य जायनीयपदवदवयववि
शेषवाचित्वेऽपि उतरादीरिपदवत्संबधेऽधिक
वचनत्वाभावेन लौकिकतत्त्वपरत्वेनोपपत्तौ
विहितप्रतिपत्तिकपुरोडाशीयत्वग्रहणोप
माणाभावात् अतएव बोधायनीयकल्पे लो
किकतत्त्वग्रहणमेवोपरिष्ठं निष्कासपदस्य
संबधिवचनत्वादाहूण्याशयेन विशेषणत्वा
द्यकर्मतत्त्वादिति चेत्तपि वपरप्रपुक्तद्वयोपजीवि
तस्यावश्यकत्वेन लौकिकनिष्कासग्रहणानुप

को
दिष्वा.
४५

पतेरूपयुक्तस्य निष्कासस्यैव तेन प्रहणात्प्रयानशेष
व्यायेन युक्तं संस्कार्यत्वं न च तस्यातिदेशिकप्र
तिपत्तिरतिराकांतस्य प्रयानशेषव्यायविष
यता संभवः अर्थकर्मतत्पक्षेऽपि निष्कासांशोऽत्रा
तिदेशिकप्रतिपत्तिबाधसावप्रकृतात्प्रया
जशेषस्यापि सर्वदोमसंभवेनानपेक्षस्यैव प्र
तिपत्तिविधानाच्च अतो निष्काससंस्कारार्थत्वे
नावभ्यविधानात्प्राप्तावभ्यधातुवादेन वद्व्य
विधानादाव्यभेदाय तेर्गुणात्कर्मोत्तरमेव प्रसि
द्धावभ्यधर्मकं तद्व्यवस्थितं निष्काससंस्कारा
र्थत्वेन विधीयते निष्कासस्यापि चत्यांशोऽत्र प्र
तिगुणात्तच्च शब्दोपात्ततत्त्वसमुच्चयोपपत्तिः
न चैवं निष्कासस्य संस्कार्यतत्पक्षेऽपि प्रतिपत्तिरिति
चेत् न कर्मसंयोगादिति राकांश्याधिकारणा
सूत्रविरोधः तस्य तत्त्वशेषप्रतिपत्तिनिराकरणा
र्थत्वेनाप्युपपत्तेः न चैवं तत्त्वकर्मोत्तरस्य प्रति
पत्तिर्न अर्थकर्मभूतप्रसिद्धावभ्यधातुवादेन वद्व्य
भावावभ्यधातुप्रयोगानुपपत्तिः अग्निहो
त्रादिवत्तार्थकृतसाट्ट्याभावेऽपि नामाति
देशविधया साध्यधर्मसाट्ट्येयनतदुपपत्तेः
अस्तु वा तत्रत्यभाष्यायनुसारान्निष्कासांशोऽत्र
र्थकर्मत्वे तथापि प्राप्तकर्मोत्तरादेन वद्व्यवस्थितवि
धाने वा व्यभेदाय तेर्गुणादेव कर्मभेदो न तत्र प्र
करणांतरादित्यवधेयं केचित्तदुपादेयेकगु

एवाभावरवासांनिधिसिद्धिः प्रकरणांतरंः अत्र
पादेयगुणवडपादेयानेकतस्यापिवाक्यभेदाप
न्याधातर्थाविधेयतायादकतात् अतश्चत
वनिष्कासरूपानेकगुणविधानेवाक्यभेदाय
तेर्यागभावनांतरस्येवविधेयतावगमाप्रकर
णांतरादेवभेदसिद्धिः नचैवंवाक्यभेदापाद
कगुणानेकतस्यगुणविधयोभेदकत्वात्रुपपा
तिः सर्वस्यैवगुणानामधेयादेः सांनिधावेवत
त्वेनभेदकतांगीकारात् असंविधौतप्रकरणां
तयविधयाः अतरावविश्वाजितापनेतेत्यत्रनसं
हायाभेदकत्वं अपितउपादेयेकगुणाभावरू
पतयाप्रकरणांतरस्येवेत्याहुः तत्रगुणस्यउपा
देयतामतंत्रीकृत्यसमात्रहतिविधेयतायन
येनधातर्थाहतिविधेयतासंपादनव्यापारक
त्वेनसापादितोपादेयतासामानाधिकरणेन
विधेयतासंपादनाख्यप्रकरणांतल्यापारकता
भावातदंतर्भावानुपपत्तेः तथाहिसंनिधौअसं
निधौवागुणानेकत्वेनउपानेकताभेदकंसत्य
पिउपादेयानेकत्वेयदप्रयेवप्रजयतयेवेत्या
दौअग्रेः प्राप्तत्वेनवाक्यभेदाप्रसक्तेरभेदकता
त् अपितविधेयानेकतात् अतश्चतत्रोपादेय
तामतंत्रीकृत्यसंनिधिसाधारणेनसमात्र
हतिविधेयतायनयनपूर्वकधातर्थाहतिवि
धेयतोपयादनव्यापारः प्रकरणांतरस्येतन

को.
दिखा
४६

मासहतिविधेयतायनोयतेप्राप्तकर्मनुवादेना
पिमासविधानसंभवात्अपितउपादेयताः अत
असहत्पुपादेयतायनयनद्वारापारिशेष्यादा
तर्ह्यहत्पुपादेयतामापायातत्सामानाधिकरणे
नविधेयताबोधनमेवप्रमाणांतरासंकीर्णव्या
पारः प्रकरणांतरस्य अतश्चप्रकरणांतरव्यापा
राभावाउपादेयगुणानेकतत्संसन्निधाविवासं
निधावपिगुणाविधयेवभेदकत्वं अतएवनामधे
यस्यापिसंसन्निधाविवासंसन्निधावपिउपादेयता
मतेत्रीकृत्यसशक्यतावच्छेदकालेयकत्वेनैव
भेदकताप्रकरणांतरव्यापारकत्वाभावेनना
मधेयत्वेनैवभेदकत्वं अतः पूर्वोक्तप्रकारेणैव
तथानिष्ठासादोभेदसिद्धिः तस्मिंदेउपादेयगु
णाभावविशिष्टानुपास्थितेः प्रकरणांतरव्यापा
याः मासाग्रिहोत्रकर्मंतरमितिमासदर्शपूर्ण
मासादिवाक्येष्वेवं तत्रतपविशेषः सामानि
कन्यायेनदर्शयदस्यपूर्णमासपदस्यचप्राकृत
पागत्रिकश्चदेवतायतिदेशकतातेषांयैकय
दोपादानेनसमुच्चयावगतैरुत्पत्तिवाक्यगतस
मुचितद्वयदेवतानुरोधनसंख्यावत्कर्मभेदाव
सायाप्रकृतिवद्यागवटकमेवविधेयमिति।
नचैवमाग्रिहोत्रेपिप्राकृतसायंप्रातः कलादी
नांसमुच्येनातिदेशादुत्पत्तिवाक्यगततैर्नभेद
कतापत्तिः सायंप्रातः कालादिवाहिराद्रुसंपन्नम

मग्निहोत्रं भवतो न्यादिवाक्यविहिताया ग्राह्यते र
यतिदेशात्तदाद्येव कालादिसमुच्चयोपपत्तेः
प्रकृतेन दभावात्कर्मभेद इति चेद्यस्य न चैवं सो
र्यपि प्राकृता नैयद्वयधर्माणां रान केन प्रकृति
वच्छेदेनातिदेशात्समुच्चयावगतेरुच्यति वाक्य
गतत्वेन भेदकत्वापत्तिः तत्राकांक्षावशेन कल्प
स्य प्रकृतिवच्छेदस्यैकप्रकृतिधर्मैरेव निराकांक्ष
त्वापपत्तिरन्यतराग्रेयवदिमेवमेव कल्पनात्प्र
कृतेन प्रकृतेन शब्देन लक्षणाया धर्मप्राप्तौ समुच्च
यस्यावश्यकतायात्तमेदकतेति चेद्यस्य पतके
स्थित्वासंदर्शयार्णमासाभ्यामिति द्विवचनेन क
र्मद्वयेव गतेष्वस्यात्समुच्चित इत्यदेवतानुरोधेन
केकजात्यवच्छिन्नस्यावांतरभेद इत्युक्तं तद्विवच
नस्य प्रातिपदिकाभिहितप्रकृतियागगतधर्म
समुदायगतत्वेनानुयादात्समिधो यजतीति वभे
दकत्वानुपपत्तेरुपेक्षितं न चैवं येंद्राग्र इत्यदेवत
स्यापि दर्शयदेनातिदेशात्सत्यकर्मपत्तिः न च सो
मप्राक्कालतरुयेंद्राग्रधर्माभावादनतिदेशः त
स्योपदेशिकेन स ब्रह्मति सोमोतरकाले तेन वा
येपि वातर्मासादिहेतुयेंद्राग्रविकृतिष्वेव धर्मा
तरातिदेशोपपत्तेः अतएव प्रकृतिवभ्दायवाधा
पत्तेर्नैन्द्राग्रधर्मातिदेश इति केषां विडम्बनमयास्मै
विकृत्यंतरव्यपितथापत्तेरिति चेत् यातिकाच्चा
रमलभूतप्रत्यारोन्द्राग्रधर्मपुदासेपपत्तेः स

कौ
५७

सर्वथाकरणोत्तरायायेन कर्मोत्तरमित्येतावत्स्ति
नैव वेय उदेशाख्योऽनुपादेयो गुणो निमित्ताख्यो
वातत्रापि कर्मोत्तरत्वं यथा सरस्वत्यादौ नतीरेणा
ग्रेयोष्ठाकपाल इति नवात्रोपादेयमुक्ताभाववि
शिष्टानुपस्थितिसत्वेपि सर्वभ्योज्योतिष्टोम इति
वयज्यसमानाधिकारणामेव परस्मैव पूर्वकर्मोप
स्थापकत्वोपपत्तेर्भेदानुपपन्निरिति वाच्यं. आग्ने
पपदस्य नामथेयत्वाभावेन पजिपरदेव पूर्ववि
हिताविहितकर्मसाधारण्येनाग्निदेवत्यद्रव्यमा
त्रवचनस्य विशिष्टपूर्वकर्मोपस्थापकत्वाभावा
त्. निमित्तिवत्स्यत्वे सत्रायावगृह्यविष्णुजिताय
जेनेति आह्वयसंकल्पः सत्रमकुर्वन्तस्तद्विष्णुजि
तो निमित्तमिति वक्ष्यते. अतश्च विष्णुजितापनेने
ति विहिताया गालकर्मोत्तरमिदं नवानेन विनियुक्त
स्य प्रपुक्तस्य वा विष्णुजिताय जेतस्य पशुत्यातिविधि
रेव किं न स्यादिति वाच्यं विनियोगप्रयोगविधा
यकता सामात्राधिकतारण्येनावगन्तव्योत्पत्ति
रतस्य सन्निधिविनावाधे प्रमाणाभावात्. तस्मा
त्सिद्धं कर्मोत्तरत्वं प्रयोजनं सूत्रेव स्पष्टं ॥
कलं वा कर्मसंनिधौ एवं फलं वकारात्ते स्कार्यं
चानुपादेयताद्देशकं यथानारभ्यते कामग्रा
ग्रेयमष्टाकपाले निर्वपेदित्यादौ यज्यप्रवणे
पिदेशवाक्यवदेव कर्मोत्तरत्वोपपत्ति संस्कार्यस्य
तज्जमेधेवेधावीयादी लणीया भवतीति अत्र

हिंवेधातव्यादीतलीयर्थोभेदात्सामानाधिकरण्या
नुपपत्तेर्जबन्धेदीतलीयापदेस्वशक्यकार्येपजमा
नसंस्कारंलक्षयति अतश्चदीतलीयापदेनलव
तापासंस्काराश्रयतपायजमातस्यसंस्कार्यस्य
पाणितत्वादनुपादेयसहकृतानुपासितेः प्रसिद्ध
त्रेधातव्येक्षयाकर्मोत्तरमेदं वस्तुतस्तुयज्यस
मानाधिकरणास्पृष्टकर्मोपस्थापकतोपपत्तेर्न
दंकर्मोत्तरं यत्तभवदेवेनत्रेधातव्यापश्यस्यपूर्वक
र्मोपस्थापकतोपपत्तेर्नदंकर्मोत्तरं यत्तभवदेवेन
त्रेधातव्यापश्यस्यपूर्वकर्मोपस्थापकतेकार्योत्तर
संबन्धेगौरवापत्तेः कर्मोत्तरविधिरेवापमित्युक्तं
तत्सर्वेभ्योदर्शपूर्णमासावित्यादावपितदापत्तेः
पूर्वकर्मोपस्थापकतेचन्यायांतरानपेक्षानास्य
त्युक्तकर्मोत्तरविधानरावंगौरवापत्तेरूपेक्षितं
वार्तिकतदुदाहरणंतथातर्थाभेदेपिभावना
भेदरतिप्रोक्षित्यभिप्रायेणसंस्कार्योदाहरणं
तत्रोद्वेरीप्रोक्षतीत्यादिब्रीहिप्रोक्षणापेक्षया
प्रोक्षणांतरविधायकंद्रष्टव्यंनबेवमपिपूर्वसू
त्रेणैवसत्रेणैवानुपादेयसंग्रहोपपत्तेः सूत्रांत
रप्रणयनवैयर्थ्यंनहिफलसंस्कार्ययोरनुपादेय
तदुत्तेयंयेनतदुपकारनार्थमेतदारेभोपुज्येत
वाजयेयाधिकरणोपेक्षानामप्यनुपादेयत्वस्या
पितत्वादितिचेत् तत्रा फलसंस्कार्ययोः प्रकरणा
तविधयाभेदकतानुपपत्तिशकानिराकरणा

कौ
दिया.
४८

र्थतात् एतयोर्द्विभ्रं गितादिनियोगविधिविषयता
र्थतातितया आदेयातत्तामाताधिकरणेनोत्प
तिविधिविषयतापरपर्यायविधेयतादेय
कतेपिउपादेयतानादेयकत्वान्नप्रकरणांतरवि
धयाभेदकत्वंकालदेशानिमित्तानांतनुष्टाय
कत्वेनप्रयोगविशेषाणांताधातर्थेनुष्टाय
तापरपर्यायोपादेयतादेयकत्वायुक्ततद्विध
याभेदकत्वमिति रमांशं कानिराहर्त्तमिदं सु
त्रं सप्तम्यंगिते अनुष्टायकत्वस्यापिकामेनाविष
यत्वेन सत्ताउपादेयतादेयकत्वोपपत्तेरकर्मसं
नियोयुक्तं तद्विधयाभेदकत्वंमिति अत्र केचित्
तिविषयत्वेनोपादेयत्वमंगीकृत्य कर्त्तृविशेष
णानामेकत्वस्याणां तादीनामप्यनुष्टायता
मिच्छति अतएवात्र देयमेकत्वं यजमानस्य काल
वदितिकंठिकासंगच्छतइत्याहुः तत्र कर्त्तृद्वय
येव विषयतिरूप्यातथाश्रयतिरूप्यापि अत्र
ओपादेयत्वमपि कर्त्तृविषयाश्रयता तत्र तमेवा
अतएवाग्रहणप्रवर्तनाख्यविधियपारगम्यतमु
पादेयत्वमेत्युक्तं अतएवाववाख्यातोयातः कर्त्तृ
पादेयस्यपि उक्तोतरसंगच्छते अत्र कर्त्तृवि
षयताभावेन तस्य तदनुपपत्तेः न च कर्त्तृराश्रय
त्वपितद्विशेषणानामेकतादीनांतदभावात्कथ
मुपादेतोपपत्तिः क्रियायाविषयतोपितद्विशेष
णानां द्रव्यादीनाविषयत्वेनोपादेयत्वेनोपादेयत्व

स्थापितउपयतेः अतरावास्माभिः कृतिसमवा
यावृत्तिसंबंधेनेत्येवंविशेषितमनुपादेयत
लक्षणोराकतदिनुपादेयतेपक्षेस्तु यथाश
क्त्यसंबंधप्रयोजकीभूतकृतितिविषयतरूपोपा
देयत्वनिषेधयरा तस्मान्नैवैवानुपादेयानीति
नात्येवभेदप्रयोजकानि प्रयोजनंएवंयतेप्रकृ
तित्वात्प्रतिपरिकरणासिद्धौतेपर्वणीतिस्तुत्रं
स्पष्टं ॥ सन्निधौतविभागात्फलार्थेनपुनः
श्रुतिः पंचस्यनुपादेयेषुसन्निधौप्रत्युदाह
रस्येष्टणार्थमिदंस्तुत्रं यथासांयंजहेतीत्यादिश्र
ुतिहोत्रं प्रकृत्यसमेदरीष्टाणिमासाभ्यायजेतया
वज्रोवंदरीष्टाणिमासाभ्यायजेतदरीष्टाणिमा
साभ्यासर्गकामोयजेतेसिदरीष्टाणिमासौप्रकृ
त्यसिष्टकृतंयजतीतिप्रकृत्यवशेवात्सिष्टकृ
तंयजतीतिश्रुतानिपंचानामप्युदाहरणानि
तत्रापिकेउपादेयगुणाभावमात्रेणभेदउत्तने
तिविचार्यते तत्रयद्यपितपादेयतस्यकृतितिवि
षयाप्रयाप्रयान्यतरतरूपस्यविधेयतस्यचा
प्राप्तप्रायणारूपस्यभेदोवाजयेयाधिकरणारा
वतिरूपितलया तयोर्हस्तगंसिद्धस्यसामाना
धिकरणस्यसागेप्रमाणभावात्सन्निधावपि
उपादेयगुणातराभावेनउपादेयतेतद्वार्थहति
तयात्तितेउत्पत्तिविधिविषयतांविधेयतमपि
सामानाधिकरणसिद्धिर्थाभावेनैव नत्यत्रै

कौ
दिया
५५

याधिकरणेनापितदात्तेष्टंशक्यंकासाकल्पने
लोकसिद्धतेनाविधेयत्वात्तन्निमित्तफलसंज्ञा
योगामनेगतेनविनियोगविधिविषयत्वादिरू
पस्यविधेयतयायोगाच्चमृतः कर्मविविधेयानि
तिविहितविधानायोगाभिर्यतश्चिप्रामेःभि
धीयतोपूर्वकर्मोपस्थापकस्याधिकाराद्यसंनि
धेर्वाधायोगान्नात्रकर्मभेदः नवविधिप्रतिप्र
मितसामानाधिकरण्यानुरोधेनाभ्यासश्चसंनि
धेर्वाधोपुक्तश्चित्वांचविधेरवदध्यातद्वातीतिव
दिशिष्टोत्पत्तिविधिगोत्रपरिहाराध्यसंनिधुप
जीवकतेनोत्पत्तिपरत्वात्तन्गीकारात्सामानाधिक
रण्यासिद्धेः मासाग्रिहोत्रेजुहोतीत्यत्रतसंनि
ध्याभावात्सामानाधिकरण्यबाधोत्तहोतेष्वक
थंविघटादवतीयेत्तद्वातीतिवत्पूर्वकर्मोपस्थाप
कत्तकल्पनेतिदोषद्वयापेक्षयाविशिष्टविध्यं
गीकाराद्यपुक्तश्चित्वांचविधेरवदध्यातद्वातीतिव
कायोः कालादिविशिष्टकर्मविधायित्वेपितक
र्मोत्पत्तिविधिरतत्रापितकर्मोपेप्रयोगविधिः
कालाद्यंशेविनियोगविधिः संभवतिहिकाल
देशयोर्वाजयेयाधिकरणोक्तरीत्याकृतित्याप्य
त्वरूपप्रयोगविषयत्वात्संभवेपियागोदेशात्
प्रवृत्तपुरुषकृतैर्ग्रधिकरणात्संबंधेनकारक
तायागांगतेनविनियोगः यत्रतपश्च्युत्पत्त्या
दोप्रयोगोपिप्राप्तस्त्रकर्मोनुवादेनकालाद्यं

शेविनियोगविधिरेवेमुक्तं योर्मास्यधिकर
णोनिमित्तफलसंस्कार्याणां तैर्नातेन विनियो
गानर्हत्वा तदनुवादेन स्वरूपेण प्राप्तस्यापि क
र्मणो विनियोगविशिष्टप्रयोगविधानं विनि
योगमात्रविधानं वा तत्र निमित्तसंस्कृतिकार
कत्वाभावेनानेगतवत्पुरुषार्थताभावेनाने
मित्तस्यापि सत्तादनुष्टापकत्वेन च प्रयोगादेष
कत्वात्सर्वफलापेक्षायां पावर्त्तीवाधिकरणा
वत्प्राप्त्यपि तापापयत्नयार्थविनियोगः क
ल्पते फलसंस्कार्ययोस्तु पुरुषार्थतात्सार्थ
मेव विनियोगः कामनाया अनुष्टापकत्वात्
प्रयोगोपि संस्कार्ये तत्र प्रधानस्यैवानुष्टायक
तात्प्रयोगस्यान्यतो लाभेन शेषाख्यसंस्कार्यो
देशेन विनियोगमात्रमिति विवेकः तदेव मु
क्त्यतिप्रत्यभिज्ञाने विधिवत्सर्वविनियोगादि
विषयताभावान्न कर्मभेदः एवमाधिकाशास्त्र
सन्निध्यभावेऽपि पत्रयत्नस्यैव प्रयोगाय धार्योत्पा
दो तत्रापि पूर्वहितकर्मात्प्राप्त्यनुवादाप्रतीतेः
कालविनियोगविधिमात्रकरणेन न कर्मभेदः
यत्तत्तत्प्रत्ययेन च सकलभावनानुवादान्
तदेकतत्कृतोवाक्यभेदः यदह्येन च पूर्वलक्ष
णाद्द्व्यंशस्यैव निपातत्वेन भावनान्वयविना
पिकालान्वयाप्यते विविक्त्या विशिष्टकालविधो
ना तदनेकतत्कृतोवाक्यभेदः तथाप्युक्तस्यो

कौ
दिया
५०

गस्याप्यभावेपिरातयापुनराधेप्रसंमितयेव्यह्य
ग्रिहोत्रं न होतीति विधौ नाग्रिहोत्रभेदः दीक्षितो
न ज होतीति निषेधापोक्षितो दवसानीयरूपाव
धिमात्रविधौ तात्पर्यग्रहकतयाऽनुवादान् म्र
तः सिद्धं पूर्वकर्मोपस्थापकं प्रमाणं कर्मोत्तरत्वं प्र
माप्रतिबंधकमिति ननु न स्वरूपसम्पूर्वकर्मो
पस्थापकप्रमाणं कर्मोत्तरत्वं प्रमाप्रतिकबंधा
कं तदभावश्च तं प्रतिकारणं मासमग्रिहोत्रं न
होतीत्यत्र पूर्वकर्मोपस्थापकभ्रमदशायां टसु त
स्मदभावसत्त्वेन भेदप्रत्यतिप्रसंगात् नापि भ्रमप्र
मासाधारणतदभावज्ञानकारणतया त्वेसायं
ज होतीत्यादौ भ्रमभावभ्रमदशायां भेदप्रमाप
नापि तदभावप्रमाणरहमेधीयं ग्राह्यभागो यती
त्यत्र पूर्वकर्मोपस्थापकस्यातिदेशस्य भ्रमभावप्र
मादशायां भेदप्रमायतेः न च अत रावैकोक्षिन्त्रो
यादेयगुणाभावो भेदप्रयोजको ग्रहित अनुपा
देयगुणसत्तैवेत्युक्तं अतश्चोक्तादाराणो तदभावे
नैव भेदो प्रसक्तं मुक्तमेव नाम्नः संविध्यभावेपि
पूर्वकर्मोपस्थापकत्वमिति वाच्यं अनुपादेयगु
णोक्तस्य स्यापारिषेधेण यावत्तत्त्वं पादेयत्वा
पादनस्य तदभावेपि गुणा सामान्याभावमात्रे
ण सिद्धेरूपादेयगुणाभावस्यैव भेदप्रयोजक
त्वात् अतः कथं सन्निधेस्तत्प्रतिबंधकत्वमिति
चेत् तत्र भेदाननुगुणसेतरावाप्यपूर्वकर्मो

यस्याप्यकप्रमाणज्ञानमात्रस्यभेदप्रमाप्रतिबंध-
कतामीकारात् आसिचसायंज्ञहोतीत्यादौतत्
पूर्वकमीपस्याप्यकस्यसंनिधेः केनापिप्रमा-
णोनाबाधात्प्रत्यभागीपजतीत्यत्रापिपूर्वोप-
स्थापकप्रमाणस्यातिदेशस्यस्यदोषताभेदवा-
ध्यतेपितदितरेणाबाध्यतांनहितत्रातिदेशः प्र-
कारांतरेणाबाध्यतेअपितत्कप्रोपकारपूर्वाज्ञा-
भागाभेदोदव अतस्तत्रासमपिप्रमाणोस्तेतरा-
बाध्यपूर्वकमीपस्याप्यकप्रमाणज्ञानस्यसं-
भावनात्मकस्यसत्ताभेदप्रमाप्रतिबंधकस्य-
पपतिः मासमग्निहोत्रंज्ञहोतीत्यत्रापिउक्तवि-
धज्ञानेभ्रमात्मकेसहस्यतिभेदप्रमाप्रतिबंध-
याभेदानुणात्तान्त्रभेदमात्रप्रतिबंधकत्वेभेदप्र-
माजनकत्वेभेदाननुणात्पूर्वकमीपस्याप्यकप्र-
माणप्रतियोगिकस्तेतरप्रयुक्तस्याभावस्यप्रमा-
आसिचदंमासाग्निहोत्रेः संनिध्यभावस्याभेदार्ति-
रित्तासंबंधिपरव्यवधानप्रयुक्ततात् आर्य-
भागयोआतिदेशाभावस्याभेदप्रयुक्तत्वेपिचत-
दितरप्रयुक्तताभावेनकमीतरतानापतिः नत्य-
भेदोपजीव्यतिदेशाभावस्योपजीव्यविरुद्धभेद-
प्रयोजकत्वेसंभंयतीतिप्रयुक्तमकमीतरत्वं अतः
सिद्धंप्रत्यभिज्ञानेसर्वत्राकमीतरत्वेप्रयोजनंस्पष्टं
सूत्रंफलशब्दस्यानुपादेयमात्रोपलक्षणतत्राग्न-
भागोपजतीत्यत्रचट्टहमेधायसंबंधोपलक्षणत

कों
दिप्ता
५१

मंगीकृतमन्त्राख्येयं ॥ आग्नेयसक्तदेततादभ्या
सेनप्रतीयेत कालहयेग्राग्नेयद्वयंविधायतेवैव
प्रदेशांतरेग्राग्नेयोष्टाकपालोत्रमावास्यायांभव
तीतिपुनराग्रातंतत्रकिंश्रुतवाक्यबोध्यदर्श
स्याग्नेयापेक्षयाकर्मांतरविधानमुत्तनेतिसंदेहो
पादाध्यायसंगतीपूर्ववत् आतिदेशिकीतनंत
रा अधिकारांकार्यवेदंस्तत्र तथाहि पूर्ववत्सि
सत्यथमग्राग्रापादेयगुणाभावसंनिधिसत्ता
नभेदकता प्रकृतेस्तस्यपिस्मन्निधानेनतस्य
भेदप्रतिबंधकत्वं सद्धिकर्मीत्यतिप्रत्याभिज्ञा
पयत्वेवोपनयन्यनुत्यतिविधिनिबंधवि
षयत्वेवोपनयन्यनुत्यतिविधिनिबंधनभेदप्रति
बध्नातिप्रकृतेतविधिफलस्यान्यविषयतावसा
पान्नविधिरोधिनः संनिधेभेदप्रतिबंधकतोप
पत्तिः नचैतस्यसावकसंगीकारेणभेदकत्वे
वासिद्धिः आग्नेयसत्तावत्प्रदेशांतरेत्येतेनैवसु
त्तनुपपत्तेः शंङ्काप्रसक्तग्राग्नेयगतप्रशस्तकी
र्तनात्सत्तिरनाशंकोव श्रुतोवैयर्थ्यपरिहारार्थ
मेवविधित्वावसापादप्राप्तोपादेयगुणाभावसत्ते
नचप्रकरणान्तरस्याविकलताभेदसिद्धिः अत्र
यवासग्राग्राभाभाभेदः ततश्चाभावास्यायामाग्ने
यंकार्यमितिपूर्वपक्षप्रयोजनंस्थिति न
वसंप्रतिपशादित्तः प्रतीयेतततश्चात्रुष्टानका
लेपिद्विरभ्यस्येतेतिआख्येयं अविभागात्कर्माणा

दिरुक्तेन विधीयेत सिद्धांतैकदेशी समाधत्तौ सत्य
प्राप्तोपादेयगुणाभावे संनिधिना तदीपद्वये
वतस्पतदनुमितयागस्य प्रत्यभिज्ञानात्र कर्मांतरं
न च विधिफलाभावः दिगाम्ना न वलाहाकादये
विहितस्यैवाभ्युदयकारितकल्पनया पूर्वकर्मणा
रावविधिफलविषयतोपपत्तेः न चैकेन विहिते
इतरस्य विधायकवाच्यपत्तिः पिंगाद्वेकहायनी
शब्दाभ्यां द्वेव्यविशेषस्यैव वाकादयेनापिराकस्य
मार्गो युगयदिधानोपपत्तेः सूत्रं सूर्यं अन्यार्थं
वाच्यं. कृतिः सिद्धांतस्तु सत्यं न कर्मभेदः तथा
पि विधित्वेन केन विहितं प्रपरेणातदयोगात्. प
कहायन्यादौ तदुक्तं तद्विधानादर्थवत्ता न च
भ्युदयशिरस्कृतेन सा यत्र सा विषयभेदा विष
ययोश्चैकेनैव संभवत्ता भवेत्तत्रागत्याभ्युदयशि
रस्कृतकल्पनं यथा अनारम्भाधीनमित्रविंदाप्र
करणस्य सातदणविधौः तत्रत्येकस्य सामिधे
तीसंबंधो विषयो अपरस्य च कृतसंबंधः विषय
द्वयं चैकेनापि संभवत्ता भवेत्तत्रैकेनैकस्यैवावग
मनाविरहसदित्युपस्थायकस्यैव तत्तात् प्रकृ
तेतविषयभेदाभावान्नाभ्युदयशिरस्कृतकल्प
नावसरः अतएव सामिन्नया तवाक्योक्तत्वा
गाकृतं किंचेदं सति विहिते पुन्ये तत्तत्राद्राप्र
विध्यैकवाक्यतया तत्प्रशंसार्थं तेनोपपत्तेरसि
द्धं संभवति वातिप्रशंसाप्रेयसाहित्ये सत्येन्द्रा।

42

[illegible]

ॐ श्रीगणेशाय नमः यावज्जीविको भ्यासः कर्म
धर्मः प्रकरणात् यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां य
जीतयावज्जीवमग्निहोत्रं नृहोतीति श्रुतं तत्र किं
कास्य एव स्वर्गाद्यर्थे दर्शपूर्णमासादिप्रयोगे जी
वनपर्याप्तकालविधिं किं वा क्लृप्तफलात्फ
लात्तरार्थं जीवनाख्यनिमित्तत्रूपगुणवशेन द
र्शादेर्विनियोगान्तरविधिरिति विचारः विनियो
गभेदनिश्चयस्य च पादार्थत्वात्पादाभ्याससंग
तिः पूर्ववदिकर्मस्वरूपभेदः क्वचिच्चावेष्ट्याधि
करणादौ प्रयोगभेदएव निश्चितो न क्वचिदपि
विनियोगभेदइति स इह निश्चयमाणात्पादा
र्थः अनंतरा तन्निमित्तस्य ह्यगुणविधया भेदक
त्वेऽपि अनुपादेऽप्यन्वयात् प्रकरणान्तरत्वं तत्वा
त्प्रसंगरूपा तत्र यावज्जीवशब्दस्य यावद्वाहं
तिष्ठतीत्यादौ कालेऽपि निश्चलक्षणाया प्रयोगा
दर्शनेन कालपरत्वोपपत्तेर्णामुल्लेखस्यार्थिचाभि
क्रामं नृहोतीत्यादौ निमित्तपरत्वाददर्शनादनु
शासनाभावाच्च तत्परत्वानुपपत्तेः स्वर्गाद्यर्थे
सुदर्शादिषु जीवनपर्याप्तकालविधिरेवायं एवं
च कालस्य वाक्येनैवांगता बोध्यतेऽपि इति कर्तृ
व्यताकांक्षा लक्षप्रकरणेष्वपि सार्थसमर्प
णान्प्रकरणानुग्रहोऽपि इतरथा हि प्रकृतयो
दर्शपूर्णमासयोर्दर्शपूर्णमासयोरेव निमित्त
संबन्धादधिकारात्मकप्रकरणानुग्रहोऽपि निमि
त्तस्यानंगतया कथं भावात्मकप्रकरणेष्वपि
तार्थसमर्पणाभावान्न तदनुग्रहः अनएवका

को.दि.
धा.
९

लक्षणानुपादेयगुणसत्त्वेपि प्रचुरस्थित्यल
भावान्नकर्मांतरता नचोत्पत्तिशिष्टैर्गोणी
मास्यादिकालावरोधान्नजीवनपर्याप्तका
लविधिसंभवः अमावास्यायामपराहणइ
त्यादिवद्धाप्यव्यापकभावेनाविरोधान् अ
त्रचयैवसायंजहोति गोणीमास्यागोणीमा
स्यापजेतेत्यादौकालविशिष्टप्रयोगविधि
रेकादशेवक्ष्यतेतथैवेहापिजीवनपर्याप्तका
लविशिष्टप्रयोगविधिविनिगमनाविरहा
दप्युपगंतव्य अतएवव्यापकालिकप्र
योगविधौप्रतिप्रयोगंपर्याप्तोद्यमोविधेयता
वक्तेदकत्वेनांगीकर्तव्यः व्यापककालिक
प्रयोगविधौतजीवनपर्याप्तेषुतावत्सुव्याप्य
कालिकप्रयोगेषुव्यासक्तः द्वयोः प्रयोगवि
धौव्याप्यव्यापकभावेनाविरोधान् अतएवा
र्थिकएवतावतंकालिककर्माभ्यासोनन्त्याव
जीववाक्येविधेयोपजिनालक्षणावा यद्यत्
पिचयावजीववाक्येपिविनिगमानाविनिग
मानाविरहेणव्यापककालिकप्रयोगांतर
विधिः पूर्वपक्षिणानानिष्टस्तथापिव्याप्य
व्यापकरूपप्रयोगविशिष्टस्यकर्मणःफला
पेक्षायांस्वर्गकामादिवाक्येनस्वर्गाद्यर्थतपे
वविनियोगात्रयावजीववाक्येपापक्षयाद्य
र्थविनियोगभेदद्वयः अतएवजीवनपर्या
प्तेस्तावद्भिः प्रयोगैरेकमेवफलमित्यर्थः पू
र्वपक्षेनलभ्यतोयत्तसूत्रेकाम्यप्रयोगानुवा

देन पावजीववाक्ये कालमात्रविधिरिति पू
र्वपक्षितं तत्काम्यप्रयोगस्य फलवाक्ये सिद्धं
तिनापि विध्यनं गीकारत्वेन मास्यादिकाल
वाक्ये तत्र विधौ च विनिगमनाविरहे प्रकृतेऽपि
तदापत्तेरूपेक्षितं तस्मात्पूर्वाक्त्तरीत्येव ताव
द्याप्य प्रयोगव्यासक्तव्यापकप्रयोगैक्यादेक
त्वमित्येवं पूर्वपक्षः कार्यएवंवज्रसमर्थवापत्त
त्संयदग्निहोत्रमिति दीर्घकालैकप्रयोग
त्वेन सत्रसादृश्यवचनमुपपन्नं भवति इतर
थासायं प्रातः कालसायं कप्रयोगत्वादग्नि
होत्रस्य तदनुपपत्तिः तस्माच्च विनियोगभे
दः सत्रं पावजीवपदेन निरूप्य लक्षणया प्रति
पाद्योऽग्रभासापादकः कालएव कर्मधर्मत
या विधीयते अतएवेति कर्तव्यताकांक्षात्मकं
प्रकरणमपि श्रानुसूत्येनानुगृहीतं भवतीति
व्याख्येयं अस्तु वा सूत्रानुगुण्या कालविशिष्टा
भ्यासएव कर्मधर्मतया विधीयत इति वार्तिकोक्तः
सर्वशानविनियोगभेद इति सिद्धं कर्तव्यीश्र
तिसंयोगात् नायं कालविधिः काललक्ष
णापत्तेः यावच्छब्दो हि जीवनगतसामरूपवा
चीपातश्च जीवनवाचीणमूलचात्रसाधुत्वार्थ
भावेन यद्यपि चात्रापि भावसमासः स्यात्तथा
पि तावानेवार्थः सर्वथा कालस्याशक्यत्वात्तद
एव वस्तुतस्तु अवधारणाभावाच्चाव्ययीभाव

कौ.हि.
था.
२

इति एवमुक्तं तत्तत्त्वज्ञानाप्रसंगः यत्तन्निमित्त
तत्त्वेऽप्येतत्तत्त्वमिति तत्रोच्यतेः यात्वं संबंधे प्र
त्यया इत्यनुशासनात् एवमुक्तं यस्मात्तात्पर्य
चार्थे तत्तत्त्वार्थान्तरासंबन्धः संसर्गविधया
पार्ष्टिकात्त्वयवलेन वा वश्यमवगम्यते अतः
अजीवंतस्य दर्शनेऽसंबन्धस्तावन्न दृष्टां वि
नाप्यवगम्यते तस्य च विशेषायेदायां संबंधा
तरासंभवात् यावच्छब्दस्य च तात्पर्यग्राहक
स्य सत्त्वात् निमित्तपरत्वमेव च क्तिन्यायेनाश्री
यते यावच्छब्दो हि सामस्यवत् तन्निमित्तत्वप
क्षे प्रतिनिमित्तनैमित्तिकादृक्त्तिन्यायेनैव जी
वनगतसामस्यस्य नैमित्तिकसंबन्धित्वेन प्रा
प्तत्वा शानुवादको भवति जीवनस्य स्वपरि
मितिकाल कत्वरूपेऽन्यस्मिन्वासंबन्धेऽप्रा
श्रीयमाणेऽत्र कालाद्यनुरोधेन प्रधानाहने
न्यायतः प्राप्यभावादप्राप्तस्य जीवनगतसा
मस्यस्यापि विधानापत्तेरेकपदत्वाद्विशिष्ट
प्रयोगविधानाच्च वाक्यभेदाभावेऽपि गौरवं
समस्येव अतश्चलाच्च वलिप्रायायावच्छ
ब्दस्य निमित्तस्वरूपसंसर्गविशेषतात्पर्य
ग्राहकत्वमविरुद्धं एतेन जीवनस्य स्वपरि
मितिकालकालसंबन्धेन दर्शयित्वा तत्का
ले लक्षणोत्पत्त्यपार्त्ततादृशसंबन्धस्य तात्प
र्यग्राहकाभावेनायोग्यत्वात् न च विनि

यो गान्तरविधिगौरवस्य निमित्तत्वेन हे
पितृल्यत्वात् न तो वरं सामस्य विधिगौरवा
प्रयणमेवेति वाच्यं तस्य अतः निमित्तत्वेन
मित्तिकभारप्रतीत्युत्तरप्रतीतिकत्वेन फ
लमुखत्वात् प्रयोगान्तरविधिगौरवस्य
तवापितृल्यत्वाच्च समतत्तत्त्वप्रयोगमुपजीव्य
विविदिषावाक्यवह्निनियोगान्तरकरणमितिला
द्येवं न च निमित्तस्यानुष्ठापकत्वात् प्रयोगाद्वेपक
त्वमिति वाच्यं सायंकालादिवाक्यवहितस्य पू
र्वप्रयोगस्यैव विनियोगान्तरफलकनिमित्तसं
वेधमात्रोपपत्तौ प्रयोगान्तरकल्पने प्रमाणाभा
वात् न चैवं प्रयोगैकेनित्यकाम्यप्रयोगयोस्तं
त्रप्रसंगविचारानुपपत्तिः प्रयोगगतवैजात्या
भावेऽपि योगसिद्धयिरण प्रसक्तप्रयोगव्यक्ति
भेदाभिप्रायेण तदुपपत्तेः अतो विनियोगान्तर
त्वेऽपि न प्रयोगभेद इति लाद्येवं अनःकालस्य सं
सर्गविधया भावे गौरवापपत्तेः अतो विनियोगां
तरत्वेऽपि न प्रयोगभेदः पदार्थविधया लक्षणव
पुंभवाच्चकालविधिः किंचैवं यजावप्यभ्या
सलक्षणापत्तिः तथा हि न तावद्दसंतादिकाल
इव जीवनव्याप्ते काले सकृदेव सायं प्रातः काला
दावनुष्ठानसंभवः तथा च कर्मणा स्वैरौवता
दृशानुष्ठानसिद्धौ काल इव जीवनव्याप्ते काले
सकृदेव सायं प्रातः कालादावनुष्ठानसंभवः

कौ. हि.
धा.
३

विधिर्वेपथ्यात् वसंतादिविधेर्हि ग्रीष्मादि
व्याहृत्यापि फललाभान्नसातलो नानुष्टा
पकत्वे प्रकृते त्वजीवत्कालस्याप्रसक्तत्वेना
व्यावर्तनीयत्वादयोगव्याहृतेऽप्यकर्मशास्त्रेण
सिद्धाया अप्रफलत्वाद्याप्त्येव कालो विधेयः या
वच्छेद्योपमुमेवांशे गमयति अतो न तावन्म
रणान्तकालीनसायंप्रातः कालौ स कृदेवा
नुष्ठाने नापि मरणवधिकसायंप्रातः काला
दावयशः प्रयोगः तथा त्वं सायंकालादिवा
कस्य प्रतीयमानप्रयोगविधापित्ववाधायतेः
मरणस्यानियतकालकत्वेन प्रयोगमाप्तेः
कदाप्यसंभवाच्च अतः सायंकालादिसमाप्य
प्रयोगविधापित्ववास्येव मरणवधिकाभासो
वश्यमास्थेयः तस्य च फलसाधनकोदौ प्रविष्ट
त्वात्तत्साधनत्वस्य च विधिं विना प्रयोगात्तस्य च
शास्त्रत्वं विनानुपपत्तेरव्याहतविधिकल्पना
यज्ञो वेव वा अभ्यासक्षणावश्यमास्थेया अन्यथा
भ्यासस्यानंगत्वात्तदकरणेपि फलापत्तेः समत्वे
कनिमित्तयाते स कृते मित्रिका नुष्ठानात्फल
स्थिपपत्तेर्विधिपर्यवसानात्पुनरावृत्तेऽप्युप
निमित्तयातेन कामप्रयोगावृत्तिवदार्थिकत्वे
न विधिव्यापाराविषयत्वात्तलक्षणा वस्तुत
स्तु पूर्वपक्षोऽप्यभ्यासस्यानंगत्वेपितदकरणेवै
गुणस्य कर्मणि जीवनपरिमितकालव्याप्त्य

संसादनप्रयुक्तप्रयुक्तत्वेनाभ्यासाकरणप्रयु
क्तत्वाभावा सतिः अतोभ्यासस्यांगत्वस्थि
र्थलक्षणस्यभावेपिकाललक्षणदिनैः नपू
र्वपक्षो निराकर्तव्यः अभ्यासलक्षणमपि
तत्प्रकारांतरेणानुनिर्णयिष्यामः तस्मा
न्निमित्तपरएवयावज्जीवशाब्दः जीवना नां
चप्राणक्रियापरपर्यायाणां प्रतिक्षणं भेदा
न्निमित्तावत्युपपत्तेर्यावच्छेदो नुवादः न
चेवंतिशयंतरस्य जीवस्यापि निमित्तत्वापत्तिः
षाष्टन्यायेन कालाणामस्य निमित्तशब्देक
वाक्यतो गीकोरेण तद्यावत्युपपत्तेः नन्वेव
मपि पौर्णमास्यामपि मेव जीवनतां प्रतिक्षा
णां भिन्नत्वात् निमित्तावत्यावत्युपपत्तिः स्यात् न
हिकालोपि निमित्तकोटावतर्भवतियेन
तस्यैकत्वादनावत्युपपत्तिः प्रसज्येतः अपितु का
लांतरे यस्य जीवनस्य निमित्तत्वाव्यावर्तने
नावच्छेदकमात्रं अतएव न्योतिष्ठो मे एक
स्मिन्वसते पौर्णमास्यादिभेदेपि नावत्युपपत्तिर्नि
मित्तावत्यभावात् अतएकस्यामपि पौर्णमा
स्यां जीवनानां भेदादावत्युपपत्तिर्यादेवेति चेत्
पौर्णमास्यादिकालवत्पूर्वाहणादिकालर
स्यापि निमित्तावच्छेदकत्वेन तदप्रसक्तेः
अतोयुक्तमेव जीवनस्य निमित्तत्वं निमित्त
त्वेचात्र नियतानुष्ठापकत्वरूपं ननु अनुष्ठा

को. हि. यकत्वमात्रं कामनादिवत् तथोक्तकामशास्त्रे
धा. चतादृशानुष्ठानमिदो एतद्वचनानर्तक्याप
५ तेः यावच्छानुवादानुपपत्तेश्च त्रिथितत्वं
स्यच बुद्धिपूर्वकारिणा पुरुषेण स्वतोऽसं पा
द्यमानत्वात् त्रिमित्तसमभिव्याहृतो विधिर्यो
ग्यतावलेन विधेयाकरणस्य तत्समकालेना
न्यकरणस्य वा प्रत्यवायसाधनता बोधयति
तद्विधा च पुरुषो नैमित्तिके प्रवर्तते करणस्य
तत्र किंचित्फलमिति प्राभाकराः वस्तुतस्त
प्रत्ययवाच्यभावनायाः भाव्यसाक्षात्तत्वनिय
मात्कल्पमेवाफलं तच्चाकरणनिमित्तप्रत्य
वायप्रागभावपरिपालनमिति न्यायस्य
कारः वस्तुतस्तप्रागभावस्याजन्यत्वात् न फ
लत्वं न च परिपालनस्य प्रतियोग्यत्वं न च
पस्य फलत्वं अत्रुत्पत्तेरप्युत्पत्तिप्रागभाववृत्ता
या अजन्यत्वेन तदयोगात् किंचाकरणजन्य
स्य प्रतियोगिनः करणे कदाप्युत्पत्तौ नैव
तदभावस्य प्रागभावत्वं अपि त्वत्वं ताभावत्व
मेवेति न तस्य फलत्वोपपत्तिः नापि स्वर्गा
विषयजिन्नापलभ्याः स्वर्गकामवाक्यप्रमितो
वातत्रहिकामशब्दयोगात्कामनानुष्ठायक
त्वेन प्रतीयते न च तदा जीवनस्यानुष्ठायकत्वं
संभवति द्वयोरनुष्ठायकत्वांगीकारेऽपि त्वाद
शार्थस्य निमित्तश्रुतिविनापि सिद्धे सौंदर्यार्थी

त् अतएवकार्ये कर्मणि निमित्तस्य गु
 णान्वयानुपपत्तेः फलान्तरार्थतदिनियोग
 इहावश्यकः नन्वस्तनिमित्तस्यैवाकरणे
 प्रत्यवायभियानुष्टायकत्वं करणानुस्कर्गे
 अकाम्यमानोपि पुत्रगतपतत्वादिवत्पापक्ष
 यवच्चानुषंगिकोविश्वजेत्यायेन फलं भवि
 ष्यति न तत्तत्कामनाया अत्र नुष्टायकत्वं क
 ल्पनं अत्र नुष्टायकानपेक्षत्वात् न च स्वर्गफ
 लकत्वेन स्पृशुमुक्षपरिपंथित्वाद्याव जीव
 विधेरमुमुक्षुविषयत्वापत्तेः संकोचापत्तिः
 विश्वनिर्दिष्टिवत्संकोचेपि दोषादिति चेत्
 सत्यं कार्यतावच्छेदकत्वाद्यवादिपिसंको
 चो न दोषाय तस्यापि सद्वत्वाग्राह्या जीयो
 वेदमनेनागं संस्क्रियते इदमनेनागमुपर
 यीयते इति धर्मेण पापमपनुदति इत्यादि श्रु
 तिसूत्रिपर्यालोचनया सामातः पूर्वा संस्था
 तपत्विप्रो नैशमेनो व्यपोहति यदाग्रा पापमका
 र्धमनसा वाचा हस्ताभ्यामित्यादि पर्यालोचन
 याविशेषतश्च निषिद्धाचरणतत्प्रत्यवाय
 क्षयफलत्वावगमादत्रिसत्रवत्स्वर्गकल्पेन
 गौरवाय त्रेन तत्फलत्वाद्यवसानं न ह्यर्थमेण
 पापमनुयतीत्यादिव जेतति प्रकृतयत्तादिप
 रामर्शकत्वाच्च अतो नित्येनैमित्रिकभावना
 पेक्षितफलत्वाद्यवसानं प्रतिपादकत्वमेव

डी. लि.

1115

58

कौ. हि.
आ.
५

षां यदि ते वंतां गीक्रियेत ततो भावनाया भा
व्यापेक्षायां याव जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्या
दौ समानपदोपात्तस्य धात्वर्थस्य तज्ज्ञापूर्
वस्यैव वा अ पुरुषार्थस्यापि फलत्वोपपत्तौ प्र
वृत्तेश्चाकरणे प्रत्यवायमिवापि उपपत्तेः पुरु
षार्थभाव्यकत्वानात्तेया पा पक्षया सापक्ष
योदे फलत्वं उरुपादेमेव तस्मात्पूर्वोक्तवि
धयेव पापक्षयस्य भाव्यत्वं तस्य च भाव्यत्वे
पिनतत्कामनानुष्ठापिकानिमित्तश्रुतिवि
रोधापत्तेः पुरुषार्थभाव्यकत्वा अतो निमित्ता
नुष्ठापितस्यैव पापक्षयश्चा नुषंगिक इति दि
क्तस्मान्निमित्तत्रयगुणवैशेषेण फलोत्तरा
र्थविनियोगभेद इति सिद्धं सूत्रं तर्कतरेव
निमित्तवतो यं दर्शादिर्यमेवेदितव्यः पुरु
षार्थ इति यावत् एवं सति श्रुति संयोगो भव
तीति रथालक्षणापत्तेरिति व्याख्येयं लिंग
दर्शनाच्च कर्मथर्महि प्रक्रमेण नियम्यत तत्रा
नर्थकमन्यत्स्यात् अथवा यस्य सवर्गा लो
काः क्लिष्टते यो दर्शपूर्णमासपात्री संवत्सरा
वास्या पाणिमासी वा भुतिपातयेदिति लिंग
मसम्यक्तस्य साधकं कर्मथर्मत्वेन कालवि
धिपक्षे याव जीवे व्यापकस्यैव प्रयोगस्यैक फ
लसाधनत्वाद् दर्शपूर्णमासपात्रीति प्रक्रांत
दर्शपूर्णमास इति सत्रित्यत न कृतदर्शपूर्ण

मासकरणकभावनाकत्वनिर्देशो विरुध्यत
तः अतो दर्शपूर्णमासयाजीतिप्रक्रांतदर्शपू
र्णमासइति व्याख्यायेत तत्रान्यत्र अतिपादे यदि
त्यनुपक्रमदर्शनं विरुध्येत अथातिपादे यदि
ति विरुध्येत असमापयेदिति व्याख्यायेत त
तोपि अन्य यश्चित्तविधानं सोपयेत्पश्चिक्तेषा
कपालं निर्वपेदिति विरुध्येतः समापनकाले
जीवनोत्पत्त्याणरूपेतीते हि मृते तव मर्तेति पत्रिः
स्यात्तत्र च नैमिन्निकानुष्ठानविरोधः ममत्त
माससाध्यप्रयोगस्यैकफलसाधनत्वादेक
स्मिन्मासे कृतदर्शपूर्णमासकरणकभाव
वाकत्वं मासांतरे च तदकरणरूपातिपादन
मिति द्वयसंभवः समापितकालकव्याप्य
प्रयोगाभ्यासां नोभेदादुभयोपपत्तिरिति चे
त् अभासानां मुख्यस्वर्गादिफलकत्वाभा
वेन दर्शपूर्णमासपदवाच्यात्वाभावेन च दर्श
पूर्णमासयाजीत्यादिव्यपदेशस्योपचारिक
त्वापत्तेः तस्मादपि विनियोगभेदः व्यपव
र्गचदर्शयति कालश्चेत्कर्मभेदः स्यात्
किंच दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टासौमेन यजे
तेत्यत्र फलोद्देश्यकदर्शपूर्णमासकरण
कभावनासमाप्तिरूपो व्यपवर्गउत्तरकाल
त्वप्रतियोगितयानिदिश्यते न चासौ जीव
नोत्पत्त्याणसमाप्यते संभवति त्वथा त्वेसोमस्य

कौ.दि.
धा.
६

तदुत्तरकालविध्यनुपपत्तेः अतउत्तरका
लानुग्रहार्थमपिदर्शादिकर्माणि विनि
योगभेदएवाप्रपितव्यः अत्रापिप्रभास
मादायसमाश्रुपपत्तिशंकातत्परिहारेषु
विवेदेवदृष्टव्यौ अथवाकालश्रेत्यवपत्तेजी
वनपर्याप्तविधीयतेततोवितर्कदर्शादिप्रयो
गेसतिमयेसोमादिप्रयोगानापत्तेविवाए
तद्यत्तस्यस्तिघतेपदन्यस्यतंत्रेवितर्कतत्तस्य
तंत्रप्रतायतइत्यादिनिर्देशीतनिषेधवि
रोधरूपोभेदः स्यात् नचानन्यगतित्वंद
ष्टप्रयोगवृत्तिपिंडपितृयत्तप्रयोगवत्तसि
द्धांतरित्वाप्युपपत्तेः अतोयंनिषेधोदर्शपूर्ण
णिमासप्रयोगसमाप्तिरूपव्यपवंगीदर्श
यत्तेवेति व्याख्येयंस्तत्र अनित्यत्वात्तत्रै
वंस्यत् किंच आदिताग्रिवाएवसत्राग्रि
होत्रंतेहातिदर्शपूर्णमासौयजेतयाहु
तिभाजोनुध्यापिनीः करोतीत्यनुध्यापि
नीवचनार्थवादोपिकाम्यत्वयदेनोपपद्य
ते यस्यद्वियन्नियमेनदेयंतस्मिन्नदीपमा
नेतस्यानुध्यानेभवतिः नचकाम्यत्वपक्षे
नियमेनदेयंतं अपित्वनित्यत्वपक्षएवेता
तोपिविनियोगभेदः अपिच जरामयं
वाएतत्संत्रयदग्रिहोत्रं दर्शपूर्णमासौज
रयावाएताभ्यामुच्येतमृत्युनावेतिजराम

रणाभ्यां निर्माचनावधारणावचनं नित्यत्वं
पक्ष उपपद्यते न काम्यत्वपक्षः तदा हि प्रयो
गादपि सुखेनैव यजुसत्र साहस्यं प्रयोगभे
देनोपपद्यत इत्युक्तं तदीर्यकालिकैककर्मत्वा
उपपन्नं विरोधश्चापि पूर्ववत् संगत्वेन का
लविधिपक्षे च तस्य विकृतिश्चाप्योते देशात्
त्रासामभ्यासापत्तेः कामनावशेनोनेकार
सां विकृतीनामरञ्जानां व्यावर्जीविकाभ्या
सुश्रूषाकार्यतादृशो विरोधः स्यात् निमि
त्वपक्षे तु तस्यानेगत्वेनातिदेशाभावात्तत्र वि
रोधः कर्तव्यमिति यमात्कालशास्त्रे निमि
त्रे स्यात् ननु अस्तकाललक्षणमियं जीव
नस्य निमित्तत्ववसंते वसंते ज्योतिषीयजेनेत्या
दिषु तदभावात्प्रत्युत निमित्तत्वपक्ष एवाधिक
रणवाचित्यासम्भानि निमित्तत्वलक्षणापत्तेः
काम्यप्रयोग एव कालविधिरस्तु यदित्वीप्सा
या सर्ववसंतव्याप्रावगतेस्तस्याश्च संगभूतका
लानुरोधेन कामनानुरोधवृत्तिप्रधानाहने
रन्यायत्वेनाप्राप्तत्वादिधेयत्वापत्तेः कालवि
धौ वाक्यभेदो गौरवं वा शंकेतततोस्तु काम्य
प्रयोगे वीप्सा र्थविधिरेव कालस्य त्ववसंते
ज्योतिषाय जेतेत्यनेन वाक्येनैव प्राप्तस्यानुवा
दानात् आवश्यकश्चायं विधिः सिद्धं नोपि
अन्यथा वीप्सा युक्तवाक्यस्य निमित्तपरत्वेपि

को.हि.
या.
७

काम्यप्रयोगे विध्यभावेन वसंतनियमाभा
वप्रसंगात् ते वाक्यांतरप्राप्तकालाववा
देन तद्गतव्याप्तिमात्रं ज्योतिष्टोमोद्देशेन वि
धीयते अतश्च काम्यस्यैव ज्योतिष्टोमस्य प्र
तिवसंतमभ्यस्तस्य फलसाधनत्वं एवं या
व जीववाक्येऽपि जीवनस्य सावच्छिन्नकाल
कलसंबन्धेनार्थप्राप्तत्वात् तद्गतव्याप्तिरेव
यावच्छब्दवाच्या कर्मोद्देशेन विधीयत इति
शक्यं वक्तुं न चैवं व्याप्तेः साक्षात्कर्मणि
निवेशायोगाद्यजावभ्यासलक्षणाय त्रिः
साक्षादन्वयायोगेऽपि अभ्यासद्वारा तदुप
पत्तेः न चैवलक्षणः स पूर्वपितदापेक्षे
रिति चेत् सत्यं न लक्षणात्तथापि श्रुतसं
बन्धनिर्वोदाप्येदं हारं प्रभ्यासे शब्दो व्याहार
रत्वावश्यक एव अतएवापूर्वपि अपूर्वं
होत्विति शब्दाद्वारोत्पत्तेवेत्युक्तं वार्तिककृता
स्माभिश्चापूर्वाधिकरणे मास्तुवाद्यरे
शब्दाव्याहारार्थाव्याहारस्तु विधिगौरवा
पादकश्चावश्यक एव तद्वरं निमित्तं सप्त
मीवाचेत्यानुशासनिक निरुद्धलक्षणं गी
कारणापि वसंतादेर्निमित्तत्वांगीकारः न
चेत्तस्मिन्नपि पक्षे अभ्यासाव्याहारश्चावश्य
क निमित्तं नैमित्तिकविधिमात्रेणार्थवत्
नैविधौ अवर्जनीयस्याभ्यासस्य विधिगौरव

वापादकाथाहारविषयत्वाभावात् अतो नै
मित्रिकविनियोगांतरविधिरेवायं अतएव
जायमानो वेवात्तणः विभिन्नरणावाजायते
यज्ञेन देवेभ्य इति अर्थवा दोषावश्यकत्वप्र
तिपादनार्थः संगच्छतेः यत्तन्नायसंथाकृ
त्तात्रणसंस्तवकल्पेन विधिना चो लोपना
दिवदावश्यकः स्वतंत्र एव सक्तप्रयोगो
विधीयत इत्युक्तं तत्र तत्र रणसंस्तवस्य विध्यंत
रशेषत्वादाप्तावाक्यप्राप्तावश्यकसक्तप्र
योगत्वानुवादोपपत्तेः षष्ठाधिकरणभाषा
विरोधाच्चोपेक्षणीयं अत्र न संवार्तिके तत्र अथ
पुनर्भक्षोऽस्य सोमपियो भवतीति लिङ्गानु
मेयावश्यकसक्तप्रयोगविध्यभिप्रायं न
स्मात्तसिद्धा सर्वत्रैवं जानीयके विनियोग
भेदः प्रयोजनं सोर्यादीर्षावजीवकोभ्या
सः सिद्धेतेनेति सूत्रं तत्कर्तृकं नियमथर्म
इत्यंगीकारीलाच्च वस्य सत्तात्कालशास्त्रे
नाभासमानमपि वसंतवाक्ये निमित्तपरमे
वस्यात् इति व्याख्येयं १ नामरूपथर्मविशेष
षष्ठनरुक्ते निंदाशक्ति समाप्तिवचनप्राय
श्चिन्तात्पार्थदर्शनाशाखांतरकर्मभेदः स्या
त् एकवेदगत नानाशाखासंश्रुतानामग्नि
होत्रादीनां किंभेद उच्यतेति विचार्यते उत्पत्ति
प्रयोगविनियोगभेदानां त्रयाणामपि पृ

को. हि
धा.
८

वैतिरूपितानामिहापवादेषु विविनि
योगभेदापवादस्यापितावतमत्पादा
धायसंगतिरसंतराचः तत्रसंज्ञागुणा
भासप्रकरणेतरैः कर्मोत्तरत्वं संज्ञाता
वतनत्कर्मणि कारककालायकृत्यात्
दित्रेणोवदिकः प्रसक्ताकर्मभेदगमयत्
तिः नचकडकादिष्वस्यशाखायामपि
प्रयोगात्तत्रैवशक्तिः कर्मणिलक्षणेति
वाच्यं विनिगमनाविरेहोभायत्रापिश
क्तिक्लृप्तात् नचकलापिवंशपायनोते
वासिभ्यश्चेतिस्त्रेणतेन प्रोक्तमित्यस्मिन्
त्रर्थेणानिप्रत्ययविधायकेनकटशब्दाद्
शंपायनोतेवासिप्ररुषविशेषवचनात्
णानिप्रत्ययेकतेतस्यचकटचरकाललुक
इत्यनेनलुकिक्तेकटोवास्त्राणीनीतिच
तद्विषयाणितदधीतेतद्दे त्पनेनकटेन
प्रोक्तं कटोवास्त्राण्यधीतेवदेवत्यस्मिन्
त्रर्थेणप्रत्ययेकतेप्रोक्तालगत्यनेनचत
स्यापिलुकिक्तेकटेनप्रोक्तयोधीतेसकट
इतिस्थिते तस्यदमित्यस्मिन्त्रर्थेगोत्रचरण
दुजस्यनेनबुजप्रत्ययेकतेतस्यचाकोदेश
कृतेकाटकमतिरूपावगतेरूपस्थितत्वा
च्चर्थेयस्यैवसंवधितयाग्रहणादनुशासन
स्यैवशाखावाचितायांनियामकत्वमितिवा

च्यं चरणं हर्मसमाप्ता ययोरिष्यत इति स्मृत्या
कटसंवेधिशाखाविषयत्ववत्तत्संवेधिधर्मवि
षयत्वस्याप्युपपत्तिः कर्मण्यपिशक्तिकल्पनो
पपत्तिः वस्तुतस्तत्कटचरणदिशहानां चरणव
हादोशाखास्वपि प्रयोगात्सर्वीकृतिविषयावुजप्र
त्यये हेतुतत्संवेधिधर्मण्येव शक्तिकल्पनोपपत्तिः
श्रुतवाकर्मणि लक्षणा तथा पिपेपनादिपद
वस्त्राक्षणाक्यपिसत्ताभेदिकादेव तथा च चि
तद्रव्यदेवताख्यरूपलक्षणगुणादपि युक्तादश
कपालहादशकपालत्वरूपा कक्षाखाभेदेना
प्राप्ताहानि न न्यायेन भेदसिद्धिः तथा धर्मविशे
षलक्षणादपि गुणजैः यथा कारीरिवाक्या
त्यथीयानास्ते त्रीयाभूमाभोजनमाचरन्ति शुभ
रेनेति यद्यपि चेत्यर्थी श्रुतिप्रयोगान्वात्तकर्म
गतथाप्युपकारकत्वस्य सत्त्वात्तद्भेदस्य कर्मभे
दकत्वोपपत्तिः तथा प्रतिशाखे समानगुणफ
लककर्मोपदेशादनन्यपरपुनः प्रवणस्यापि
भेदकत्वं न च पुनः प्रवणदेरुत्पत्तिपरत्वादे
पकत्वेपिततत्कक्षाखास्पवावपस्यततत्कक्षाखा
भेदप्रवणानुप्रतिपेककर्मविषयएवाज्ञातता
पकत्वापपत्तेन कर्मभेदादेपकत्वमिति वाच्यः
प्रतिशाखमथोत्तमेदनिर्णयप्रमाणभावान्न न
च स्वाध्यायाथेतव्य इत्यत्रैव रदा इति युक्त्या
पि त्रिदिपरे परागते कक्षाखाध्ययननियमाव

को.दि.
था.
५

गतेयेनकाशावा द्येततद्भिन्नाशाखान्येने
वपदणीयेतिप्रतिशाखमध्येनभेदापपेन्निरि
तिवाच्यं अथपनविषाशाखायाउद्देश्यत्वेन
तत्तगतयोः लीयत्वेकत्वविशेषणयोर्विव
क्षितत्वात् अथतुशाखायाअथपनप्रत्यु
द्देश्यत्वेपिअर्थज्ञानप्रत्यपादेयत्वादध्ययव
णीतइतिवद्विशेषणविवक्षोक्तततः शा
खातराध्ययनवद्देतातराध्ययनस्याप्यप्रस
क्तैर्वदानधीत्यवेदोवेदंवापियथाक्रममित्या
दिशास्त्रविरोधः अतश्चवचनांतरानुरोधा
द्विवक्षितविशेषणायपवशाखायाअ
र्थविधिरितिप्रतिशाखमध्येनभेदाभावात्
मादायसर्ववाक्यानामज्ञाततापकत्वानुप
पत्तेपुक्तमेवकर्मभेदादोपकत्वे तथाउदित
होमविधिसन्निधौअनुदितहोमनिंदाप्रातः
प्रातरनृततेतेवदन्तिपुरोदयाज्जुहोतियेग्नौ
होत्रंदिवावाकीर्तयंतः सूर्याज्योतिर्नतदा
ज्योतिरेषामित्येवंत्रयाअनुदितहोमविधि
सन्निधौचतदितरनिंदायथातिथयेप्रकृ
तायात्रंहेरयुस्ताहोगवतद्युहर्दतीज्जुहोतीमे
वंत्रयासापिगुणविधयाकर्मभेदमाहोप
ति नृयेत्रकादशकपालत्वादिवविंदयोर्वि
कल्पेषुमावर्पितशक्यः उदितानुदितः
कालरूपोगयोरुभयोरप्यनिषिद्धत्वेननि

द्वविषयत्वमेवानुपपत्तेः यद्यपिनेयं त्रि
दानिदात्वपर्यवसायिनी निषेधेकवाक्यत्वा
भावात्तदपितविधेयस्तत्पर्यमेव नतथापि
स्तत्पालवनभूतायानिदाया अपिअनिषि
द्धविषयत्वानुपपत्तेरुक्तमेदकत्वं तदाहि
यस्मिन्कर्मण्युदितकालनियमस्तत्रत
दितरकालस्यार्थाविषहलां त्रिदोषपर
त्रिणकत्वेचकर्मण सर्वशाखास्या गोपस
हाराशक्तेरेकशाखाविहितेकर्मणाग्रुसं
भवन्निवेशाच्छाखांतरीयोगरूपादपिगु
णाद्भेदः तथाअस्माद्योगिः सान्वारोहेषस
माप्येतत्पवामन्यत्रेतिस्मामिभेदवचनस्या
पिगुणाविधयामेदकत्वं एवंउदितहोमिना
मनुदितहोमेश्चनुदितहोमिनांचोदितहोमे
प्रायश्चित्तमपिअनिषिद्धेप्रायश्चित्तासंभवा
त्रिदावद्गुणविधयेवमेदकंनिदाहिअनि
षिद्धेपिकेयंचित्संभवेत्तत्पर्यनतप्राय
श्चित्तमितिपृथगुपन्यासतथाफलायनु
पादयगुणायुक्तानुपस्थितिरूपात्प्रकर
णांतराहपिभेदः इदमेवसूत्रेणशाखांत
रपदेनहेतुगर्भपक्षप्रतिपादकेतसूचि
ते तस्मान्नसिद्धोभेदः अतएवक्वचिच्छा
खायांहादशांतांतगतप्रायणीयेप्रक्रम्य
श्रुतंयदिमुनिदिदित्वाणास्तत्त्रमेवह

कौ. हि.
आ.
१०

हत्सामानमतिरात्रमुपेयुरुपेतमेवोरं
तरं प्रथपदीक्षाणास्तेतारयंतरसामानमे
वेतिलिंगमुपपद्यतेः एककर्मतेदिपस
बावप्रथमोपज्ञापज्ञानायज्योतिष्टोमो
मुपपेतनानिष्ठायात्येनयजतेगार्तयन्य
मेवतद्भवतीतितांडकशाखास्यवचनेन
विकृत्यंतराणामिवसर्वशाखास्यस्यापि
द्वादशाहस्यज्यातिष्टोमपञ्चाद्भवनि
मातत्रादीक्षितदर्शनानुपपत्तिः भेदपर
देततोडकशाखास्ययज्ञानामेवोपस्थि
तत्वादस्यपदेनापादानात्ततशाखास्यद्वा
दशाहस्यवज्यातिष्टोमपञ्चाद्भवनि
यमादेतच्छाखास्यद्वादशाहस्यतन्नि
यामकप्रमाणभावेनपक्षग्रहीक्षित
दर्शनानुपपत्तिः तथापूपकादक्षिणा
यत्तत्समितामिनुयात्कनीयांसं
यत्तत्कतमुपेयाद्देसमितामिनोती
तिलिंगमुनियमेनार्थप्राप्तयोश्च
नाख्यपस्याकारस्यलावभूतपक्ष
द्वयसमितत्वेदिसमितत्वेपक्षयो
र्मध्येएकंनिदिताइतरविधिद्वयभेद
पक्षउपपद्यतेकैमकत्वपक्षेत्तशाखा
तरीयस्यरथाक्षमात्राणिपृथ्यांतरा
लानिभवंतीतिविधिविहितस्यरथा

०
॥ चत्वारोऽन्तरालस्यास्य प्रसंगस्य वे
दिसंस्मानं विधातुं शक्यं वेदेरल्पपरिमा
णात्वात्सुतरां च पक्षसंमाननिर्दिष्टं प्रसक्त
त्वात् न च प्रकृतौ वेदिः संमानस्यांगेन
कार्यवशेन परिमाणं वाधित्वा वर्धितं न तु
तदस्ति अतएव वेदिर्वह्निवेदिपदलक्षिते दे
शविशेषेऽस्यैव तदंगत्वात् अतोऽपि कर्मभेदः
तथाशाखाभेदेन न्यातिष्ठामानिरात्रेति सः सं
स्कृतानां विराजमनि रच्यते हे संस्कृतानां निरा
जमनिरिव्येत इति संस्कृतपदवाच्यानोऽस्ती
याणां मध्ये विराट्पदवाच्येन दशकेन भागं द
त्वाद्द्वयोस्ति स्मरणं चावशेषवचनं कर्मकत्वेनो
पपद्यतेः तथा सारस्वतसंज्ञेयशुभोऽशिनस्त
उपवसंतिये सान्नापिनस्तवेत्सान्नापारयंती
ति प्रसोमयाज्यधिकारिकैराग्राभिप्रायेणाशु
भोऽशिन इति वचनमनिष्टप्रथमयज्ञत्वत्ता
पकमवाहितदर्शिनवत्कर्मभेद उपपद्यते प
रिहारभेदात्तद्व्यगुपन्यासः इदमेव च अने
कलिंगोपन्यासे बीज तथोपह्वये क्रतौ शा
खाभेदेन उपह्वो निरुक्तोऽग्निष्ठा मोरयंत
रंसामा शावोदक्षिणा उपह्वो निरुक्त उक्थो
बृहत्सामाश्वः श्वेनोदक्षिणे तेताभ्यां वाक्याभ्यां
बृहद्भ्यं तरसामने विहिते तत्कर्मकत्वपक्षे
विकल्पापत्तेस्तस्य च प्रतिदेशेनैव प्राप्तत्वाद

कौ. हि.
धा.
११

नर्थकं भेदपक्षेन विकल्पेन प्राप्योर्नियमा
धमिति भेदवत्प्राप्यः सूत्रं निगदव्याख्या
ते एकं वा संयोगश्चोदनात्प्राविशेषात्
प्रतिष्ठात्वमेकमेव कर्म प्रत्यभिज्ञानात्
ननु प्रत्यभिज्ञाविच्छेदकमीषदप्यस्ति न्य
लसंयोगस्य इत्यदेवतादिलक्षणस्य रूप
स्थानात्प्राविच्छिन्नभावनाविषयकविधि
रूपायाश्चोदनायाज्योतिष्टोमादिनामर्थेय
स्य च प्रतिष्ठात्वमविशेषात् ननु प्रत्यभिज्ञा
यामुपि ज्योतिरादिसंज्ञाया वा ददर्शनाद्रे
दोपपत्तिरत आह ॥ ननाम्ना स्यादचोदना
भिधानात् नकाटकादिनाम्ना भेदः स्यात्
तस्य विधीयमानकर्मवाचित्वाभावात् ग्रं
थपवद्यस्य शक्तिर्न कर्मण्यपि अनेकशक्ति
कल्पनापत्तेः ग्रंथप्रतिपाद्यत्वसंबन्धेन क
र्मणि लक्षणोपपत्तेश्च न च विपर्ययः अने
केषु कर्मस्य शक्तिकल्पनापेक्षया एकस्मि
न् ग्रंथपवशात्वात् रूपशक्तिकल्पनस्य न्या
यत्वात् न च लक्षणिककसंज्ञाभेदादेव भे
दः संज्ञा हि वैदिकवाक्यगता कर्मभेदहेतु
र्भवेत् इत्येतच्च वदार्थे कर्मार्थे स्थाप्ये यं
ग्रंथसंबन्धेन तत्रैवैकै कर्मणि पशुज्यमा
नानभेदे हेतुः सर्वेषां चैककर्मस्य स्यात् इदं
सूत्रं भाष्यकारेण यदि काटकादिसंज्ञाभे

हात्कर्मभेदः स्यादित्येवं व्याख्यातं ननु वा
निकेचातमा स्यादिसंज्ञेकेपि आग्नेयादिभे
ददर्शनेन संज्ञेकस्याभेदव्याख्यायादिसा
यकत्वमाशंक्यासु उत्तरमेव पूर्वपक्षस्या
नित्यत्वात्तापनायोक्तमिति समाहितं
एवं तस्य सूत्रकारस्य शून्यरूपदयतापेतेरेव व्या
ख्येयं यदि हि संवेधान्तेरेण्ये संज्ञातया च
कर्मभेदः स्यात्ततः कटशाखास्ये विजाती
ये कर्मणि कलापि शाखिनामपि काटक
मित्येव प्रयोगः स्यात्कटशाखिनामेवं तु
प्रयोगात्साधेयग्रंथसंबन्धेन प्रयोग इति नि
श्चयान्न कर्मभेदकत्वमिति कृतकं चाभिया
नं पूर्वपक्षकृत्तरीत्या काटकादिपदस्य वैशं
पायनान्ते वासिपुरुषविशेषवाचिकटशब्द
द्यदितत्वात्तस्य च सादित्वेन समाख्याया अपि
तत्तापेते स्नादृश्या च तपानानादिक्यविहित
कर्मभेदोपपत्तिरवस्तुतस्तु प्रवृत्त्या स्मरणान्
वैशंपायनान्ते वासिपुरुषविशेषस्य प्रवाहाना
दित्वमभ्युपगम्य संज्ञाया अनादित्वे यदि वा
ब्राह्मणावांतरजातिचरणत्वावांतरजातिरू
पंकटत्वमंगीकृत्य तदाचिनः कटशाखादुज
प्रत्ययोत्पादेनेन काटकमिति रूपं व्युत्पाद्य
त उपपादितं शक्यं अथवा कटत्वाजानि वच
नात्कटशब्दात्तेन प्राक्तमित्यस्मिन्नर्थे अणं व्यु

कौ-हिं.

धा.

१२

त्याद्यस्वार्थिककप्रत्ययोत्तृपाभ्युपगमेन
तदुपपादनीयेषु तच्च कृतकत्वेनाभेदक
ताभिधानमन्वाचययेवेति च शब्देन सू
चितं एकत्वेऽपि परं षेदकावशकपाल
त्वद्वादशकपालत्वत्रूपभेदात्परभेद
कारणमुक्तं तदेकत्वेऽपि वीक्ष्य वा न्याये
न विकल्पेनोपपत्तेरविरुद्धं न चोत्पत्त्य
न्निशितत्वादसंभवः हाभ्यामपि गुणाभ्यां
स्वस्ववाक्यकर्मात्पत्त्यात्तपेण हयोरुत्पत्ति
निशितत्वात् न चैवं मुत्पन्नस्योत्पत्त्ययोगा
द्भेदः अनेकेषामपि नानाशाखास्थवा
क्यानामेककर्मविषयेऽपि अथेतत्पुरुषभे
देनाज्ञातज्ञापनरूपकर्मात्पत्तिपरत्वस्या
द्विवचनं चेत्तत्र सूत्रवत्प्रमाणत्वात् विद्या
योधर्मशास्त्रं यत्पुनर्धूमिभोजनादिधर्मशा
स्त्रकर्मभेदकत्वेनोक्तं तद्धर्माणकर्मगतौ वा
यकप्रमाणाभावाद्वादशैव विद्यनिवृत्ति
हाराविद्यागत्वस्य वत्प्रमाणत्वात् किंचित्क
रं ॥ अथैव वत्पुनर्वचनं यत्पुनर्यथाशेष
स्यामावास्यायोमेव पुनर्वचनं तदधिकर
णपूर्वपक्षे भेदकत्वेनोक्तं तथा प्रतिशाख
मग्निहोत्रादिपुनर्वचनमपि न च तत्र तत्पसि
द्धांतन्यायेनात्र पुनश्च वणस्पकिंचित्प्रयो
जनं शक्यं कल्पयितुमिमुक्तं तदनुभाषणा

शमिदस्त्रे अथवायत्तुनर्वचनेभेदकत्वेना
ततदोगयाधिकरणसिद्धांतन्यायेन किंचि
त्प्रयोजनं कल्पयित्वा परिहर्तव्यमिति एवं
परिहारार्थं अहिर्वचनं वा श्रुतिसंयोगावि
शेषात् अथवा नौ वास्पृश नः श्रुतित्वेना
नैव वत्प्रयोजनं कल्पेत् अथैव श्रुतिसंयो
गाख्यातान्ताय कत्वा विशेषात्तसर्व एवे
ते विधयः तथाहि यच्चाख्यास्यं वाक्यं यप्र
तितायकं तं प्रति तद्विज्ञातशास्त्रस्य वाक्यस्य
दायकता स्वाध्यायपदे स्वीयत्वे कत्वयोर्म
वदितत्वेनैकस्य शाखाद्वयात्पयनाभावा
त् काटकादिसमाख्यायान्तच्छाखात्पय
नेकलादीनामेव नियतत्वाच्च नैवेवेवेदोत
रात्पयनानापत्तिः अनया त्रयाविध्यालो
के जयति वेदानधीत्यवेदो वेमादिश्रुतिस्मृ
तिवचने स्तत्सिद्धेः अनएववचनान्तेरेकवा
चनया अध्यायपदं जगवेदतादि व्याप्यशा
खापरं सतत्रैव स्वीयत्वे कत्वयोर्विशेषण
तामंगीकरोति तेन च विशेषणेन त्रयैव द
व्याप्यपदैकैव पित्रादिपरंपरागताशाखाया
दृणीयानात्पनिफलितं भवति ननु वेदोत
रगतापि न पदणीयेति अनश्च वचनद्वयात्तु
रोधाद्देवत्रयगतैकैकशाखात्पयनमाव
स्यकं नतशाखातरात्पयने अनएव त्रयसाध्य

कौ. हि.
धा.
१३

ज्योतिषोमादिकर्मसिद्धिरप्यपत्राभवति अ
तएव च तत्राधेयतमेदाभावाद्यजुर्वेदपवया
गपरिवायकेतिकर्तव्यतावाङ्मल्याज्योतिर
ष्टोमस्योत्पत्तिर्वेदात्तरत्तदनुवादेन गुणवि
धानमात्रं एव पत्रसामवेदे एकस्यामेव शा
खायाप्येवं विंशसिद्धिंशाख्यब्राह्मणभेदस्त
त्रापि ग्रथेत्तमेदाभावादेकत्र विधिरपरत्रानु
वादे वाङ्मल्यसत्त्वे तदभावतत्कर्मोत्तरमेव
अतएव नात्र तदुदाहरणं शाखांतरस्य ले
तग्रथेत्तमेदेन प्रमातृभेदान् सर्वशाखास्य
वाक्यानामेककर्मविषयेऽप्यत्राप्येकत्वोप
पत्तेर्नैदं पुनः प्रवरणं येन प्रयोजनं तदसंभ
वे भेदं वाक्षिपेत् नैवेकस्य पुरुषस्य शाखां
तरस्वाध्यायविधिवोचितवेदाध्ययनाभा
वेऽपि ग्रथ्यायनाद्यर्थव्यनिषिद्धरागप्राप्तशा
खांतरावगमस्य संभवे नैकस्मिन् प्रमातरि वा
क्यद्वयस्य वात्तातत्राप्येकत्वोपपत्तिरिति वा
च्यं सर्वस्यापि शाखांतराधिगमे नियमेन
न प्रवृत्तिभावात् क्वचित्तदनुपपत्तावपुरु
षांतरप्रत्यक्षात् तत्राप्येकत्वोपपत्तेः इमेवा
र्थविज्ञेयानि वाक्यासमवायात् न शाखा
तरवाक्ये एकस्मिन् प्रमातरि नियमेन सम
वेत्तात्पर्यः ग्रथ्यासन्निधेस्तु यत्पुनर्ग्रथस्य
पूर्वकर्मणोऽनुपस्थितिर्नृपप्रकरणोत्तरं भवे

दकारणमुक्तं तदपि अनेनैवाभासस्य भेदक
तनिराकरणप्रकारेण प्रत्युक्तं अस्यापि प्रमा
नभेदेनोत्पत्त्यादौ पक्षे विभेदादौ पक्षे ताभा
वान्न नैवैकं प्रतिशिष्यते यदि चाप्येतद्भेदम
नंगीकृत्य कर्मभेद उच्येत ततो न तावत्प्रति
शाखास्याग्निहोत्रकर्मणां पुरुषविशेषपुर
स्कारेण शक्या व्यवस्था कल्पयितुं अर्थिमा
त्रेह्येन विहितत्वात् न च काटकादिसमा
ख्यानां शाखाविवर्तकर्मण्यपि प्रयोगात्ताभा
राध्यैवादि समाख्यावत्पुरुषविशेषनिय
मोपपत्तिः कर्मणि प्रयोगस्य कटप्रोक्तं ग्रंथ
विहितत्वसंबन्धनिमित्तकर्तृतासंबन्धनकट
नियामकत्वायोगात् संबन्धसामान्ये उज्ज्व
लाद्यर्थमसंश्लेषाद्योरिष्यत इति वचनात्क
र्मण्यपि कर्तृतासंबन्धेनाधिकारितासंबन्धे
नवाकटनियमांगीकारस्तु अर्थिवाक्यस्य
कटाकटसाधारणपात्कटानां वैकल्पिक
प्राप्त्यभावेन समाख्यायाः तन्नियामकत्वा
योगादकटव्याप्त्यर्थकत्वे च परिसंख्याफ
लकत्वापत्तेः कटप्रोक्तं ग्रंथविहितत्वसंबन्धे
नैव च कर्मणि प्रयोगोपपत्तेः समाख्यापाराज
त्वादिवदण्यधिकारसंकोचकत्वायोगादुक्तं
अतश्च भेदपक्षे सर्वशाखास्य कर्मणां सर्व
पुरुषात् प्रतिपक्षफलोद्देशेन विधानादव्यव

कौ.दि.
धा.
१५

स्थितविकल्पापत्तिः ममत्वेकस्मिन्कर्मणि
सर्वशाखायावाक्यानां विकल्पेपि स्वाध्याय
वियौ स्वीयतैकतयोर्विवक्षितत्वेन व्यवस्थित
तत्तात्रा व्यवस्थितविकल्पापत्तिं यत्तन्मूलैर
ग्रस्यसूत्रस्य कर्मभेदपक्षे प्राकरिण कानात्
मंगानां तत्तत्कर्मविषयत्वेन व्यवस्थोपपत्ता
वपि वाक्यसंयुक्तानामुदिते ज्ञेयत्वादीनां सं
कोचकप्रमाणभावेन सर्वशाखाविहितानि
उक्तमंगत्वापत्तेर व्यवस्थाप्रसंगेन शाखांत
रीयांगोपसंहाराभावः पूर्वपक्षप्रयोजनं न
स्थित्येव प्रयोजनरूपणार्थत्वेन व्या
ख्यातं तदाक्यसंयुक्तानामपि व्रीहिभिर्ध
जेतेति वत्प्रकृतकर्मविषयत्वोपपत्तेः
स्वपरशाखाविहितज्योतिषामाद्यनंग
त्ववत्परशाखास्यापि होत्रांगत्वेपि प्रमा
णभावाच्चेदितं वस्तुतस्तु कर्मकार
पक्षेपिन सर्वशाखास्यांगोपसंहारः प्रयो
जनं स्थितिः काटकादिसमाख्यायात्
नत्वा स्वास्थानामंगानां प्रधानां च क
दादिप्रत्येव व्यवस्थितत्वादिसांशकानि
राकरणार्थमिदं सूत्रं समाख्यायाः पूर्वोक्त
रीत्याप्युपपत्तेरंगानां कर्तव्यत्वे प्रमाणाभा
वात्प्रकरणकुड्मकत्वार्थत्वावगतेः तस्य
च पूर्वोक्तीरीत्याप्युपपत्तेरंगानां सर्वपुरुष

साधारणतादिष्टप्रयोजनसिद्धिः नचैव
मपिशखान्तरीयांगानां प्रयानां नोवाप्र
थयनविधिसिद्धज्ञानाभावात्कथमनुश
नोपपत्तिः कृतविधीनोस्वकर्तृशाखा
र्यविषये अथ यनविधिसिद्धार्थज्ञा
नलाभेन तज्जगानां देयकत्वेपिशखान्त
तरुतिस्वानुसृष्टार्थविषये अथ यनवि
धिविषयत्वेनार्थज्ञानोपायादेयकत्वा
पपत्तेन चैवं श्रद्धापि अर्थज्ञानोपाया
देयणधिकारापत्तिः तस्याग्राभावाद्दे
हादरश्च व एतिषेयात्कर्मधिकारनि
षेधाद्दानदत्तापत्तेः साष्टमपष्टाधिक
रांतत्कर्मधिकारनिषेधकवचनाभा
वेपि अग्निसाध्येषुकर्मस्वग्राभावेनान
धिकारप्रतिपादनार्थं अतस्त्वंगोपसं
हारोपपत्तेः पुक्तं प्रयोजनं समाप्तिवच्च
संप्रेक्षा अत्रास्माकमग्निपरिसमाप्यतेना
त्रेति समाप्तिव्यपदेशो यथा अस्माकं योऽग्नि
रित्यर्थगीकारेण भेदसाधकः तथा योऽग्निः
सोऽस्माकमत्र समाप्यतेः अत्रेष्टा मन्यत्रे
त्यर्थगीकारेण स्मात्त्वात्वाधीतांगापेक्षया
समाग्निरन्यशाखाधीतांगापेक्षया वाचा
समाग्निरमेदस्यापि साधिकेवः सूत्रे समा
प्तिमतीश्वकारप्रक्षेपेण समाप्तिमतीवा

कों. हि.
आ.
१५

पात्रपेदावृद्धिपात्रपेदासाश्रमेदसा
धिकैवेतिव्याख्येयं एकत्वेपिपराणिनि
दाशक्तिसमाप्तिवचनानि यानिअतः
पुनर्वचनात्पराणिनिंदादीनितानिय
कत्वेप्युपपन्नानिउदितानुदिनकाल
योस्तावहैकल्पिकात्वादितरेतरनिंदा
इतरेतरस्तत्पर्या स्तुतिघटकीभूतनिं
दायाश्चारेणेषामुपपत्तेरनिषिद्धवि
षयत्वेपिनक्षतिः सर्वांगोपसंहारपि
चेत्तत्रक्वाखागतंगानांवाक्येनस
मानत्वात्केवाचिदेवत्वाधिक्येनना
शक्यार्थताः यत्तत्रकेचिदाक्यसंशुक्ता
नामेवोपसंहारः प्रकरणसंशुक्तानां
अवस्थेवेतिवदन्ति तत्रतत्रक्वाखास्त
प्रकरणानांतत्रक्वाखारिष्यतांगग्राहक
त्वेपिपुरुषविशेषविषयत्वेप्राकरणिका
नांप्रमाणभावात् यथेवद्विविधिवार
क्यानिनानाशाखास्थानियकपदार्थ
विषयेपुरुषभेदेनवार्थकतायांअव
स्थितान्यपिनाधिकारेव्यवस्थापकानि
तथैवनानाशाखास्थप्रकरणानपि
नचसर्वशाखास्थांगोपसंहारेतत्रहे
शानिवासिपुरुषार्थेयशाखातानासंभ
वादशक्यार्थता शाखानरीयांगोपसंहा

रस्य कल्पसूत्रकौरेः कृते तेन सर्वशा
खास्योगज्ञानोपपत्तेः अतश्चैकेकीम्न
कल्पसूत्रे कतिपयशाखास्योगोपसं
हारात्सर्वकल्पसूत्राध्ययने सर्वशाखा
स्योगज्ञानोपपत्तिः यत्तु बहुल्यं वा स्वमृ
त्योक्तमित्यादिवचनेन तत्सर्वीगोपसंहार
संभवेन कल्पविधानार्थं समाप्तिभेद
श्चाधीतो गापेक्षया कर्मकत्वेऽप्युप
पत्तेः सुक्तमेव मायश्चित्तनिमित्तेन
उदिता नुदिता कालाक्रमेण प्रायश्चित्ता
म्नानंतस्पकः परिहारश्च नुभाषणसू
त्रे प्रक्रमीहानियोगेन अंगानामपि वै
कल्पिकानां प्रयोगाविदोपार्थप्रयोगो
पक्रमे संकल्पान्नदतिक्रमे प्रायश्चित्तोप
पत्तिः वस्तुतस्तत्त्वोदोदपरिशिष्टादौ न
पंकालानुनिर्वापः अथाने देवतास्तथाः
आदौ ये विभुताः पदास्तस्मै सर्वदा स्मृ
ता इति वचनेनैवैकाल्यकल्पकालस्या
द्यप्रयोगे परिगृहीतस्यैव प्रतिप्रयोगं प
रिगृह्य विधानात्तदतिक्रमेऽनुरागं प्राय
श्चित्तोपपत्तिः अतएव शाखांतेरीयस्या
पि पक्षस्य शाखीयेन तत्त्ववदेव आद्य
प्रयोगे विवकल्पः यत्तु बलाबलाधिकार

कौ. हि.
आ.
१६

लोशाखान्तरीयस्य डबलत्वाभिधानंतर
नमूलानवगमेपियउपरोक्तिमोत्रणप
दार्थावगमस्तत्रमूलावगमपर्यंतं वा
प्यतेत्येवंपरं ससमास्मि सर्ववद्यथा
ज्ञातेप्रतीयेत ननुसमाप्तेरुभयपक्ष
साधकत्वस्यवाक्यार्थद्वयाभिप्रायेणोक्त
त्वात्कस्मादभेदपक्षसाधकतैवावगम्य
तइत्याशक्याभेदस्यप्रत्यभिज्ञादिभिः सा
धितत्वात्तत्पूर्विकासमाप्तिरपितथैव
प्रतीयेतेमुक्तं लिंगमविशिष्टं सर्वशे
षत्वात्तद्विहितत्रैकर्मचोदनात्तस्माद्वा
दशाहस्याहाराव्यवपदेशः स्यात् पददी
क्षितदर्शनात्तुपपत्तिरूपंलिंगंमुक्तं
तवाप्यविशिष्टं तादृकवचनेनसर्व
दादशाहानां ज्योतिष्टोमयश्चाद्वाववि
धानात् नहितहादशाहद्वयकर्मप्रक
रणेसमाप्नातयेनशेहिभिर्यजेतेतिव
त्प्रकृतस्यैवोद्देशाव्याख्याहेयश्चाद्वाव
नियमोनप्राप्येत अनाराध्याधीतत्वाच्च
यज्ञोत्तराणामिवशाखान्तरीयहादशा
हेप्यविशिष्टा नचप्रकरणावत्त्वाशा
खागतत्वस्यापिउद्देश्यतावच्छेदकत्वा
पपत्ते प्रकरणाभावेपिप्रकृतेस्वसमान

शारवीययत्तमात्रोद्देशान्नशाखांमतत्वस्या
पि तरीयहादशाहेपश्चाद्भावनियमप्राप्ति
रितिवाच्यं अनुवादस्यपुरोवादापेक्षायाश्च
संबंधार्थाविकेदत्रूपस्याधिकारात्प्रक
रागस्यानुवाद्यावच्छेदकत्वेपितदभावेय
त्तपदेनस्वापूर्वसाधनीभूतयत्तमात्रोद्देशा
त्तत्त्वशाखागतत्वस्योद्देश्यावच्छेदकत्वानु
पपत्तेः अतएवयोऽप्येतिष्ठोमविकारः शा
खेयामित्याह विहितप्रतिषेधान्पदेतिरेकः
स्यात् यदयितिस्रः संस्कृतानां विराजीम
त्यादिलिंगतदपि ज्योतिष्ठोमादिरोऽष्टौ
उशिनौ वैकल्पिकत्वात्करणपदेवद्विष्ट
वमानेन नवश्राज्येषु चतुर्षु मादिभ्यः न पव
माने च पंचदशस्तोमकत्वान्मिलित्वा न्य
चसम्पत्तिः एष्टेषु चतुर्षु श्राभवे च सप्तदश
स्तोमकत्वात्तथैव पंचाशीतिः अग्निष्टोम
स्तोत्रे त्रिषु उक्त्वा पर्यायेषु षोडशिति च
एकविंशस्तोमकत्वात्तथैव पंचोत्तरशतं
द्वादशस्ततिरात्रस्तोत्रेषु पंचदशस्तोमक
त्वादशीमुत्तरशतं रथं तेन नवतत्रमधीमे
लने कृते त्रिषष्ट्युत्तरशतचतुष्टयोपज
ननाद्दशकेन भारोदनेति स्त्रोवशिष्यं ते
अकरणापदे चैकस्या एकविंशतेरगण

कौ. हि.
५५.
१७

नेहिवत्तारिंशत्तरवतः शत्रुपजननाद्भागदी
नेहवशिष्यतइतिउपपन्नं सारस्वतेविप्रतिषे
धाद्येदेतिस्मात् येषुरोडाशिनइत्यादिलिंगानु
पपत्तेस्तुतवाप्यदीक्षितदर्शनवत्तत्वात्वादे
वंगतिः मित्रावरुणयोरपनाख्येसारस्वतसंज्ञे
यस्यामावास्यायामतिपत्रः स्यात्तथादीक्षितस्ते
मावास्यायामतिरात्रे संस्थाप्यतदहरेववत्सा
नयाकुंभं स्नापयत्तमावास्यायामतिपत्रां योर्ण
मास्यामासुपेयः पौर्णमासेनोन्नं व्रजित्वाग्रमा
वास्यायामासुषुपेयरेवमावर्तयंतो व्रजेयु
रित्येनेनप्रतिपदाग्रमावास्याख्ये पौर्णमासा
ख्यकर्मविधानात्तदभिप्रेत्यपुरोडाशिसात्राप्य
प्राजिशादृशतिपदापुरोडाशसाध्यं कर्मतिवका
लभेदविवक्षायां मयि येषुरोडाशिनइतिकर्तृ
भेदपरशास्त्रप्रयोगश्रौतचारिक तद्येप्रतिप्र
सव यस्तत्पह्व्येहृदयंतरयोः नियमश्च
प्रतिप्रसवोभेदसाधकत्वेनोक्तस्तत्पकः परि
हारइत्यत्रभाषणात्सूत्रमेतत् गुणार्थीवा
चनः श्रुति प्राप्तयोरपिहृदयंतरयोः संर
ख्याव्यवस्थां र्थदक्षिणाव्यवस्थां र्थंच पुनः प्र
वणमप्यतिमत् विशिष्टकर्मविधित्वेपि
चविशेषणानां या कसंवधावगमात्साम्प्र
प्राप्तेन सहकारिनामोत्रणपार्थिकसंबरे

योगान्निमित्ततयातदाश्रयणं अथवासार
निमित्तनहितरणविशिष्टकर्मविधानं
तत्रविशेषविध्यभावेसाधः प्राप्तिभावेनतत्प
तिनिमित्ततायोगेविशेषणविध्यभावेतिदे
शेनतस्यासिंभवात्तत्प्रतिनिमित्तत्वोपप
त्तिं प्रतिपेक्षापिदर्शयति अतएवैवप्रयाजाः
समानाप्रतिष्ठाहोतवा इतिशाखांतरविहि
तप्रयाजानुवादेनसहोमाख्यगुणंविदध
त्सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मदर्शयति अथवा
अत्रापिप्रयाजानंतरविधानेविशिष्टविधिनिमि
त्रगौरवापत्ते तथाकुक्षुकोटोसीमश्मानमाद
नेकुक्षुरसीतिवेतिशाखांतररीयेणकुक्षुको
टीत्यनेनस्वशाखाविहितस्मृत्यविचक्षण
मनुवदत्कर्मकत्वंदर्शयति तदाहियशाम्ना
तमेवस्मविनियोगमात्रकरणश्चाद्येवं इत
रथामंत्रान्तरपिकरणज्ञौरवापत्ति अपि
वाक्रमसंयोगाद्विधिपृथक्कमेकस्यायव
तिष्ठेत् नप्रतिशाखमेकमेवकर्म- अथपिप
केकस्याशाखायांकर्मभेदापादकंविधिपृथ
क्त्वमितिष्ठेत्- इतरथासर्वीगोपसंहारेक्रि
यमाणोक्रमकालपरिमाणभेदापत्तिः भेदेन
स्वशाखाविहितानामंगानां पादादिवोपितः
क्रमः पूर्वाद्वादिकालो गपरिमाणं चानुग
हीतंभवति विरोधनात्संयोगादेककर्म्यत

कौ. हि.
धा.
१८

संयोगादिधीनां सर्वप्रत्ययः स्यात् एककर्म
सतिसर्वशाखास्थानां विधिये दोक्तानां विधी-
यानां मंगानां तेनैव केन कर्मणा संयोगावगते
विरोधिनां क्रमकालपरिमाणानां शिष्टाको-
पाधिकरणोक्तरीत्या संयोगाद्वा त्सर्वशाखा-
स्थानां मंगानां मेककर्मगत्य प्रत्यय इत्यर्थ-
ने चैवं ग्रन्थिवाकारणग्रहणोपयुक्तानि प्रती-
येरतेषु दर्शनादिरोधस्य त्वंत सूत्रकोदपक्षे
शिष्टाकोपाधिकरणेन तस्य सूत्रस्य योननु-
क्तमिति वाच्यं इह साधितस्याधितस्या वि-
रोधस्य तत्र हेतुत्वेनापादानात् तस्मात्तस्मिन्
द्रः शाखांतरउत्पत्तिप्रयोगाभेदवद्विनि-
योगाभेदोपि. शाखांतरमभ्यासः संख्यासं-
ज्ञागुणव्यवच्छेदाः भेदे मानमिहोक्तमपरं
शेषवाक्यालं मीमांसावृत्तिप्रमथ्य सु-
हृदैर्न्यायोच्चैर्निर्जरेः कृत्वा जैमिनि सूत्र-
मंदरमुवेदतथा वासुकिः यदालाहल-
संज्ञेनैव कलितं ग्रंथांतरं सज्जनैः श्रीकृष्णस्य
बभ्रुसणापसपरंयः कौस्तुभाख्यो मणिः ॥
श्रीरुद्रदेवसूतोः कृतिरशाखंडदेवस्य मीमां-
सा कौस्तुभाख्याभेदाध्याये चतुर्थी ॥ ॥
इति श्रीमत्सूत्रांतरमीमांसापारावारपारीण-
धुरीण श्रीरुद्रदेवसूतोः खंडदेवस्य कृतौ मी-
मांसा कौस्तुभे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः
समाप्तः ॥

Amare nullo parit

